ONDOKUZMAYIS ÜNİVERSİTESİ

EĞİTİM FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAMSUN ARALIK — 1989 SAYI : 4

EĞİTİM FAKÜLTESİ DERGİSİ

Sahibi :
Eğitim Fakültesi Adına
D e k a n

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

* * *

Sorumlu Müdür :
Prof. Dr. Ahmet NİŞANCI

Yazı İşleri Müdürü :
Doç. Dr. Celâl TARAKÇI

* * *

Yayın Kurulu :

Prof. Dr. Bilâl DİNDAR
Doç. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZBALCI

ARALIK — 1989
SAMSUN

ESER MATBAASI
☎ 11 60 04 - 12 60 52 Samsun

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Bayram KODAMAN Lozan Andlaşması Hakkında Bir Değerlendirme	5
Prof. Dr. Bilâl DİNDAR Atatürk'ün Milli Egemenlik Anlayışı	13
Doç. Dr. Azmi SÜSLÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin Kaynakları	25
Doç. Dr. Alparslan AÇIKGENÇ Felsefe - Kültür İlişkisi	33
Yrd. Doç. Dr. Kurtman ERSANLI Ortaöğretimde Öğretmen-Öğrenci İlişkilerinin Dayandığı Temeller	39
Yrd. Doç. Dr. Ali GÜLER T.C. Eğitim Politikasının Ana Devreleri ve Karakteristikleri	45
Yrd. Doç. Dr. Zeynelabidin MAKAS Temaşa Sanatımızın Azerbaycanlı Ustaları	69
Yrd. Doç Dr. Mustafa ÖZBALCI Yahya Kemal'in Şiirlerinde Tarihi Muhteva	79
Doç. Dr. M. Ali ÜNAL Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükat Defteri XVII. Yüzyıl Başları	91
Doç. Dr. Gülay ÖĞÜN Erbil Beyliği Zamanındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	131
Dr. İhsan TERZİ Mehmed Esad'ın Mir'at-ı Mühendishane-i Berr-i Hümayun ve mir'at-ı Mekteb-i Harbiye Adlı Eserlerine Göre 19. Yüzyıl Türk Resmi	141

Sayfa

Öğr. Gör. Ali Osman COCKUN
Bursalı Cinânî 147

Arş. Gör. Mehmet AYDIN
Risaletü'n Nushiyye'de Geçen **debit** Fiili Üzerine Bir Not ... 155

Arş. Gör. Feridun M. EMECEN
XV-XVI. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dâir Bâzı Bilgiler 157

Arş. Gör. Ahmet Nezihi TURAN
Son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın Yapısı ve Meclis'te Grup Teşkili 167

Öğr. Gör. Abdullah SAYDAM
Kültür Problemleri ve Türk İnkılâbının Hedefleri 173

Ş. Kaya SEFEROĞLU
Atatürk ve Milli Kültür Birliği 187

KERİM KERİMOV
Azerbaycan Minyatürleri 209

H. Ahmet SCMIEDE
Osmanlı Prusya Kaynaklarına Göre Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti 227

Doç. Dr. Celâl TARAKÇI
Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemâl'in Dil ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri 231

LOZAN ANDLAŞMASI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME
(24 TEMMUZ 1923)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN*

Uluslararası hukuka göre, andlaşma denilince genellikle devletler arasındaki hak ve görevleri belirleyen, mevcut durumu değiştiren veya kaldıran yazılı belge anlaşılmaktadır. Devletlerin aralarında imzaladıkları yazılı belgelerin birinci derecede öneme sahip olanı hiç şüphesiz **«andlaşma»** (traité) özelliğini taşıyanıdır. Bundan sonra sırasıyla **anlaşma** (accord), **sözleşme** (convention), **pakt** (pacte), **protokol, senet** gibi belgeler gelmektedir. 24 Temmuz 1924'de Türkiye'nin Lozan'da imzaladığı yazılı belge bu tasnife göre birinci derecede öneme sahip bir andlaşmasıdır.

Hemen ifade etmek gerekirse devletler arasında yazılı olarak gerçekleştirilen irade uyuşmasının andlaşma özelliğini taşıyabilmesi için önemli bir şartın mutlaka yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu şart ise, andlaşmayı yapan devletlerin muhakkak hür ve müstakil olmalarıdır. Başka bir deyişle, andlaşmanın hükümran (egemen) devletler arasında akt edilmesi esastır. Ayrıca andlaşmanın uluslararası hukuk kurallarına göre yapılması şarttır. Lozan Andlaşması'nda taraflar hükümran devletlerdir, uluslararası hukuk kurallarına da uyulmuştur.

Öte taraftan devletler arasında yapılan andlaşmaları değişik öğelerine göre sınıflandırmak da mümkündür. Konusuna göre **(barış andlaşması, askerî, siyasî, iktisadî, kültürel andlaşmalar gibi)**, tarafların sayısına göre **(ikili veya çok taraflı andlaşmalar)** ve nihayet hukukî fonksiyonuna göre **(yasa andlaşma** ve **akit andlaşma)** farklı şekilde tasnif edilebilmekte ve adlandırılabilmektedir. Bu açıdan baktığımızda **Lozan Andlaşması hem çok taraflı,** hem **akit özelliği olan,** hem de **çok yönlü** ve harp haline son veren bir **barış andlaşmasıdır.**

Bilindiği gibi akit-andlaşmalar tarafların değişik menfaatlerini ve gayelerini yapıldığı ve imzalandığı günün şartlarına göre dengelemeye çalışır. Bunun içindir ki **akit-andlaşmalar** ebedî veya değişmez hukuk kuralı

(*) Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Dekanı ve Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

değildirler. O halde değişebilir, değiştirilebilir, yok farz edilebilir. Bu ise taraflar arasındaki güç-kuvvet dengesinin zaman içinde alacağı şekle ve günün siyasî şartlarına bağlıdır. Buna göre, devlet gücü zaafa uğramış veya yöneticilerde millî-siyasî şuur yok olmuşsa, akit-andlaşmanın o devlet aleyhine bozulma ihtimali çok kuvvetlidir. Aksine devlet güçlenmiş ise mevcut andlaşmayı kendi menfaati doğrultusunda değiştirme veya yok kabul etme imkânına her zaman sahiptir. Tarihte bunun örnekleri pek çoktur. Zaten, devletlerin hayatında savaşın ve barış andlaşmalarının oynadığı rolün önemini görmemezlikten gelmek imkânsızdır. Zira, devlet hayatı ya bir savaşla ya da bir andlaşma ile başlar veya sona erer. Bu iki faktörün dışında devlet hayatını değiştirecek başka bir faktör hemen hemen yok gibidir.

Barış veya akit andlaşmalarında önemli bir husus da hiç şüphesiz andlaşma hükümlerinin tarafların hakikî ihtiyaçlarına cevap verip vermediği veya taraflar arasında gerçek dengeleri sağlayıp-sağlayamadığı hususudur. Şayet bir andlaşma ihtiyaçları karşılamamış, dengeleri kuramamış ise, uygulanması zordur. Bunun böyle olup olmadığını anlamak için andlaşmanın hangi şartlar altında yapıldığına ve imzalandığına bakmak lâzımdır. Bu takdirde barış andlaşmalarının hükümleri hakkında fikir yürütülebilir ve yorum yapılabilir.

Dünya tarihine bakıldığında da devletlerin hayatında, devletlerarası münasebetlerde ve tarihin akışında andlaşmaların önemi ve rolü görülebilir. Sadece Selçuklu ve Osmanlı devletleri, gerek 612 yıl (1071-1683) devam eden Batı'ya doğru ilerleyişleri ve gerekse 235 yıl (1683-1918) süren geriye çekilişleri esnasında pek çok andlaşmalar yapmışlardır. Bunun gibi Türkiye Cumhuriyeti devleti de andlaşmalar yapmıştır, yapmaktadır, yapacaktır. 1683 yılına kadar, daha önce yapılan andlaşmaları daha sonra kendi lehine değiştiren, değiştirten taraf, genellikle Osmanlı devleti olmuştur. 1683'ten sonra ise, yapılan andlaşmaları kendi lehine bozan taraf Düvel-i Muazzama olmuştur. Demek oluyor ki, andlaşmaların ömrü devletlerarası siyasî güç dengelerine bağlıdır. O halde andlaşma hükümlerinin güçlü ve galip devlet tarafından belirlendiği, ihlâl edildiği, değiştirildiği veya yok farz edildiği tarihî bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

Bilindiği üzere **Birinci Dünya Savaşı** sonunda Osmanlı devleti mağlûp, İtilâf devletleri galiptir. Her zaman olduğu gibi galip taraf, maddelerini (hükümlerini) önceden kendisinin hazırladığı Mondros Mütarekesini (30 Ekim 1918) ve Sevres Barış andlaşmasını (10 Ağustos 1920) mağlup taraf olan Osmanlı devletine empoze etmiş ve kabul ettirmiştir. Mondros'un ve Sevres'in iki hedefi kısaca şudur: **Osmanlı devletini Türk milletinden; Türk miletini de ülkesinden koparmaktır.** Başka bir ifadeyle **Türk mil-**

letini hem devletsiz, hem de ülkesiz bırakmaktır. Her iki hedef de tarihin İtilaf devletlerince inkârından veya görmezlikten gelinmesinden başka bir şey değildi. Zira, hem Osmanlı devletinin Türk devleti, hem de Anadolu'nun Türk yurdu veya ülkesi olduğu tarihî ve sosyal bir gerçekti. Yıkılan, paylaşılan veya paylaştırılan imparatorluk toprakları üzerinde gayri-müslim ve gayr-i Türk olan her etnik unsura, her cemaate, her millete vatan aranırken, bulunurken ve devlet kurdurulurken Türk milletini, Türk ülkesini yok saymayı hak ve adalet ölçülerine sığdırmak mümkün değildi. Ayrıca bu dünya kamu vicdanının ve Türk millî vicdanının kabul edebileceği bir davranış ve uygulama da değildi. İşte Millî Mücadele'ye haklılık, meşruluk ve güç kazandıran hususlar İtilâf devletlerinin giriştikleri bu haksız tasarruflar ve eylemlerdir.

İtilâf devletlerinin bu tutumu karşısında, **«devlet-i ebed müddet»** şuuruyla yetişmiş asker-sivil kadrolar Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Millî Mücadele'yi başlattılar. Başlatılan bu mücadeleye önce **millî** ve meşru, sonra **kanunî** (yasal) bir hüviyet kazandırılmıştır. Bunun için evvela mücadelenin coğrafi zemini (fiziki sınırları) ve beşerî zemini (sosyal tabanı) **«Misak-ı Millî»** adlı tarihî bir belge ile tesbit edilmiştir. Bu sosyal tabanı Türk Milleti teşkil ederken, bu milletin oturduğu topraklar da coğrafi zemini, yani vatanı oluşturuyordu.

İşte, Türk Millî Mücadelesi'ne **«millilik»** ve **«meşruluk»** kazandıran bu iki husus olmuştur. Başka bir ifade ile, mücadelenin millî coğrafya (vatan) üzerinde Türkler (millî topluluk=millet) tarafından başlatılmış olması harekete millilik ve meşruluk özelliğini kazandırmıştır. Böylece Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları hem imparatorluk sınırlarından veya topraklarından, hem de imparatorluğun kozmopolit toplum yapısından vazgeçildiğini, millî sınrlara ve millete dönüldüğünü veya dönüleceğini dünya kamuoyuna açıklamış oldular. Gerçekten bu hedefler, o günkü dünya siyasî konjonktürüne göre mantıkî, mütevazî ve asgarî ölçülerde tutulmuştur. Ayrıca Türk milletinin maddi-mânevî potansiyeliyle iyi dengelenmiştir. Böylece, **«Panosmanizm** (osmanlıcılık), **Pantürkizm** (Türkçülük), **Panislamizm»** (İslâmcılık) gibi Avrupa'nın istemediği ve o günkü şartlarda gerçekleştirilmesi imkânsız olan bir siyasetten vazgeçildiği ilân edilmiş oluyordu.

Artık Mustafa Kemal Paşa için, millilik ve meşruluk **(legitimité) kazandırdığı** Millî Mücadele'ye kanunîlik **(légalité-yasallık)** kazandırmak kalıyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa hareketin milliliğini ve meşruluğunu kabul ettirdikten sonra adım adım yasallık yolunda ilerlemeye başladı. Bunun için evvela mümkün olduğu kadar mevcut yasalara riayet etme ve padişah otoritesini tanıma yolunu seçmiştir. Fakat o, fiilî **(de facto)** bir durum yarattıktan sonra yavaş yavaş yeni bir millî devletin temellerini atıyordu. Bu-

nun ilk ve en büyük adımı 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla atılmış oldu. Zaten devletin teşekkülü için zaruri üç unsurdan ikisi, yani toprak (Anadolu-Trakya) ve toplum **(Türk milleti)** mevcut idi. Geriye siyasî teşkilatlanma kalıyordu ki, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve hükümetin teşkiliyle bu da tamamlanmış oluyordu. Artık Ankara'da yasama gücü **(Meclis)**, yürütme gücü **(hükümet)**, yargı gücü (mahkemeler) teşekkül etmiş, belirli bir toprak parçasına (vatan) ve belirli bir nüfusa **(Türk milleti)** sahip fiili bir devlet vardı. Ancak bu fiili devletin devletlerarası hukuk kurallarına göre teyid edilmesi gerekiyordu. Bunun mutlaka yapılması lâzımdı, zira Ankara'da fiilen kurulmuş olan Millî devletin coğrafî bütünlüğünü, millî bütünlüğünü ve siyasî varlığını tanımayan, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı devleti ile İtilâf devletleri arasında imzalanan **«Sevres Andlaşması»** resmî ve hukukî belge olarak ortada duruyordu. Bu andlaşmanın iptal ettirilmesi şarttı.

Gerçi, Mustafa Kemal dört yıllık (1919-1922) bir mücadele sonunda Sevres Andlaşmasını fiilen ortadan kaldırmıştı. Ne var ki, bu durumun şeklen dahi olsa devletler hukukuna göre devletler arasında yapılacak barış görüşmeleri sonunda hukuki bir belge ile doğrulanması ve teyid edilmesi gerekiyordu. İşte, Lozan'a bunun için gidilmiş ve Lozan Andlaşması'yla da bu hukukî belge temin edilmiştir.

Maksat, fiilen ortaya çıkmış millî Türk devletini, ilgili taraflara hukuken ve şeklen teyid ettirmek de olsa, Lozan görüşmeleri ve barış andlaşması kolay olmamıştır. Bu bakımdan ve her şeyden önce Lozan diplomasi alanında **mümkün olanın yapılabildiği** bir sonuçtur. **İstenilen ve arzu edilen hususların gerçekleştiği** ve yeni devletin güvenliği ve bütünlüğü için gerekli olanın **elde edildiği** bir sonuç belgesi değildir. Dolayısıyla Lozan'ı değerlendirirken şu üç soruyu kendimize sormamız gerekir:

Birincisi, Lozan'da mümkün olan her şey yapılmış mıdır veya yapılmamış mıdır? Bu sorunun cevabı verilmeden önce, o tarihte dünyanın ve Türkiye'nin içinde bulunduğu maddî ve manevî şartların gözönünde tutulması ve iyi tahlil edilmesi gerekmektedir. Bu yapıldığı takdirde, İsmet Paşa başkanlığında Lozan'da bulunan Türk heyetinin diplomatik alanda mümkün olanı yaptığını ve mümkün olanı elde ettiğini söylemek durumundayız. Lozan'ı siyasî zafer olarak görmemizin sebebi budur. Bu manada da zafer olduğunu kabul etmek gerekir.

İkincisi, yeni teşekkül eden millî Türk devleti için gerekli olan unsurlar Lozan'da elde edilmiş midir? Sınırlar çizilmiştir, barış temin edilmiştir ve istiklâlin başkaları tarafından tanınması sağlanmıştır. Bu mânâlarda sorunun cevabı müsbettir.

Üçüncüsü, Mustafa Kemal Paşa, Ankara hükümeti, Türk milleti ve devleti Lozan'da isteklerini ve arzularını elde edebilmiş midir? Bu soruya şöyle bir soru ile karşılık verilebilir : Bu mümkün müydü? veya mümkün müdür? Şüphesiz istek ve arzuları tatmin pek mümkün değildir. Zira, bunların sınırı belli değildir; her arzu yeni bir arzuyu, her istek yeni bir isteği doğurur. Arzular fert, millet, devlet için pek değişmez. Bu açıdan baktığımızda Lozan Andlaşması'yla arzu edilenin sağlandığı şüphesiz söylenemez. Mümkün olsaydı Mustafa Kemal Paşa doğduğu şehir olan Selanik'i millî sınırlar dışında bırakır mıydı? Bırakması imkânsızdı. Fakat devletlerin kuruluşu, sınırları, rejimleri arzulara göre değil, tarihi şartlara göre belirlenir. Lozan'da da böyle olmuştur.

Kısaca Lozan Barış Andlaşması'yla diplomaside mümkün olanın yapıldığı, yeni devlet için gerekli olanın elde edildiği görülür. Bununla birlikte teorik olarak Lozan Andlaşmasını şu veya bu şekilde tenkid etmek mümkündür ve tenkid de edilmelidir. Zira, ilmi tavrın içinde şüphe ve tenkid olmalıdır. Aksi takdirde ilmî gelişme olmaz ve farklı düşünceler ortaya çıkmaz. Yeter ki tenkid ve şüphe ilmî düşüncenin ürünü olsun.

Lozan Barış Andlaşması'nın Türk devleti ve toplumu için ifade ettiği mâna ve doğurduğu sonuçlar bakımından değerlendirilmesini şu şekilde sıralamak mümkün görünmektedir.

1 — Lozan Andlaşması, XIX. yüzyıl başından beri Türk toplumu lehine imzalanan önemli ve ciddi bir andlaşmadır. Türk devleti fiilen galip ve hukuken eşit bir taraf olarak barış görüşmelerine katılmış ve mümkün olanı elde etmiştir.

2 — Lozan hukuken ve fiilen Sevres Andlaşmasını ortadan kaldırmıştır.

3 — Osmanlı devleti döneminde Türk toplumunun içine düştüğü maddî ve manevî yarı sömürge haline ve statüsüne Lozan'la son verilmiştir.

4 — Türk toplumunun başta siyasî istiklâli olmak üzere iktisadi, malî, askerî, kültürel bağımsızlığı İtilâf devletlerince kabul edilmiştir.

5 — Lozan'la, Türk devletinin millet esasına dayalı **«üniter»** ve **«millî»** bir devlet olduğu tasdik ettirilmiştir. Böylece Osmanlı devletinin ve toplumunun kafalarda uyandırdığı kozmopolit (çok milletli, çok kavimli, çok cemaatli) yapı ve imaj ortadan kaldırılmış oluyordu.

6 — Lozan Batı Trakya, Musul, Adalar, Kıbrıs, Hatay, İskenderun ve Boğazlar gibi meselelerin ilerde halledilebilmesi ve lehimize çözüme kavuşturulabilmesi için Türk devletine hak ve inisiyatif tanımıştır. Nitekim, buna dayanılarak 1936 Montrö Anlaşmasıyla Boğazlar, 1939'da Hatay, 1974

Kıbrıs meseleleri lehimize halledilebilmiştir. Musul meselesi, İngiltere'nin diplomatik ve siyasî üstünlüğü ve manevraları sonunda, aleyhimize sonuçlandırılmıştır. Barış hükümlerine göre Adalar askerden ve silahlardan arındırılmış, Batı Trakya Türklerine ise, azınlık statüsü verilmiştir. Adaların bu statüsünü devam ettirme, Batı Trakya Türklerinin haklarını koruma ve kollama işi, Lozan hükümlerine göre her halde Türk devletinin görevleri arasına girmektedir. Bu konularla ilgili hükümlerin ihlâli halinde Türk devletinin müdahale etme hakkı her zaman saklıdır. Lozan bu hakkı vermiştir.

Görüldüğü üzere Lozan Barış Andlaşması o günkü siyasî dengelere göre hazırlanmış ve imzalanmıştır. Bu güç dengeleri ve siyasî şartlar değiştiği takdirde tarafların anlaşma hükümlerine uymama ihtimali her zaman vardır. Nitekim, Yunanistan Adaları silahlandırarak, Batı Trakya Türklerine baskı yaparak barış şartlarını ihlâl etmiştir. Türkiye Atatürk zamanında Hatay'ı ilhak ederek, «**Misak-ı Milli**» hudutlarında değişiklik yapabilmiştir. O halde, Türkiye diplomasi alanında çok dikkatli ve şuurlu olmak zorundadır. Şartların ve dengelerin her an değişebileceğini daima gözönünde bulundurmalıdır.

Netice itibariyle Lozan, Türkiye için sonuç değil, yeni bir başlangıçtır. Yunanistan için ise ne sonuç, ne de başlangıçtır. Önemli bir safhadır. Çünkü 1829'da imzalanan Edirne Andlaşması Yunanistan için başlangıç olmuştu. Lozan, Osmanlı devleti ve imparatorluğu açısından bir sonuçtur.

Lozan yeni, modern, kalkınmış ve güçlü Türkiye'nin başlangıcı ve hareket noktası olurken, aynı zamanda Türk toplumunun üzerinde oturduğu coğrafî tabanı ve zemini belirliyordu. Bu bakımdan, devlet ve millet açısından Lozan'ın hem maddi hem de manevi önemi büyüktür. Bu coğrafî taban sınırı, komşuların tavan sınırı olacak şekilde muhafaza edilmelidir. Zira, Lozan'la sadece Türkiye Cumhuriyeti devletine bir coğrafya temin edilmiyor, aynı zamanda Türk milletine önemli derecede siyasi, kültürel, ilmî, iktisadî bir merkez veya istasyon kazandırılıyordu. Lozan, Osmanlı İmparatorluğunu sona erdirirken, Osmanlının Rumeli'de, Kafkasya'da, Irak'ta, Arabistan'da, Kıbrıs'ta, Girid'te bıraktığı Türklerin ve müslümanların umut kapısı ve sığınak yeri olacak yeni Türkiye Cumhuriyeti devletini meydana çıkarıyordu. Bu yüzden Lozan önemlidir.

KAYNAKLAR

1 — Zeki Mesud ALSAN, **Yeni Devletler Hukuku**, İstanbul, 1955, Cilt: I.

2 — M. Cemil BİLSEN, **Lozan**, İstanbul, 1933 Cilt: I, II.

3 — Ali Naci KARACAN, **Lozan**, (Milliyet Yayınları), İstanbul, 1971.

4 — S.L. MERAY **Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar-Belgeler**, Ankara, 1969. (Takım).

5 — Hüseyin PAZARCI, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, Ankara 1985, I. Kitap.

6 — **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl LOZAN**, (1922-1923) (Dışişleri Yayınları) Ankara, 1981.

7 — Ahmet YAVUZ **Lqzan Barış Konferansı Tutanakları**, (Dışişleri Bakanlığı Yayınları), Ankara, 1969.

ATATÜRK'ÜN MİLLİ EGEMENLİK ANLAYIŞI

Prof. Dr. Bilâl DİNDAR*

«Üstünlük» anlamında kullanılan «egemenlik» sözcüğü, esasında anlam ve söyleniş yönünden Fransızcadaki «hégémonie» sözcüğüne benzetilerek Türkçede kullanılmaya başlanmıştır. Fransızcadaki «hégémonie» ise eski Yunancada «Şef» anlamına gelen «hêgemôn» sözcüğünden türetilmiş olan «hêgemonia»dan gelmektedir, ki bu da; otorite, yönetim, iktidar, üstünlük, nüfuz, söz geçirme, güç gibi anlamlarla beraber bir devletin başka bir devlete hükmetme anlamını taşımaktadır.

Eski Türkçedeki «hâkimiyet» sözcüğü yerine kullanılan «egemenlik» sözcüğü kök ve ek bakımından her ne kadar Türkçe dilbilgisi kurallarına uymamakta ise de kendisine verilen anlam yönünden dilimizde kullanılmasında bir sakıncanın olmaması gerekir.

Hukuki bir terim olarak kullanılan egemenlik kavramı ise geçmişi eski Yunan Medeniyetine kadar inen Demokrasi kavramından daha da eski olduğu bilinmektedir.

M.Ö. VII. yüzyılda yaşamış, Yunan bilgini Hesiod'a göre başlangıçta insanlar, altın döneminde basit ve sade fakat mutlu bir hayat sürüyorlardı. Bu mutlu dönemde henüz mücadele ve harp yoktu. Hiç kimsenin hiç kimseye egemen olmadığı bu dönemde insanlar kendi aralarında tam bir sükûn halinde yaşayarak, tabiatın bütün nimetlerinden beraberce yararlanırlardı. Fakat insanoğlunun en tehlikeli buluşu olan para ve servetin ortaya çıkması, insanların güçlü ve güçsüz diye iki sınıfa ayrılmasına yol açmıştır. Hesiod'a göre, işte bu yüzden altın dönemi yerine yeni bir dönem, bir demir dönemi, kısaca artık bir mücadele ve harp dönemi başlamıştır. Bundan sonra insanlar arasında servet, para ve kudret uğrunda bir mücadele başlıyor, bu suretle aynı zamanda bir adaletsizlik, bir tahakküm ve cebir dönemi de gelmiş oluyor. Fakat insanda, her zaman ilk döneme dönme

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

isteği vardır. İnsan, şimdi içinde yaşadığı kötü şartlardan kurtulup ilk mutlu döneme dönebilmek hasretini sürekli olarak içinde taşır[1].

M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış olan başka bir Yunan Filozofu Empedokles, Hesiod'un «altın dönemi» düşüncesine aynen katılıp, bu dönemi güzel bir şekilde tasvir etmektedir. Empedokles'e göre, bu dönemde, insanlarla hayvanlar arasında bile düşmanlık yoktu, tabiat bütün canlılara nimetlerini bol miktarda veriyordu[2].

Bu görüşün tam karşısında felsefe tarihinde ilk defa «atom» nazariyesini esaslı bir şekilde geliştirmiş olan Yunan Kozmolojik dönem filozoflarından Demokritos'u görmekteyiz. O'na göre insanların, diğerlerinin ileri sürdükleri gibi «altın dönem»den yani «mutlu dönem»den «demir dönemi»ne yani «kargaşa dönemi»ne geçişi sözkonusu değildir. Tersine, insanlar kargaşa döneminden daha olgun dönemlere ulaşırlar. Demokritos'a göre, tarih içinde insanlar medenileştikçe kargaşadan ve güçlüklerden uzaklaşarak daha müreffeh bir hayata ulaşırlar. Bu görüşte egemenlik medenileşmenin bir sonucu oluyor.

Egemenlik kavramı, Platon'un eserlerinde daha değişik bir şekilde anlatılmaktadır. Platon'un «Protagoras» adlı kitabına göre insan, yaradılış bakımından diğer canlılar içinde en zayıf olanıdır. Hayvanlar, tabiata ve düşmanlarına karşı tek başlarına karşı koyup kendilerini koruyabildikleri halde insanlar bundan acizdirler. Hayvanların bir kısmına başlangıçta kuvvet verildiği halde hızlı koşmak için bir imkân verilmemiştir. Diğer bir kısmına hızlı koşmak için bir güç veya uçmak için kanat verildiği halde kuvvet verilmemiştir. Bu şekilde bütün hayvanlar arasında bir adalet sağlanmıştır. Kendilerine, tabiata ve düşmanlarına karşı bunun gibi imkânlar verilmiş olan hayvanlar tek başına kendilerini koruyabilirler. Fakat, hiç bir insan tek başına tabiata ve düşmanına karşı sürekli olarak kendini koruyamaz. Bu güç durumdan kurtulabilmek için, insana çok önemli bir araç verilmiştir, bu da akıldır. İnsanlar akıl sayesinde düşünür, konuşur, san'at yaparlar ve en önemlisi topluluk halinde yaşarlar[3]. Tabiata ve düşmanlarına karşı kendilerini koruyabilmek için adeta sözleşerek bir araya gelmiş olan insanların birbirlerine üstünlükleri sözkonusu değildir. Aralarındaki biricik fark her bir insanın kendi kabiliyetine göre cemiyet içinde değişik meslek sahibi olmalarıdır. Bu şekilde bir araya gelmiş olan insan topluluklarında, bir kişinin veya bir zümrenin egemenliğinden bahsedilmez. Böyle bir toplulukta herkes hürdür. Aynı şartlar içinde bir araya geldiklerin-

(1) Ernast von ASTER; Felsefe Tarihi Dersleri, Çev. Macit Gökberk, İstanbul, 1943, s. 70-71.
(2) a.g.e., s. 71.

den ve birlikte oluşları karşılıklı menfaata dayandığından herkes birbirine eşittir. Demokrasinin ilk çekirdeğini oluşturan bu sözleşmeler nazariyesi tarih boyunca birçok taraftar bulmuştur.

Bu görüşün tam karşısında olan bir başka görüşü yine Platon'un bir eserinde buluyoruz. O, «Devlet» adlı kitabında bir sofiste, insanlara egemen olan duygunun başkalarına hükmetme duygusu olduğunu söylemektedir. Toplumda güçlü, kuvvetli olanlar başkalarına egemen olacaktır, emir verip kendi yararlarına yasalar yapacaklardır. Böylece bir toplumda güçlü olanlar efendi, güçsüz olanlar ise köle olurlar. Diktatörlük anlayışının ilk çekirdeğini oluşturan bu kuvvet nazariyesi, diğer nazariyede olduğu gibi tarih boyunca az da olsa taraftar bulabilmiştir.

Bütün ütopik yazarların ilk fikir babası olan Platon kendi devlet anlayışında ise, egemenliği bilim adamlarına vermektedir. Antik düşüncenin ikinci büyük filozofu Aristoteles ise egemenlik konusunda sistemlerden daha çok sistemleri uygulayacak kişilerin üzerinde ısrarla durmaktadır.

Ortaçağ boyunca egemenlik, tartışmasız bir şekilde, kiliseye ait idi. Bu çağda egemenlik kavramı kayıtsız şartsız din adamlarının elinde idi.

Rönesansla otoritesi sarsılmış olan kilise, Yeniçağda değişik fikir akımlarının ortaya çıkışını engeleyemedi. Yeniçağda özellikle milliyetcilik, egemenlik ve demokrasi kavramları geniş bir şekilde incelenerek krallık yönetiminin artık pek geçerli olmadığı söylenmekte idi.

Amerikan kolonisinde ilk bağımsızlık savaşını başlatmış olan Thomas Paine «Sağduyu» adlı eserinde şöyle yazmaktadır; «Krallık idaresi dünyaya ilk defa putperest kâfirler tarafından getirildi, İsrailoğulları da bu âdeti onlardan aldı. Krallık, şeytanın putperestliği kuvvetlendirmek için dayanmış olduğu en güçlü icattır. Kâfirler ölmüş krallarına ilâhi özellikler yakıştırırlardı, Hıristiyanlar ise aynı şeyi hayattaki krallarına yaparak işi büyüttüler... Biz monarşi denilen belâya bir de verasetle intikal (babadan oğula) prensibi ilâve ettik. bunlardan birincisi şahsiyetlerimizin aşağılanması ve küçültülmesi anlamına gelirken, ikincisi de bir hak meselesi diye ortaya sürülerek bizim kendi çocuklarımıza bir hakaret ve müdahale teşkil etmiştir... Krallığın bir hak olarak babadan oğula geçmesinin ne biçim bir aptallık olduğunun en kuvvetli tabii delillerinden biri de tabiatın bu prensibi yanlış çıkarmasıdır, yoksa insanlığa Aslan yerine Eşek vererek onu sık sık gülünç duruma sokar mıydı?»(4).

(3) Eflatun; Protagoras, Çev. Nurettin Şazi Kösemihal MEB, İst., 1965. s. 18.
(4) Robert B. Downs; Dünyayı Değiştiren Kitaplar, Tur Yay., İst., 1980, s. 56.

Rönesans döneminden itibaren Avrupa'da gelişmiş olan Milliyetcilik kavramından sonra ortaya çıkan «Milli Egemenlik» düşüncesi 26 Ağustos 1789 tarihinde ilân edilmiş olan «Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi»nin üçüncü maddesindeki «Hakimiyet millete aittir. Hiç bir fert veya uzuv ve makam milletten gelmeyen otoriteyi kullanamaz»(5).

Osmanlı İmparatorluğu; Müttefikleriyle birlikte girmiş olduğu I. Dünya Savaşında 22 milyon nüfusun 12 milyonunu, 1.700 bin km² topraklarından 1 milyon km²'sini kaybederek yıkılışının eşiğine gelmiştir. Düşmanlar tarafından işgâl edilmiş Osmanlı başkenti İstanbul'da herkes şaşkınlık içindedir. Fransız generali Sitanbul'a işgâl için ilk girdiğinde, bu işgâli protesto etmek amacıyla Süleyman Nazif, gazetede «Kara gün adını taşıyan bir makalesini yayınladı. Fransız generali önce onu kurşuna dizdirmek istemiz, fakat eş dost aracılığı ile sürgüne gönderilmesine rıza göstermiştir. İşte aynı Süleyman Nazif, sürgünde bulunduğu Malta'da, ordu komutanı Yakup Şevki Paşa'ya şunu söylüyor: «Sınırları nehirler çizer. En doğrusu budur. Paşam ben Diyarbakırlıyım, siz Harputlusunuz. Bu iki şehir de Fırat ve Dicle nehirleri içindeki bölgelerdir. Siz de ben de Iraklı olarak Bağdat hükümetine katılmalıyız. Osmanlı İmparatorluğundan umut yoktur. Başımızın çaresine bakalım»(6).

İşgâl altındaki İstanbul'un o dönemdeki halkın şaşkınlığını anlatan başka bir olay; Atatürk hakkında bir hayli eser yazmış olan Falih Rıfkı Atay, işgâl kuvvetlerinin baskısı ile Saray kuvvetleri tarafından tutuklanıp askerler arasında cezaevine götürülürken, Yahya Kemal, onunla göz göze gelip selam vermemek için, Hasan Âli'yi yan bir sokağa sürükler. Bunlar, geleceğe ait kişisel umutsuzluklardır. Bu kargaşa döneminde, Osmanlı Devleti'nin artık tek başına ayakta kalamayacağına inanıp, yıkılmamak için başka devletlere bağlanmak isteyen birçok aydınlar vardır. Yukarıda adı geçen Yahya Kemal'in bütün isteği daha fazla parçalanmadn Türkiye'nin toptan Amerika'ya, İngiltere'ye veya Fransa'ya bağlanmasıdır. İstanbul'daki diğer vatansever ve milliyetçilerin en önemli problemlerinden biri yakın tarihte öldürülmüş olan Ermenilerin katilini bağışlatıp, Türkiye mandasını Amerika'ya nasıl kabul ettirilebilir meselesidir. 5 Aralık 1918 tarihini taşıyan bir dilekçe, Türk Wilsoncular birliği adına, Türkiye'deki dinler ve ırklar meselesinin çözümlenmesi için, Amerika Birleşik Devletinin o dönemki başkanı Woodrow Wilson'a verilmiştir. Türkçesi yokedilmiş, fakat daha sonra aslı, Amerika Dış Bakanlığı arşivinden alınıp Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisinin III. cild 4-5 inci sayısında ek olarak yayınlan-

(5) Aydın Taneri; Atatürk ve Milli Hakimiyet, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enst. Yay. Ankara, 1983. s. 8.

(6) Falih Rıfkı ATAY; Çankaya, İst., 1969. s. 213.

mış olan bu belgede şu imzaları görmekteyiz: Birinci imza Halide Edip, sonrası sıra ile; Yunus Nadi, Ahmet Emin, Velid Ebuzziya, Celâl Nuri ve Necmeddin Sadak[7].

Muhtevası Atatürk'ün «Nutuk»unda mevcut olan 10 Ağustos 1919 tarihli mektubunda Halide Edip, Atatürk'e, İsmet Bey (İnönü) ve Refet Bey (Bele)'de içinde olmak üzere birçok yurtsever kimseler Anadolu'da kurtuluş savaşı verilebileceğine inanmadıklarını, Amerikan mandası altına girmekten daha iyi bir çare görmediklerini dolaylı olarak anlatarak, «Biz İstanbul'da kendimiz için bütün eski yeni Türkiye sınırları içine almak üzere geçici bir Amerikan mandasını ehven-i şer olarak görüyoruz» şeklinde yazmaktadır[8]. İsmet Bey'in de (İnönü'nün) Kâzım Karabekir'e «Kardeşim Kâzımcığım» şeklinde başlayan uzun bir mektubunda, yukarıdaki düşünceyi destekler mahiyette bir ifade kullanmaktadır: «Eğer Anadolu'da halkın Amerikalıları herkese tercih ettikleri zemininde Amerika Milletine müracaat edilse pek ziyade faydası olacaktır, deniyor ki ben de tamamiyle bu kanaattayım»[9]. Ayrıca Atatürk'ün, Falih Rıfkı Atay'a söylediklerine göre, İsmet Bey'in (İnönü'nün) 19 Mayıs 1919'dan önce, yeni evlendiğini ileri sürerek Anadolu'ya gelmek teklifini reddettiği anlaşılmaktadır[10]. Padişah ile Damat Ferit ise; Türkiye'yi daha fazla parçalanmadan, Amerika yerine İngiltere'ye bağlamayı tercih etmişlerdir.

1918 yılındaki İstanbul'da, kargaşa döneminde Türk Miletine son derece güvenen Mustafa Kemal ise, yukarıda anlatılan düşüncelerden farklı olarak «Uygun bir zaman ve fırsat kollayarak İstanbul'dan kaybolmak, basit bir tertiple Anadolu'nun içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra millete felâketi haber vermek» niyetinde idi[11]. Mustafa Kemal, kimseye açmadan, böyle bir karar vermemiş gibi buluşma ve konuşmalara devam ediyordu. Daha sonra kendisine kader arkadaşı olacak olan ve o dönemde barış konferansı için askeri hazırlıklar komisyonunda çalışan İsmet Bey'i bir gün Mustafa Kemal evine çağırdı. Mustafa Kemal masanın üstüne bir harita açtıktan sonra İsmet Bey'e «Meselâ hiç bir sıfat ve yetkim olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtulma çarelerini aramak için en elverişli bölge ve beni o bölgeye götürecek en kolay yol hangisi olabilir?»[12] gibi bir soru sorar. İsmet Bey, harita üzerinde derin derin düşündükten sonra: «Yollar çok, bölgeler çok» şeklinde cevap verir.

(7) Falih Rıfkı ATAY; Çankaya. s. 143.
(8) Falih Rıfkı ATAY; a.g.e., s. 192.
(9) a.g.e., s. 193.
(10) a.g.e., s. 210.
(11) a.g.e., s. 159.
(12) a.g.e. s. 160.

Mustafa Kemal, o günlerde Anadolu'ya görevli olarak gönderilen bütün komutanlarla yakından ilgileniyordu. Kulağından rahatsız olarak hasta yatağında iken Ulukışla tarafından demiryoluyla Ankara'ya nakledilmek üzere 20'inci kolordu komutanlığına atanmış olan Erkân-ı Harbiye mektebinden sınıf arkadaşı Ali Fuat Paşa, kendisini ziyaret ettiğinde, Mustafa Kemal O'na kolordunun başında bulunmasını, bundan sonra önemli şeylerin olacağını, kolordusuna hâkim olmasını, etrafına güven vermesini, özellikle halk ile yakından temas etmesini söylemektedir[13].

Mustafa Kemal'in bu niyetinden habersiz olarak, İngiliz işgâli altındaki İstanbul'da birkaç Türk aydını da, bu işgâlden kurtulmak için toplantılar yaparlar. Toplantı yerlerinden biri de göz hekimi Esat Paşa'nın evi. Toplantıya katılanlar arasında Profesör Akçoraoğlu Yusuf ve Ferit (Tek) beyler de var. Hepsinin birleştiği nokta, İstanbul'un düşman baskısı altında olduğunu fakat burada bir şeyin yapılamıyacağı şeklindedir. Onlara göre tek çıkar yol Anadolu halkını buna hazırlamaktır. Fakat bu işi kim yapabilir? Anadolu'ya kimi göndermeli? Bir türlü karar veremiyorlardı. Gazze savaşlarından tanınmış Jandarma Komutanı Refet Bey'i (Bele'yi) bu konuda kendilerine yardımcı olmak üzere toplantıya davet ederler. Refet Bey, onlara Anadolu'daki halkı organize etmek için Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesini tavsiye eder[14].

Bir gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa, Mustafa Kemal'i konağına çağırdı, yanına gittiği vakit bir tek kelime söylemeden önüne, okumak için bir dosya uzattı. Mustafa Kemal dosyayı baştan sona gözden geçirdi. İtilaf makamları tarafından verilen raporların özeti şu idi: «Samsun ve çevresinde birçok rum köyleri her gün Türklerin saldırısına uğramaktadır. Hükümet bu barbarca saldırıların önüne geçememektedir. Onların emniyet ve huzurunu temin etmek insanlık namına borcumuzdur». Raporlar İstanbul Hükümetine verilirken bir de protesto eklenmiştir: «Eğer siz aciz iseniz bu vazifeyi biz üstümüze alacağız». Mustafa Kemal, dosyayı okuduktan sonra emrini öğrenmek için Harbiye Nazırının yüzüne bakar ve aralarında konuşmaya başlarlar. Harbiye Nazırı, Mustafa Kemal'e bu konuda kanaatını sorduğunda, o, böyle olduğunu sanmadığını fakat bir şeylerin olma ihtimalinin mevcut olduğunu söylemektedir. Harbiye Nazırı sözlerine şöyle devam etmektedir. «...Böyle midir, değil midir, önce bunu meydana çıkarmak için oralara bizim gidip tetkikler yapmamız lâzım. Ben Sadrazam Paşa (Damat Ferit) ile görüştüm. Sizi münasip gördük. Gider ve meselenin ne olduğunu anlarsınız»[15].

(13) a.g.e. s. 92.
(14) a.g.e. s. 243.
(15) Falih Rıfkı Atay, a.g.e. s. 170.

Fakat hürriyet ve İtilafcıların çoğu Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesine pek taraftar değillerdir. Özellikle, partide çok nüfuzlu olan Zeynelabidin, O'nun Anadolu'ya geçmesine hiç taraftar değildir. Falih Rıfkı Atay'ın bir dostu, bir gün Zeynelabidin'e «—Ben Mustafa Kemal'i bir defa gördüm. Kendisiyle dostluğum yok. Fakat bozgunda Suriye'de idim. Devletin, ordunun ve herkesin ne yapacağını şaşırdığı o anarşi içinde bu komutanın ordusunu nasıl tuttuğunu ve ricati nasıl idare ettiğine tanık oldum, başkalarına benzemiyor, demesi üzerine Zeynelabidin : «—Sen onun gözlerinin içine bak. Bir fırsat bulursa ne padişahlığı bırakır, ne de halifeliği...» demiş[16].

Tarihi bir belge olarak çok önemli olduğu için, Falih Rıfkı Atay'a göre, Osmanlı İmparatorluğunun son Padişahı Vahdettin ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal arasında geçen en son görüşme ve konuşmaları Mustafa Kemal'in ağzından dinleyelim. «—Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonda Vahdettin'le âdeta diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında dirseğini dayamış olduğu bir masa, üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan penceresinden gördüğümüz manzara şu : Birbirine muvazi hatlar üzerine düşman zırhlıları! Bordrolardaki toplar sanki Yıldız Sarayına doğrulmuş! Manzarayı görmek için oturduğumuz yerlerden başlarımızı sağa sola çevirmek kâfi idi. Vahdettin hiç unutamayacağım şu sözlerle konuşmağa başladı : «Paşa paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı ve ilâve etti :) Tarihe geçmiştir». O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. Dikkatle ve sükûnla dinliyordum : «—Bunları unutun dedi, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa paşa, devleti kurtarabilirsin! «Bu son sözlerinden hayrete düştüm. Acaba Vahdettin benimle samimi mi konuşuyor? O Vahdettin ki ecnebi hükümetlerin yüzüncü derece âletleri ile temas arayarak, devletini ve saltanatını kurtarmağa çalışıyordu. Bütün yaptıklarından pişman mı idi? Aldatıldığını mı anlamıştı? Fakat böyle tahmin ile başka bahislere girişmeyi tehlikeli addettim. Kendisine basit cevaplar verdim :

«—Hakkımdaki teveccüh itimada arz-ı teşekkür ederim. Elimden gelen hizmette kusur etmeyeceğime emniyet buyurunuz :» Söylerken kafamdaki muammayı da halletmeğe uğraşıyordum. Çok iyi anladığım, veliahtlığın da padişahlığın da bütün his ve fikirlerini, temayüllerini, sahtekârlıklarını tanıdığım adamdan nasıl yüksek asil bir hareket bekleyebilirdim? Memleketi kurtarmak lâzımdır, istersem bunu yapabilimrişim. Nasıl? Hemen hüküm verdim : Vahdettin demek istiyor ki hiç bir kuvvetimiz yok-

(16) a.g.e. s. 335.

tur. Tek mesnedimiz İstanbul'a hakim olanların siyasetine uymaktır. Benim memuriyetim, onların şikâyet ettikleri meselelerini halletmektir. Eğer onları memnun edebilirsem, memleketi ve halkı bu siyasetin doğru olduğuna inandırabilirsem ve bu siyasete karşı gelen Türkleri tedip edersem (uslandırırsam), Vahdettin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım : «—Merak buyurmayın efendimiz dedim, nokta-i nazar-ı şahanenizi anladım. İrade-i seniyeniz olursa... hemen hareket edeceğim ve buna emir buyurduklarınızı bir an unutmayacağım.» «—Muvaafak ol!» hitab-ı şahanesine mashar olduktan sonra, Mustafa Kemal, padişahın huzurundan çıkıyor. Mustafa Kemal'in hocalığını yapmış olan, padişahın yaveri Naci Paşa, Mustafa Kemal ile buluşup elindeki ufak bir paketi ona uzatarak : «Zat-ı şahanenin ufak bir hatırası» diyor. Mustafa Kemal anlatmasına şöyle devam ediyor : «Kapağın üzerinde Vahdettin'in insiyalleri işlenmiş bir saatti». «Peki, teşekkür ederim» dedim. Yaverim aldı, sonra sanki Yıldız Sarayından çıktığımızı ve hareket etmek üzere olduğumuzu gizlemek, saklamak ister gibi ihtiyatla, ayaklarımızın patırtısını işittirmekten korkarak, saraydan uzaklaştık»[17]. Osmanlı İmparatorluğunun son padişahı ile Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı arasındaki en son görüşme ve konuşma işte bu şekilde cereyan etmiştir.

Almanya seyahatine Vahdettin'e refaket ettiğinde, Padişah olduğu zaman kendisini de Harbiye Nazırı yapmasını isteyen ve de olumlu bir cevap almış olmasına rağmen bir türlü o makama getirilmeyen Mustafa Kemal, yıllar sonra «eğer Harbiye Nazırı olmuş olsaydınız acaba ne yapardınız?» şeklindeki soruya muhatap olduğunda; «vakti gelince Anadolu'ya Padişahı da beraber geçirirdim» diye cevap vermiştir[18].

19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkmış olan Mustafa Kemal, Anadolu'da bir hayli zor ve çetin meselelerin kendisini beklediğini çok iyi biliyordu. O, o zamanki çalışma ve kader arkadaşı Refet Bey'e şunları söylüyor : «ihtilâlden fazla bir şey yapmak lâzım ihtilâl mevcut devletleri değiştirir, Türkiye henüz mevcut değildir, onu önce dünyaya getirmek lâzımdır»[19].

22 Haziran 1919 tarihinde yayımlanacak olan Amasya Tamimi'ne esas olmak üzere, Mustafa Kemal'in 21/22 Haziran gecesi yaverine yazdırdığı maddelerin arasında «Millet bağımsızlığını kendi kendini kurtaracaktır» ifadesini görmekteyiz. 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresinin açılışında «Milletin kaderine egemen olacak bir milli iradenin an-

(17) Falih Rıfkı ATAY; Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919 Ankara, 1965, ss. 123-124.
(18) Falih Rıfkı ATAY; Çankaya s. 334.
(19) Yuluğ Tekin KURAT; «Türkiye'de Milli Egemenlikten Demokrasiye Geçiş»

cak Anadolu'dan doğabileceğini» belirten ve «Milli iradeye dayanan bir milli kurultay kurulmasını ve gücünü milli iradeden alacak bir hükümetin oluşturulmasını ilk çalışma hedefi olarak gösterdiğini» vurgulayan Mustafa Kemal, bu kongrenin karar ve bildirilerinin bir maddesi olarak «Milli gücü faal ve milli iradeyi hâkim kılmak temel ilkedir» cümlesini yazdırmaktadır.

General Pershing'in kurmay başkanı olan general Harburd Sivas'ta Mustafa Kemal'le görüşürken der ki : «Türkiye tarihini okudum. Milletiniz büyük kumandanlar yetiştirmiş ve büyük ordular hazırlamıştır. Bunları yapan bir millet elbette bir medeniyet sahibi olmalıdır. Takdir ederim ama bugünkü duruma bakalım. Başta Almanya, müttefiklerinizle dört yıl harpettiniz, yenildiniz. Dördünüz bir arada yapamadığınız şeyi bu durumda tek başınıza yapmayı nasıl düşünebiliyorsunuz? Fertlerin intihar ettikleri vakit görülür. Bir milletin intihar ettiğini mi göreceğiz?» Mustafa Kemal Generale : «Teşekkür ederim. Tarihimizi okumuş, bizi öğrenmişsiniz. Fakat şunu bilmenizi isterdim ki biz emperyalistlerin pençesine düşen bir kuş gibi yavaş yavaş aşağılık bir ölüme mahkûm olmaktansa babalarımızın oğulları olarak vuruşa vuruşa ölmeyi tercih ediyoruz»([20]). Şeklinde cevap verirken o, elbetteki Türk Milletine güveniyordu.

21 Nisan 1920 tarihinde, Ankara'da bütün kolordu komutanlıklarına, bütün illere, bağımsız sancaklara, müdafaa-i Hukuk Merkez kurullarına, Belediye Başkanlıklarına, dağıtılmak üzere, milletin isteklerini içeren 6 maddelik bildirisini yazdırmış olan Mustafa Kemal, Temsilciler Kurulu adına, 22 Nisan 1920 günü şöyle bir bildiri yayınlıyor : «Tanrı'nın yardımıyla Nisan'ın 23'üncü Cuma günü Büyük Millet Meclisi açılarak çalışmaya başlayacağından, o günden sonra bütün sivil ve askerî makamların ve bütün milletin buyruk alacağı en yüce kat adı geçen Meclis olacaktır. Bilgilerinize sunulur»([21]).

Nihayet, 23 Nisan 1920 tarihinde, Ulus Meydanında bugün müze olarak kullanılan bir binada, Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve ilk tarihi konuşmayı yapan Mustafa Kemal Paşa Meclis tarafından tutulması gereken yolu açıklamıştır. «Hâkimiyetin kayıtsız şartsız Türk Milletine ait olduğunu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üzerinde herhangi bir kuvvetin bulunmadığı kabul edilerek, Milli İrade esas kılınmış ve böylece kesin bir şekilde demokratik hayata geçilmiştir»([22]).

---

(20) Falih Rıfkı ATAY, Çankaya, s. 199.

(21) Gazi M. Kemal Atatürk, Söylev, Basıma hazırlayan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İstanbul, Ekim 1987, s. 242.

(22) Kemal Göde, «Dünden Bugüne Türkler de Meclis Hayatı», Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Aralık 1988 say. 3 ss. 51-62.

Özgürlüğün de, eşitliğin de, adaletin de dayanağının milli egemenlik olduğuna inanmış olan Mustafa Kemal'e göre «Teşkilat-ı Esasiye Kanunu milletin kendi kaderine kendisinin hakim olabilme yollarını belirler»[23]. «Ülkenin iradesinde takip olunacak esasları, yapacağı Anayasalarla Milli irade tayin eder» felsefesinden hareketle, hükümetin meclisin içinden çıkacağı 1921 Anayasasıyla belirmiştir. 1924 Anayasasıyla aynı doğrultuda ilkeler getirilmiş olup[24], bu ilkeler 1961 ve 1982 Anayasalarında da devam ettirilmiştir.

Devletler hukukunda ve Düşünce Tarihi boyunca tartışılagelen «Kuvvetler Nazariyesi» ile «Sözleşmeler Nazariyesi», siyaset tarihinde de tartışılan «Monarşi-Aristokrasi» ile Cumhuriyet-Demokrasi», bir başka ifadeyle Kralık mı? Cumhuriyet mi? Padişah mı yoksa halk mı ikilemini âdeta, Efelik döneminde, yedi vilayete egemen olan Demirci Efe, Anadolu insanının hasleti olan pratik zekâsıyla tek bir cümle içinde çözmektedir : «İdare ya ilim ile olur ya da zulüm ile, ben de ilim olmadığından zulüm ile idare ettim[25].

Mustafa Kemal Atatürk ise; «Sözleşmeler Nazariyesi»ni seçerek ilmi tercih etmiştir. O, yaptığı inkılâplarla halkı, «Millet» seviyesine çıkararak önce, «Halka rağmen Halk için», sonra da «Halkla beraber Halk için» dönemlerini yaşatmıştır. Sonraki nesillerin «Halkla beraber Demokrasi için», «Halkla beraber 'insan' için» dönemlerini yaşatmaları gerekiyordu. Üzülerek belirtmek gerekir ki, Cumhuriyetin ikinci nesli olan bizler, bu konuda başarılı olamadık. Eğitime, öğretime ve özellikle bilime, dolayısıyla insana önem verilmedikçe, gerçek demokratik insanlar yetiştirilmedikçe, bu konuda başrlı olmamız mümkün de değildir.

(23) Bedri Gürsoy; «Ulusal Egemenlik ve Atatürk», Atatürk'e armağan O.M.Ü. Yayınları No. 44 Samsun 1988 ss. 57-58.

(24) Yukarıdaki makale, s. 70.

(25) Falih Rıfkı ATAY; Çankaya, s. 238.

KAYNAKLAR

KAYNAR (Ord. Prof. Dr.), Reşat., «Atatürk ve Millî Birlik» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. III, sayı: 7, Kasım 1986.

KURAN (Prof. Dr.), Ercüment., Atatürkçülük Üzerine Denemeler, Ank., 1981, s. 6.

MERAM, Ali Kemal., Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi, İst., 1969.

McCARTHY (Doç. Dr.), Justin., «Millî Felâket, Yeniden Doğuş Türk Milleti ve Mustafa Kemal Atatürk» Atatürk Cumhuriyet Türk Tarihi Cumhuriyetin 50. Yılı Semineri, Ankara, 1984.

OZANKAYA (Prof. Dr.) Özer., «Cumhuriyet'i Hazırlayan Düşünce Ortamı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XLII, Ocak-Aralık 1987, sayı : 1-4.

OMURTAK, S., YÜCEL, H.A., SUNGU, İ., KARAL, E.Z., UNAT, F.R., SÖKMEN, E., İĞDEMİR, U., (ononim) Atatürk, İstanbul, 1970.

PORUŞEV, Paraşkev., Atatürk, Demokrat Diktatör, Türkçesi : Naima Yılmaer, İstanbul, 1973.

SÜSLÜ (Doç. Dr.) Azmi., Atatürk ve Gençlik, Ankara, 1986.

SAVAŞ (Prof. Dr.), Vural. F., «Atatürkçü İdeoloji ve Çağdaş İdeolojiler» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. IV, sayı: 11, Mart 1988.

SADİQ, Muhammed., Türkçülük Cereyanı, Türk Milliyetçiliği, BTTD. sayı: 35, Ocak, 1988.

TANERİ (Prof. Dr.), Aydın., Türk Tabirinin Gelişmesi, Ankara, 1983.

TEVETOĞLU (Dr.), Fethi., Ömer Naci., İstanbul, 1973.

TÜRKDOJAN (Prof. Dr.), Orhan., Atatürk'te Millî Devlet Anlayışı, İst., 1981.

TÜFEKÇİ, D. Gürbüz., Atatürk'ün Düşünce Yapısı, Ankara, 1981. (zikreden) T. Feyzioğlu, a.g.e.

TÜZÜN (Prof. Dr.), Necat., Atatürk Miliyetçiliği, Antalya, 1985.

TURHAN (Prof. Dr.), Mümtaz., A«tatürk İlkeleri ve Kalkınma» (zikreden) T. Feyzioğlu, a.g.e.

T.C. Anayasası, Ankara, 1924.

ÜLKEN (Ord. Prof. Dr.), Hilmi Ziya., Cumhuriyetiniz, Atatürk İnkılâpları, Türk Milliyetçiliği Millî Birlik ve Beraberlik» 50. Yıl Konferansları, Ank., 1974.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet., «Neden İlle Atatürkçülük» Cumhuriyet, 10 Temmuz 1988.

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİNİN KAYNAKLARI*

Doç. Dr. Azmi SÜSLÜ**

Konuyu üç başlık altında incelemeye çalışacağız: Atatürk'ün tarih-inkılâp tarihi görüşü; Türk İnkılâbı Enstitüsü ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün kuruluş gayeleri ve hedefleri ve Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin bu hedeflere ulaşmak için kullandığı vasıtalar, yani kaynaklar.

Atatürk'ün tarih merakı, onun Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarında gençlik ve olgunluk çağlarını yaşamış olmasından ve ilkokuldan itibaren de matematiğin yanısıra tarihe özel bir ilgi duymuş olmasından kaynaklanmıştır. Millî Mücadele yıllarında meselelere çözüm getirebilmek için hep tarihten misaller vermiştir. Nutukları ve demeçleri üzerinde yapılacak bir araştırmada onun tarihe verdiği önem hemen göze çarpmaktadır. Zaten onun Millî Mücâdeledeki azim ve kararlılığı ve kurtuluş için yine sine-i millete dönmek ihtiyacını duyması hep Türk tarihinden aldığı güçle açıklanabilmektedir. Bu sebeple de, 1923 yılında Darülfünûn-ı Osmanî (İstanbul Üniversitesi)'nin Edebiyat Medresesi (Fakülte)'nden kendisine getiren üç kişilik heyette bulunan Şemsettin Günaltay'ın Belleten'de yayınlanan hatırasına göre, «Fahrî Profesörlük Beratını» aldığı zaman, getiren heyete verdiği cevapta «Fahrî Profesörlüğün edebiyattan daha ziyade tarihe ait olmasının daha münasip olduğunu» belirtmiştir. Buna rağmen, bugün hâlâ tarihte ihtisaslaşanlara «Edebiyat Doktoru» denilmesini anlamak güçtür.

Atatürk'ün yaptığı inkılâplarından biri de, şüphesiz onun tarih alanında yatığı inkılâptır. O, yıllardan beri içerinin ihmalleri ve dışarının menfî propagandasıyla küllenmiş görünen Türk tarih tezini yeniden ortaya koymuştur. Bu tezi geliştirirken de şu esaslar üzerinde durmuştur :

(*) Bu Tebliğ, 3-7 Mart 1986'da Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından tertip edilmiş olan «Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Oryantasyon Seminerı»nde sunulmuştur.

(**) A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

«Büyük Devletler kuran ecdadımız, büyük ve şümullü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tatbik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır».

«Türkler yayıldıkları yerlere medeniyetlerini de götürmüşlerdir. Irak, Anadolu, Mısır, Ege medeniyetlerinin ilk kurucuları Orta Asyalılardır. Biz bugünkü Türkler, Orta Asyalıların çocuklarıyız»(1).

Hedefleri bu şekilde tesbit ettikten sonra, metodoloji hakkında ise şunları ilave etmiştir:

«Tarih hayal mahsulü olamaz. Tarih yazarken gerçek olayları bulmaya çalışmalıyız. Eğer bunları bulamazsak meçhuliyeti ve bu noktadan cehlimizi itiraf etmeden çekinmeyelim».

«Biz daima hakikat arayan ve buldukça, bulduğumuza kâni oldukça ifadeye cür'et gösteren adamlarız».

«Herşeyden evvel kendinizin dikkatle ve itina ile seçeceğiniz vesikalara dayanınız. Bu vesikalar üzerinde yapacağınız tetkikâtta herşeyden ve herkesten evvel kendi insiyatifinizi ve millî süzgecinizi kullanınız. Sizi büyük hedefe ancak bu nokta-i nazarlardan kıskanç olmak isal edebilir».

Atatürk'ün yoğun çalışmalar, araştırmalar, tercümeler, ilmî toplantılar sonunda vardığı bu sonuçlar bir teori olarak kalmamıştır.

Bir taraftan bunları gerçekleştirecek müesseseler kurdurturken, diğer taraftan da araştırma ve yayın faaliyetlerine girişilmesini sağlamıştır.

Bu araştırmaların ilk ürünü, yayınlanan «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı kitapla 1930 yılında alınmıştır. İkincisi ise, 1931 yılı sonlarında, Atatürk'ün özel olarak üzerinde durup, yer yer redaksiyon ve tashihini yaptığı ve okullara yönelik, 4 ciltlik «Türk Tarihi» teşkil etmiştir.

Kurdurttuğu müesseselerin ilki ise, 1931'de faaliyete geçen Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) olmuştur. İkincisi, 31 Temmuz 1933 yılında Darülfünûn-ı Osmanî'nin yerine kurdurttuğu İstanbul Üniversitesi olmuştur. Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat, İlâhiyat Fakültelerinden oluşan Üniversitede ayrıca, Türk İnkılâbı Enstitüsü, İslâm Tetkikleri Enstitüsü, Millî İktisat ve İctimaiyât Enstitüsü, Coğrafya Enstitüsü, Morfoloji Enstitüsü, Kimya Enstitüsü ve Elektromekanik Enstitüsü de kurulmuştur.

Bunlardan konumuzu yakından ilgilendiren Türk İnkılâbı Enstitüsü'nün kuruluş ve gayesi şöyle belirlenmiştir:

(1) Ayşe Afetinan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler Ankara, 1959, s. 297.

«Enstitüler, ilmî araştırmaların feyizli merkezleri olacaktır. Yeni Üniversitenin en esaslı vasfı millîliği ve inkılâpçılığıdır... Millî tarih için yeni kürsüler ihdas edilmiştir. Türk inkılâbının ideolojisini yeni Üniversite işleyecektir. Bu maksatla kurulan Türk İnkılâbı Enstitüsü Üniversitenin en mühim cihazı ve bu cihazı yalnız orada çalışanların değil, yalnız bağlı olduğu Edebiyat Fakültesinin değil, talebesinden profesörüne kadar bütün Cumhuriyet münevverlerinin, bütün memleketin malıdır. Herkes onun talebesidir. Ve herkes onun profesörü olabilir. O, inkılâp aşk ve imanının bir süsü olacak, hangi fakülteden olursa olsun, her talebe ancak orada bir imtihan geçirdikten sonra diploma almayı vazife ve şeref bilecektir. İnkılâp Enstitüsü, siyasî, hukukî, adlî, ictimaî, iktisadî, malî sahalarda ve umumî surette millî kültür sahalarında Türk inkılâbını doğuran sebepleri, Türk inkılâbının ana unsurlarını, prensiplerini, inkılâptan doğan Türk istikbâlini her safhasında tetkik edecektir.

Enstitü aynı zamanda Türk İnkılâp Kütüphanesi ve İnkılâp Müzesi kuruluşlarına da çalışacaktır. İnkılâp Enstitüsünün... muhtelif sahalara ait mufassal faaliyet programları ayrıca neşredilecektir.

Millî tetebbu kütüphanemize ve talebemizin eline kitap temini için bir Telif ve Tercüme Heyeti teşkil ediliyor. Bu heyet, dünyanın en yüksek fikir mahsüllerini öz dilimize çevirecek, az zamanda millî kütüphanemizin hacmini artıracak tercümeler ve bir taraftan da kıymetli teklifler verecektir».(2).

Atatürk'ün kurdurttuğu üçüncü müessese ise, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (1935) olmuştur. Atatürk'ün 1935'lerde daha da kristalleşen ve bir ideal haline gelen Türk tarih tezi burada şekillenmiştir. O, bu yeni Fakülteye alışagelen Edebiyat Fakültesi adını mahsus koymamış ve Türk tarihini her yönüyle ve her türlü vasıtayla aydınlatmak için ona Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi adını vermiştir. Başlangıçtan beri birer kürsü olarak kurdurttuğu Sümeroloji, Sinoloji, Hungaroloji, Türk, Rus, Arap, Fars Dilleri ve Edebiyatlarını da bu amaca hizmet etmeleri için faaliyete geçirtmiştir. Yine bu amaçla Fakülteye bağlı olarak Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsünü ve diğer Enstitüleri kurdurtmuştur.

Atatürk'ün bu hedefleri doğrultusunda kurulan Türk İnkılâp Tarihi Enstitüleri, 15 Nisan 1942 tarihinde 4204 sayılı Resmî Gazetede yayınlanan İç Talimatnâme, Genel Çalışma Plânı ve Türk İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi Dersi müfredatıyla faaliyetlerini daha da genişleterek sürdürmüştür. Artırılan akademik ve idarî kadrolarının yanısıra, Enstitüde Kütüphane, arşiv ve müze de teşekkül ettirilmiş ve yayın faaliyetlerine

(2) Millî Eğitim Bakanı Reşit Galib'in demeci: Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 1 Ağustos 1933.

ağırlık verilmiştir. Bu Talimatnamedeki İnkılâp Tarihi derslerinin bir standarda oturtulmasıyla ilgili bir maddeye burada temas etmek istiyoruz. Buna göre, İlmî Danışma ve Yönetim Kurulu üyelerinin görevlerinden biri de, «Türk İnkılâp Tarihi hakkında müsabaka ile en az beş yılda bir eserler yazdırmak ve bunlardan kabul edilecek olana verilecek mükâfatı tesbit etmektir». Diğeri ise, «Enstitüye yazma ve basma kitap, mecmua ve her türlü vesika hediye edenlere verilecek şeref diplomasının teşkil derecesini tayin etmektir» (madde 15/c, e)[3]. İşte Enstitünün bugün sahip olduğu toplam 129.212 adet arşiv malzemesi kitap, gazete, dergi, fotoğraf kolleksiyonları, mühür, harita ve müze eşyası Atatürk'ün attığı temel üzerine kurulan bu binanın ürünleridir.

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihinin kaynaklarını ise şu şekilde tasnif etmek mümkündür :

A — İLK ELDEN KAYNAKLAR

Atatürk'ün Büyük Nutku, diğer nutukları, demeçleri yazdığı ve yazdırttığı eserleri, hatıraları, mektupları, telgrafları, tamimleri...

1 — Büyük Nutku : Atatürk, Cumhuriyet Halk Fırkasının 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasındaki 2. Kongresinde 6 gün boyunca irad etmiştir. Bunun birçok baskıları vardır :

1 — 1927 yılında 2 cilt halinde ve Osmanlıca olarak (I. cilt esas Nutuk, 2. cilt vesikalar),

2 — 1934 yılında 3 cilt olarak yeni harflerle,

3 — 1936 yılında 1 cilt olarak (Esas Nutuk).

Atatürk'ün ölümünden sonra ise birçok Devlet kuruluşu tarafından bastırılmıştır :

4 — Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), 1954, 1959, 61, 64, 1981.

5 — Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannâmeleri, 1964.

6 — Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Millî Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçler, 1964, 3. cilt.

7 — Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Büyük Nutuk, 1970, 3 cilt.

8 — Diğer resmî kuruluşlarca (Millî Eğitim Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu...) bastırılanlar.

---

(3) Talimatnâme, Maarif Vekilliği tarafından 1943'de yayınlanmıştır.

II — Diğer nutukları, demeçleri, tamimleri, telgrafları...

1 — Nutk-ı İftitahî (T.B.M.M.'nin 4. ictima senesi münasebetiyle Atatürk'ün nutku), Ankara, 1339/1923, Matbuât Müdüriyet-i Umumiyesi.

2 — Reisicumhur Atatürk'ün Kurultayı Açış Nutukları, Ankara, 1937,

3 — Herbert Melzig, Atatürk'ün Başlıca Nutukları (1920-1938), İstanbul, 1942.

4 — Gazi Atatürk'ün Nutukları, İstanbul, 1934, Devlet Basımevi.

5 — Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Söylev, İstanbul, 1978.

6 — Behçet Kemal Çağlar, Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri, Ankara, 1968.

7 — Ayşe Afetinan, Medenî Bilgiler ve M. Kemâl Atatürk'ün El Yazıları, Ankara, 1969...

8 — Sadi Borak, Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları, İst., 1977

9 — Özel Şahingiray, Atatürk'ün Nöbet Defteri, 1931-1938, Ank., 1955.

III — Atatürk'ün Telif ve Tercüme Eserleri

1 — Süvari, Bölük, Alay, Liva, Talim ve Manevraları, Cumali Ordugâhı, Selanik, 1325/1903.

2 — Zâbit ve Kumandan ile Hasbıhal, 1913, İstanbul, 1918 (Mehmet Nuri); Ankara, 1957 (Afetinan), Türkiye İş Bankası; Genelkurmay ATESA, Ankara, 1984.

3 — Dumlupınar Başkumandan Meydan Muharebesi, Ankara, 1933.

4 — Atatürk'ün Askerî konulardaki bazı tercümeleri.

B — ARŞİVLER

I — Yerli arşivler

1 — Cumhurbaşkanlığı Köşkü Arşivleri.

2 — Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivleri (93.040 adet arşiv belgesi, ayrıca 15.000 civarında fotoğraf, harita, gazete, mühür mevcuttur).

3 — Başbakanlık Arşivi (1914 öncesi ve sonrasına ait arşivler).

4 — Dışişleri Bakanlığı Arşivleri (1914 sonrası Ankara'da, öncesi ise Hazine-i Evrak adıyla İstanbul Defterdarlık binasındadır (1987 Mayısında Başbakanlık Arşivi'ne devredilmiştir).

5 — Genelkurmay ATESA Başkanlığı Arşivleri (en kullanışlı olan ve en iyi muhafaza edilen arşiv budur).

6 — Kuvvet Komutanlıkları (Kara, Deniz, Hava, Jandarma) ve NATO arşivleri.

7 — Deniz Müzesi Arşivleri (1917-1920 arasındaki belgeler, İstanbul/ Beşiktaş).

8 — T.B.M.M. Kütüphane ve Dökümantasyon Merkezi Arşivleri.

9 — Yurtdışındaki Türk Büyükelçilik Arşivleri.

10 — Millî Eğitim Bakanlığı Arşivleri.

11 — Maliye Bakanlığı Arşvileri.

12 — Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Arşivleri.

13 — Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri.

14 — İstanbul Belediyesi Arşivleri.

15 — Kütüphaneler (Millî Kütüphane, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Kurumu...) ve Müzelerde bulunan Arşivler.

16 — Özel Arşivler.

II — Yabancı Arşivler :

1 — Türkiye'deki Büyükelçilik ve konsolosluklarda bulunan arşivler.

2 — Yabancı ülkelerdeki Türkiye Cumhuriyetiyle ilgili olan arşivler (millî kütüphaneler; bakanlıklar ve araştırma kurumları... arşivleri).

C — DEVLETİN RESMÎ YAYINLARI

1 — TBMM Zabıt Cerideleri (23 Nisan 1920 -).

2 — TBMM Gizli Celse Zabıtları (1985, 4 cilt).

3 — Ceride-i Resmiyye (1921 -).

4 — Ayın Tarihi (1923 -).

5 — Kavânîn Mecmuası (1920 -).

6 — Düstur (Osmanlı ve Cumhuriyet devirleri).

7 — Devlet Yıllıkları (Osmanlı ve Cumhuriyet devirleri).

8 — Anadolu ve İstanbul'da çıkan resmî ve mahallî gazeteler. Bunların büyük bir kısmı işgâl ve millî mücadele dönemlerinde çıkmıştır. Bazıları, İstanbul'da çıkanlar : Alemdar, Yeni Gün, Sebilürreşat, Tasvir-i Efkâr, Vakit, İleri, Takvimli Gazete, Tesrih, Aydede, Ahvâl, Peyam-ı Sabah, Ümit, Vahdet, Dersâdet, Yeni Şark, Sabah, Söz, İkdam, İfham, Tevhid-i Efkâr, Evkât, The Orient News..., diğer şehirlerde çıkanlar : Hâkimiyet-i Milliye, Mefkûre, Köy Hocası (Ankara), İrade-i Milliye, Gaye-i Milliye (Sivas, Efe,

Ahenk, Şark, Anadolu (İzmir), Öğüt, Babalık (Konya), Adana Postası, Yeni Adana (Adana), Adapazarı, Ahali (Samsun, Edirne, Sofya), Fırtına, Hayat, Aksiseda (Samsun), Ahrâr, Millet (Eskişehir), Misak-ı Millî, Adana'ya Doğru, Erciyes (Kayseri), İstikbâl (Trabzon), İzmir'e Doğru (Balıkesir), Zafer (Kastamonu), Sadâ-ı Millet (Batum), Gamlı, Dertli (Bolu), Ertuğrul (Bursa), Emel (Amasya), Doğru (Erzurum), Güneş (Ordu)...

D — HATIRALAR

1 — Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İst. 1953, 1959; Sınıf Arkadaşım Atatürk, İstanbul, 1937...

2 — Kâzım Karabekir, Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare ettik?, İstanbul, 1937; İstiklâl Harbinin Esasları, İstanbul, 1951, 1960; İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı, İst. 1967.

3 — Celâl Bayar, Atatürk'ten Hatıralar, İst. 1955.

4 — Kılıç Ali, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul, 1955.

5 — Halit Rıfkı ATAY, Çankaya, İstanbul, 1969; Atatürk'ün Hatıraları, Ankara, 1965.

6 — Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu terc. İstanbul 1966, 68, 2 cilt.

7 — Liman Von Sanders, Türkiye'de 5 yıl, İstanbul, 1968.

8 — Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım, Ankara, 1966, 5 cilt.

9 — Fahri Belen, Çanakkale Savaşı, İstanbul 1935; Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1914, 1917, 1918 Yılları Hareketleri Ankara, 1964-1967, 5 cilt.

10 — Rauf Orbay, Rauf Orbay'ın Hatıraları, İstanbul, 1961-1963.

11 — Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (Haz. Ş. Süreyya Aydemir), İstanbul 1975, 1977, 1978, 1983, 4 cilt.

12 — Afetinan Ayşe, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara, 1959.

13 — Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul, 1973, 2 cilt.

14 — Fahrettin Altay, Millî Mücadele Hatıralarım, İstanbul 1959; On yıl Savaş (1912-1922) ve sonrası, İstanbul, 1970.

15 — Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e, İstanbul, 1972.

16 — George Benner, Kemal Atatürk : Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi, Ankara, 1938.

17 — Marcel Sauvuge, Atatürk'ü Nasıl Tanıdım, Ankara, 1938.

18 — Halide Edip Adıvar, Memoirs of Halide Edip, London, 1926.

19 — H. Charles Sherill, A year's Embassy to Mustafa Kemal, New York, 1934 (Terc. Ahmet Ekrem, Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik, İst., 1955).

20 — Cemal Granda, Atatürk'ün uşağı idim, İstanbul, 1973.

E — Müracaat Eserleri ve Periyodikler :

Eski, yeni Türkçe ve yabancı dilde yazılmış olan ve yukarıda saydıklarımızın dışındaki bu eserlerin ve periyodiklerin tasnifine burada gireme yeceğiz.

Son olarak şunu da belirtmek isteriz ki, yurtdışındakilerin aksine, Türkiye'deki arşivlerin hemen hiçbirinin tam tasnifleri yapılmadığı gibi, katalogları da bulunmamaktadır. Arşiv dışındaki diğer kütüphane ve müze malzemelerinin katologları ise çok yetersizdir. Bütün bunlar da, Türk ilim adamlarının süratli, güvenli vebol yayın yapmasına büyük ölçüde engel teşkil etmektedir.

FELSEFE — KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Doç. Dr. Alparslan AÇIKGENÇ*

Kültür, birçok insan etkinliklerini içerdiğinden felsefe ile olan ilişkisi açısından incelenirken konuyu birkaç değişik alana taşımaktadır. Bu bakımdan felsefe - kültür ilişkisini felsefî olarak ele alabileceğimiz gibi toplumsal, antropolojik, ahlâkî ve hatta dinî yönden de araştırabiliriz. Ancak burada bu ilişkinin mahiyeti ve önemi hakkındaki birtakım varsayımlarımı ortaya koyup bunları açıklamaya ve değerlendirmeye çalışacağım için bu varsayımlarımın dahil oldukları yönler açısından felsefe-kültür ilişkisini ele almak istiyorum.

Aslında felsefe-kültür ilişkisinin, sosyoloji, antropoloji ve ahlâk gibi alanlara yansıyan sorunlarında, tek bir ortak yön vardır. Bu ise felsefe ve kültüre olan en engel bakış açısıdır. Nitekim bu bakış açısı sorunumuzun en temel noktasıdır. İşte diğer tüm insan etkinliği alanlarını aşarak, bakış açısı getiren ve böylece konunun her değişik alanda ele alınış tarzını belirleyen bu temele «felsefî bakış açısı» diyoruz. O halde, felsefe-kültür ilişkisinde felsefî yönden konuyu ele alma, bu sorunun diğer açılardan ele alınışına temel teşkil etmektedir. Temel olan unsurlar devamlı diğer unsurlardan önce geldiği için bu sorunda da felsefî bakış açısının önceliği sözkonusudur. O halde önce şu soruyu sorarak konuyu tahsil etmeye çalışalım : Felsefe-kültür ilişkisi olarak felsefî bakış açısı nedir?

Herhangi bir konuya tüm alanlarda yön tayin eden belirleyici özelliğe «felsefî bakış açısı» diyeceğiz. O halde buradaki konumuzu ilgilendirdiği şekliyle felsefî bakış açısı, felsefe-kültür ilişkisini, toplumsal, ahlâkî, bilimsel ve buna benzer diğer alanlarda ele alış tarzımızı belirleyecektir. Bu durumda felsefe-kültür ilişkisini felsefî açıdan ele almak demek, bu ilişkiyi belirlediğimiz anlayış şeklinin doğurduğu felsefî sorun-

(*) O.D.T.Ü. Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi.

ları incelemek demektir. İşte bu sorunlara verilen cevapların oluşturduğu genel sisteme ise «felsefe-kültür ilişkisindeki **felsefî bakış açısı**» demekteyiz.

Felsefe-kültür ilişkisini belirleyen anlayış şekillerinin belli felsefî sorunlara yol açtığı bilinen bir şeydir. Bu konuyu genel şekliyle değil, burada sadece varsayımlarımın ortaya koyduğu sorunlara olan ilişkisi ile sunmak istiyorum. Felsefe-kültür ilişkisinde benim en köklü varsayımım, **kültürün felsefesinden daha kapsamlı olduğudur**; yani bana göre, **felsefenin ortamı kültürdür.** Birçok kimse diyebilir ki, kültürün felsefeden daha kapsamlı olduğu bilinen bir gerçektir; bunu tekrar etmenin ne anlamı var? Bu doğrudur; ancak bunun bizi nereye götürdüğü ve ne gibi felsefî sorunlar doğurduğu zannedersem az tartışılan bir konudur. Bu varsayım herşeyden önce bizi her kültür ortamına has bir felsefenin olduğu sonucuna götürür. Bu ise epistemolojik açıdan doğrunun her kültür ortamında değişik şekillerde algılandığını ileri sürmemize yol açar. Bu da bizi her değişik kültürde değişik doğruların olduğunu kabul etmeye zorlar. Bütün bu sorunlara değinmeden geçmek istiyorum. Çünkü bunları burada zikretmemin sebebi, felsefenin ortamı olarak kültürün önemini vurgulamaktır.

Aslında her kültüre has belli felsefî sorunların olduğu bir gerçektir. Bu felsefî sorunlar kültür etkileşimi ile ancak belli bir kültür ortamından diğerine geçer ve böylece etkileşen bu iki kültür, benzerlik arzeder. Ancak iki değişik kültürde görülen belli bir felsefî soruna getirilen çözümler gayet belirgin farklılıklar taşırlar. İşte bu farklılıklar kültür ortamından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyle sorunlar, benzeşebilir; hatta çözümler de benşebilir. Ancak bunlar öyle bir farklılık sergilerler ki bunu, bağlı oldukları kültür ortamının özelliklerinde görmemiz mümkündür.

Bu durumda felsefe-kültür ilişkisini belirleyen ikinci varsayımım **her kültüre has belli bir felsefe etkinliğinin olduğunu kabul etmektir.** Fakat burada önemli olan, bir felsefenin ne kadar kültürel olduğudur. Burada «kültürel», bir bakıma «bölgesel» veya «milli» anlamını taşır. O halde, bir felsefe ne kadar bölgesel, yani millidir; ne kadar da evrenseldir? Elbetteki belli bir kültür ortamındaki felsefenin milli yönleri ile evrensel yönlerini ayırdedici kesin bir sınır çizmek imkânsızdır. Ancak bunun için bazı belirleyici ipuçları çıkarmak mümkündür. Öyle zannediyorum ki bu belirleyici ipuçları, ancak insan aklını şekilsel olarak çalışan felsefî bir disiplinde bulunabilir ve bu disiplin de «mantık»tır. Zira mantık ilkeleri —ki biz bunlara «akıl yürütme ilkeleri» veya daha basit olarak «aklın ilkeleri» de diyebiliriz— her kültürde aynıdır. Bu ilkeleri bulup ortaya koyan mantık olduğuna göre, milli felsefe ile evrensel felsefeyi de belli bir noktaya kadar ayırdedebilecek tek ölçüt (kistas=criterion) mantıktır.

Fakat yine de şunu unutmayalım ki, akıl ilkelerini kullanırken insanın etkilendiği birçok psikolojik durumlar olduğu gibi çevresel ve kültürel şartlar da vardır. İşte bir felsefeyi milli ve bölgesel yapan etkenler bunlardır. Bu bakımdan mantık ilkeleri her kültürde aynı ise de bunların uygulanmaları aynı değildir. Bu durumda felsefe-kültür ilişkisinden ne anladığımı belirleyen üçüncü varsayımımı şöyle ifade edebilirim; **bir felsefe evrensel olduğu gibi aynı zamanda millidir ve bölgeseldir.**

Şunu hemen belirtmeliyim ki burada varsayımlarımın felsefî temellerinden bahsetmek istemiyorum. Zira bunların yol açtığı bazı felsefî sorunların, özellikle bilgi teorisi ile ilgili problemlerin olduğunun farkındayım. Ancak bu sorunlar üzerinde tartışmak burada bizi konumuzun çok dışına götürebilir. Zaten burada felsefe-kültür ilişkisini belirleyen görüşlerimi, felsefî olarak temellendirmeye çalışmadığım için bunlara sadece şimdilik «varsayım» demekle yetiniyorum.

Böylece buraya kadar felsefe-kültür ilişkisinden ne anladığımı belirleyen üç varsayımdan bahsettim. Bu üç varsayım, birbirini varsaydığı gibi birbirini netice veren ilkelerdir. Bundan daha da önemlisi felsefe ile kültür arasında bir ilişkinin varlığını bu varsayımlar zorunlu olarak ileri sürmektedirler. Ayrıca bundan da öteye aradaki ilişkinin karşılıklı bir etkileşim şeklinde olduğunu iddia etmektedirler. Bu karşılıklı etkileşim kültür tarafından gelirse felsefeyi millileştirir; felsefe tarafından gelirse kültürü evrenselleştirir. Dolayısıyla felsefî etkinlik bizzat akıl ilkeleri ile sonuca gittiği için kendisi, mahiyeti itibariyle evrenseldir. O halde dördüncü varsayımımız **felsefeyi kendi zatında evrensel kabul etmektedir.**

Felsefenin ortamı olan kültür, tüm alanlardaki insan etkinliklerini içerir. Bu durumda bütün bilimsel, sanatsal ve felsefî faaliyetler kültürü oluşturduğu gibi dini, toplumsal ve ahlâkî adet ve gelenekler de kültürün bir parçasıdır. Diğer taraftan kültürü oluşturan en önemli unsurlardan biri de dildir. Dil ile oluşturulan bütün insan etkinlikleri kültüre yansır. Dil aynı zamanda felsefenin en önemli ifade aracıdır. Dolayısıyle felsefe ile kültürün ortak alanı, «dildir» diyebiliriz. Bu bakımdan felsefe ile kültürün kesiştikleri alan dildir. Yine her iki alanın etkileşim aracı dildri. Bir alandan etki, diğer alana dil ile taşınır. O halde beşinci varsayımım, **felsefe ile kültürün dil ile ortak bir zemin bulduğudur.**

Felsefe bir disiplindir. Kültür ise, insan etkinliklerinden ortaya çıkan bir olgudur. Bu yüzden felsefenin kendine has bir yöntemi vardır. Kültürün ise yöntemi olamaz. Felsefenin yöntemini mantık, ilkeler halinde belirler. Bir filozof, mantığa disiplin olarak ne kadar karşı çıkarsa çıksın belli bir takım mantıksal diyebileceğimiz ilkeleri felsefesinde yöntem ola-

rak kabullenir. O halde felsefe ile kültür, dil alanında ortak bir sürece girdikleri gibi mantık alanında birbirlerinden ayrılırlar. Bu durumda felsefe-kültür ilişkisinde altıncı varsayımımız, dil ile ortak bir zemin bulan **felsefe ve kültürün, mantık ile yöntem açısından ayrıldıkları iddiasıdır.**

Kültür, bir bakıma en genel dünya görüşüdür. Felsefe ise sistemli bir dünya görüşü oluşturan veya oluşturmayı hedefleyen bir disiplindir. Aslında her felsefî sistem, bir dünya görüşüdür. Bir toplumdaki bütün fertlerin belli bir hayat anlayışları ve insan, âlem, Tanrı gibi birçok konularda kendilerine has görüşleri vardır. Bu anlayışların ve görüşlerin tümüne birden «dünya görüşü» diyoruz. Elbetteki bütün fertlerin dünya görüşleri aynı olamaz. Ancak bir toplumdaki fertlerin genellikle dünya görüşleri büyük oranda aynıdır. Eğer bu aynılık olmazsa o toplumda birlik de olmaz. O halde, toplumu bir bütün olarak tutan, genel bir dünya görüşüdür ki buna «kültür» diyoruz. Ancak bir kültür olarak dünya görüşü, sistemsiz ve dağınıktır. Halbuki felsefî bir etkinlik olarak dünya görüşü, sistemli ve düzenlidir; böylece bu tür bir dünya görüşündeki sorular felsefe ile netlik kazanır. O halde felsefe-kültür ilişkisinden ne anladığımı belirleyen yedinci varsayımım şudur; **kültür ortamındaki dünya görüşünü sistemleştirip** netleştiren felsefedir. Böylece felsefe-kültür ilişkisinden ne anladığımı ortaya koyan yedi temel varsayım ileri sürmekteyim :

1. Felsefenin ortamı kültürdür,
2. Her kültüre has belli bir felsefe etkinliği vardır,
3. Her felsefe oluştuğu ortamın izlerini taşır; yani belli bir ölçüde millidir,
4. Felsefe, mahiyeti itibariyle evrensel bir insan etkinliğidir,
5. Felsefe ile kültürün kesişme alanları dildir (edebiyat);
6. Felsefe ile kültürün ayrıldıkları alan mantıktır (yöntem),
7. Kültür ortamındaki dünya görüşünü sistemleştiren felsefedir.

Birbirini sonuç veren önermeler dizisi (corollary) olarak verdiğim bu yedi varsayım, çoğaltılabilir. Hatta biri diğerine indirgenerek azaltılabilir de. Ancak şu kadarı açıktır ki bu varsayımlar, felsefe ile kültür arasında karşılıklı bir ilginin olduğunu ve bu ilginin mahiyeti hakkında bazı görüşler sürmektedirler. Bu durumda Türk kültürüne felsefî açıdan bakmak istiyorsak, böyle bazı varsayımları netleştirerek bakmak zorundayız. Aksi halde neden kültürümüze bu açıdan bakma ihtiyacı duyduğumuzu açıklayamayacağımız gibi kültürümüze felsefsî açıdan bakma ihtiyacı duyduğumuzu açıklayamayacağımız gibi kültürümüze felsefî açıdan bir katkıda da bulunamayız. Bu durumda yukarıdaki varsayımlarım çerçevesinde Türk kültürü ve felsefî düşünce ikilisi hakkında şunları söyleyebiliriz :

Felsefenin bir ortamı olduğuna göre ve bu ortam da kültür olduğuna göre, her kültürün özelliklerini taşıyan ve yansıtan belli bir düşünce sistemi vardır. Bu anlamda bir «Alman felsefesi», bir «İngiliz felsefesi» veya «Türk felsefesi» olabilir. Bu demek değildir ki, «özel bir anlamda» milli olan bu felseefler evrensel değildir. Aksine bunlar evrensel olup kendi kültür özelliklerini yansıttıkları için bunlara milli demekteyiz. O halde Türk kültürü içinde oluşan felsefeye de «Türk felsefesi» diyebileceğimiz gibi buna evrensel de diyebiliriz. Bunun sebebi, felsefe mahiyeti itibariyle evrensel olduğu halde kültürün evrensel olmamasıdır. O halde **bir felsefede kültür ile felsefî özellik biribirine ters orantılıdır.** Yani felsefî özellik arttıkça evrensellik de artacağı için kültürel özelliği azalır; kültürel özellik arttıkça evrensel özellik azalır.

Burada «evrensellik» ve «kültürel»den neyi kasdettiğimizi açıklamalıyız. Aslında bir bakıma «evrensel» demek, «nesnel» demekse de burada daha geniş bir manada «herkes için geçerli olan» şeklinde anlamalıyız. «Kültürel» ise, bir milletin «şahsî» fakat «toptan» tecrübesini içermektedir. Bu manada «kültürel», «öznel» demekse de biz bunu daha geniş bir anlamda «belli bir millete has olan» şeklinde anlayabiliriz. Böylece «evrensel» ile «kültürel»in öznel ile nesnel gibi biribirine ters orantılı özellikler olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden felsefe ile kültür arasındaki ilişki bir bakıma öznel ile nesnel arasındaki ilişkiye benzemektedir.

Öznel olan, dil vasıtasıyle kavramsal olarak ifade edilince nesnelleştiği gibi kültürün felsefeye yansıması onu evrenselleştirir. Yukarıdaki açıklamalarımız çerçevesinde bu sonuç açıklık kazanmış olmalıdır. Ancak yine yukarıdaki belirtilen anlamda Türk kültürünün «evrenselliğinden» söz etmek istiyorsak, felsefî ifadesinde belirginlik kazandırılması ve sistemleştirilmesi zorunludur. Bununla şunu dile getirmek istiyorum: Kesin ve net bir şekilde Türk kültürünü ortam olarak alan felsefî bir sistemin oluşturulması gereklidir. Aslında felsefî ortam olarak kültür, zaten filozofun yetiştiği çevre olduğu için kendini oluşturulan sisteme nakşedecektir. Çoğu zaman filozof, bunun farkında bile olmaz ve kendisinin nesnel olup her türlü çevresel ön hükümlerden arındığını ileri sürer. Ancak bu hiçbir zaman mümkün olamaz.

Şu iki soruya verilmesi gereken cevap konumuzu yeteri kadar aydınlatacağı görüşündeyim: 1. Kültür neden evrenselleşmeli? 2. Kültürün felsefî ifade ile belirginleşmeye neden ihtiyacı var? Birinci soru açısından diyebiliriz ki, evrenselleşmeyen kültür medeniyet olamaz. Dolayısıyle kültür ile medeniyet arasındaki fark, bizi kültürümüzü evrensel boyutlara taşımaya zorlamaktadır. İkinci soru açısından deriz ki, felsefe düşünceyi belirginleştiren ve sistemleştiren disiplindir. O halde kültürümüzün de bu şekilde belirginleştirilerek düşünce açısından zenginleşmesini istiyorsak özellikle felsefî düşünceye önem vermeliyiz.

ORTAÖĞRETİMDE ÖĞRETMEN-ÖĞRENCİ İLİŞKİLERİNİN* DAYANDIĞI TEMELLER

Yrd. Doç. Dr. Kurtman ERSANLI**

Ortaöğrtim çağı birçok hızlı gelişim ve değişimlerin yer aldığı ve buna bağlı olarak yeni okul ortamında uyum, kimlik kazanımı, benlik gelişimi, meslek seçimi, yetişkinler dünyasına girme v.b. problemlerin yoğunlaştığı bir devredir.[1] Ergenlik adı verilen bu devre bir bakıma gencin yeniden doğuşu demektir. Bu nedenledir ki, ortaöğretim kademesinde psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerine diğer öğretim kademelerinde bulunanlardan daha çok ihtiyaç duyulması dikkat çekmektedir.[2] Ergenlik çağı gencinin yetişkin insanlarla sağlıklı ve normal ilişkiler geliştirme hususu psikolojik bakımdan büyük bir anlam ve önem taşımaktadır.

O devreye kadar antenlerini kendine çevirmiş olan genç, anne-baba ve aileyi aşıp dışa açılmaya çalışacaktır. Mead ve Piaget'ye göre genç, o zamana kadar kendisi ve çevresiyle ilgili olarak edindiklerini gözden geçirerek yeniden uyum sağlamayı gerektiren bir dönemin içine girmiştir. Bu dönem gencin kendine empoze edilen değerleri reddettiği, en azından yeniden gözden geçirdiği kişisel görüş açısını ve hayatındaki özel yerini belirlediği bir dönemdir.[3] Bu dönem içinde genç, dostluğa ve sevgiye doğru yavaş yavaş yönelecek, sempati ve dayanak arayarak sosyal açıdan bağımsızlık kazanma çabaları içinde bir dizi değerleri özümleyip ahlâk sistemini kurabilecektir. Genç bunu kişisel ihtiyaçları karşılandığı, gerçekleşim düzeyinin yükselmesine yardım edildiği, kendini ve çevresinin kendine sunduğu imkânları gerçekçi bir gözle algılayabildiği sürece başarabilecek ve sağlıklı bir kişilik geliştirecektir.

Çağdaş ve modern eğitimin amacı bireylere, ailelerinden bütün insanlığa ve evrene doğru yayılıp gelişen sevgi ve bilgiyi aktarıp; seven, sayan, güvenli, bilgili, başarılı, kendini yönetebilme yeteneğini geliştirmiş, kısa-

(*) Şeyhülislâm İbni Kemal Araştırma Merkezince Düzenlenen «Dünden Yarına Türk Milli Eğitim Modeli» Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur. Tokat : 1988.

(**) Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Öğretim Üyesi.

cası beden ve ruh sağlığı yerinde, yaratıcı üretken ve topluma yararlı bireyler yetiştirmek olduğuna göre; gencin kendini tanıması, anlaması ve istenen bir ahlâka sahip olması ancak, gence sağlanacak desteğe, anlayışa ve verilecek fırsatlara bağlıdır. Bu zeminin hazırlanmasında diğer kurumlardan daha çok ortaöğretim kurumlarına ve bu kurumlarda ise başta öğretmenlere önemli görevler düşmektedir. Bu kurumlarda çalışan öğretmenler öğrencileri ile olan ilişkilerini hangi temellere dayandırmalıdır ki, görevinin gereğini istenen biçimde yerine getirebilsin ve eğitim de arzu edilen amaçlarına ulaşabilsin?

Bu soruya açık-seçik bir cevap bulabilmek için, insan ilişkilerinin, insanın başarısında ve kişiliğindeki yeri ve önemini kısaca açıklamak yerinde olur. İnsan kurduğu psikolojik ve sosyal ilişkiler ağı içinde gelişmekte ve kendini gerçekleştirmektedir. İnsanın bu ilişkiler ağı içinde kazandıklarını ondan çekip alabilsek ortalıkta insan ve insanlıktan eser kalmaz. O halde insanoğlu insan ve insanlık adına ne kadar iyi ve güzel şeylere sahipse; bunların hepsini kurmuş olduğu ve içinde varlığını sürdürdüğü ilişkiler ağına borçludur. Eğitim, öğrencinin gelişmesi ve kendini gerçekleştirmesi için düzenlenmiş ilişkiler ağından başka bir şey değildir. Buna göre eğitimin, amacına ulaşabilmesi her şeyden önce ilişkiler ağının oluşmasında etkin bir görev alacak öğretmenin öğrencilerine bakışı önemlidir. Öğretmenin öğrencilerine bakışı şu ilkelerle temellendirilmesi gerekir.»([1]) her insan değerlidir;([2]) her insan kendisi için seçim yapma ve karar alma hakkına sahiptir;([3]) karşılıklı anlayış ve saygı her zaman geçerlidir;([4]) her insanın kendine özgü bir benlik kavramı, yani kendini görme biçimi vardır;([5]) her insanın bir yaşantı dünyası vardır;([6]) her insan kendi çevresini algıladığı ve yaşadığı biçimde tepkide bulunur;([7]) insan için gerçek kendi dünyası ve algıladığı çevredir;([8]) insan çevresiyle etkileşirken kendi benlik kavramına uygun düşen yaşantıları benimser, uygun düşmeyen yaşantılardan da kaçma yollarını arar;([9]) insanı anlamanın tek yolu, onun davranışlarını yine onun kendi bakışları açısından görmektir;([10]) uyumsuzlukların giderilmesinin tek yolu ise, yeni yaşantılara açık olma ve değişmedir.»[4] Özetlemeye çalıştığımız bu ilkelerin iyi anlaşılması ve bu ilkelere göre davranışların sürdürülmesi; insanlar arasında iyi ilişkilerin kurulmasını garanti edecek yeterliktedir.

İnsan ilişkilerinin düzenlenmesinde gözönünde bulundurulması gereken bu ilişkiler sevgi, anlayış ve saygı esasına dayanmaktadır. Değerli bir eğitim aracı olan sevgi, özellikle kişiliğin şekillendiği ve desteğe ihtiyaç duyduğu bir dönem içinde bulunan ortaöğretim öğrencileri ile öğretmenleri arasındaki ilişkileri düzenleyen önemli bir unsurdur. Sevmek, sevilmek ve güvenmek orta öğretim öğrencisi ruhunun muhtaç olduğu oldukça önemli

bir gıdadır. Sevgi ile süslenmeyen bir eğitim, boşuna bir gayrettir. «Öğrenci, öğretmeni karşısında rahatlık duymaz ve kendini güven içinde hissetmez ise; yapılacak eğitim ve öğretim etkinlikleri onun gelişimine yeterince yardım edemez.»[5] Öğretmen öğrencileri ile arasındaki mesafeyi kapatabildiği ölçüde onların kendilerini gerçekleştirmeleri için en uygun ortamı hazırlayabilir. «Aynı zamanda, öğretmen-öğrenci arasındaki ilişki sevgi ve saygı esasına dayandırılmaz ise; eğitimde bilgi alış-verişinin esası olan feyz de ortadan kalkar.»[6]

Öğretmen-öğrenci arasındaki ilişki dikey bir ilişki olduğu için eğitimde otorite sözkonusudur. Ama bu otorite sevgiyi zedelemeyen sevilen bir otorite olmalıdır. Öğretmeni öğrenciden ayıran değil, onları yakınlaştıran ve kaynaştırıp ortak etkinliklere sürükleyen özellikleri taşımalıdır. Arzu edilen ilişkiler ağının oluşmasına hizmet etmelidir. Çünkü, öğrencinin başarılı olması her şeyden önce içinde bulunduğu ilişkiler ağından istenen doyumu elde edebilmesine bağlıdır. Sevgiden yoksun bir ortamda insanın kendine ve başkalarına saygı ve güven duyması sağlanamaz. Sevgi, saygı ve anlayış gören her insan inanır, güvenir ve gerçek gücü ölçüsünde başarıya ulaşabilir. Ayrıca, öğretmen öğrencilerine adlarıyla, sınıfta ise «arkadaşlar, sevgili çocuklar, sevgili gençler» gibi hitaplarla seslenmelidir. Bu tür hitaplar öğrenciyi mutlu kılar, iletişimi kolaylaştırdığı için; öğretmen-öğrenci ilişkilerinin sağlıklı olmasını sağlar.

Öğretmende kin ve nefret yerine sabır ve hoşgörü duyguları gelişmiş olmalıdır. Ortaöğretim öğrencilerinin gelişim çağlarının özellikleri gereği istenmeyen davranışlarda bulunabilecekleri öğrencinin istenmeyen bir davranışı yüzünden sebebi araştırılmadan yapılacak bir cezalandırma yerine ona hatalarını anlatmak, hatasından vazgeçirmek ve elde edilen olumlu gelişmeler sonunda affetmek en uygun bir davranış biçimidir. İyi bir öğretim ve eğitim için ölçülü olmak, yerinde ve zamanında kullanılmak şartı ile affın ve hoşgörünün değeri ne ise takdir ve cezanın da değeri odur. Çünkü, «gerçek disiplin düzeltmedir ve temelinde eğiticilik vardır. Bu nedenle disiplin için yol gösterilmeli, cezalandırılmamalı, öğretmek için şartlar hazırlanmalı, buna karşılık öğrenci kısıtlama ve yasaklamalara boğulmamalıdır.»[7]

Öğretmen bazı faaliyetlerinde beceriksizlik, noksanlık ve öğrenmede yavaşlık gösteren öğrencilerle alay etmemeli aksine maneviyatı çökerten, ümitsizliğe iten acı sözler yerine cesaret veren tatlı bir dille «—biraz daha gayret et, başaracaksın, bundan eminim, oluyor işte» gibi güven veren ve teşvik eden sözlerle öğrencileri desteklemelidir. Öğretmen gencin genellikle ailesi dışında devamlı ilişkide bulunduğu kimsedir. Anlayışlı bir öğ-

retmen dış dünyanın pencerelerini gence açabilir. Gençlik çağının bunalımlarını birtakım sıkıntılara düşmeden atlatabilen gençler; hem ailelerinden hem de öğretmenlerinden destek gören gençlerdir.

Buraya kadar yapılan açıklamaları birkaç madde etrafında öğretmen,(1) genci önce bir insan olarak kabul etmeli, ona sevgi ve saygı gösterdiğini hissettirmelidir;(2) gençlik çağına özgü biyolojik, psikolojik ve sosyal değişme ve gelişmeleri, bunların gencin davranışlarına ne biçimde yansıdığını, gençlik çağının fırtınalı ve zor olduğunu gözönünde bulundurmalıdır;(3) gencin duygularının değişmesi ve hayallerinden kaynaklanan davranışlarını serin kanlılıkla karşılamalı, kırıcı, sert ve yıkıcı davranışlardan kaçınmalıdır;(4) genci denetlerken ve ödüllendirirken dengeli ve tutarlı davranılmalıdır;(5) gencin düşünce ve önerilerini anlayışla karşılamalıdır;(6) onlarla konuşup tartışmaktan sakınmamalı, konuşmalar ve tartışmalar sırasında gencin gerçekleri bulup söylediği durumlarda ona hak vermeli, düşüncelerini gerçekleştirmelerine yardımcı olmalıdır;(7) gencin tutum ve davranışlarına yön ve biçim verirken «benim öğrenciliğim, benim gençliğim» diye başlayan konuşmalardan sakınmalı öğüt ve nasihat yerine örnek davranışlarda bulunmalıdır.»[8] Çünkü ergen dost olarak bildiği kişiyi sever, ona inanır ve onu taklit eder hatta ona kendini feda eder. Bunların yanında eğitimde gerekli olan öğrenci-öğretmen işbirliği olduğuna göre, öğretmenin tam bir alçak gönüllülük içinde bulunması gerekir.

Anlaşılıyor ki, öğretmen sadece sınıfa girip çıkan, branşı ile ilgili konuları aktaran ve yapacağı değerlendirmeler sonucunda öğrencilerin sınıf geçme ve kalmasına karar veren bir kişi değildir. Bunun yanında esas olan, öğrencilerinin çalışmalarını desteklemek ve gerçek güçlerinden haberdar kılıp gelişmelerini sağlamaktır. Bu da ancak, öğrenci ile olan ilişkilerini sevgi, hoşgörü ve kabul esasına dayandıran, geniş bir genel kültür ve alan bilgisi ile üstün bir meslekî formasyona sahip olan öğretmenlerce başarılabilir.

KAYNAKLAR

1. Ersanlı, K. **«Lise Öğrencilerinin Benlik Tasarımı Düzeylerini Etkileyen Faktörler»** Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1988, s. 2.

2. Kepçeoğlu, M. **Psikolojik Danışma ve Rehberlik, 2. Baskı,** Ankara : Toraman Matbaacılık, 1986, s. 52.

3. Muuss, R.E. «Ergenlik Psikolojisinde Akımlar» Çev. : Meral Çileli, İçinde Bulunduğu Kaynak : B. Onur (Ed), **Ergenlik Psikolojisi,** Ankara : Taş Kitapçılık, 1985, ss. 13-14.

4. Kepçeoğlu, M. **«İnsan İlişkileri ve Ruhsağlığı» Samsun:** Yayınlanmamış Konferans Metni, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1987, s. 2.

5. Montagu, A. **Çocuklarımıza Ahlâki Değerleri Nasıl Kazandırabilirsiniz?** Çev. : Remzi Öncül, Ankara: M.E.B. Basılı Eğitim Malzemeleri Hazırlama Merkezi Yayını, 1964, s. 37.

6. Bayraktar, F. **İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri, İstanbul:** Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No. 6, 1984, s. 143.

7. Oktay, A. **Orta Dereceli Okullarda Verilen Disiplin Cezaları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme,** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2026, 1976, s. 76.

8. Köknel, Ö. «Gençleri Anlamak», **Aile ve Çocuk,** Konferans ve Panelleri: İstanbul: Ak Yayınları, 1986, s. 19.

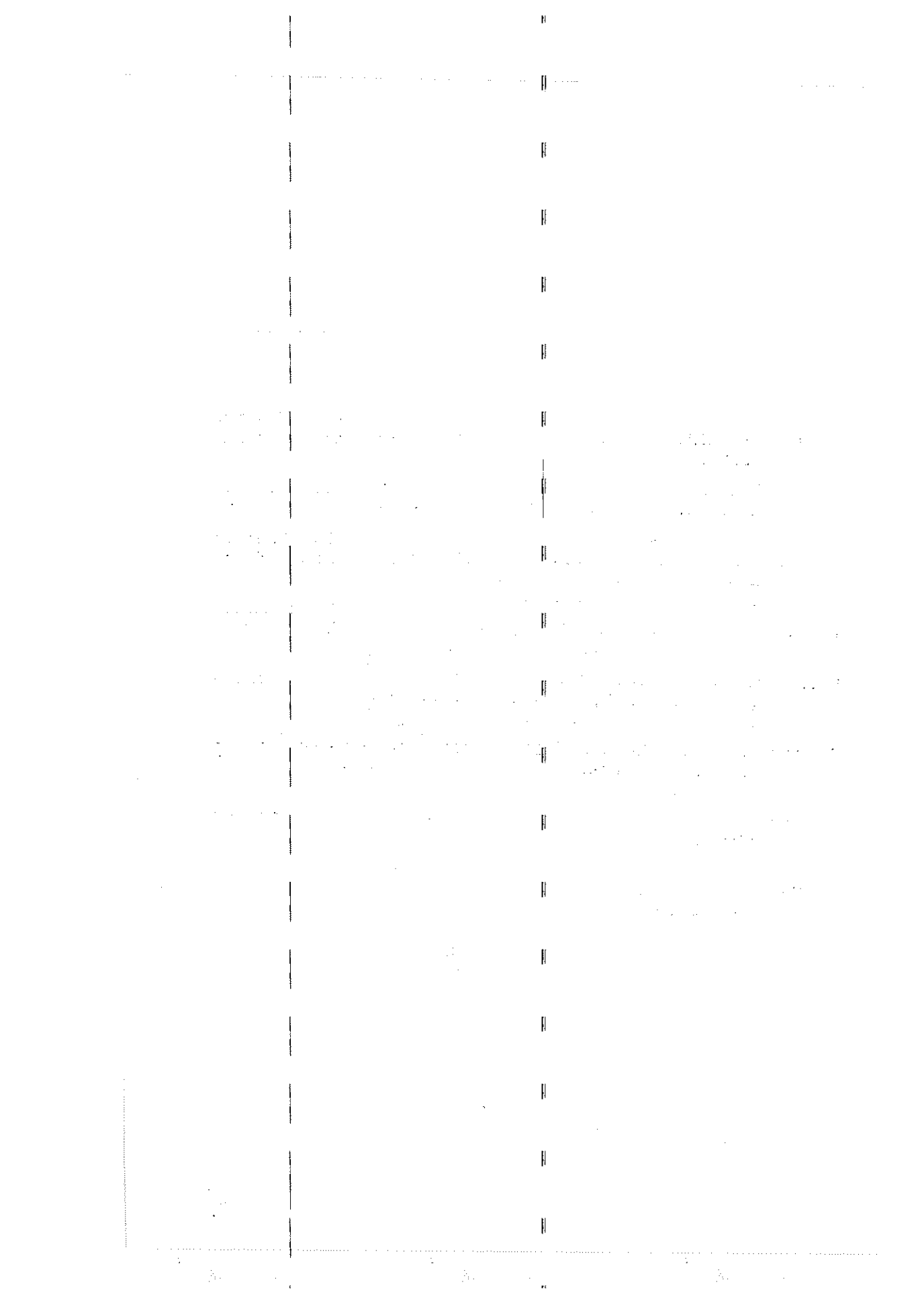

TÜRKİYE CUMHURİYETİ EĞİTİM POLİTİKASININ ANA DEVRELERİ VE KARAKTERİSTİKLERİ

Yrd. Doç. Dr. Ali GÜLER*

Türkiye'de eğitim politikasının ana devreleri tarihî süreç içinde incelenecektir. Cumhuriyet devrinin «Millileştirme», «Hümanistleştirme», «Demokratlaştırma-Amerikanlılaştırma», «Planlaştırma ve «Yeniden Millileştirme» dönemlerinin karakteristikleri araştırılacaktır.

1. CUMHURİYET DEVRİ (1923-1988)

1.1. Millileştirme Devri (1923-1938)

Türkiye Cumhuriyetinin 1923-1938 yılları arasındaki ilk devresi, **Atatürk** inkılâpları ile karakterize edilir. Bu dönem eğitim politikası açısından ise, «Millileştirme» dönemi olarak vasıflandırılabilir.

1.1.1. Millileştirme

Millileştirme, **Atatürk**'ün eğitim görüşünün yer aldığı bir devirdir. Bu devrin özellikleri şu noktalarda açıklanabilir:

A — Atatürk'ün Eğitime Duyduğu İlgi:

Atatürk, eğitimi sosyal ve kültürel kalkınmanın ana vasıtalarından birisi olarak kabul ettiği için, bir bakıma onun her alanına ilgi duymuştur.(1) Diğer yandan, onun eğitim konusunda ileri sürdüğü görüşler, bir bütün olarak ele alınırsa, görülür ki, bunlar özellikle bir «Eğitim Politikası

(*) Fırat Üniv. Teknik Eğitim Fak. Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Aytaç, Kemal: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», Atatürk İlkeleri Işığında Türk Eğitim Sistemi, Ankara 1983 s. 13.

Programı» oluştururlar. Hem de kendine özgü ve modern bir eğitim politikası(2).

B — Atatürk'ün Eğitim Alanına Duyduğu İlginin Ana Sebepleri :

Atatürk, meslekten bir askerdir. Bu askerî şahsiyet, hangi sebeplerle eğitim konusuna ilgi duymuştur? Hem de, meslekten bir eğitimci ve ciddi bir eğitim düşünürü gibi derinliğine ilgi duymuştur(3).

Atatürk'ün eğitime duyduğu ilginin ana sebeplerini iki noktada toplamak mümkündür :

a — Eğitimin Kalkınma İşindeki Önemi :

Atatürk, Türk Kurtuluş Savaşına önderlik eden bir şahsiyettir. Kurtuluş Savaşı sonunda kazanılan askerî ve siyasî başarıdan sonra, ekonomik, teknik ve kültürel kalkınma işlerinde de önderlik görevini yürütmek istemektedir(4). **Atatürk,** kalkınma işinde, eğitimin en etkili araçlarından birisi olduğunu görmüştür(5). Bu konuda, 22.9.1924 tarihli konuşmasında şöyle der :

> «... en mühim, en esaslı nokta eğitim meselesidir. Eğitimdir ki, bir milleti ya hür, müstakil, şanlı, yüksek bir cemiyet halinde yaşatır, ya da bir milleti esaret ve sefalete terkeder»(6)

b — Cumhuriyetin Koruyucusu Yeni Nesillerin Yetiştirilmesi Zarureti:

Kurulan her yeni devlet, her yeni rejim, varlığını sürdürme işinde, kendine bağlı bir zihniyetle yetiştirilecek yeni bir nesile ihtiyaç duyar(7). Bu sebepledir ki, her devlet kurucusunun siyasî programında, eğitim meselesi önemli yer tutar. Özellikle öğretmenlere yaptığı konuşmalarında hep bu motifler işlenir(8). Bunu, 25.8.1924'de Ankara'da toplanan «Muallimler Birliği Kongresi»nde şöyle ifade eder :

> «Cumhuriyet; fikren, ilmen, fennen, bedenen kuvvetli ve yüksek seviyeli muhafızlar ister»(9).

---

(2) a.g.y. s. 13.
(3) a.g.y. s. 13.
(4) a.g.y. s. 13.
(5) a.g.y. s. 13.
(6) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 11,** (1906-1938) Ankara, 1959 s. 198.
(7) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 13.
(8) a.g.y. s. 13.
(9) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 11,** s. 172.

C — Atatürk'ün Eğitim Konusuna Gösterdiği İlgi Tarzı :

Atatürk'ün eğitim konusuyla ilgilenmesi ne zaman başlar? **Atatürk**, bu konuyla daha kurtuluş savaşı sıralarında ilgilenmeye başlamıştır. 16-21 Temmuz 1921 tarihleri arasında Ankara'da izlenecek yeni eğitim politikasının esaslarını belirlemek üzere, bir «Maarif Kongresi»ni toplamış olması, bunu açıkça gösterir[10]. Onun bu ilgisi, kurtuluş savaşından sonra daha da güçlenir.

Atatürk'ün eğitime duyduğu ilginin kuvvet derecesini göstermesi yönünden, onun kurtuluş savaşının hemen sonunda, bir soruya verdiği cevabı çok ilginçtir.

— «İşte memleketi kurtardınız, şimdi ne yapmak istersiniz?» sorusuna **Atatürk :**

— «Maarif Vekili olarak millî irfanı yükseltmeye çalışmak en büyük emelimdir», cevabını verir[11].

Atatürk, gerçi Maarif Vekili olmadı, ama o, bir Maarif Vekilinin yapamayacağı işleri başardı. Onun bu başarılarını şu esaslarda toplamak mümkündür :

«O, kurduğu yeni devletin izleyeecği eğitim politikasının esaslarını tespit etti. Bu esaslara uygun olarak yapılan eğitim reformlarını yönetti. Bu faaliyetlerini, birkaç misalle belirtmek gerekir : Atatürk, tespit ettiği yeni eğitim ilkelerine dayalı kanunlar hazırlattı, bunların uygulanmasını izledi, gerektiğinde yazı tahtasının başına geçti, öğretim kürsülerine çıktı, belirli öğrenim programlarının hazırlanmasıyla görevli komisyonları yönetti, hattâ bu programları bizzat düzeltti, ders kitabı yazdı, Çankaya Köşkü'nü akademik tartışmaların yapıldığı bir merkez haline getirdi... v.b. Her işte 'Milletin Eğiticisi' rolünü oynadı»[12].

Ç — Atatürk'ün Yeni Eğitim Politikası Programı :

Atatürk'ün eğitim görüşleri incelenirse görülür ki, o da, diğer eğitim reformcuları gibi şu iki işi yapmaktadır :

— «Geleneksel eğitim sistemini yetersiz bulmakta, eleştirmekte ve bunun değiştirilmesini istemektedir.
— Bunun yerine konmasını istediği yeni eğitim sisteminin ana ilkelerini tespit etmektedir»[13].

---

(10) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 13.
(11) a.g.y. s. 14.
(12) a.g.y. s. 14.
(13) a.g.y. s. 15.

Ancak, **Atatürk**'ü diğer eğitim reformcularının çoğunda ayıran önemli bir yönü, onun bu iki işlemi, belirli bir zaman sırası içinde değil, birbirine paralel olarak yapmasıdır[14]. Bununla birlikte, onun eğitim görüşleri takdim edilirken önce geleneksel eğitime yaptığı eleştiriler özetlenecek ve sonra da esaslarını belirlediği eğitim üzerinde durulacaktır.

a — Geleneksel Eğitime Yaptığı Eleştiriler :

Geleneksel eğitim sistemi, ona göre, Türk milletinin gerilemesinde en önemli etken olan eğitim sistemidir[15]. **Atatürk,** bu geleneksel eğitim sistemini, daha 16 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan «Maarif Kongresi»ni açış konuşmasında şöyle değerlendirir :

> «Bugüne kadar takip olunan tahsil ve terbiye usüllerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim âmil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken eski devrin hurafatından evsafı fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye-i milliye ve tahimizle mütenasip bir kültür kastediyorum»[16].

Görüldüğü gibi, **Atatürk** geleneksel eğitim ile çok ciddî bir biçimde hesaplaşmak istemektedir. Ona göre bu eğitim, bir kelime ile millete **«yabancı»** olan bir eğitimdir[17].

Atatürk'ün diğer konuşmalarında geleneksel eğitime yaptığı eleştiriler, başlıca şu üç ana noktada toplanabilir :

— «Geleneksel eğitim, hem kuruluş sistemi ve hem de özü yönünden millî değildir. Bu eğitim millî dil, millî tarih, millî san'at, yani topyekûn millî kültürün gelişmesine uygun değildir. Bunun gelişmesini engellemektedir. Bu ise, millî benlik duygusunun zayıflamasına yol açmıştır.

— Geleneksel eğitim, bütünüyle bilimsel zihniyete kapısını kapamıştır. Onun gözü bu dünyaya değil, öbür dünyaya çevrilmiştir. Bu sebeple de 'çağın gereklerine ve toplumun ihtiyaçlarına cevap vermek'ten uzak bulunmaktadır.

— Geleneksel eğitim ve öğretim yöntemleri, yaratıcılığı engel-

(14) a.g.y. s. 15.

(15) a.g.y. s. 15.

(16) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 11**, s. 16-17.

(17) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 15.

leyici niteliktedir. Yalnızca ezberciliğe dayanmaktadır. Bu ise, yapıcı ve yaratıcı yeni nesillerin yetişmesini sağlamaktan uzak bulunmaktadır»([18]).

b — Yeni Eğitim Programının Esasları :

Geleneksel eğitimi eleştirirken heyecanlı ifadeler kullanan **Atatürk,** gerçekleşmeyi tasarladığı yeni eğitim programının esaslarını dile getiren ifadelerinde sakindir, kesindir ve kararlıdır([19]).

Atatürk, hazırlanacak yeni eğitim programının en önemli yönlerini ve çerçevesini, 27.10.1922'de İstanbul'dan Bursa'ya gelen bir öğretmen grubuna yaptığı konuşmada, şöyle belirlemeye çalışır :

«Bence bu programın esaslı noktaları ikidir :

1. Hayatı içtimaiyemizin ihtiyaca tetabuk etmesi.
2. İcabatı asriyeye tevafuk etmesidir»([20]).

Yeni Eğitim Programına Şekil Veren Ana Motifler :

Atatürk, yeni eğitim programına şekil verecek, onun dayandığı temel ilkeleri belirlemede etkili olacak ana motifler ya da faktörler üzerinde durur. Bunlar, kendi başlarına ele alınırsa, görülür ki, eğitim dışı unsurlardır. Ama eğitim, sosyal ve kültürel niteliğini, ancak bunlar yoluyla kazanır([21]).

Atatürk'ün konuşmalarında eğitime şekil verici olarak yer alan ana motifler, başlıca şu üç ana grup içerisinde toplanabilir :

Millî Karakter Motifi :

Atatürk'e göre yeni eğitim programı, her şeyden önce millî bir nitelik taşımalıdır. Gerek biçimde, gerekse özde olsun, millîlik esastır([22]).

Atatürk bu hususu, T.B.M.M.'ni 1 Mart 1924 tarihindeki açış konuşmasında şöyle ifade eder :

«Türkiye'nin terbiye ve maarif sistemini her derecesinde, tam bir vüzuh ve hiç bir tereddüde mahal vermeyen sarahat ile ifade etmek ve tatbik etmek lâzımdır. Bu siyaset, her mânasıyla millî bir mahiyette irae olunabilir»([23]).

---

(18) a.g.y. s. 15.

(19) a.g.y. s. 16.

(20) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** 11, s. 44.

(21) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 16.

(22) a.g.y. s. 16.

(23) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** I, s. 329.

Bilim ve Teknik Motifi :

Bilim ve tekniğin, kurulacak yeni eğitimi belirleyeci rolü üzerinde, **Atatürk** önemle ve sık sık durur. 27.10.1922'de Bursa'da öğretmenlere yaptığı konuşmada bu konuyu çeşitli yönlerinden işler ve bir yerinden şöyle der :

> «Evet, milletimizin siyasî, içtimaî hayatında, milletimizin fikrî terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır. Mektep sayesinde, mektebin vereceği ilim ve fen sayesindedir ki, Türk milleti, Türk san'atı, iktisadıyatı, Türk şiir ve edebiyatı, bütün bedayıyle inkişâf eder»[24].

Ekonomi Motifi :

Atatürk, yeni eğitim programını belirleyici bir ana motif olarak, 17 Şubat 1923'de toplanan **«Türkiye İktisat Kongresi»**ni açış konuşmasında şöyle belirler :

> «... yeni devletimizin, yeni hükûmetimizin, bütün esasları, bütün programları iktisad programından çıkmalıdır. Çünkü... her şey bunun içinde mündemiştir. Binaenaleyh evlâtlarımızı o suretle talim ve terbiye etmeliyiz, onlara o suretle ilim ve irfan vermeliyiz ki, âlemi ticaret, ziraat ve san'atte ve bütün bunların faaliyet sahalarında, müsmir olsunlar, müessir olsunlar, faal olsunlar, amelî bir uzuv olsunlar, Binaenaleyh maarif programımız, gerek iptidai tahsilde, gerek orta tahsilde verilecek bütün şeyler, bir noktai nazara göre olmalıdır»[25].

Atatürk, yeni eğitim programının dayandığı temel ilkeleri de belirlemektedir. Onun, «Millileştirme» ile ilgili olarak belirlediği ilkeler sırasıyle şöyledir :

Birlik İlkesi :

«Birlik İlkesi», eğitim ve öğretimde zümresel ya da kültürel cinsten farklılıkların ortadan kaldırılarak birlik bağlanmasını amaçlar[26]. Bu, millî birliği sağlamanın ilk şartını oluşturur. **Atatürk,** 27.10.1922'de Bursa'da öğretmenlere hitaben şöyle der :

> «Hanımlar, Beyler;
> Kat'iyen bilmeliyiz ki, iki parça halinde yaşayan milletler zayıftır, marîzdir»[27].

---

(24) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,** s. 43.
(25) a.g.e. s. 111.
(26) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 17.
(27) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,** s. 45.

Nitekim bu ilke, 3 Mart 1924 tarihli ve 430 sayılı **«Tevhid-i Tedrisat»** kanunu ile uygulamaya aktarılmıştır.

Bilgisizliğin Ortadan Kaldırılması İlkesi :

Konuşmalarında sık sık bu konu üzerinde duran **Atatürk,** 1 Mart 1922' de T.B.M.M.'ni açış konuşmasında, yine bu mesele üzerinde durur. Meselenin çözümünün gerekliliğini çeşitli yönlerden inceler ve şöyle der :

> «Bunlardan dolayı, bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvelâ mevcut cehli izale etmektir»([28]).

Millîlik İlkesi :

Millet olarak yaşamayı gerçekleştirmek, **Atatürk**'ün ana hedeflerinden birini oluşturmaktadır. Bu sebepledir ki, millîlik ilkesi, onun her programında temele aldığı ana ilkelerden birisini oluşturmaktadır([29]).

1.1.2. Modernleştirme :

Atatürk'e göre, eğitimin millî olması, milletin millî değerlerine uygun olması demek değildir. Eğer eğitim, mensup olduğu toplumun maddi ve mânevi ihtiyaçlarını karşılaması için gerekecek güçleri kazandırabiliyorsa yine millîdir. Bu açıdan bakıldığında **Atatürk,** millî ve evrensel değerlerin bu noktalarda iç içe girdiğini savunur bir duruma gelmektedir. Bunu **Atatürk**'ün yeni eğitim politikası programının amaçlarında bulmak mümkündür. **Atatürk**'ün yeni eğitim politikası programı belirli hedeflere ulaşmayı, kendisine amaç olarak almıştır. **Atatürk,** bu temel amacı, sık sık ifade eder([30]). Bunu, 1 Kasım 1937'de, T.B.M.M.'ni açış konuşmasında şöyle açıklar :

> «Arkadaşlar,
>
> Büyük davamız, en medenî ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir.
>
> Bu, yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli bir inkılâp yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa bir zamanda başarmak için, fikir ve hareketi, beraber yürütmek mecburiyetindeyiz.
>
> Bu teşebbüste başarı, ancak süreli bir planla ve en rasyonel tarzda çalışmakla mümkün olabilir. Bu sebeple okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak; memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatısının istediği teknik elemanları

(28) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** I, s. 230.
(29) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 18.
(30) a.g.y. s. 18.

yetiştirmek; memleket dâvalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak fert ve kurumları yaratmak, işte bu önemli umdeleri en kısa zamanda temin etmek, Kültür Vekâletinin üzerine aldığı büyük ve ağır mecburiyetlerdir.

İşaret ettiğim umdeleri, Türk gençliğinin dimağında ve Türk milletinin şuurunda daima canlı bir halde tutmak, üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca vazifedir»[31].

Modernleşmeye yönelik gelişmeler **Atatürk**'ün, yeni eğitim programının dayandığı temel ilkelerde de ifadesini bulmaktadır. Bunlar sırasıyle şöyle sıralanabilir :

Bilimsellik İlkesi :

«Bilimsellik İlkesi», eğitim ve öğretimde amaç, muhteva ve araçları yönünden, bilimin en son seviyesindeki verilere göre düzenlenmesi anlamını taşımaktadır[32]. **Atatürk** bu ilkeyi, 22 Eylül 1924'de Samsun'da öğretmenlere hitaben yaptığı konuşmada şöyle açıklar :

«Dünyada her şey için, maddiyat için, mâneviyat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, delâlettir. Yalnız ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrak etmek ve terakkiyatını zamanla takip eylemek şarttır»[33].

İş'e Dayalı Eğitim İlkesi :

Bu ilke, kısaca iş'in, eğitim ve öğretimde ana vasıta olarak kullanılması anlamını taşır. O, 1 Mart 1922'de T.B.M.M.'ni açış konuşmasında, bu ilkeyi şöyle değerlendirir :

«Bir taraftan cehlin izalesine uğraşırken, bir taraftan da memleket evladını içtimaî ve iktisadî hayata fiilen müessir ve müsmir kılabilmek için elzem olan iptidai bilgileri işe dayalı olarak vermek usulü, maarifimizin esasını teşkil etmelidir»[34].

Bu ilke, denilebilir ki, **Atatürk**'ün temele aldığı ilkeler arasında, en az uygulama alanı bulmuş bir ilkedir[35].

(31) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** I, s. 401.
(32) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 18.
(33) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** II, s. 194.
(34) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** I, s. 230.
(35) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 18.

Disiplin İlkesi :

Öğrenim hayatında disiplin ilkesine bağlı olarak yetişmiş ve askerî meslek hayatında bunu başarı ile uygulamış olan **Atatürk,** kurduğu yeni devletin eğitim programında da disiplini bir temel ilke olarak kabul etmiştir[36]. 1 Kasım 1925'de T.B.M.M.'ni açış konuşmasında bu ilkenin önemini şöyle vurgular :

> «Hayatın her çalışma safhasında olduğu gibi, özellikle öğretim hayatında disiplin, başarının esasıdır. Müdürler ve öğretim heyetleri disiplini sağlamağa ve talebe disipline uymağa mecburdurlar»[37].

Karma Eğitim İlkesi :

Karma eğitim ilkesi, eğitim ve öğretimde cinsiyet ayrımının kaldırılması, her iki cinsin de eğitim hakları ve imkânlarından birlikte ve eşit olarak yararlanmalarının sağlanmasını amaç edinir[38].

Atatürk, 30.8.1925'de Kastamonu'da yaptığı konuşmada, bu konuyu şöyle açıklar :

> «Bir içtimaî topluluk, bir millet erkek ve kadın denilen iki cins insandan mürekkeptir. Kabilmidir ki, bir kitlenin bir parçasını terakki ettirelim, diğerini müsamaha edelim de, kitlenin bütünü ilerletilebilmiş olsun? Mümkün müdür ki, bir camianın yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça diğer kısmı semalara yükselebilsin? Şüphe yok, terakki adımları dediğim gibi iki cins tarafından beraber arkadaşça atılmak ve terakki ve teceddüt sahasında birlikte kat'i merahil edilmek lâzımdır. Böyle olursa inkılâp muvaffak olur»[39].

1.1.3. Lâikleştirme :

Lâikleştirme, **Atatürk**'ün yeni eğitim programının dayandığı temel ilkelerden biridir. Lâiklik ilkesi, **Atatürk**'ün yalnızca eğitim programının değil, onun aynı zamanda da siyasî, sosyal ve kültürel programlarının ortak bir temel ilkesidir. **Atatürk**'e göre eğitimde lâiklik ilkesi, eğitimin bir yandan dinî makamların etkisinden kurtarılarak devletin denetimi altına alınması, diğer yandan da eğitim ve öğretimin amaçları ile mhutevalarının dünyevî gereklere uygun olarak yeni baştan düzenlenmesi anlamını taşımaktadır[40].

---

(36) a.g.y. s. 19.
(37) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** I, s. 341.
(38) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 19.
(39) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** II, s. 215.
(40) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 17.

Atatürk, 30.8.1925'de Kastamonu'da yaptığı konuşmada, bu konuda şöyle der :

> «Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müridler, menzuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikatı medeniyedir»[41].

Lâiklik ilkesi gerçi 1937'de Anayasa'ya girmiştir ama, bu ilke, daha 1924'den itibaren eğitim ve öğretimde uygulanmaya başlanmıştır[42].

1.2. Hümanistleştirme Devri (1938-1950)

Hümanistleştirme Avrupa Ülkelerinin «Yunan» ve «Roma» uygarlıklarının üzerinde kurdukları modern uygarlığın benzerinin Türkiye'de kurulmasını amaçlayan dönemdir. Bu döneme «Hümanistleştirme» denilmesinin nedeni, o dönemin en uzun süreli Millî Eğitim Bakanlığı görevinde bulunan **Hasan Ali Yücel**'in uyguladığı eğitim politikasından dolayıdır.

Eğer dönemin genel karakterine Cumhurbaşkanı **İnönü** açısından bakılsaydı, buraya onun başlattığı «İlköğretimde Seferberlik» dönemi demek uygun olacaktı. Bu dönemde en uzun süre İlköğretim Genel Müdürlüğü yapmış olan **İsmail Hakkı Tonguç** açısından bakılsaydı, «Köy Enstitüleri» dönemi demek uygun olabilirdi. Ancak, burada konu millî eğitim ve kültür politikası açısından ele alındığında «Hümanistleştirme» adı verilmiştir. Bir ülkenin millî eğitim politikası, kültür politikasından ayrı düşünülemez. Kültür politikası, eğitim politikasına her zaman egemen olmuştur. Bu dönem kültür politikasına gelince, **Atatürk**'ün kültür politikasından ayrılmaktadır. **Atatürk,** kültür politikasını Türk tarihi ve dili üzerinde kurmuştur. Eski Anadolu uygarlıklarından Etiler'e ve Sümerler'e önem vermekteydi. O, gerçekten millî bir kültür politikası izliyordu. Oysa **İnönü** döneminde kültür politikası Yunan ve Roma uygarlıkları üzerine kurulmak istenmiştir. Avrupa ülkelerini bir taklit sözkonusudur. Avrupa rönesansı eski Yunan ve Latine dönerek başladığı için, Türk rönesansı da aynı kaynaklardan başlatılmak istenmiştir. Bunu haklı göstermek için de, bunun eski bir Türk geleneği olduğu izlenimi verilmek istenmiştir. 1 Şubat 1935 tarihli Ulus Gazetesi'nde **Mehmet Saffet Engin** imzasıyla yayınlanan makalede şöyle denilmektedir :

> «Avrupa medeniyetinin ileri unsurlarından birisi olan eski Yunan ve Roma medeniyetlerinin münisipal sistemi içinde ve daha sonra Rönesanslı Avrupa'ya bütün kuvvet ve inceliğiyle

(41) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 215.
(42) Aytaç: «Atatürk'ün Eğitim Görüşü», s. 18.

yayılan Hümanizma ruhu olduğu aşikârdır. Bu en eski Türk ahlâkı, ananesidir; Torlar ve Akalar vasıtasile Yunanistan'a Etrüksler vasıtasiyle Romaya geçmiştir. Bu ruh büyük Türk medeniyeti destanlarında okuduğumuz o devrin ve ince Diyonizos ahlâkıyatı, beşeri yaşayış, duyuş ve düşünüş şekillerile temsil edilir. Bu ahlâk muasır Avrupa medeniyetine bu yol ile geçmiştir»[43].

Atatürk devrini gerçekten bir Türk rönesansı olarak nitelemek mümkündür. Çünkü o, Türk kültürünü Orta Asya Türk kültürü üzerine dayamak istemiştir. Aynı yöntemi Avrupalılar da uygulamıştı. Onlar da Hristiyan kültürünü atlayarak eski Yunan ve Latine dönmüşlerdi. Bu açıdan **Atatürk**'ün kültür hareketi bir Türk rönesansı olarak kabul edilebilir. Oysa **İnönü** dönemi doğrudan doğruya batı rönesansının bir taklidinden ibarettir. **İnönü** döneminin Milli Eğitim Bakanı **Hasan Ali Yücel**'in kültür anlayışı bunu açıkça göstermektedir :

«Kültür anlayışımızda milliyetçiliğin tecellilerinden biri de Cumhuriyetin daha ilk zamanlarında Arapça ve Farsçayı kaldırmamız olmuştur. Bu boşluğu, o da seneler sonra ve bu yakınlarda Latince ve Yunanca ile doldurmaya başladık»[44].

Görüldüğü gibi Arapça ve Farsça kültürleri atılıyor, yerine Yunan ve Latin kültürleri alınıyor. Bu anlayış **Hasan Ali Yücel**'in milliyetçilik ile hümanizmayı bağdaştırması isteğinde açıkça görülmektedir :

«Milliyetçilik bizi yeni bir hümanizmaya getirdi. Garplılardan daha geniş olarak, nerede insan zekâsının eseri varsa, içine alan bir hümanizmayı kurma yolundayız»[45].

Hasan Ali Yücel'e göre, dar milliyetçilik milleti kısırlaştırmaktadır. Konservatuvarın Avrupa usüllerine göre yabancı uzmanlarca kurulacağını belirten Yücel, bu olayı bir hümanizma olarak nitelemektedir :

«Bir gün bizim bütün insanlığın idrak edeceğine inanmış bulunduğumuz Türk hümanizmasının yep yeni bir safhası Devlet Konservatuvarının bağrında doğmaktadır»[46].

O, Türk Hümanizmasını şöyle açıklamaktadır :

---

(43) Engin, Mehmet Saffet: «Okullarımızda Edebiyat Tedrisatı ve Eski Yunan Klasikleri», **Ulus** 1 Şubat 1935 s. 3.

(44) **Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitim İle İlgili Söylev ve Demeçleri** III, Ankara, 1946. s. 13.

(45) a.g.e. s. 13.

(46) a.g.e. c. 11, s. 379.

«Türk hümanizması, beşer eserine istisnasız kıymet veren, ona zamanda ve mekanda hudut tanımayan hür bir anlayış ve duyuştur. Hangi milletten olursa olsun, insanlığa yeni bir düşünüş, yeni bir duyuş getiren her esere bizim yüreklerimizin besleyeceği his, ancak saygı ve hayranlıktır[47].

Saygı ve hayranlığın sözde kalmayacağını söyleyen Milli Eğitim Bakanı **Hasan Ali Yücel**, bu alandaki görüşlerini şöyle açıklamaktadır :

«Biz bu saygı ve hayranlık duygumuzu nazarî bir bakışla değil, yaparak yaşıyarak, kendimizin kılarak ifade ediyoruz.

Müellif bizden olmayabilir, bestekâr başka milletten olabilir. Fakat o sözleri anlayan ve canlandıran biziz. Onun için Devlet Konservatuvarının temsil ettiği piyesler, oynadığı operalar bizimdir. Türktür ve millidir»[48].

Devlet Konservatuvarının Avrupai bir kültür merkezi olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak bu kurumu millî olarak nitelemek mümkün değildir. Yazarı ve bestecisi yabancı olan bir eserin icra edilmesi, o eserin millî olmasını sağlamaz. Oysa Milli Eğitim Bakanı **Hasan Ali Yücel**, Avrupa kaynaklı sanat eserlerini seyretmeyi de millî bir hareket saymaktadır :

«Ömründe bir kere bile, ananelerinin kurulduğu memleketlerden hiç birinde bir tek opera seyretmemiş olan evlâtlarımızın doğru bir rehberlikle nihayet üç dört sene içerisinde erdikleri zafer derecesi, yalnız onların bu sahadaki başarılarını değil, Türk milletinin medeniyetin her cephesinde ne kudretli bir istidadın sahibi olduğunu göstermektedir. Bundan daha millî daha öz nasıl bir hayat tecellisi olabilir»[49].

Milli Eğitim Bakanı **Yücel**, Avrupai mahiyette kurulmaya başlayan müziğe halkın ilgi duyduğunu söylemektedir. Şehir halkından bir kısmının bu müziği ilgi duymasının mümkün olduğunu şu sözleriyle açıklamaktadır :

«Türk sanatkârının sesi, sahnenin önünü çevreleyen duvarları aştı. Bir zamanlar kuş uçmaz, kervan geçmez diyarlardan olan en uzak Türk köylerine ulaştı. Sanmasınlar ki bu Türk çocuklarının kendi türkülerine benzemez bir eda ile söyledikleri musikî eserine o köylüler kulaklarını tıkadılar. Hakikat bunun tam zıddınadır. Türk'ten gelen her güzel şey, Türk için kendinindir. Türk çocuklarının ağzından, gene Türkçe olarak gönüllerine çarpan bu ses dalgaları, her medenî temasa idrâkini açık tutan her seviyedeki Türk için bir bahar rüzgârı oldu»[50].

---

(47) a.g.e. s. 379.
(48) a.g.e. s. 379.
(49) a.g.e. s. 379.
(50) a.g.e. s. 380.

Batılılaşma yoluna girdiğimiz ve Batı ile fikir alış-verişine başladığımız son yüzyılda daima günün ihtiyaçları etkisinde kalınmış, o günü doğuran kültür kaynaklarının araştırılması zorunluluğu duyulmamıştır; Türkiye'de Cumhuriyet devrine kadar ne ciddî bir kaynak araştırması, ne de Batının fikir ürünlerini kendi dillerinden Türkçeye çevirme hareketi olmuştur diyen **Hasan Ali Yücel**, 1939'da **«Neşriyat Kongresi»**ni düzenlemiş ve 1940'da çeviri faaliyetlerini başlatmıştır. Böylece Bakan, güzel sanatlarla başlattığı «Hümanizma»yı klâsik eserlerin çevirileriyle sürdürmek istemiştir. Bu alandaki görüşlerini Bakan, 26 Mayıs 1943'de Bakanlık bütçesi görüşülürken şöyle ifade etmektedir :

> «Neşriyat meselesinde, biz yalnız klâsikleri basmakla kalmıyoruz; senelerden beri Türk eserlperi içinde hakikî bir anıt olarak duran ve bugünkü Türkçemize nakledilmiş bulunan Kutadkubiliğ gibi, sonra Türk diline ait Tuhfetüzzekiye ve benzerleri gibi birçok kitapları bu günkü dilimize çevirmekteyiz. Zaten biz dünya klâsikleri tercümelerini millî edebiyatımızın içinde dillenmiş görüyoruz, böyle alıyoruz. Çünkü bu Faust'u millileştirmekliğim demektir. Nitekim eski Yunan eserlerini de anadilimizde bu anlayışla okutmak istiyoruz. Zaman ve mekân itibariyle bizden çok uzak olduğu halde onları bu şekilde kendimize yaklaştırmışız demektir. Klâsiklerin tercümesini millî kültürümüzün başlıca alâmetlerinden saymaktayız. Çünkü onlarda bu sayede ve bu mânada Türk eseri oluyor»([51]).

Klâsiklerin kültür tarihimizde önemli bir yeri olduğu inkâr edilemez. Ancak, bir Faust'u bir Yunan eserini Türkçeye çevirme işini milliyetçilik olarak görülmesi aşırı bir iyimserlik olur. Bu hareketi, dönemin Dünya'nın politik gelişmelerinin yarattığı şartlarla açıklamak mümkündür. İkinci Dünya Savaşı sürmektedir. Türkiye iki büyük güçle karşı karşıyadır. Alman ve Rus baskıları sürmektedir. Bunların ikisi de Türkiye'yi savaşa sokmak istiyordu. Türkiye ise bu iki gücü dengelemeye çalışarak tarafsız veya savaş dışı bir politika izlemek istiyordu. Bu arada Almanlar Türkiye'de «Turancılık» akımını yeniden canlandırmayı destekliyorlardı. Türkiye'yi 1. Dünya Savaşında olduğu gibi savaşa sokmak istiyorlardı. Hatta bu cereyan vasıtasıyle hükümeti bile değiştirmek istemektedirler([52]) **Hitler, İsmet İnönü** ve ekibini hiçbir zaman tasvib etmemiştir. Bu dönemde Almanya'nın baskısına benzer baskı ve hareketler Rusya tarafından da yapıl-

(51) a.g.e. s. 111, s. 121.

(52) Taşdemirci, Ersoy : Cumhuriyet Döneminde Türk Milli Eğitim Politikası, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1979 s. 193.

maktaydı. Ruslar sosyalizmi yaymak için «Köy Enstitüleri»ni kullanmak istiyorlardı. Türkiye ise tamamen batı yanlısı bir barış politikası izliyordu. Batının ittiği aynı yoldan gitmekteydi.

Batı rönesansa, Yunan ve Latin eserleriyle başladığı gibi, Türkiye de aynı şekilde Yunan ve Latin eserlerinin çevirisiyle meşguldü. Hatta okullara seçmeli ders olarak Latince ve Yunanca konmuştu. Rönesansta çıkan hümanizma akımı Türkiye'de de yaratılmaya çalışıyordu. Savaş yıllarında hümanist bir eğitim ve kültür politikası izlemek o kadar zordur ki, Türkiye bunu gerçekleştirmiştir. Avrupa'da savaş devam ederken, Türkiye bunu gerçekleştirmiştir. Avrupa'da Avrupa'da savaş devam ederken, Türkiye'de soyut bir insan sevgisi işlenmiştir. Ancak hümanist kültür politikası, İngiliz yanlısı bir dış politikayı da destekliyordu. Bu konuda Almanlar sürekli aleyhte yayın yayıporlardı. Bu konuda **Hasan Ali Yücel** 1945'de Londra'da toplanan UNESCO konferansında şu açıklamaları yapmaktaydı :

> «Türkiye Cumhuriyeti, Birleşmiş Milletlerin Eğitim ve Kültür Konferansına gerçek bir inanla ve büyük ümitlerle katılıyor. Çünkü o, milletlerin ortak insanlık prensipleri etrafında toplanmasını öteden beri dünya barışının ana şartı saymaktadır.
>
> Biz buraya son yirmi yıl içinde, insanlığın yeni isteklerine uymak için bütün kurumlarında inkılâp yapmış ve yeni nesillerini barış sevgisiyle, milletlerarası dostluğa inanla yetişmiş bir milletin mümessilleri olarak geliyoruz. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden beri kendi emniyet ve rahatında aramıştır»[53].

Aynı toplantıda Bakan **Yücel**, Türk devletinde Milli Eğitimin esaslarını şöyle açıklamıştır :

— «Bütün dünya milletlerini tanımak, anlamak ve saymak.
— Kapalı bir kültüre mahsup kalmıyarak insanlığın ortak kültür kaynaklarına gitmek.
— Vatandaşlar arasında ırk, din, dil, sınıf ayrılıkları gözetmemek»[54].

Millî Eğitim Politikasının esaslarını hükümet programında ifadesini şöyle bulmuştur :

> «Türk çocuğunun ahlâkı temiz, ruhça ve bedence sağlam, milletine, vatanına, cumhuriyetine inkılâba sadık yetiştirmek maarifimizin başlıca hedefidir»[55].

---

(53) **Söylev ve Demeçler III**, s. 121.
(54) a.g.e. s. 121.
(55) Arar, İsmail : **Hükümet Programları 1920-1965**, İstanbul 1968 s. 12.

Aynı dönemde **İnönü** de, eğitimin kazandıracağı temel nitelikler olarak Türk gençliğinin bedence sağlam, özellikle disiplin ve ahlâk konusunda iyi yetişmelerini saymaktadır. Millî Eğitimin güçlenmesi için bu alanda dikkatli ve ciddi çalışmanın zorunlu olduğunu belirtmektedir[56]. Cumhurbaşkanı **İnönü**, çocukların vatan sevgisini bilinçleriyle koruyarak yetiştirilmeleri gerektiğini, bu nedenle çocukların kendi nefislerine güvenli ve bütün ters etkilere, karşı koyabilecek bir zihniyetle yetiştirilmeleri gerektiğinden söz etmektedir[57].

Ayrıca, **İnönü**'ye göre yurtseverlik, ahlâkın başında gelir; eğitim sistemimizin temeli çocuklarımızı yurtsever olarak yetiştirmektir[58].

İnönü, ahlâk eğitimi ve karakter eğitimini, eğitim politikasının temeline almaktadır. Ona göre hayatta başarılı olmanın temel şartı, karakter ve ahlâk sağlamlığıdır. Ancak bu kuvvetli karakter, öğretimi sağlam adamlar arasında bulunursa toplum için yararı vardır[59].

İnönü'nün karakter, ahlâk ve yurtseverlik unsurlarını millî eğitimin temel unsurları olarak görmesinin iki nedeni vardır. Birincisi, Cumhuriyet döneminde ele alınmayan mânevi eğitimin yarattığı boşluğu doldurmak. İkincisi, İkinci Dünya Savaşıdır. Savaş yıllarında böyle bir eğitimin verilmesi, zorunlu görülmüştür. Aynı kaygı bütün Avrupa içinde de geçerli olmuştur. Gençliğe sahip çıkmak, toplumun geleceği ile doğrudan bağlantılı görülmüştür.

Millî ve mânevi değerlerin birden bire önem kazanması olağanüstü şartların sonucudur. **İnönü**, izlenecek millî eğitim politikasının boyutlarını şöyle açıklamaktadır :

> «Ahlâk ve karakterde sağlam temelli vatandaşlar yetiştiren; ilköğretimi en kuytu köye kadar kadın erkek bütün vatandaşlara ulaştıran; teknik eğitimde kadın erkek her vatandaşa kendi geçimini temin edecek çalışmayı, en ufağından en yükseğine kadar her türlü sanatı öğretebilen bir teşkilâtın bütün memleketi kaplamasını istiyoruz»[60].

Genel eğitim politikasında bireyin bedensel ve ruhsal gelişimi, toplumun maddi ve mânevi kurumlarının birlikte kullanılması esas alınmıştır.

---

(56) **Söylev ve Demeçler** I, s. 48.

(57) a.g.e. s. 54.

(58) a.g.e. s. 54.

(59) a.g.e. s. 59.

(60) a.g.e. s. 57.

Bu dönemde millî eğitim politikasında devamlı ve tutarlı bir yol izlenmediği veya hükümet programlarıyla Milli Eğitim Bakanlığı icraatı arasında bir tutarsızlığın varlığını da görmek mümkündür. Bakan bu yıllarda hümanizmada ve rönesanstan söz ederken ve bu yönde icraatlar yaparken, Başbakan **Saraçoğlu** da Meclis'e sunduğu hükümet proramında şöygle demektedir :

> «Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan bir Türkçü değiliz, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız»([61]).

Başbakan **Recep Peker**'in 14 Ağustos 1946'da Meclise sunduğu hükümet programında Millî Eğitimin enel amaçları şöyle beglirtilmektedir :

> «Öğretimin her kademe ve nevindeki Türk gençliğindeki millî duygunun kuvvetlenmesi ve gençlerimize Türk İnkılâbının ana fikirlerinin benimsetilmesi, Türk tarihi mefahirinin öğretilmesi öğretim ve eğitim çalışmalarımızın esası olacaktır»([62]).

Bu dönemde izlenen eğitim politikasında da ahlâk eğitimine büyük önem verilmektedir. Eğitimin amacı, sağlam karakterli ve ahlâklı vatandaşlar olarak belirlenmektedir. 15 Şubat 1943'de toplanan İkinci Millî Eğitim Şûrasının en önemli konularından biri ahlâk eğitimidir. Aynı konuda Şükrü Saraçoğlu şöyle demektedir :

> «Bir cemiyet fertlerin bilgi ve ahlâkları birbirine ne kadar yakın olursa o kadar çok kuvvetli olacağı öğrenildi ve hemen işe başlanarak memleketimizdeki bilgi ve ahlâk hareketlerini iyi ayarlamalar ve bu hareketlerin istikametini ve hedeflerini iyi tayin etmek ve bu alanda gerekli yüksek direktifleri vermek vazifeleriyle mükellef Maarif Şûra'sı adını taşıyan yüksek bir teşekkül vücut buldu»([63]).

Bu dönemde ahlâk eğitimine önem vermenin nedenlerinden biri de, savaş yıllarında ekonomik hayatta baş gösteren sıkıntılardır. Bazı kimselerin ihtiyaç maddelerini karaborsa ve fahiş fiatla satması gibi ticaret ahlâkına uymayan davranışlarda bulunmasıdır.

---

(61) Arar; a.g.e. s. 146.

(62) a.g.e. s. 156.

(63) Söylev ve Demeçler I, s. 146.

Bu devrin sonlarına doğru Türk siyasal ve sosyal hayatında köklü değişiklikler olmuştur. Dış politika iç politikaya da yansımıştır. Amerikan yanlısı bir dış politika izlenirken, bir yandan batı sistemi içinde kalmak için demokrasinin kuvvetlenmesi çabaları gösterilmektedir. Demokrat Parti kurulmuştur.

1946 yılından sonra hükümet programlarında demokrasiden, demokratik hak ve özgürlükten söz edilmeye başlanmıştır. Demokratik yönetimi geliştirme çabaları, 1948 yılından itibaren bütün okul programlarına yansımıştır. İlk defa bütün öğretim kurumlarında izlenecek millî eğitimin amaç ve ilkeleri belirlenmiştir.

1.3. Demokratlaştırma - Amerikanlaştırma Devri (1950-1960)

Bu dönemi hazırlayan etkenler kendinden önceki dönemde yer alır. Özellikle hümanistleştirme dönemi, bu dönemi kendisine tepki olarak ortaya çıkarmıştır. Bu dönem, hümanistleştirme döneminin karşıtı olarak doğmasına rağmen, «Amerikanlaştırma» döneminin ana karakterini belirleyen temel ilkeler, daha hümanistleştirme döneminde ortaya atılmıştır.

Amerikanlaştırma döneminin dış politikasının temeli 1945 yılında atılmıştır. Bu dönemin dış politikasında ana eğilim, «Amerika'ya yakın olmaktır». Çünkü İkinci Dünya savaşından sonra dünyada iki süper güç ortaya çıkmıştır. Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği. 1946 yılında Sovyetlerin Türkiye'den birçok taleplerde bulunması ve Türkiye'ye karşı saldırgan bir politika izlenmesi, Türkiye'yi zorunlu olarak Amerika Birleşik Devletlerine yaklaştırmıştır. Nitekim 4 Nisan 1949'da imzalanan Kuzey Atlantik Paktı (NATO)'na Türkiye ilk önce alınmak istenmedi. Türkiye aynı yıl imzalanan Avrupa Konseyi'ne de alınmadı. Ancak, kuruluştan birkaç ay sonra bu Konsey'in Bakanları arasına çağrıldı.

16-20 Eylül 1951'de Ottawa'da yapılan NATO Bakanlar Konseyiözel oturumunda, İngiltere'nin karşı çıkmasına rağmen, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya çağrılmaları oybirliği ile kararlaştırılmıştır. Türkiye'nin NATO'ya resmen girişi ise 18 Şubat 1952 tarhidir.

Böyle bir siyasi ortamda eğitim politikasına «Amerikanlaştırma Devri» denmesinin nedeni kültür alanında uygulanan politikadan ileri gelmektedir. Demokrat Parti, dış politikada batı yanlısı olma yönünde aşırı bir tutum göstermiştir.

Atatürk ve **İnönü** dönemlerinde, millî ve kapalı bir dış politika izlenmiştir. Aynı zıtlık kültür politikasında da görülmektedir. DP, kültür politi-

kası bakımından, batı kültür değerleri ile doğu kültür değerlerini dengelemeye çalışmıştır.

Bu dönemin eğitim politikası iki özellik göstermektedir : «Demokratlaştırma» ve Amerikanlaştırma».

Demokratik eğitim ilkelerinin tartışılması bu dönemin en tipik özelliklerinden biridir. 22-31 Ağustos 1949 tarihinde toplanan Dördüncü Millî Eğitim Şûrasının gündeminde «demokratik eğitimin esasları ve şartları» tartışılmaktadır. Aynı durum dönemin hükümet programlarında da yer almıştır. Nitekim 29 Mayıs 1950 tarihinde göreve başlayan Birinci **Adnan Menderes** Hükümetinin programında demokratik bir yönetimin gerekliliği vurgulanmaktadır :

> «Hükümetimiz, parti programında tesbit edilmiş esaslar dairesinde, bu büyük millî dâvayı bir kül halinde ehemmiyetle ele almış bulunuyor. Tamamiyle demokratik bir ruh ile ilmin son neticelerine göre tesbit edilecek geniş ve teferruatlı bir plan içinde maarif nimetini memleketin her tarafına müsavi şartlarla yaymayı temin edecek kanun tasarılarını hazırlıklarımız biter bitmez yüksek tasvibinize arzedeceğiz.»([64]).

Hükümet iktidara gelir gelmez ilk programında, Millî Eğitim ve mânevi değerlere daha fazla önem verileceğini belirtmesine rağmen, Millî Eğitim işlerini ekonomik önlemlerden sonraya bırakmıştır. Nitekim 1950'de iktidara gelindiğinde ilk iş olarak iktisadî kaynakları ve malî imkânları takviye ederek bazı işlere girişilmiş, 1950 yılında eğitim işlerinde 197 milyon lira ayrılırken, 1954 yılında 313 milyon lira ayrılmıştır([65]).

> «Maddi bakımdan ne kadar ilerlemiş olursa olsun, millî ve ahlâki sarsılmaz esaslara dayanmayan, ruhunda mânevi kıymetlere yer vermeyen bir cemiyetin, bugünkü karışık dünya şartları içinde kötü âkıbetlere sürükleneceği tabiîdir. Talim ve Terbiye sisteminde bu gayeyi gözönünde bulundurmayan, gençliğini millî karakterine ve ananelerine göre mânevi ve insanî kıymetlerle teçhiz edemiyen bir memleketi ilmin ve teknik bilginin yayılmış olması, hür ve müstakil bir millet olarak yaşamanın teminatı sayılamaz. Yıllardan beri sarih bir istikametten ve rasyonel bir plandan mahrum olduğu için mütemadi değişikliklere, sarsıntılara uğrayan Maarifimizin, milletce katlanan büyük maddi

(64) Arar: a.g.e. s. 221.
(65) a.g.e. s. 272.

fedakârlıklarla mütenasip bir verimlilik arzetmediği açık bir hakikattır»[66].

DP iktidarının en çok üzerinde durduğu konu, eğitim reformunu bir bütün olarak ele almak isteğidir. Cumhuriyetin ilk yıllarından hemen sonra ilköğretime büyük önem verilmiştir. Ancak diğer eğitim alanlarına ilköğretim kadar önem verilmemiştir. **İnönü** döneminde «ilköğretim seferberliği» adı altında önem yine ilköğretime verilmiştir. Oysa DP iktidarı eğitim alanında izlenecek politikanın bir bütünlük içinde ele alınacağını hükümet programlarında göstermiştir. Ayrıca demokratik esaslara dayanan planlı bir çalışmanın ağırlık kazanacağı hükümet programında açıklanmıştır.

Bu dönem eğitim politikası üzerinde en çok durulan konuların başında ilk, orta, yüksek ve teknik öğretim dalları arasında bir birlik sağlamak, yani ortak bir eğitim politikası gayretleri gelmektedir. Bu konuda 30 Mart 1951 tarihinde İkinci **Adnan Menderes** Hükümetinin programında şöyle denilmektedir :

> «Memlekette ilk, orta, yüksek ve teknik öğretim şubelerinin bir tek umumî Maarif siyasetine göre idare edilmesi yoluna girilmiştir. Bu suretle muhtelif derecede ve istikâmetteki Maarif müesseselerinin ahenkli bir şekilde gelişmeler sağlanmış olacaktır.
>
> Teknik öğretim okullarında ziraat ve yol kalkınmasının makineleşmesine muvazi olarak bölge ihtiyaçlarına lüzumlu vasıtaları yetiştirmek üzere kurslar ve şubeler kurulacaktır»[67].

DP döneminde ilk gerçekleştirilen değişiklik, din eğitimi alanında olmuştur. Din eğitimi alanında daha CHP iktidarının son dönemlerinde çalışmalara başlatılmıştı. Ancak bu çalışmalar yeterli bulunamadı. Bunun üzerine 30.10.1951 tarih ve 601 sayılı Müdürler Komisyonu kararı ile ilk defa yedi tane İmam-Hatip okulu açıldı. Bu okullar, ilkokula dayalı, birinci devresi dört, birinci devreye dayalı ikinci devresi üç yıl olmak üzere ve meslek kültürü yanında, aynı seviyedeki okullara denk genel kültür veren orta dereceli eğitim ve öğretim kurumları olarak kurulmuştur[68].

İmam-Hatip okulları 1958 yılına kadar Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü ve 196... yılına kadar da Ortaöğretim Genel Müdürlüğünce yönetilmiştir. Her yıl sayısı artırılmıştır. Bu okulların sayısı 1960 yılında 17 tane olmuştur.

---

(66) a.g.e. s. 221-222.

(67) a.g.e. s. 240.

(68) **50. Yılda Milli Eğitimimiz** İstanbul 1973, s. 153.

DP döneminde de **Atatürk** dönemi gibi yabancı uzmanlar ise başlatılmıştır. Millî eğitim ve millî kültürden söz edilmesine rağmen, yabancı uzmanlar tercih edilmiştir. Onların verdikleri kararlar doğrultusunda eğitim sistemi değiştirilmiştir[69]

Yeni iktidarın bürokratik kadrolarındaki yöneticiler, kendilerinde neyin istendiğini iyi hesaplamışlardı. Eğitimin şu alanlarında köklü değişiklikler yapmak istemişlerdi : **«Köy Eğitimi», «Köy Enstitüleri», «Öğretmen Yetiştirme»** ve **«Halk Eğitimi».**

Bu amaçla, Amerikan Hükümetine başvurularak, bu alanda çalıştırılmak üzere uzmanların gönderilmesi istendi. Amerika Hükümeti, istekleri önce cidid bir şekilde inceledi ve kendi alanında otorite sayılan üç profesörü Türkiye'ye yolladı. Florida Üniversitesinden köy eğitimi uzmanı Prof. **Kate Wafford,** Boston Üniversitesinden psikolog **William Kvaraceus** ile halk eğitimi uzmanı Prof. **Dickermann'ı** gönderdi[70]. Her üçü, Türkiye'de uzun süreli geziler, incelemeler ve araştırmalar yapma imkânı buldular. Amerikan Hükümetinin, Ford ve Rockeller gibi tanınmış vakıfların malî yardımlarıyla desteklenen uzmanlar, Türk eğitim sistemini, kendi açılarından bir tür konsültasyona tâbi tuttular, teşhisler koydular, raporlar hazırladılar. Prof. **Dickermann** ve **Kvaraceus,** Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü'nde öğretmen ve seminer yöneticisi olarak da görev aldı. **Kate Wafford,** dört aylık gezi ve temasları sonunda, Türkiye'deyken birlikte gezdikleri ya da burada ilişki kurduğu bir kısım eğitim idarecisi ve öğretmeni Amerika'ya davet ettirdi. 25 kişilik öğretmenler grubu Amerikan eğitim sistemini görmek, gözlemlerde bulunmak, Florida Üniversitesinde bazı seminer çalışmalarında bulunmak üzere on ay süreli bir geziye katıldılar. Bu kısa çalışmadan sonra, grup, Türk eğitiminin köy ilköğretimi, öğretmen yetiştirilmesi konusunda çalışmalarda bulunmak üzere yurda döndüler. Kendilerine, Köy Enstitüsü Müdürlüğü, Millî Eğitim Müdürlüğü, Bakanlık Merkez örgütünde sorumlu dairelerin yöneticiliği, Bakanlık müfettişliği görevleri verildi[71].

Bayan Wafford'un raporunda, köy eğitiminde görev alan kimseleri büyük merkezlerde toplayarak, kendi görüşlerini şu tavsiyelerle belirtmektedir :

— «İlköğretimde öğrenim süresi 8 yıla çıkarılmalıdır,
— Küçük köy okulları arasında bölge okulları kurulmalıdır,
— Köy çocukları için şehirlerde yurtlar açılmalıdır,

(69) Taşdemirci : a.g.e. s. 227.
(70) Koç, M. Şükrü : Emperyalizm ve Eğitimde Yabancılaşma, Ank. 1970, s. 94.
(71) a.g.e. s. 95.

— Öğretim programları mahalli şartlara uydurulmalıdır,
— Öğretmenler mezun oldukları okullarla ilişkilerini sürdürmelidir,
— Köy okulu binalarında sıhhî tesislere yer verilmelidir,
— Yeniden birkaç tane kız köy enstitüsü açılmalıdır,
— Eğitimde, uygulamaya daha çok yer ve zaman ayrılmalıdır»[72].

Ancak bu fikirlere Türk eğitim sistemi yabancı değildi. Köy Enstitülerinde bu uygulamalar yapılmaktaydı. İlköğretim alanında yabancı uzmanların görüşlerine başvurduğu gibi, ortaöğretim alanında da yabancı uzman davet edildi. 1951 Ekiminde Amerikalı Prof. **John Rufi** geldi. Bu da yaptığı inceleme ve gözlemlerini bir rapor haline getirdi. Raporda şu konular üzerinde durulmaktadır: «Orta dereceli okul programları», «ders dışı çalışmalar», «Öğrenci faaliyetleri ve kurulları», «Müdür, öğretmen ve müfettişler için meslekte gelişme programı». Ortaöğretim alanında davet edilen diğer bir uzman, **Ellwort Tompkins** 1952 Ekiminde Türkiye'ye geldi. Bu uzman da şu alanlarda incelemelerde bulundu:

> «Personel, müfredat, idare, organizasyon, teftiş, terfi meselesi, ortaöğretimin amaçları, programın değerlendirilmesi, eğitim istatistikleri, öğretim metodları, öğretim metodları, öğretim materyalleri, özel sorunlar, imkânlar, öğrencilerin haftalık ders saatleri ve öğretmenlerin haftalık ders programları, günlük programları, öğrencilerin değerlendirilmesi, öğrenci kol faliyetleri»[73].

Kültür ve eğitim ilişkileri ilerleyip, işlerin çapı genişleyince, ilişkileri belli bir statüye ve düzene sokmak üzere Türkiye'deki Amerikan kurullarının misyonu kuruldu. ICA adındaki Amerikan kurullarının başında «olağanüstü yetkide temsilci» olarak bulunan yöneticiye bağlı çeşitli branşlar vardı. Eğitim bölümü de bunlardan birisiydi. Bu bölümün görevi şunlardı:

— «Amerika'nın Türkiye'ye uzman göndermesini sağlamak, bunların çalışmalarını, projelerini hazırlamak ve düzenlemek,
— Türkiye'den geniş sayıda Türk personeli, belirli projeler içinde yetiştirmek üzere Amerika'ya göndermek, bunların Amerika'daki çalışmalarını düzenlemek,
— Amerikan kredileri ve cooley Fonu ile Türkiye'de yapılacak işleri planlamak ve denetlemek»[74].

---

(72) a.g.e. s. 96.
(73) Taşdemirci: a.g.e. s. 228.
(74) Koç; a.g.e. s. 98.

Bu misyonun başına, daha önce, işgâl altındaki Almanya'da, eğitimin **Amerikanlaştırılması** programını yürüten **Mr. Wrinkle** adında bir sömürge memuru getirilmişti. Misyon şefi, Türk Millî Eğitim Bakanı ile her istediği an, istediği yerde, istediği kadar süreyle konuşmaya izinli idi. Daha sonraları adı AID'ye çevrilen «Milletlerarası Kalkınma Teşkilâtı» anlamını benimseyen örgüt, Türkiye'de çok sayıda personele maaş, tazminat, yolluk, ek görev ödeneği adı altında para ödenmekteydi[75]. AID şefi, çok sayıda eğiticinin Amerika'ya eğitmek için gönderilmesini sağladı.

AID misyonunun faaliyete geçişinden itibaren, Türk eğitiminin hemen her bölümü üzerinde, Amerikan uzmanları bazı operasyonlara girişmişlerdir. Her operasyonun adı «proje» dir. AID, Türkiye'de şu projelerin uygulamasına çabaladı :

— «Köy kalkınma eğitimi (1952),
— Tarım profesörü yetiştirme (1951),
— Tarım eğitimi (1953),
— Ev idaresi ve ekonomisi eğitimi (1955),
— Atatürk Üniversitesine personel eğitimi, projenin adı Nebraska'dır (1959),
— Meslekî ve Teknik Eğitim (1957),
— Öğretmen yetiştirme (1952),
— Kütüphanecilik ve basımevi işleri (1962),
— Araştırma, ölçme ve istatistik, Test ve Araştırma Bürosu (1958),
— İngilizce okulu projesi (1956),
— Eğitim idarecilerini yetiştirme (yetkileri Amerika'da gezdirme) (1958),
— Halk eğitimcisi yetiştirme (1963),
— Eğitim malzemeleri hazırlama (1963),
— Akademi öğretim üyesi yetiştirme (1963),
— Özel polis eğitimi (1960),
— Kamu yöneticisi (Ortadoğu Üniversitesi) (1960)»[76].

Ayrıca, Türk eğitim düzenini, Türk-Amerikan eğitim işbirliği sonucunda gerçekleştirilen diğer projeler şunlardır : Beslenme eğitimi, program geliştirme, radyo ile eğitim, deneme liseleri, fen liseleri, barış gönüllüleri, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Nebraska modelindeki Atatürk Üniversitesi, Millî Eğitim Kolejleri, Robert Koleji ve tarımcı eğitim[77].

(75) a.g.e. s. 99.
(76) a.g.e. s. 111.
(77) a.g.e. s. 112.

Böylece, Amerika kendisine yararlı, değerli beyinleri, ya yetişmiş halleriyle ithal etmiş, ya da «seçkin kabiliyetleri yetiştirme merkezleri» kurdurarak, yetişmekte olanları da alıp götürmüştür[78]. Meselâ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Robert Koleji, Hacettepe Tıp Merkezi, hep bu politikanın birer uygulaması olarak desteklenmiştir. Yetişen gençler olsa İngilizce öğretim görmekte, Amerikan modeli kurumlarda yetiştirilmekte ve Türkiye'de, kendilerini itsihdam imkânı bulamamaktadır[79]. Yurt dışına gitme eğilimi bunlarda daha çoktur.

Din eğitimi ile islâm kültürüne bir dönüş yapan DP, diğer eğitim alanlarında Amerikan kültürünün etkisi altında kalmıştır. Böylece, CHP döneminde başlayan ekonomik ve askerî ilişkiler, DP döneminde daha da geliştirilmiş ve buna kültür alanındaki ilişkiler de eklenmiştir.

Eğitim yatırımları, Amerikalı uzmanlar raporları esas alınarak yapılmıştır. Açılan Amerika tarzı eğitim kurumlarında uygulanan eğitim, batı ve doğu kültürlerini dengeleyecek biçimde verilmeye çalışılmıştır.

Eğitimin her kademesinde sayısal bir gelişmenin olduğu inkâr edilemez. Ancak, her dönemde olduğu gibi bu dönemde de eğitimin niteliğinde bir gelişmenin yeterli boyutlara ulaştığı söylenemez. İzlenen eğitim politikasında elitlerin eğitimine ağırlık verilmiştir. İzlenen eğitim politikası bu yönde biçimlendirilmek istenmiştir.

SONUÇ :

Sunmaya çalışılan bu dönemlerde izlenen eğitim politikaları şüphesiz ülkeye hizmet amacı gütmekteydi. Dönemler arasındaki farklılıklar, hükümet politikaları ve dönemlerinin genel problemleriyle ilgili olduğu söylenebilir.

(78) a.g.e. s. 126.
(79) a.g.e. s. 127.

TEMÂŞA SANATIMIZIN AZERBAYCANLI USTALARI

Yrd. Doç. Dr. Zeynelâbidîn MAKAS*

Göz, görmek için yaratılmıştır. Diğer duyu organları gibi, onun da beyinde bir uyarım merkez vardır. Dâimî olarak aynı şeyleri görüp, aynı uyarımları beyine göndermek, gözü sıkar. Seyir ya da temâşa sanatlarının insandaki ilk temas noktalarından biri ya da muhatabı ise gözler. Göz de doymak, «deşarj» olmak ihtiyacını hisseder. Sanat eseri, evvel emirde insanın ruhî ihtiyaçlarını karşılamak içindir. Bu itibarla, temâşa sanatı da böyle bir ihtiyacı karşılamak için ortaya çıkmıştır denilebilir. İnsandaki seyr etme ihtiyacının asıl sebebi de bu olsa gerek: Ruhun tatmini. Beş duyu da bunun için birer vasıta. Meseleye bu açıdan bakınca temâşa sanatının varlığı hayli eskiye dayanmaktadır. Ancak icrâ ediliş şekilleri ve adları değişik olabilir. Zira ilk insanların da beş duyusu, ruhu ve birtakım ihtiyaçları vardı.

Bir diğer husus, millet olgusu. Fertlerin olmadığı gibi, bütün milletlerin de duygu, düşünce, zevk ve dünya görüşleri aynı olamaz. Bunda, başta dinî ve millî kültür olmak üzere birçok etkenlerin yanısıra hasletlerin de büyük rolü vardır. Fertler, azamî ortak noktalarda birleşmeyince, toplum denilen varlığın ortaya çıkmayacağı bir gerçek. Bu durum, millet için de geçerlidir. Bu cümleden, bizim de, diğer milletlerden farklı yanlarımızın bulunması, gâyet tabiîdir. Tıpkı onların bizden farklı taraflarının bulunduğu gibi. Meselâ her sene Rio Karnavalı'nda yüzlerce insan ölmesine rağmen, Brezilya halkı, bu karnavalı yine de kutlamaktadır. Hangi sebeple ve hangi millette vukû bulursa bulsun, milletçe ölüme karşı bigâne kalamıyoruz. Biz insanlık için «barış» kelimesini kendimize şiâr ederken, bazı milletler «savaş» parolasını hâlâ dillerinden düşürmüyor. Biz, «mazlûma el kaldırılmaz, aman diyene kılıç çekilmez» ilkesine sâdık kalırken, başka milletler zulmün ve zâlimin yanında gururla yer alabilmektedir. İnsanlığın selâmeti için, saymakla bitmeyecek kadar daha nice hasletleri-

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

miz vardır. Bu güzel duygularımıza herkes ortak olmadığı gibi, zaman zaman tamamen haklı olduğumuz herhangi bir meselede siyasî oyunlarla haksız duruma da düşebilmekteyiz. Bu gibi durumlarda «bizim, bizden başka dostumuz yoktur» demekten kendimizi alamıyoruz. Dostumuzun olmayışını da tabiî karşılamak lâzımdır. Çünkü, eğer yeryüzünde bizim gibi yüce hasletlere sâhip bir başka millet bulunsaydı, mutlaka Türk'ün de dostu olurdu.

Hangi coğrafî makamda ve hangi şartlarda olursa olsun, millet, ortak hasletlerini muhafaza eder. Bu ortaklık, millet hayatında birçok şeyde kendisini gösterir. Temâşa sanatı da bunlardan sadece biridir. Anadolu'da rastladığımız çeşitli temâşa sanatlarını, Anadolu dışındaki Türklük âleminde de görmek mümkündür. Özde aynı ülkü etrafında bütünleşen bu sanatlarda isim, icrâ idiliş şekli, sahne ve dekor, v.s. değişebilir. Bu farklılık, bir varyant değişikliğinden öteye gitmemektedir. Nasrettin Hoca çeşitli Türk boyları arasında Molla Nasreddin, Hoca Nasr, Nasrdin Avanti, Nasrdin Apandi gibi adlarla karşımıza çıksa da neticede o, yine bizimdir. Yâni sonuç değişmiyor.

Azerbaycan Türkleri de bizim gibi Oğuz gurubuna mensup. Ayrıca coğrafî saha olarak da Anadolu'ya bitişik. Belirli bir tarihe kadar münâsebetlerin sıklığı, ortak haslet, duygu, düşünce, zevk, vs yi daha da pekiştirmiştir. Meselâ III. Murat devrinde yaşamış ve saraya intisâb etmiş meddahlar arasında Şirvanlı Nutkî adlı meşhur bir meddahın da adına rastlamaktayız. Bilindiği gibi Şirvan, merkezî Şamahı şehri olan Kuzey Azerbaycan'daki bir bölgedir. Bu gibi misâlleri sanatın her alanında görmek mümkün. Netice itibarıyla sözün özü, yine ortak haslete dayanmaktadır.

Azerbaycan Türkleri, temâşa sanatı yönünden diğer Türk boylarına nispeten epeyce şanslı ve ileri seviyede. Bunda Azerbaycan bölgesinin Türk dünyasındaki yeri, bölgenin iklimi, insanlarının temâşa sanatına meyliyle ahâlinin bir kısmının şiî oluşunun da etkisi vardır. Ancak bu mezhep farklılığı bölge halkı arasında birer isimden öteye gitmiş değildir. Yâni ayrıcalık sözkonusu değildir. Nitekim Sovyetler Birliği'nde müslümanlara ait dört dinî nazarlıktan biri olan ve merkezi Bakû'da bulunan nazırlığın resmî adı **S.S.C.B. Şiî Müslümanları ile Uzak Kafkasya Sünnî Müslümanları Dinî Nazırlığı**'dır. Bu nazırlığın şu andaki reisi ise Hacı Allâh Şükür Paşazâde'dir. Şiîliğin bir sonucu olarak bu bölgede temâşa sanatıyla modern tiyatronun gelişmesinde «muharremlik tâziyeri» de büyük rol oynamıştır. Zira «şebih» yâni sûret, resim gösterme, geçmişte vukû bulan bir hadiseyi ayniyle temsil etmek de neticede bir temsildir.

bütün bu sebeplere başka nedenler de eklenince, sözü edilen bölgede modern anlamdaki tiyatro kısa zamanda ortaya çıkar. Müslüman ülkeler arasında modern tiyatroya ilk geçen de yine Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan tiyatrosu, günümüzde Batı ile her bakımdan boy ölçüşecek seviyeye ulaşmıştır. Meselâ 1948'de Bakû'da kurulmuş olan **Azerbaycan Tiyatro Cemiyeti**'nin 1976 istatistiklerine göre 632 olan profesyonel üye sayısı, bugün bini bulmuştur. Azerbaycan Dram Tiyatrosu, Azerbaycan Kukla Tiyatrosu, Azerbaycan Genç Temaşacılar Tiyatrosu, Azerbaycan Müsikili Komedi Tiyatrosu, Azerbaycan Opera ve Bale Tiyatrosu ve Azerbaycan-Rus Dram Tiyatrosu gibi dünyaca tanınmış tiyatro salonları hizmet vermektedir. Köylere kadar inen tiyatronun çok yönlülüğü de ayrıca dikkâte şâyandır. Halk temâşası da aynı oranda varlığını devam ettirmektedir.

Anadolu'da çeşitli devirlerde Arap Tedim, Harmandanası, Balabantal, Medah Eğlence, Tıflî Ahmet Çelebi, Dilencizâde Şekerci Salih, Küfeli Çavuş, Piç Emin, Kız Ahmet, İsmail Dümbüllü, Yâdigar Usta, Behçet Mahir gibi temâşa sanatımızın ustaları devrân sürerken, komşu Azerbaycan'da da bu sanatın birçok ustası yetişmiştir. Bunlardan, haklarında bilgi toplayabildiklerimiz şunlardır:

ABDAL KASIM

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'da yaşamıştır. Daha çok Karabağ yöresinde faaliyet gösteren bu zatın boyu hayli kısa imiş. Kendisine mahsus jest ve mimikleri varmış. Maskaralık yapar, masal anlatır ve kukla oynatırmış. 1910-1914 yılları arasında Bakû'da sahneye çıkmış ve mükemmel oyun kâbiliyetiyle «artist kandidatı» ünvanına lâyık görülmüştür.

ABDALLI NECEF

XVIII. asrın ikinci yarısında Karabağ'da yaşamıştır. Köylü temsillerini başarıyla icrâ etmiştir. Komedyenliği ile şöhrete ulaşmıştır.

ALI YÜZBAŞI

XIX. yüzyılda Karabağ'da yaşamıştır. Şair Mirza Hasan Yüzbaşov'un babasıdır. Latîfe ustası olan bu zat, aynı zamanda güçlü bir icrâcı imiş.

BABA EMİR

Güney Azerbaycan'da yaşamıştır. Yaşadığı tarih belli değildir. Halk arasındaki bir rivâyete göre o, başına sihirli bir külah koyar ve kimseye görünmezmiş. Sihirli külâhın yardımıyla meclisinde bulunanlardan bazılarının bıyık ve sakallarının bir kısmını kesermiş. Böylece komik duruma düşenler birbirlerine saatlerce gülermiş. Baba Emir aynı zamanda çok yetenekli bir oyuncu imiş.

BAMEZE MUSA

XIX. asrın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk yarısında Gencebasar yöresinde yaşamış meşhur bir komedyen. Musa'nın çok yetenekli bir oyuncu olduğu isminin başına aldığı ya da halkın verdiği «bameze» kelimesinden de anlaşılmaktadır. Ortaoyununun meşhur ustalarından imiş. Edebiyat tarihlerinde Oyuncu Musa olarak geçmiştir.

ÇÖLGALALI LOTU

XIX. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'da yaşamıştır. Adını, Azerbaycan'a bağlı Karabağ Muhtar Vilâyeti'nin merkezî şehri olan Şuşa'nın Çölgala mahallesinden almıştır. Şuşalı meddahlardandır. Çölgeleli adıyla da bilinir.

DELİ HÜSEYİNKULU

XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Azerbaycan'ın Gedebey yöresinde yaşamış meddah ve ortaoyuncusudur. Onun oyunları yöre halkı arasında ezberlenmiş ve bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.

DELİ HUDU BEY

XIX. yüzyılda Karabağ'da yaşamıştır. Latîfe ustası ve hazırcevaplılığının yanısıra, ortaoyunculuğu da yaparmış.

DELİ TEYMUR

XIX. yüzyılın son yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kuzey Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde yaşamıştır. Sokaklarda bile maskaralık ve ortaoyunculuğu yaparmış. Şair Mirza Aliekber Sabir'in muasırı ve yakın dostu imiş.

EJDER KİŞİ

XX. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın Lenkeran yöresinde yaşamış meşhur meddah ve ortaoyuncusudur.

GÜDE BALAHANIM

XX. yüzyılın ilk yarısında Bakû'da yaşamıştır. Daha çok kadın meclislerinde bulunur ve kadınları eğlendirirmiş. Cüce olduğu için Güde mahlasını almıştır.

HACI BABA

XX. yüzyılın başlarında Bakû'da yaşamış olan meşhur bir meddah. Halk arasında Ömer Hocbaba lakâbıyla tanınır.

HASEN KAŞANİ

Nahçıvan yöresinde yaşamıştır. Devrinin meşhur meddahlarından biri olarak bilinir. Yöre halkı, onun latîfelerini Nasrtetin Hoca ile Behlül Dânende latîfeleriyle eş değerde tutar.

HASEN MEMEDOV (KANKAN)

Azerbaycan'ın muasır meddahlarından olup, Ordubad'lıdır. 1932'de Bakû'da yapılan şenliklerde dikkatleri toplamış ve şöhrete ulaşmıştır. Ölüm tarihi belli değildir.

HUDADAD

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın Lenkeran yöresinde yaşamış olan bir meddah.

İSMAYIL BEZZAZ

XIX. yüzyılda Güney Azerbaycan'da yaşamıştır. Asıl mesleği seyyar satıcılıkmış. Önceleri kendi yakınlarını eğlendirmek için komiklik yapmış, daha sonra şöhrete ulaşmıştır. Devrinin en büyük meddah ve ortaoyuncuları arasında kendine haklı bir yer etmiştir. İsmail Bezzaz aynı zamanda meşhur meddah Meşedi Cabbar'ın da ustası olmuştur. Kaynaklarda Lotu İsmayıl adıyla bilinir. Vaktiyle Tahran'da bir sokağa adı verilmişti. Temâşa sanatı ustalarından müteşekkil Lotu Mestanlı adlı bir topluluk kurmuştur.

KALBA (KERBELÂYI) ABBAS

XX. asrın başlarında Nahçıvan'da yaşamış bir masalcı ve meddah. Halk hikâyesi ve destan da anlatırmış.

KALBA (KERBELÂYİ) ŞİRİN

XIX. asırda Karabağ'da yaşamıştır. Daha ziyâde kadın meclislerinde latîfeler söyler, meddahlık yaparmış.

KEBİL

1879'da Kuzey Azerbaycan'da doğmuş, Maştağa köyünde yaşamış ve Apşeron civarında sanatını icrâ etmiş meddah. Daha çok hayvan taklitleri ile tanınmıştır. Ölüm tarihi bilinmemektedir.

KEÇEL (KEL) İNÂYET

Şah Abbas I. zamanında Güney Azerbaycan'da yaşamıştır. Devrinin meşhur meddahlarından olup, saraya intisâb etmiştir. Edebiyat tarihlerinde adına Kelniyet ve Kalniyet olarak rastlamak da mümkündür.

KELBECERLİ CABBAR

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın güneybatısında yaşamış olan bir kukla oyuncusu. Halk arasında doğum yerinden dolayı Kelbecerli Cabbar olarak bilinir.

KULU ŞEYDA

XX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Azerbaycan'ın Lahıc yöresinde yaşamış meşhur ortaoyuncularındandır. Oldukça hazır cevap imiş.

LOTU İBİŞ

Doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Meşhur meddah Kasım'ın babası olup, Nahçıvanlıdır. Güney ve Kuzey Azerbaycan'da meddahlık yapmıştır.

LOTU İBRAHİM TEBRİZİ

Yaşadığı yüzyıl belli değildir. İran, Azerbaycan ve Kafkasya'da meddahlık yapmıştır.

LOTU KERİM

XX. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'da yaşamıştır. Halk temaşalarında daha ziyâde zennelik yapmıştır. Asıl mesleği şapkacılık imiş. Aynı zamanda çalıp-okumasını da beceren çok yönlü bir meddahmış. Bir diğer adı ise Garaçı Lotu Kerim'dir.

LOTU KULU

XIX. asrın sonlarında Karabağ'ın merkezi Şuşa vilâyetinde yaşamış bir meddah.

LOTU OĞLU

XVIII. asrın ikinci yarısında Karabağ'da yaşamış meddahlardandır. Saraya intisâb etmiştir.

MEMMEDGULU (KERİMİ)

Karabağ'ın yetiştirdiği meddah ve ortaoyuncularındandır. Yaşadığı yüzyıl bilinmemektedir.

MEŞEDİ CELİL

Yaşadığı devir belli değildir. Kuzey Azerbaycan'ın Cebrail ilçesinde yaşamış bir meddahtır. Aynı zamanda ayı ve maymun da oynatırmış.

MOLLA HÜSEYİN Tanrıverdioğlu

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında Nahçıvan'da yaşamış bir meddah.

MOLLA ŞÜKÛHİ

Safevîler devrinde yaşamış meşhur meddahlardandır.

MURADELİ Yusurelioğlu

XIX. asırda Kuzey Azerbaycan'da yaşamıştır. Gösterilerinin çoğunu ateş ile yaparmış. Sirk cambazı olarak da şöhret bulmuştur. 1889'da Bakû'da ateşle yaptığı gösteride kendisine «ateşin padişahı» anlamına gelen Padişah-i Âteşi lakâbı verilmiştir.

TELHAK KASIM

XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. asrın başlarında Karabağ ve Güney Azerbaycan'da faaliyet göstermiş olan bir meddah. Meşhur meddah İbiş'in oğludur.

VAHAP OĞLU MEŞEDİ CABBAR (ŞİRİNİ)

XIX. yüzyılın sonlarında İran'da, daha sonra ise Kuzey Azerbaycan'da yaşamış olan meşhur meddah. Aslen Erdebil'li olan bu meddah, bir müddet İsmayıl Bezzaz'ın kurmuş olduğu Lotu Mestanlı topluluğunda çalışmış, sonra Bakû'ya yerleşmiştir. Çokyönlü bir sanatçı olan Cabbar, hayvan taklitlerini bizzat hayvan kılığına girmek sûretiyle yaparmış. Edebiyat tarihlerinde ve halk arasında daha çok Lotu Cabbar adıyla bilinir.

VAYID (VAHİD) KIZI

Kuzey Azerbaycan'da yaşamış ve Mirza Aliekber Sabir'in muasırı olmuştur. (19 ve 20. y.y.) Ortaoyunu icrâcısı ve şaire. Aynı zamanda çalgıcı. Çok güzel garmon (akardeona benzer çalgı âleti) çalarmış.

Bunlar lâdinî temâşa ustaları. Diğer taraftan bunlara paralel olarak, Kuzey Azerbaycan'da Rus hâkimiyeti tesisine kadar Molla İbrahim, Esger Nağızâde, Ağa Mirza Ehmed, Ağa Mirza Hasan, Molla Mirzetürab (Bülbül) ve Gaçan Hacı Ehmed gibi şebih ustaları da yetişmiştir. Şu hususu da belirtelim ki, Güney Azerbaycan bu alanda daha faaldir.

Yukarıda haklarında bilgi vermeğe çalıştığımız temâşa sanatı ustalarının hayatlarını tetkik ederken, bazı hususlar dikkatimizi çekti. İlk husus, bunların çokyönlü sanatçılar olmasıdır. Bir meddah, aynı zamanda ortaoyuncusu, kuklacı, karagözcü ve hatta rejisördür. Bir diğer husus, Kalba (Kerbelâyi) Şirin, Vayıd Kızı ve Güde Balahanım gibi kadınların da bu sanata rağbet göstermeleri. Önemli hususlardan biri de, bu sanatçıların % 30'unun Karabağ menşeyli olmalarıdır. İnceleme imkânı bulabildiğimiz eserlerde temâşa sanatı icrâ eden yalnızca 1731-1810 yılları arasında yaşamış olan Pıllıpugi adında bir Ermeniye rastladık. O da Karabağ hanı İbrahim Han'ın himâyesine girmiş, gösterilerini de Türkçe yapmıştır. Asırlardan beri Türk yurdu olan Karabağ üzerinde hak iddiâsında bulunan ve Karabağ'da genel nüfûsun % 30-35'ini teşkil eden Ermenilerle onların reklâmını yapan «fitnekâr şirketlerin» biraz daha belgelere dayanan gerçekleri görmelerini temenni ederiz.

KAYNAKLAR

1 — Allahverdiyev, Mahmud; «Dionis Şenlikleri ve Azerbaycan Halg Tamaşaları», **Gobustan**, No. 1, Bakû 1971.

2 — » » «Yallı Merâsim Tamaşaları», **Azerbaycan EA Haberleri**, Bakû 1972.

3 — » » «Azerbaycan Teatr Senetinin İlk Çağları», **Azerbaycan EA Heberleri**, Bakû 1973.

4 — Aslanov, Elçin; «Hüner Kimin Üçündür. Bir Yığın Dilsiz-Ağızsız Kukla», **Gobustan**, No. 2, Bakû 1975.

5 — » » «Haber Size Köhne Deyirmandan», **Gobustan**, No. 3, Bakû 1978.

6 — Aslanov, Elçin, **El-Oba Oyunu Halg Tamaşası**, Bakû 1984.

7 — **Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyyatına Dair Tedgigler**, C. I-VI, Bakû 1961-1981.

8 — Bennigsen, Alexandre, **Le Sufi et Le Comissaire**, Çev. Yrd. Doç. Dr. Osman Türer, Ankara 1988.

9 — Nağıyev, E.; «**Şebehin Tarihinden**», **Gobustan**, No. 2, Bakû 1972.

10 — Sultanlı, Eli, **Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişâfı Tarihinden**, Bakû 1964.

YAHYA KEMÂL'İN ŞİİRLERİNDE TÂRİHÎ MUHTEVA

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZBALCI*

Târihi, edebiyatın en sağlam ve doğru bir nev'i olarak kabul eden Yahya Kemâl,(1) bizim târihi yaptığımızı, fakat yaşatamadığımızı söyler. Ona göre bu bizim milletçe önemli bir eksikliğimizdir. Bu eksikliğimiz yüzünden, tarihimizin yâdigârları zamanın rüzgârı ile savrulup gitmiş ve kaybolmuştur. O mübârek yâdigârların onbinde biri olsun elimizde değildir. O yüzden biz tarihinin öksüzü olan bir milletiz. **«Türkler destanı yaptılar, ama destanı Firdevsî yazdı.»** diyen Yahya Kemâl'e göre, Cermenlerin, cenub İslâvlarının, Fars'ın, Ehl-i Sâlib'in menkul ve muharrer destanlarında muhasım kahraman dâimâ Türk'tür. Bu sebeple Türk, onlara dönüp haklı olarak, **«Târihi yapan benim yazan siz»** diyebilir. Türk'ün bir **Şehnâme**'si maalesef yoktur. Yahya Kemâl buna sebep olarak, Türk'ün son zamanlara kadar şanlı târihini hasretle yâd edecek bir esârete düşmemesini gösterir.(2)

Yahya Kemâl'e göre zamanın mâzi, hâl ve istikbâl diye üçe ayrılması, aslında itibâridir. O, târihte devamlılık fikrine inanır. Ona göre ancak sâbit olan bir şey üçe taksim edilebilir, fakat dâimâ yürüyen bir şey taksim edilemez. **«Hal»** dediğimiz şey yarından sonra **«mâzi»** olacaktır. İstikbâl dediğimiz gelecek günler de, zaman yürürken, **«hal»** olacaklar, sonra mâziye karışacaklardır. Hakîkatte mâzi, hal ve istikbâl yoktur. Ortada bir **«imtidâd»** vardır.(3) O itibarla, Tanpınar onun tarih karşısındaki tavrını değerlendirirken, **«historicité»** denen şeyi, târihîliği, fert için olduğu kadar millet hayâtı için de çok lüzumlu ve zarûrî olan ve hepimizi bir ağacın kökleri gibi asırların içinden doğru besleyen düşünceyi bulduğuna işâret eder. Tanpınar'a göre Yahya Kemâl, fikirlerini yeni bir göz ve dikkatle bak-

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Yahya KEMÂL, **Mektuplar-Makaleler**, 1. b., Yahya Kemâl Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1977, s. 101; **Siyasî Hikâyeler**, 1. b., Yahya Kemâl Enstitü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 78.

(2) Yahya KEMÂL, **Mektuplar-Makaleler**, s. 118, 155.

(3) Yahya KEMÂL, **Aziz İstanbul**, 1. b., Yahya Kemâl Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul 1964, s. 64-65.

tığı târih ve hayattan alan adamdır. Hareket noktası târihtir ve sanatının bütün hususiyetini aradığı bir çeşit târihî nasyonalizmin peşindedir.(4)

Bilindiği gibi Yahya Kemâl'de târih, **Albert Sorel**'in dersleri ile ilgili bir şuurlanıştır. O, Türk tarihini **1071 Malazgirt Savaşı**'ndan sonra teşekkül eden yeni bir **«tekevvün»** olarak kabul eder. Bu savaş Yahya Kemâl için yalnız **Rum Selçuklu Devleti**'nin kurulmasına sebep olan bir vak'a olmaktan ibâret değildir, tesiri itibariyle vatanın temeli o muzafferiyettir.(5) Ona göre, Orta-Asya'dan geldiğimiz hakikati, reddedilemiyecek bir hususdur. Ancak, Selçuklu ve Osmanlı Türk-İslâm medeniyetinin Anadolu coğrafyasında öncekine benzemiyen bir genişlik ve zenginlik ifâde ettiği, bizim asıl medeniyetimizin 1071'den sonra **«tekevvün»** ettiği de bir gerçektir. Asya'dan gelişimizi, bu büyük göç hâdisesini çeşitli vesilelerle tesbit ve teyid etmiş olan şâir, **«Alp Aslan'ın Rûhuna Gazel»** adlı şiirinde 1071 zaferini bilhassa över ve onun muzaffer başbuğu **Alp Aslan**'ı **«cedd-i ekberimiz»** olarak yüceltir. Çünkü, asıl tarihimizin bu zaferle başladığına inanır. Tanpınar'ın söylediği gibi, dilin ve milletin ondan evvelki mâcerâsını asıl Türk tarihinin bir çeşit mukaddemesi addeder.(6) Yahya Kemâl'e göre, 1071 öncesi **«kabl-et-târih»** tir, tarih öncesidir. Onun şiirlerindeki târih unsurlarını inceleyen **Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, «Yahya Kemâl'in, Türklüğün yeni bir coğrafyada ve yeni vatan şartları içinde en ileri ve en mânâlı târih safhasının başlangıcı olarak gördüğü 1071 Malazgirt zaferi ile açılan Anadolu'da ve Anadolu'dan batıya doğru kök salış devri üzerinde —tefekküründe uzun uzadıya nazariyesini yaptığı hâlde— sâdece bir manzûme ve sayılı birkaç mısrâ ile duran şiiri, bu mâcerâ içinde asıl yeri Osmanlı Asırları'na verir.»**(7) demek sûretiyle, şâirin Türk tarihi karşısındaki yerini ve tavrını açık bir şekilde tesbit etmiş olur.

Türk'ün mâzisine son derece bağlı ve hayran olan Yahya Kemâl'in şiirinin en büyük ilham kaynaklarından birisi, hiç şüphesiz, târihtir. Şiirlerinde ve nesirlerinde târih duygusuna en geniş yeri vermiştir. Fakat o, mâziyi ve târihi, dâimâ bugüne ve hattâ yarına ışık tutacak taraflarıyla sevmiş ve değerlendirmiştir. Onun şiiri için mâziden topladığı unsurlar, Türk milleti için **«ebedî»** saydığı değerlerdir. O, şiirlerinde mâziyi, ebedî olmasını istediği hâdise ve değerleriyle bugüne taşır.(8)

---

(4) A. Hamdi TANPINAR, **Yahya Kemâl**, 1. b., Berksoy Matbaası, İstanbul 1962, s. 13, 14, 33, 36, 37.

(5) Yahya KEMÂL, **Aziz İstanbul**, s. 14.

(6) **TANPINAR**, a.g.e., s. 33.

(7) Prof. Dr. Ömer Faruk AKÜN, «Osmanlı Târihi Karşısında Yahya Kemâl'in Şiiri», **Ölümünün Yirmibeşinci Yılında Yahya Kemâl Beyatlı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. No. 53, Ankara 1983, s. 63-80.

(8) Prof. Dr. İnci ENGİNÜN, «Yahya Kemâl ve Türk Târihi», **Ölümünün Yirmibeşinci Yılında Yahya Kemâl Beyatlı**, s. 81-93.

Yahya Kemâl'in eserlerindeki târihî unsurlar üzerinde dururken, onun sanatkâr mizacının oluşmasında büyük rol oynayan siyâsî ve sosyal hâdiseleri, içinde doğup büyüdüğü Üsküp ve çevresinin Türk ve İslâm tarihindeki önemini ve şâirin küçükken aldığı dînî ve millî terbiye ile **Albert Sorel**'den öğrendiği tarih anlayışını ve metodunu da bilhassa dikkate almak lâzımdır. Çünkü Yahya Kemâl, doğduğu ve büyüdüğü şehir sınırlarımızın, kendisi yaşanan devrin ve resmî mahfellerin dışında, mâziye sığınarak tatmin olan husûsî bir şahsiyettir. Onun sohbetlerine, nesirlerine ve pekçok şiirine, millî geçmişe hayranlık ve hasret duygusu hâkimdir. Türk tarihinin bilhassa Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine hayran olan şâir, mâziye kopmaz bağlarla bağlıdır ve onun için mâzi, çoğu zaman târih demektir.[9] Bu sebeple, zaman kavramı ile Yahya Kemâl ismi bir araya gelince, insan muhayyilesi ister istemez geçmişe yönelir. Çünkü onda zaman, daha çok târihî ve içtimaî bir karakter gösterir. İtalyan estetikçisi **Benedetto Croco**, Alman estetiğini inceledikten sonra, **«târih problemi ile sanat problemini birbirine bağlama»**nın estetik bir merhale ve üstün bir başarı olduğunu tesbit etmiştir.[10] Bunun gibi, **Albert Sorel**'den aldığı ilhamla, **«tarih ortasında Türklüğü aramak»** için yola çıkan, Tarih ve kültürümüzün bütün değerlerini sanatının en önemli unsuru ve gıdası haline getiren Yahya Kemâl de, şiirimizde işte böyle üstün bir merhalenin ve başarının adamı olmuştur.

Hatırlanacağı gibi, Yahya Kemâl'in doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği devir, İmparatorluğumuzun maddî ve manevî mağlûbiyetlere, toprak kayıplarına uğradığı acı bir döneme rastlar. Bir yandan, **«Her yaz, şimâle doğru asırlarca bir koşu yapan akıncı cedlerinin ihtirâsını duyan»** şâir, öte yandan, Tanzimat'tan bu yana Batılılaşma adına yapılagelen ve bizi millî şahsiyetimize yabancılaştıran gayretlerin rûhunda açtığı yaralar sebebiyle de üzgün ve perişandır. Bütün bunlar, içinde ince bir sızı hâlindedir. Şüphesiz bir moral arayışı içinde Türk'ün ihtişamlı tarihine yönelmiş, târih aşkı bütün benliğini sarmış ve geçmişten günümüze taşınmağa değer ne varsa hepsini alıp getirmiş, bize o değerlerin ışığında aydınlanan sağlam bir yol çizmiştir. Nurullah Ataç'ın da isâbetle ifâde ettiği gibi, **«geçmiş yüzyılların insanlarıyla karışmış, gelecek yüzyılların insanlarına bizden haber götürecek bir şâir»** olmuştur.[11]

---

(9) Dr. Bilge ERCİLASUN, «Yahya Kemâl ve Şiiri», **Töre Dergisi**, Sayı: 111, Ağustuos 1980.

(10) Benedetto CROCE (Çev. İsmail TUNALI), **İfâde Bilimi ve Genel Linguistik Olarak Estetik**, Atatürk Üniv. Basımevi, Erzurum 1969, s. 20.

(11) Nurullah ATAÇ, **Günlerin Getirdiği (Karalama Defteri ile birlikte)**, Varlık Yayınları, İstanbul 1967, s. 178.

Yahya Kemâl'e göre dinimiz, güzel sanatlarımız, duyuş ve düşünüş tarzımız, dilimiz, edebiyatımız ve toprakta yatan **«aziz ölülerimiz»**le târih, muazzam bir terkibtir; bize âit bir kâinâtın ifâdesidir. Bütün bu maddî ve manevî değerler, Anadolu coğrafyasında 1071 yılında başlayan büyük mâcerâmız ve ihtişamlı yolculuğumuz içinde zenginleşip kaynaşarak **«târih»** leşmişlerdir. O itibarla, millî varlığımız en güzel ve gerçek taraflarıyla bir bütün olarak ancak târihin aynasında görülebilir. Yahya Kemâl, işte bunun idrâki içindedir ve ona göre târih, her yeni hamlenin kaynağıdır. Târihi sanat hâline getirmek ve onu şiirlerinde sanatkârca yaşatmak sûretiyle, milletin mânevî varlığına ve onun devam ederek gelişmesine en büyük hizmetin yapılacağına inanmıştır. Çünkü târihi böyle anlayış ve kavrayış, bizi Batı karşısında bir aşağılık duygusuna kapılmaktan da koruyacaktır. O sebeple hareket noktası târihtir; târihimizin en heyecanlı ve en önemli hâdiseleridir.

Yahya Kemâl'e göre, **«içinde yaşanılan dünya ve bugüne intikal eden herşey mâziden kaynaklanır.»**[12] Ama bu, onun körükörüne bir târih saplantısı içinde olduğunu göstermez. O, muhtelif târih asırları içinde, bugün ve yarın bir kıymet ifâde eden unsurların, hâdise ve başarıların peşindedir, onların hayranıdır. **«Geçmişte sevdiğimiz, hayran olduğumuz ve bağlandığımız şeyler yalnız güzellikler, iyilikler, doğruluklardır; yoksa çirkinlikleri, kötülükleri ve haksızlıkları sevmiyoruz. Demek ki mâziyi bir kütle hâlinde, olduğu gibi, her tarafıyle sevmekten uzağız.»**[13] sözleri onundur. Târih terbiyesinin vatan sevgisini de tecessüm ettirdiğini söyleyen Yahya Kemâl'e göre, târih yekpâre görülecek, topyekûn sevilecek, yâhut da nefret edilecek bir şey değildir; bilâkis tedkik ve muhakeme edilecek bir manzaradır.[14] Bu görüş, onun târihe bakışının ne kadar gerçekçi ve ilmî düşünüş usûllerine uygun olduğunu da göstermektedir.

Elbet her aydın, kendisinin ve milletinin geçmiş zamanla ilgili oluş, kılış, buluş ye yaratışlarıyla alâkalı olmak üzere birtakım duygu, düşünce ve hayâllerin sâhibidir. Bu duygu, düşünce ve hayâller bir târih şuuru ve târih nostaljisi şeklinde tecellî edebileceği gibi, bir târih düşmanlığı, târih reddiyeciliği şeklinde de tezâhür edebilir. Her aydın, milletinin târih karşısındaki durumu ile ilgili tesbit ve tefsirler yapmak zorundadır. Ancak, târihle alâkalı duygu, düşünce ve hayâli işâretleyen tesbit ve tefsirlerin sistematik bir yapıya kavuşturulmadıkça, târih mütefekkirliği ve târihçilik sayılması da mümkün değildir. Bu açıdan bakılınca, Yahya Ke-

(12) Prof. Dr. İnci ENGİNÜN, a.g.m., s 88.
(13) Yahya KEMÂL, **Aziz İstanbul**, s. 65.
(14) Yahya KEMÂL, **Târih Musâhabeleri**, 1. b., Yahya Kemâl Enstitüsü Yayınları, Batur Matbaası, İstanbul 1975, s. 2.

mâl'in bir târih mütefekkiri veya târihçi kabul edilmesi bir hayli zordur. O, târih şuuru ve târih zevki ile beslenmiş şâir bir mizactır. Ona göre târih, milletin köklerini kucaklayan bir kavramdır. Bugün, dünün sağlam temelleri üzerinde durmaktadır, yarın da aynı temeller üzerinde yükselecektir. Mesele bu temelleri sarsmamak, onları sağlam ve canlı tutabilmek, onun kendi sözleriyle ifâde edelim, «kökü mâzide olan âti» olabilme şuur ve idrâki içinde bulunabilmektedir. Kökünden kopmuşluk, ona göre, en büyük öksüzlüktür. Şu mısrâlarda bu görüşünü ne kadar güzel ifâde eder :

Derler : İnsanda derin bir yaradır köksüzlük;
Budur âlemde hudutsuz ve hazin öksüzlük.

Yahya Kemâl târihle alâkalı duygu, düşünce ve hayâllerini, şiirlerinin başlıca estetik unsurları olarak ele alıp işlemiştir. O, târih düşünce ve duygusuna sanatında en geniş yeri ayıran bir sanatkârdır. Bir rubâisinde;

Çık tayy-ı zamân et açılır her perde
Bir devr geçir istediğin her yerde
Ben hicret edip zamânımızdan yaşadım
İstanbul'u fethettiğimiz günlerde.

diyen şâir, hayâl veya hatırlama yolu ile kolayca geçmişin ve târihin şeref dolu sayfalarına yönelir; rûhu, sanki eski devir insanları arasında dolaşır, kendisini âdetâ târihin içinde hisseder.[15] Bizleri de alır, târihin içinde gezdirir, eski zamanların insanları ile tanıştırır. Târih onda tam bir yeniden yaşama ve yaşatma (evociation) şeklinde tezâhür eder. Realiteden bunalan ve sıkılan şâir, geçmişin şeref dolu sayfalarına sığınır, rûhu, teselliyi o şeref ve gurur veren sayfalarda arar. Tanpınar'ın söylediği gibi, onda yaşanan zaman dâimâ arkada kalana doğru akın eder. Denebilir ki, ilhâmının her kımıldanışında bir mâzi parçası canlanır.[16] İçinde bulunduğu dünyadan kaçma, hayâle, hâtıraya veya geçmişin parlak zaferlerine sığınma, onda köklü bir duygudur.[17] O, şiir olsun, nesir olsun, bütün eserlerinde Türk târihinden ve umumî olarak târih duygusundan bahseder. Onu II. Meşrûtiyet dönemindeki diğer aydınlardan ayıran taraf, coğrafya, yâni vatan toprağı ile târihi birleştirmesidir.[18]

Yahya Kemâl'in sanatında târih, kuru ve sıkıcı bilgiler yığını olmaktan çıkar, şiire yakışan malzemelerin kaynağı olur, estetik bir mâhiyet kazanır. O koca koca rakamlar onun şiirlerinde yumuşar, sevimli bir hâl alır

(15) Prof. Dr. Mehmet KAPLAN, **Tanpınar'ın Şiir Dünyası**, İstanbul 1963, s. 71.
(16) Ahmet Hamdi TANPINAR, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, s. b., Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, s. 382-388.
(17) Dr. Bilge ERCİLASUN, a.g.m.
(18) Prof. Dr. İnci ENGİNÜN, a.g.m., s. 81.

ve gözlerimizin önüne huzur ve mutluluk veren sayfalar açarlar. Bakınız, **«yedi yüz»** rakamının **«İtrî»** şiirinde kazandığı tılsımlı mânâ, şu mısrâlarda nasıl güzelleşip şiirleşiyor ve bizi büyük bestekârın kâinatına nasıl alıp götürüyor :

O dehâ öyle toplamış ki bizi,
Yedi yüz yıl süren hikâyemizi
Dinlemiş ihtiyar çınarlardan.

«Hayâl Şehir» adlı şiirde, batan güneşin yansıdığı Üsküdar sâhillerindeki evler, şâirde, **«som ateşten saraylar»** hayâli uyandırır ve bu hayâl onu **«üç bin sene evvelki mutantan şarka»** alıp götürür :

Som ateşten bu saraylarla karşı yaka
Benzer üç bin sene evvelki mutantan şarka.

«Kar Mûsikileri»nde, şâirin sıla özlemiyle dolu olduğu bir gurbet gecesinde yağan kar'ın sesi, şâir'e, **«Bin yıldan uzun bir gecenin bestesi»** gibi gelir ve şâir bu sesin bin yıl süreceği zanniyle bunalır :

Bin yıldan uzun bir gecenin bestesidir bu.
Bin yıl sürecek zannedilen kar sesidir bu.

«Koca Mustâpaşa»da, **«Tâ fetihten beri, mü'min, mütevekkil, yoksul»** yaşayan ve **«hüznü bir zevk edinen»** insanlar, bizim insanlarımız, öyle bir mağfiret iklîmi yaratmışlardır ki, câmie **«dört asırdır nûr üstüne nûr inmekte»** ve burada **«yaşayanlar da, ölenler de huzûr»** bulmaktadır.

Dört asırdır inerek câmie nûr üstüne nûr
Yerde bulmuş yaşıyanlar da, ölenler de huzûr

«İstinye» adlı şiirde, **«İstinye Körfezinde»** içine bir akşam garipliği çöken şâir, Boğaz'ı seyre dalar. **«Binlerce lâle serpili yüzlerce bahçe»** onu, **«Beş yüz yılın»** hayâli ile doldurur. Akşam karanlığında Boğaz'ın her an değişen ve güzelleşen manzarasında, **«beş yüz yıllık»** yaşayışımızın izlerini görür gibi olur. Sanki **«eşsiz Boğaz'da herşey yerli yerinde»** durmaktadır :

Binlerce lâle serpili yüzlerce bahçeden
Beş yüz yılın kadehleridir şimdi yükselen.
Eşsiz Boğaz! Şerefli hayâlin derindedir!
Senden kalan o levhada her şey yerindedir.

Yahya Kemâl'de târih belirli zaman dilimleri içinde yaşanılmış, olmuş, bitmiş vâkılardan ibâret değildir. Sürekli bir oluştur, bir devamlılıktır; asırların yoğurduğu bir bütündür. Vatan coğrafyasının üstünde ve asırlar boyunca yaşadığımız şanlı hayâtın bir terkîbi, bir sentezidir. Hepimi-

zin eseridir. Prof. Akün'ün ifâde ettiği gibi, Yahya Kemâl'in şiirindeki târihî muhtevânın büyük bir kısmı mâhiyet itibâriyle, kronolojide herhangi bir rakamın çerçevesi içine girebilecek, tek ve belirli bir hâdiseye irca edilebilecek bir işlenişte değildir. «**Açık Deniz**»de, «**O Rüzgâr**»da «**Akıncı**» da, «**Bir Tepeden**» de terennüm edilen akınlar, fetihler belli bir târih yılında cereyan etmiş şu veya bu hâdiseler olmayıp, Osmanlı asırları içinde tekerrür ve devam eden bütün akın ve fetihlerin bir özü, bir muhassalasıdır. Yahya Kemâl bunlarda herhangi bir zâmana ve mekâna bağlanmayacak târihî muhassalayı, bir terkîbi ifâde etmiştir ve Osmanlı târihi, Yahya Kemâl'in şiirinde vak'aları ve mâzinin insanlarını, hükümdar ve ona bağlı kronolojik mihverler dışında, kollektif bir değer ölçüsü içinden alan bir zihniyetle mevcud olmuştur. Meselâ, Osmanlı târihinin zaferleri ve eserleri ile büyük işlerini anonim plâna, kollektifliğe ircâ eden görüş, «**Süleymâniye'de Bayram Sabahı**»nda her türlü tesâdüfiliğin ötesinde bir buud ve ifâdeye erişir.[19]

Gerçekten de **Süleymâniye Câmii** şâire bütün bir geçmişin kapılarını açar. Bakmasını bilen bir göz, onda târih ve kültürümüzün bütün zenginliklerini görebilir. Bir bayram sabahında duyulan sevincin ifâdesiyle başlayan bu âbide şiirde, şâir, tozlu bir perdeye benzettiği zamânın aradan kalktığını ve dokuz asırlık bir zaman dilimi içinde yaşadığımız bütün bir târihin, «**mâvileşen manzara**»ya yansıdığını görür ve gördüklerini, şiir sanatının şâheser bir örneği hâlinde takdim eder. Bütün bir Türk târihinin, Türk kültür ve medeniyetinin şiirleşmiş bir şeklinden ibâret olan bu âbide şiir, şu mısrâlarla başlar :

Artarak gönlümün aydınlığı her sâniyede,
Bir mehâbetli sabah oldu Sü'eymâniye'de.
Kendi gök kubbemiz altında bu bayram saati,
Dokuz asırda bütün halkı, bütün memleketi.
Yer yer aksettiriyor mâvileşen manzaradan
Kalkıyor tozlu zaman perdesi her ân aradan.

Bu mısrâlar bize gösteriyor ki, Süleymâniye Câmiinin kubbesi büyümüş, büyümüş ve bütün kâinâtımızı, maddî ve mânevî değerlerimizi, şiirin devamında ifâde olunduğu gibi, yaşıyanlarla birlikte ölülerimizi de içine

(19) Prof. Dr. Ömer Farum AKÜN, a.g.m. (Yahya Kemâl ve târih meselesi üzerinde dar veya geniş çerçeveli çok çeşitli araştırmalar ve denemeler yapılmış bulunmaktadır. Bunlardan en dikkate değeri, hiç şüphesiz, Akün'ün burada sözkonusu ettiğimiz makalesidir. Prof. Dr. Akün, «**Yahya Kemâl'in şiirinde Osmanlı Târihinin repertuarı nedir?**» sorusuna cevap ararken, vardığı hükümlerle bir taraftan bir şehnâmeci karşısında olmadığımızı, diğer taraftan «**belirli isim ve şahsiyetleri i'gâ ed'p**» büyük oluş ve kılışları bizleştirerek şâirin onları kollektif şuura ve kollektif güce ircâ edişini derin bir vukufla izâh etmektedir.)

alan bir **«ulu kubbe» oluvermiştir.** O bizim **«Kendi gök kubbemiz»** dir, bir semboldür. O kubbe din, vatan, millet, sanat ve kahramanlığımızın bir ifâdesidir. O, bütün bir târihtir. Eski devirlerin kahramanları, savaş ve zaferleriyle âbide niteliğindeki eserleri, târihî zamânın ifâde vasıtaları olan sembollerdir. Yahya Kemâl işte bu şiirinde, mânâları kolayca anlaşılan sembollerle. dokuz asırlık Türk târihini, zenginliğini yapan bütün unsurları ile gözlerimiz önünde canlandırmaktadır.

Tanrının mâbedi her bir tarafından doluyor,
Bu saatlerde Süleymâniye târih oluyor.

mısralârında din, târih ve milletin birleştiği görülüyor. Böylece mâbed, millî birlik duygusunun, vatan ve millet bütünlüğünün de gerçekleştiği bir mekân oluyor. Hattâ, şâirin millet anlayışına uygun olarak, ölülerimiz de bu mâbedde bizimle birlikte oluyorlar :

Bu sükûnette karıştıkça karanlıkla ışık,
Yürüyor, durmadan, insan ve hayâlet karışık;
Kimi gökten, kimi yerden üşüşüp her kapıya,
Giriyor, birbiri ardınca, ilâhî yapıya.

mısrâlarının manâsı budur.

Bayram sabahında, Câmide halkın **«Bâyük Allâhı»** anmak için hep bir ağızdan getirdiği **«Tekbir»** sesleri de, Yahya Kemâl'i mâzîye götürür. Osmanlı ordusunun, at sesleriyle tekbîr seslerinin birbirine karıştığı bir sefer yolculuğuna çıkışı, o sabah şâirin gözleri önünde canlanır. Bayram sabahında atılan topların sesi ile eski fetih toplarının sesi arasında bir münâsebet kuran şâir, eski büyük zaferlerimizi, Kosova'yı, Niğbolu'yu, Varna'yı ve İstanbul'un fethini hatırlar. Yeni zaferler kazandıktan sonra, büyük bir gurûr ve sevinçle İstanbul'a dönen Barbaros donanmasının top seslerini duyar gibi olur. Kısaca şâir, bütün mâzînin kahramanlarıyla bu mâbedde birleştiğini ve «târih»leştiğini[20] hissederek mutlu olur, gönlü ışıklarla dolar ve vatanın birliğine karışır :

Ulu mâbedde karıştım vatanın birliğine,
Çok şükür Tanrıya, gördüm, bu saatlerde yine
Yaşıyanlarla berâber bulunan ervâhı.
Doludur gönlüm ışıklarla bu bayram sabahı.

Şiirlerinde Türk târihinin en heyecan verici hâdiselerini işlemiş olan Yahya Kemâl'in târihe bakış tarzı umûmiyetle destânîdir. O, **Süleymâniye'de Bayram Sabahı**'nda bile câmiin etrâfında bir savaş havası yaratır. Top sesleri, ezan sesini bastırır. Tekbir seslerine tuğları ve at yelelerini karıştırır.[21] Türk târihinde bir akışın varlığını sezen şâir, rûhu ile Türk

(20) Prof. Dr. İnci ENGİNÜN, a.g.m., s. 83.
(21) Prof. Dr. Mehmet KAPLAN, **Tanpınar'ın Şiir Dünyası**, s. 70.

târihî arasında da bir münâsebet bulur. İnsan ruhû sonsuzluk iştiyâkı ile doludur. İnsan dâimâ varlığını aşmak, başka zaman ve mekânlarda olmak ister. Yahya Kemâl, Türk akıncılarında da sonsuzluğa gitmek arzusu gördüğü için, şiirlerinde onları yüceltir. **«Akıncı»** da, **«Mahaç Türküsü»**nde, **«O Rüzgâr»**da, hep Türk akıncılarının korkusuzluğunu, cengâverliğini dile getirir. **«Açık Deniz»** de işlenen fikir de, esas itibâriyle bundan farklı değildir. Burada deniz, sonsuzluğun sembolüdür. Şâir, deniz ile rûhu ve Türk târihi arasında yakınlıklar ve benzerlikler bulmaktadır. Dedelerinin toprağı olan **«Rakofça kırlarının hür havasını»** alarak büyümüş olan Yahya Kemâl, şimdi o topraklar elimizden çıktığı için, **«akıncı cedlerinin ihtirâsını»** duyar; **«her yaz, şimâle doğru asırlarca bir koşu yapan»** akıncı cedlerinin sesi, bağrında bir akis gibi uğuldar. Fetihler bitmiş, hudutlar daralmıştır, ama yine de **«rü'yâsına her gece bir fâtihâne zan girmekte»** ve **«hicretlerin bakıyyesi hicranlı duygular, mahzun hudutların ötesinden akan sular»** gönlünde hep o zanla berâber çağıldamaktadır. Tanpınar, Yahya Kemâl için, **«zihnî mekanizmanın en şâirâne tarafı olan hatırlama ile çalışır.»** der.[22] Gerçekten, geçmişi hatırlamanın ve ona duyulan büyük hasretin, böylesine güzel ve mükemmel bir şiir hâline getirilişini, herhalde ancak Yahya Kemâl ayarında büyük şâirler başarabilirler.

Yahya Kemâl'in nesirlerinin pek çoğu ile eski tarzda yazdığı bazı şiirleri de aynı târihî muhtevâya sâhiptir. Meselâ, **«Selimnâme»** baştan sona kadar, İslâm birliği idealinin büyük cengâveri Yavuz Sultan Selim'in zaferlerle dolu hayâtının destanıdır.

> **Vur pençe-i Alî'deki şemşîr aşkına**
> **Gülbangi âsmânı tutan pîr aşkına.**

mısrâları ile başlayan **«Gazel»**de, **«İstanbul'u Fetheden Yeniçeri»**yi yüceltir. **«Çubuklu Gazeli»**, **«Fâzıl Ahmed'e Gazel»**. **«Söyler»** redifli gazel, **«Derin Beste»** adlı şiir, **«Hazan Gazeli»** de aşkı, şevki, eğlencesi içinde ve Nedîmâne bir edâ ile Lâle Devri'ni tanıtırlar. **«16 Mart 1920»** İstanbul'un işgâlinin, **«Tahmîs-i Gazel-i Hümâyûn»** ise, Çanakkale'de Mehmetçiğin yazdığı destanın bir ifâdesidir.

Yahya Kemâl iklim ve insan şahsiyeti arasında sıkı ve kesin bir münâsebet bulduğu gibi, târih ile insan arasında da bir münâsebetin varlığına inanır.[23] Onun bu düşüncelerini ifâde etmeleri bakımından **«Bir Tepeden»** ve **«Muhriyar»** adlı şiirleri bilhassa dikkat çekicidir. Bu şiirlerde ifâde

---

(22) TANPINAR, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, s. 382-383.

(23) Prof. Dr. Mehmet KAPLAN, «Mihriyar», **Türk Dili Dergisi**, Nisan-Mayıs 1984, Sayı: 388-389.

edildiğine göre, her insan kendi târihinin aynasıdır. Her iki şiirde de, tasvir edilen kadınlara güzelliklerini veren, târih ve iklim olmuştur. Onlar coğrafya ve târihin ortak mahsûlüdür. Her ikisinin yüzünde de, Türk târihini, fethe koşan tuğları, geçen asırları ve İstanbul fethinin hayâlini görmek mümkündür.

«Koca Mustâpaşa» şiirinde, bütün târih ve kültür değerlerimizi ışık ve renk huzmeleri hâlinde yansıtan mükemmel bir tablo çizen Yahya Kemâl, bir çırpıda asırlar ötesine giderek kendisi de o tablodaki yerini alır ve **«Vatanın fâtihi cedlerle berâber yaşamaktan»** büyük bir saâdet duyar:

> **Ne saâdet! Bu taraflarda, her ülfetten uzak,**
> **Vatanın fâtihi cedlerle berâber yaşamak-..**

«İstanbul Fethini Gören Üsküdar»da, şâirin muhayyilesi **«beş yüz yıl»** gerilere gider; **«sanki halkın uyanık gördüğü rü'ya idi o»** diye tavsif ettiği fetih olayını, elli üç gün süren **«o hengâme»**yi, Üsküdar halkı ile birlikte yeniden yaşar. **«Şanlı nâmıyla Büyük Top denilen ejderha»**nın gürleyişini duyar gibi olur. **«Hayâl Beste»**de, Türkoğlu'nun **«Roma'nın şarkını fethettiği andan sonra»** gördüğü işleri **«yüce dağlar»**a benzeten şâir, Türk'ün devlet kurucu ve yaşatıcı gücüne duyduğu büyük hayranlığı ifâde eder. Hece ölçüsü ile yazdığı tek şiir olan **«Ok»**da, **«Yavuz Sultan Selim Hân'ın önünde»** yapılan bir ok atma yarışmasını, bütün haşmetiyle günümüze taşır. **«Kaybolan Şehir»**de, bizi Türk ve müslüman Üsküp'ün sokaklarında gezdirir, gönlümüzde, **«fîrûze kubbelerle»** bizim olan bu şehirden ayrılmanın bıraktığı hicran ateşini alevlendirir. **«Mâverâda Söyleniş»**de, tasavvuf ululârını konuşturur, gönüllerimizi erenler dergâhında birleştirir.

Peyami Safa ile çok iyi münâsebetler içinde oldukları 1934-35 yılları arasında Yahya Kemâl, bir gün Peyami Safa ve Hamamîzâde İhsan ile birlikte Rumelihisarı'na gider. Bu onun çok sık yaptığı ve zevk aldığı işlerden biridir. Dostları ve sevdikleriyle İstanbul'da dolaşmak, onun en büyük zevklerindendir. Bu İstanbul gezintilerinde coşar, yanındakileri millî târih ve kültürün altın sayfalarıyla karşı karsıya getiren heyecanlı konusmalar yapar, yazamadıklarını anlatırmış. O gün de, Rumelihisarı'nda, fetih şehitlerinin mezarları önünde durur, yanındakileri fetih günlerinin anları içine çeken sözler; kendisini dinleyenler ona mı, fetih serdarlarına mı hayran olacaklarını şaşırırlar. Sonra sâhile doğru inip Arnavutköyü'ne yürürler ve öğle yemeğini Boğazın karsısında bir lokantada yerler. Lokantanın Rum garsonunun kendilerine büyük bir dikkat ve titizlikle hizmet etmesi karşısında Yahya Kemâl, **«Türk Fâtihlere Rum garsonlar lâzımdır, dünya muvazenesini öyle bulur»** cümlesini söyler. **«Yahya Kemâl'in en köklü ve soylu tarafı, şiirlerinden ziyâde sohbetlerinde ifâdesini bulan târih**

aşkıdır. **Asıl Yahya Kemâl yazmadığı o târih şiirinin şâiridir.**» diyen Peyami Safa, onun bu cümlesini, milletine ve onun ihtişamlı mâzisinde başardığı büyük işlere duyduğu hayranlığın bir ifâdesi olarak zikreder.[24]

Gerçekten Yahya Kemâl, Türk milletinin ve onun ortaya koyduğu kültür ve medeniyet değerlerinin hayran ve üstâd şâirlerindendir. O, târih, mâzi ve geleneği birlikte kucaklayan bir şiir ve düşüncenin adamıdır. Onda tam bir milliyet şuuru teşekkül etmiştir. O bizi adım adım târihin içinde dolaştırır ve eski devirlerin insanları ile tanıştırırken, önümüze ümit ve heyecanlarımızı taptaze tutacak, bize güven ve moral verecek gurûr ve sevinç sayfaları da açar. Zâten yeni yaratışlar için millî mâzinin bilinmesi ve sonra da işlenmesi şarttır. Tanpınar'ın cümlesiyle söyleyecek olursak, bu yaratış ancak «**devam ederek değişmek, değişerek devam etmek**»le mümkündür.[25]

---

(24) Peyami SAFA, «Yahya Kemâl'in Üç Devresi», s. 171-174; «Yahya Kemâl ve Rumelihisarı», s. 178-179, **Sanat-Edebiyat-Tenkit**, İstanbul 1979.

(25) Doç. Dr. Zeynep KERMAN, «Edebî Akımlar Karşısında Yahya Kemâl», **Ölümünün Yirmibeşinci Yılında Yahya Kemâl Beyatlı**, Ank. 1983, s. 94-99.

SİNOP İSKELE MUKATAASINA AİT BİR TEMESSÜKÂT DEFTERİ
— XVII. YÜZYIL BAŞLARI —

Doç. Dr. Mehmet Ali ÜNAL*

Mukâtaa usulü Osmanlı maliyesinin vergi (gelir) toplama biçimlerinden biridir. Buna göre maden işletmeleri, tuz, şap vs. kaynakları, şehirlerdeki bedesten, tabakhâne, boyahâne, kasabhâne, şemhâne gibi ticarî ve sınaî işletmeler, tamga, mizan, bac gibi gümrük vergileri ile iskeleler mukâtaa usulü ile işletiliyorlardı. Bunlardan her birine meselâ boyahâne mukâtaası, bedesten mukâtaası, mizan mukâtaası, gümrük mukâtaası, iskele mukâtaası gibi adlar verildiği gibi bir sancak veya kazadaki mukâtaaların tamamını ifade etmek için de **mukâtaa** ya da **mukâtaât** deniyordu.

Mukâtaalar dirlik olarak tevcih edilmeyip geliri doğrudan merkez hazineye (hazine-i âmire) alınırdı. Mukâtaalarla ilgili her türlü işlemi de **hazine-i âmire** yürütürdü. Mukâtaa gelirlerinin hazinede toplanması iki yolla gerçekleştiriliyordu : **İltizâm** ya da **emânet.**

Birinci usülde, her mukâtaa, başkentte veya mukâtaanın bulunduğu kadılıkta müzâyede'ye çıkarılıyordu. Müzâyede esnasında devlet hazinesine en yüksek fiyatı teklif eden ve mukâtaa bedelinin bir kısmını peşin ödemeyi kabul eden kişi iltizâmı alıyordu. Peşinat miktarındaki fazlalık tercih sebebi idi. Çünkü mukâtaanın iltizâma verilmesinin temel sebebi devlet hazinesine bir an önce nakit para girişini sağlamaktı(1). Devletin her türlü câri harcamaları **hazine-i âmire**'den yapıldığı için mukâtaa bedellerinin toplanmasına ve peşinatın alınmasına çok önem veriliyordu.

Müzâyedede mukâtaayı iltizama alan kişiye **emîn-i mültezim** veya **bervech-i iltizâm emîn** deniyordu.

Şayet müzâyede sonunda mukâtaayı iltizama alan çıkmadığı takdirde

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

(1) Mehmet Ali Ünal, «XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukâtaâtına Ait Bir İcmâl Muhâsebe Defteri», **O.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi,** sayı: 3, Aralık 1988, s. 93-107.

hazine, mukâtaanın gelirini toplama işini bu defa **ulûfelü** bir memura havale ediyordu ki buna da **ber-vech-i emânet emîn** deniyordu. Mukâtaayı emânet üzere yürütenler de devlet hazinesine her yıl muayyen bir bedeli yatırmayı taahhüd ediyorlardı. Zirâ herhangi bir sınır konmadığı takdirde, emin olanlar, mukâtaanın gelirini gerçek olandan çok daha az gösterebilir ve hazineyi zarara uğratabilirdi[2].

Öte yandan **emânet** ile idare olunduğu sırada, mukâtaa tekrar müzâyedeye çıkarılacak olursa, **emânet** ile idare olunduğu son yılın **hâsıl**'ı en düşük gelir kabul edilirdi. Emânette iken mukâtaayı iltizama alanlar ise çok defa emâneti yürüten **ulûfelü memurlar olurdu**[3].

Emîn ve **mültezim**'den başka mukâtaa ile ilgili işlerin kontrolü için birkaç kaza veya sancaktaki mukâtaalar bir **nezâret** altında toplanırdı. Nezâret'in başındaki kişiye de **nâzır** denirdi. Nâzırlık görevi ister emânet, isterse iltizamla mukâtayı almış olsun **emîn**'e verilebilirdi. Bu durumda ondan **ber-vech-i emânet emîn ve nâzır** ya da **ber-vech-i iltizâm emîn** ve **nâzır** olarak bahsedilirdi.

Nâzırdan başka, mukâtaanın bulunduğu çevrenin bir kadısı veya merkezden gönderilen bir çavuş da mukâtaayı işleten görevlilerin yolsuzluklarını önlemek yahut meydana gelen yolsuzlukları tahkik etmek için **müfettiş** tayin edilirdi.

Diğer taraftan birkaç kaza veya sancağın mukâtaalarını iltizama alan ya da emânet sureti ile yürüten kişiler de mukâtaayı meydana getiren her bir mukâtayı mahallindeki kadılıkta müzâyedeye çıkararak iltizâma verebilirlerdi. Bu şekilde mukâtaât içerisindeki herhangi bir mukâtaayı iltizama alan kişiye mahallin kadısı tarafından bir tezkere verilirdi. Tezkerede adı geçen kişilerin mukâtaası hyangi şartlarda aldıkları ve ne suretle ödemede bulunacakarı gibi hususlar belirtilirdi[4].

Şayet mukâtaanın geliri fazlaysa doğrudan merkez devreye girerek ikinci derecedeki mukâtaanın iltizam şartlarını tayin edebilirdi. Aşağıda görüleceği üzere Sinop iskele mukâtaası da Kastamonu ve Çankırı mukâtaaları içerisinde ikinci dereceden bir mukâtaa olup, geliri de mühim bir meblağ teşkil etmektedir.

---

(2) Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, II, İstanbul, 1977, s. 335 vd.

(3) Halil Sahillioğlu, «Bir Mültezim Zimen Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Darphane Mukâtaaları», **İ.Ü. İktisad Fak. Mec. XXIII/ 1-2, 1962**, s. 147., Ayrıca M. Akdağ, aynı eser s. 347.

(4) Ünal, «aynı makale», s. 94.

Mukâtaa eminleri 3 hicrî-kamerî yıl için **emânet** ya da **bervech-i iltizâm** aldıkları mukâtaalardan elde ettikleri geliri her yıl biri **Nevruz** ve biri **Ağustos**'ta olmak üzere iki ana taksitte hazineye yatırdıkları anlaşılmaktadır[5]. Bu taksitlerden her birine **irsâliye** deniyordu ve gönderildiği ayın adıyla **Ağustos irsâliyesi, Nevruz irsâliyesi** şeklinde anılıyordu.

İrsâliye'nin dışında devlet, bazı câri harcamalar için veya mukâtaanın bulunduğu mahaldeki harcamalar için mukâtaa gelirinden ödeme yapılmasını bir hükümle **emin**'e emrediyordu[6]. Meselâ incelediğimiz temessükât defterinde yer aldığı üzere Sinop iskelesi gümrüğü mukâtaasının geliri hemen tamamen Sinop tersanesinde bina olunan kadırgaların mühimmâtı ve tersanede çalışan görevli kişilerin ulûfeleri için harcandığı görülmektedir.

Ödemeler hazineden alacağı olan **sipahi, azeb, reis** vs. gibi ellerinde mukâtaa gelirinden ödeme yapılmasına dair **hükm-i şerîf** bulunan kişilere doğrudan yapıldığı gibi[7], mukâtaa gelirini toplamak için görevlendirilmiş **havâle** adı verilen memurlara da yapılabilirdi[8]. **Hâvâleler** merkezden bu işe memur edilmiş kişiler olup, çok defa hazineye acilen para girişini sağlamak için mukâtaa bölgelerine yollanırlardı.

Mukâtaa emini **hükm-i şerîf mûcebince** yaptığı ödemeler için mahallin kadısı huzurunda **fermân**'ın **zahrı**'na (arkasına) **hüccet** yazdırıyordu[9]. Ayrıca çeşitli kişiler eliyle hazineye yaptığı ödemeler karşılığında da **emin**'in eline **temessük** olmak üzere **hükm-i hümâyûn** veriliyordu[10]. Emin olan kişi, yine **temessük** olarak kullanmak üzere hazineye yaptığı ödemeleri gösterir **tahvîl sureti** de isteyebiliyordu. Bunlardan başka **mukâtaa nâzırı emin**'in eline yine yapılan çeşitli ödemelerle ilgili olarak **tezkere** verebilirdi.

Mukâtaa emini yaptığı muhtelif ödemeleri belgeleyen bu **hüccet, temessük** ve **tezkereler**'i mukâtaa ile ilgili hesapların görüldüğü son safhada (hîn-i muhâsebe) ibrâz ederek ödediği miktarların borcundan düşülmesini (deynine mahsûb edilmesi) sağlıyordu[11].

(5) Bkz. Ekler, s. 4, 6, 8, 13.
(6) Bkz. Ekler, s. 1, 9, 42/a, 43/a, 44/a, 50/a.
(7) Mukâtaa emininin ulûfe sahiplerinin hazineden almaları gereken ulûfeleri kendi tahvilinden önce tahakkuk etmiş olsa da ödediği görülmektedir. Meselâ, hâssa reislerden Muhammed Siyami'nin 1015 Recec, Reşen ve Lezez'i ulûfeleri için toplam 2805 akçanın ödenmesi konusunda 15 Cemaziyelâhir 1016 tarihlerinde bir hüküm yazılmış fakat bu meblağ adı geçene Evâil-i Ramazân 1020'de Ali Çavuş tahvilinden ödenebilmiştir. Bkz. Ekler, s. 43/a-b.
(8) Ekler, s. 2.
(9) Ekler, 43/a-b, 44/a-b.
(10) Ekler, s. 18, 19, 20 vs.
(11) Ekler, s. 1, 3, 4, 6, 10/a vs.

Bir tahvil[12] sona erdikten sonra iş, hemen muhâsebe işleminin görülmesine geliyordu Mukâtaa ile ilgili kesin hesapların görüldüğü bu hesaplaşma sonunda emin veya mültezimler çok defa borçlu çıkıyorlardı. Mukâtaa gelirinden eminin zimmetinde kalan bu meblağa **bâkî** veya **bakâya** deniyordu. Hazine, eminin zimmetindeki alacağını tahsil edebilmek için her çareye başvuruyor, mukâtaanın bulunduğu mahaldeki câri harcamalar konusunda emine zimmetindeki paradan ödemesi hususunda sık sık hüküm gönderiyordu. Mukâtaa emini borcunu ödemekte direndiği ya da geciktirdiği takdirde çeşitli müeyyideler uygulamaya gidiyor; mallarına el koyuyor, hatta hapsetme yoluna gidebiliyordu. Daha da ilgi çekici olanı, mukâtaa emininin mukâtaayı bir tahvil dönemi daha iltizama almak için eski borcunu pazarlık konusu yapmasıdır. Tersine, hazine alacağını tahsil edebilmek için yeni bir tahvil konusunda borçlu olanla pazarlığa oturuyordu[13].

Burada yayınladığımız Sinop iskelesi gümrüğüne ait belgeler, mukâtaa eminlerinin yaptığı çeşitli ödemeleri gösteren **hüccet, temessük** ve **tezkereler'i** ihtiva etmektedir. Belgeler defter şeklinde olmayıp, **ferman, tahvil sureti, tezkere** ve kadılar tarafından yazılan **hüccetler**'den müteşekkildir. Defter, Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifinde 6169 numarada kayıtlıdır. Belgelerin tamamı Sinop iskelesi gümrüğü ile alâkalıdır. Defterde yer alan en eski tarihli belge 7 Ekim 1607 (15 Cemaziyelâhir 1016) tarihli Sinop mukâtaa müfettişi (adı belirtilmemiş) ne gönderilen ve hâssa reislerden Muhammed Siyamî'nin 1015 yılı Recec, Reşen ve Lezez'i ulûfeleri için toplam 2805 akçanın Sinop iskelesi mahsûlünden ödenmesine dair **emri şerif**'tir[14]. En son tarihli belge ise 18 Ocak 1620

---

(12) Tahvil, emin veya mültezimin mukataayı iltizama aldığı günden iltizamın bittiği güne kadar olan süre demektir. Bir tahvil dönemi ise genellikle 3 hicrî-kamerî yıldır.

(13) «Diyârbekir beylerbeyisine ve defterdarına hüküm ki, sâbıka Harput sancağıbeyi olan Alaeddin dame izzuhunun teftişi hususunda iltizâm itdikleri iki yüz bin altunu müşârünileyh Alaeddin kabûl idüp ve bir mikdâr peşîn dahi göndermesin emr idüp buyurdum ki, vardıkda bu bâbda gereği gibi mukayyed olub müşârünileyh Alâeddin'i getürdüb eğer kendünün teftîşi husûsunda iltizâm itdikleri ikiyüz bin filoriyi kabûl ve deruhde idüb ve ana göre peşîn dahi tedârik idüb südde-i sa'detime irsâl iderse kemâkân mukâtaât üzre olub zikr olunan ziyâde ile mutâsarrıf ola. Eğer inâd ve muhâlefet iderse Amid kalasına habs idüb dahi bu cânibe muaccelen arz eyliyesin...», bkz. BA, **Mühimme** 62, s. 328.

(14) **«Livâ-i Kastamonu ve Kangırı ve tevâbihâ mukâtaâtına tevârih-i muhtelife ile nâzır ve mültezim olan dergâh-ı âlî çavuşlarından Muhammed Çavuş...»**, Ekler, s. 19.

Belgelerden anlaşıldığına göre Sinop iskelesi gümrüğü Kastamonu ve (12 Safer 1029) tarihli muhâsebe defteri suretidir[15]. Her bir belgeye sayfa numarası verilmiştir. Ancak bu numaralama kronolojik değildir.
Kangırı (Çankırı) Sancakları mukâtaâtına dahildir. Kastamonu ve Kangırı ve tevâbii aynı zamanda bir nezâret bölgesi teşkil etmektedir. Adı geçen bu nezârete **Dergâh-ı âlî** çavuşlarından **Muhammed Çavuş**'un muhtelif tarihlerde **nâzır** ve **mültezim** olduğu sözkonusu belgelerde belirtilmektedir[16]. Sinop iskelesi gümrüğü mukâtaasını ise yine **Dergâh-ı âlî** çavuşlarından **Ali Çavuş** (bin Hüseyin) iltizama almıştır[17]. Fakat elimizde mukâtaa ile ilgili muhâsebe defteri, hüküm sureti vs. gibi belgeler bulunmadığı için **Ali Çavuş**'un Sinop iskelesi gümrüğünü **Muhammed Çavuş**'tan mı, yoksa merkezden mi iltâma aldığı konusunda bir bilgi edinemiyoruz. Merkezden yazılan birçok hüküm nazar-ı dikkate alınırsa **Ali Çavuş** mukâtayı doğrudan Baş Muhasebeden iltizâma almış olmalıdır. Fakat bu defa **Muhammed Çavuş**'un Sinop iskelesi mukâtaası ile ilgisi ne olacaktır? Çünkü o da, Kastamonu ve Kangırı'nın yanısıra Sinop iskelesi mukâtaatına **ber-vech-i iltizâm emîn ve nâzır**'dır. Eğer **Ali Çavuş**'un iskele mukâtaası ile ilgili muhasebesi Kastamonu ve Kangırı mukâtaâtı çerçevesinde görülecekse —ki öyle olması lâzım gelir— **Ali Çavuş** mukâtaa ile ilgili hususlarda öncelikle **Muhammed Çavuş**'a karşı sorumlu olacaktır. Ancak bu sorumluluk mâli değil, idarî hususlarda olmalıdır.

Ne yazık ki, bu hususu tam olarak açıklamak elimizdeki belgelerle mümkün görünmemektedir. Ancak dikkatimizi çeken konu, Sinop iskelesi mukâtaası ile ilgili olarak mukâtaât gelirinden hazineye ödeme yapılırken zaman zaman bazı karışıklıkların çıkmış olmasıdır. Meselâ Evâsıt-ı Cemaziyelevvel 1024 tarihli **Muhammed Çavuş**'un imzasını taşıyan bir tezkereye göre, **Ali Çavuş** tahvilinden hazineye yatırılan 85 bin akça yanlışlıkla **Muhammed Çavuş**'un deynine mahsûb olmuştur. Bunun üzerine **Muhammed Çavuş**, adı geçen meblağın **Ali Çavuş**'un deynine (borcuna) hesap edilmesi gerektiği konusunda **Ali Çavuş**'a **suret-i tahvil** ve **tezkere** vermiştir[18].

Bu durum **Ali Çavuş**'un mâli konularda **hazine-yi âmire**'ye, idârî konularda ise **Muhammed Çavuş**'a bağlı olduğunu göstermektedir. Kısaca, **Muhammed Çavuş**'un Sinop iskelesi gümrüğü ile ilgisi, işlerin kontrolü

(15) **«Sinop mukâtaasına ber-vech-i iltizâm emîn olan Ali Çavuş...»**, Ekler, s. 13.
(16) Ekler, s. 15.
(17) MM 6169, s. 3, Mukâtaalar genellikle mâlî yılbaşı olan Mart ayında iltizam edilirdi (Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1984, s. 386, dipnot 2), Öte yandan bu tarih s. 24'te 1019 Zilhiccesinin 17. günü, s. 31'de ise 1019 iZlhiccesinin 18. günü olarak geçmektedir.
(18) Ekler, s. 1.

çerçevesinde kalmaktadır. Fakat yine de elimizdeki belgelerde yer alan bilgilerin kifayetsizliği sebebiyle **Muhammed Çavuş**'un iskele mukâtaası mahsûlünden nasıl ödeme yapabildiğini şimdilik kesin olarak açıklayamadığımızı belirtmek durumundayız.

Öte yandan yukarıda da bahsedildiği üzere, Sinop iskelesi gümrüğünün gelirinin büyük kısmı Sinop tersanesinde inşa edilen **mîrî kadırgalar**'ın masraflarına sarfedildiği görülmektedir. Bu sebeple gerek **Ali Çavuş**'un, gerekse **Muhammed Çavuş**'un iskele mukâtaası gelirinden yaptığı ödemeler tersane çavuşlarından **Hâcı Çavuş** vasıtasiyle olmuştur. **Hâcı Çavuş**'a yapılan her ödeme karşılığında merkezden **temessük** için **hükm-i şerîf** gönderilmiştir. **Hâcı Çavuş**'un dışında bazı **bevvâb, kapucıbaşı** ve **havâle**'ler vasıtasıyla da çeşitli ödemeler yapılmıştır.

Bu arada, tersane ve donanmadaki görevlilerin, ulûfeleri için yapılan ödemelerde görülmediği halde, **hazîne-i âmire**'ye yapılan ödemelerde esas meblağın dışında **«tefâvüt-i hasene ve guruşdan»** denilerek ayrıca bir miktar akça daha alındığı görülmektedir. **Tefâvüt-i hasene** hicrî-kamerî yıl ile şemsî yıl arasındaki yaklaşık 10 günlük farktan ileri gelmektedir. Devlet, mukâtaaları hicrî-kamerî yıl üzerinden iltizama vermekte fakat hesap görülürken hazine lehine tasarrufta bulunarak 365 gün tutan mâlî yıla göre hesap görmektedir. Ayrıca guruş ve altınla yapılan hesaplamalarda hazine guruşu daima 2 akça eksiğine almaktadır. Bu sebepten hazineye yatırılan meblağa yaklaşık % 1,5'luk bir fark daha eklenmektedir.

Elimizdeki belgelerde 1019 yılından 1026'ya kadar yapılan ödemeler yer almaktadır. Ancak bunların bir kısmı **Ali Çavuş**'un 1010 yılı tahvilinden zimmetinde kalan borçlarına karşılık yaptığı ödemelerdir. **Ali Çavuş**'un 1010 yılından sonraki dönemler için de mukâtaayı iltizâma alıp almadığına dair bilgi edinemiyoruz. Fakat 1019'dan 1026'ya kadar 2 tahvil dönemi daha onun mukâtaayı iltizâma aldığı anlaşılmaktadır. Ali Çavuş'un iltizamı 3 Mart 1611 (17 Zilhicce 1019[19]) da başlamaktadır. Ne var ki iltizâmın sona erdiği tarih belgelerde belirtilmemiştir. Ancak bir tahvil döneminin 3 hicrî-kamerî yıl olduğu gözönüne alınırsa Ali Çavuş'un tahvilinin 1022 Zilhiccesinde sona ermiş olması lâzım gelir. Nitekim defterin 34. sayfasında yer alan tahvil suretindeki **«an tahvîl Ali bin Hüseyin emîn-i mültezim an kıst-ı mukâtaât-ı gümrik-i iskele-i Sinop ve çeltük-i enhâr-ı Duragan an 17 Zilhicce 1022»** kaydı **Ali Çavuş**'un birinci iltizâmının sona erdiğini ve ikinci defa mukâtayı iltizâma aldığını göstermektedir. Onun ikinci iltizâmı da

(19) **«Sinop ve tevâbii gümrüğü iskelesine 1010 Zilhiccesinin 27. gününde emîn ve mültezim olan Ali...»**, bkz. s. 46., Fakat s. 48'deki hükümde; **«1010 Rebiülâhirinin 26. gününde Sinop gümrüğü ve tevâbii mukâtaasına bir-vech-i iltizam emîn olan Ali»** deniyor.

17 Zilhicce 1025'de bitmiş olmalı ki, Muharrem 1026 tarihli bir belgede ondan **«sâbıka Sinop gümrüğü emîni»** şeklinde bahsolunmaktadır[20].

Diğer taraftan yukarıda belirtildiği üzere **Ali Çavuş**'un 27 Zilhicce 1010 tarihinden itibaren Sinop iskele gümrüğünü iltizâma almıştır[21]. Onun bu tahvili de 1013 Zilhiccesine kadar devam etmiş olmalıdır. Yine yukarıda bahsedildiği üzere **Ali Çavuş** bu mukâtaa döneminden kalan toplam **17.746** akça tutan borcunu da ödemiştir[22].

1013 yılından sonra mukâtaa iltizâma verilmeyip merkezden gönderilen **muhassıl-ı emvâl** tarafından idare olunmuştur. Çünkü 27 Cemâziyyelevvel 1017 tarihinde hâssa reislerden **Ali Siyamî**'nin 4576 akça tutan **ulûfesini** ödemesi için Kastamonu ve Bolu sancaklarında **muhassıl-ı emvâl** olan **Dâvud**'a hüküm gönderilmiştir[23]. Fakat adı geçen **Ali Siyamî** zikredilen miktardaki **ulûfesini** ancak 1020 Ramazanı başlarında Ali Çavuş'tan alabilmiştir[24].

Öte yandan **Muhammed Çavuş**'un Kastamonu ve Kangırı ve tevâbii mukâtaasını hangi tarihler arasında iltizâma aldığını tam olarak belirleyemiyoruz. Fakat onun da birkaç tahvil için mukâtaayı iltizâma aldığını tahmin ediyoruz. Çünkü ondan bahsedilirken de belgelerde, **«tevârih-i muhtelife» ile emîn ve nâzır»** olduğu kaydedilmektedir. **Muhammed Çavuş** tarafından iskele mukâtaasına mahsûben yapılan ödemelerin tarihine bakılırsa **Ali Çavuş** ile aynı dönemlerde mukâtaayı iltizâma almış olmak lâzım gelir.

Gerek **Ali Çavuş** ve gerekse **Muhammed Çavuş** tahvilinden Sinop iskelesi mahsûlünden hazineye ve bazı devlet görevlilerinin ulûfeleri için yapılan ödemeler iki tahvil dönemi dikkate alınırsa mühim bir yekûn tut-

---

(20) Ali Çavuş'un 1010 yılı tahvilinden yaptığı ödemeler şunlardır:

9 Safer 1019'da	hâssa reislerden birine	1862	akça
25 Cemâziyelulâ 1019'da	Hâcı Çavuş yedinden hazineye	1700	»
11 Cemâziyelâhir 1019'da	» » » »	4848	»
17 Recep 1019'da	bevvâb Hüseyin eliyle hazineye	4070	»
16 »	» Hâcı Çavuş yedinden hazineye	1868	»
2 »	» » » » »	3398	»

(21) Ekler, s. 42/a., Dergâh-ı âlî kapucıbaşılarından olan Dâvud sonradan Halep Beylerbeyi olmuştur. Bkz. Ekler, s. 2.

(22) Ekler, s. 42/b.
(19 no.lu dipnotun devamı) Keza s. 47'de «**nefs-i Sinop sâkinlerinden olub 1010 Zilhiccesinin 17. gününde Sinop ve tevâbii mukâtaasına bervech-i iltizam emin olan Ali...**» deniyor.

(23) BA, **Tapu Defteri (TD)** 327, s. 473.

(24) Tapu ve Kadastro Genel Müd. Arşivi, **TD** 2000, s. 103/b.

maktadır. Tablo 1'de görüldüğü üzere **Muhammed Çavuş** tarafından 187.594 akça, **Ali Çavuş** tarafından da 1.217.783 akça olmak üzere toplam 1.305.377 akça hazineye yatırılmıştır (Tablo 2).

Ödemelerin büyük çoğunluğu tersane çavuşlarından **Hâcı Çavuş** yedinden yapılmıştır. Yapılan ödemeleri belgelemek için merkezden sözkonusu meblağın hazîne-i âmire defterlerine irâd ve masraf kaydedildiğine dâir **hükm-i şerifler** alınmıştır. Bir kısım ödemeler ise tersanede görevli azebler, hâssa reisler vs. gibi memurların ulûfeleri için yapılmıştır. Bunlara ödenen paralar, ellerine verilen **hükm-i şerîf** gereğince yapılmış ve ödemenin yapıldığı tarihte **hükm-i şerîfin zahrına** akdı marifetiyle **hüccet** yazdırılmıştır. **Ali Çavuş'un deynine** (borcuna) mahsuben **Muhammed Çavuş** tarafından yapılan ödemelerde ise mukâtaât nâzırı olarak **Muhammed Çavuş Ali Çavuş'a tezkere** vermiştir. Sözkonusu bu tezkereler Sinop, Kastamonu veya Boyâbâd kadıları tarafından tasdik edilmiştir.

6 yıl içerisinde iskele mukâtaası gelirinden elde edilen 1.300 akça önemli bir meblağ teşkil etmektedir. Zira 1560[25] ve 1582[26] yıllarında yapılan tahrirlere nazaran iskele mukâtasının geliri yılda 27.000 akçadır. Oysa XVII. yüzyılın başlarında mukâtaanın yıllık gelirinin 200 bin akçayı aşmış olduğu görülmektedir. 1.300.000 akçanın iki tahvil dönemi, yani 6 yıl içinde elde edildiği düşünülürse yıllık gelirin 200 bin akçayı geçtiği anlaşılabilir. Bu durum şüphesiz, Sinop limanının XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ticarî öneminin arttığını, işlek bir liman haline geldiğini gösterir.

Bu noktayı daha iyi aydınlatabilmek için Sinop hakkında kısaca malûmat vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Sinop, İnce Burun'dan sonra Anadolu'nun kuzeyinde en uç noktayı teşkil eden bir yarımadanın incelen kısmında kurulmuş limanı ile meşhur bir şehirdir. Hititler'den başlayarak Anadolu'da kurulan bütün siyasi teşekküller zamanında bazı iniş çıkışlarla beraber önemini korumuştur.

XIII. yüzyılın başlarında Trabzon Rum Devleti'nin idaresinde olan Sinop'u **I. İzzeddin Keykâvus** Selçuklu topraklarına katmıştır (1214)[27]. Bu tarihten sonra Sinop önemli bir liman haline gelmiş ve ticarî hacmi artmıştır.

Kösedağ mağlubiyetinden sonra Selçuklu Devleti'nin zayıflamasından yararlanan Trabzon Rum Devleti Sinop'u işgâl etmişse de, **IV. Kılıç Arslan**

(25) Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 302 vd.
(26) **İbn Batuta Seyahatnâmesi** (M. Şerîf Paşa trc.) İstanbul 1333, s. 255-56.
(27) BA, **TD** 23 m.

zamanında vezir **Pervane Muineddin Süleyman**'ın gayretiyle tekrar geri alınmıştır. **Muineddin Süleyman** Sinop'u **IV.Kılıç Arslan**'dan aldığı «**temlikname**» ile mülkiyetine geçirmiş ve böylece burada Pervaneoğulları adıyla bir beylik teşekkül etmiştir. **Muineddin Süleyman**'ın ölümünden sonra 30 yıl kadar devam eden Pervaneoğulları beyliğinden sonra Sinop **Gazi Çelebi**'nin eline geçmiştir. Büyük bri denizci olan **Gazi Çelebi** Trabzon Rumları ve Cenevizlilerle mücadele ederek başarılar kazanmışsa da ölümünden sonra Sinop ve çevresini Candaroğulları hakimiyetleri altına almışlardır. Bu sıralarda Sinop'u görmüş olan **İbn Batuta**, şehrin güzelliğinden ve nüfusunun kalabalıklığından söz eder[28].

Sinop XIV. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı hakimiyetine girmişti. Fakat Ankara mağlubiyeti sebebiyle bu hakimiyet kısa sürdü. **Timur** Candaroğulları beyliğini tekrar ihyâ etmişti. Osmanlı Devleti Fetret Devri ile Çelebi Mehmed ve II. Murad zamanlarında Sinop'la meşgul olamadı. Bundan dolayı Sinop 1461 yılına kadar Candaroğulları'nın elinde kaldı. Bu yıl Karadeniz kıyısındaki bir kısım topraklar meyanında Sinop da Osmanlı hakimiyetine katıldı. Osmanlı yönetimi Sinop'u Kastamonu Sancağı'na tâbi bir kazâ haline getirdi.

Osmanlı fethinden hemen sonra Sinop'ta tahrir yapılmışsa da bu tahrire ait defterler günümüze intikal etmediğinden Sinop'la ilgili ilk derli toplu bilgileri 1487/892 tarihli Mufassal Tahrir Defterinden öğreniyoruz[29].

Bu deftere göre Sinop 13'ü müslüman, 7'si Rum olmak üzere toplam 20 mahalleden müteşekkildir. Müslümanlar 492 hâne 167 mücerred, 52 muâf, Rumlar ise 159 hâne, 20 mücerred nüfus oluşturmaktadırlar. Ayrıca fetihten sonra **Fâtih Sultan Mehmed** tarafından şehir halkının bazı mîrî hizmetlerden ve **avârız-ı divâniye**den muâf tutulduklarına dair **muâfiyetnâme** verilmiştir[30]. Bu muâfiyetler sonraki padişahlar tarafından da ikba edilmiştir.

XVI. yüzyıl boyunca Sinop'un nüfus yapısında fazlaca bir değişiklik olmamış, sadece Rum nüfusundaki artış hızı, müslim nüfusundakine nazaran biraz daha fazla olmuştur.

Şehrin ticarî hacminde ise XVI. yüzyılda bir genişleme olmuştur. Gerçekten 1560 ve 1582 tahrirlerine göre 1487'deki tahrire nisbetle **bazar-ı tamga, kapan, dükkân-ı kasab, ösr-i bağdat, baha-i galle** gibi vergi kaynaklarında artışlar meydana gelmiştir. 1487'deki tahrirde hiç bahsedilmediği

(28) **TD** 23 m, s. 355.

(29) Bkz. Mehmet Ali Ünal, «Tahrir Defterlerine Göre Sinop Şehri» **II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası), 1-3 Haziran 1988, Bildirileri**, Samsun 1989, c. I, s. 185-192.

(30) Uzunçarşılı, aynı eser, s. 405.

halde 1560 ve 1582 tahrirlerinde İskele mukâtaasının 27.000 akça geliri olduğu görülmektedir. Bu durum fetihten sonra bir durgunluk içerisine giren Sinop limanını ticari öneminin XVI. yüzyılın ortalarına doğru artmaya başladığını tebarüz ettirmektedir[31].

Öte yandan Sinop tersanesinin Osmanlılarca ne zamandan beri işletilmeye başlandığını şimdilik kesin olarak belirleyemiyoruz. Daha 1487'deki tahrirde Rum mahallelerinden birinin adı Tersane Mahallesi adını taşımaktadır. Ancak bu bilgi o sırada tersanenin faaliyette olup olmadığını açıklığa kavuşturmamaktadır.

Bu arada Sinop tersanesinin Candaroğulları zamanında kurulduğu belirtilmektedir[32]. Bu noktadan hareketle Sinop tersanesinin Osmanlı fethi öncesi ve sonrasında faaliyetini sürdürmüş olduğu tahmin olunabilir. Tersanede muhtemelen küçük çaplıda olsa gemi yapımı devam etmiştir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren de büyük gemilerin inşasına girişilmiş olabilir. 1565-66/973 tarihli bir Mühimme Defteri kaydına göre Sinop'ta kadırga yapımından söz edildiğine bakılırsa[33] tersane epey müddettir faaliyettedir.

XVII. yüzyıl başlarına ait olan elimizdeki Temessükât Defterine göre ise Sinop tersanesinde 7 kadırga yaptırılması planlanmıştır. Bu iş için de Tersane-i âmire emîni **Kâsım Nevmî** görevlendirilmiştir[34]. Bundan Sinop tersanesinin bir defada 7 gemi yapımına müsait olduğu tahmin olunabilir. İmparatorluğun diğer tersaneleriyle mukayese edildiği takdirde Sinop tersanesinin tâli derecedeki tersanelerden biri olduğunu unutmamak gerekir. İstanbul, Gelibolu gibi daha büyük tersaneler dururken Sinop'ta kadırga bina ettirilmesi, Sinop civarının gemi yapımı için gerekli olan kereste ve halat vs. gibi gereçler bakımından elverişli oluşudur. Gerçekten Sinop ve çevresi ormanlarından gemiler için kereste elde edilmekte, Samsun ve civarını kaplayan Cânik Sancağı'nda ise kendir üretilmektedir. Kendirlerden de halat bükülmektedir ki, halat, çağın gemi yapım teknolojisinde en mühim unsurlardan birisidir.

Öte yandan Sinop tersanesinin bulunduğu mahalde bugün de küçük çapta bazı ahşap teknelerin yapımı sürdürülmektedir.

Bu arada devletin kadırga yapımı için iskele mukâtaasının geliri dışında kaynak aktarıp aktarmadığını tesbit edemiyoruz. Çünkü gerek kadırgaların maliyetleri ve gerekse kaynak aktarıldığını belirten bir kayda rastlamıyoruz.

---

(31) Uzunçarşılı, aynı eser, s. 518.
(32) Bkz. Ekler, s. 50/a.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kadırga yapımı örneğinde görüldüğü gibi ülkenin muayyen bir bölgesinde ortaya çıkan çeşitli masrafları umumiyetle o bölgenin vergi ve gelir kaynaklarını tahsis etmesi klâsik dönemde devletin takip ettiği finans politikasının bir sonucudur. Hakikaten devlet gelirleri ile giderlerinin planlandığı bugünkü anlamda ileriye matuf modern bir bütçe politikası tatbik edilmemiştir. Şüphesiz bunun da çeşitli sebepleri vardır. Paranın sadece kıymetli madenlerden yapıldığı bir devirde nakit olarak toplandığı düşünülse bile vergi ve gelirlerin merkezdeki bir hazinede biriktirip daha sonra uzak diyarlarda görev yapan ulûfe sahiplerine dağıtılması o günkü ulaşım şartlarında imkânsızdı. Hele birçok verginin aynî olarak alındığı nazar-ı itibara alınırsa meselenin güçlüğü daha iyi anlaşılır.

Bundan dolayı devletin takip ettiği mali politikanın son derece isabetli olduğu hususu takdire şayandır. Bir sancak ve eyalete ait geliri öncelikle o mahallin giderleri için sarf olunduktan sonra geriye kalanın **irsâliye** olarak merkez hazinesine gönderilmesi prensip haline getirilmişti. Bu arada **irsâliye**'nin bir sancak veya beylerbeyilikte timar ve zeâmet gelirleri haricinde geliri doğrudan merkez hazinesine ait olan mukâtaalar ile padişah haslarının hasılâtından gönderildiğini belirtmek icap eder.

İşte devlet, takip ettiği mali politika gereğince Sinop tersanesinde inşa edilen kadırgaların masrafları, tersanede çalışanların maaşları vs. giderleri merkezden finanse etmek yerine daha pratik ve pragmatik bir yaklaşımla Sinop iskelesi mukâtaasının gelirinden karşılamayı daha uygun bulmuştur.

Netice olarak yayınladığımız XVII. yüzyılın başlarına ait bu belgeler Osmanlı mâlî sisteminin önemli bir parçasını teşkil eden mukâtaa usûlü işletmeciliğe ve iltizâm işlemine belli bir açıdan ışık tutacaktır kanaatindeyiz. Ayrıca yapılacak yeni araştırmalarla Sinop ve benzeri limanların muhtelif zamanlardaki kapasiteleri konusunda etraflıca bilgi edinilebilecektir. Sözkonusu bu bilgilerin birleştirilerek değerlendirilmesi sonucunda ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik yapısı, bu yapı içerisindeki gelişme ve değişmeler daha yakından ortaya konabilecektir.

TABLO 1

MUHAMMED ÇAVUŞ TARAFINDAN YAPILAN ÖDEMELER

1-26 Şevvâl 1019	Tersane çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden 25 Şevvâl 1019'da hazineye teslim edilen (s. 23)	12.980
2-9 C.ulâ 1020	Hâcı Çavuş yedinden 5 C.ulâ 1021'de hazineye teslim edilen (s. 20)	3.344
3-3 Ramazan 1020	Hâcı Çavuş yedinden 1 Ramazan 1020'de hazineye teslim edilen (s. 22)	5.558
4-4 Zilkade 1020	Hâcı Çavuş yedinden 28 Şevvâl 1020'de hazineye teslim edilen (s. 35)	9.714
5-4 Zilkade 1020	Hâcı Çavuş yedinden 8 Şevvâl 1020'de hazineye teslim edilen (s. 33)	8.096
6-4 Zilkade 1020	Hâcı Çavuş yedinden 28 Şevvâl 1020'de hazineye teslim edilen (s. 25)	9.338
7-26 Zilkade 1020	Hâcı Çavuş yedinden 18 Zilkade 1020'de hazineye teslim edilen (s. 30)	4.048
8-3 Safer 1021	Hâcı Çavuş yedinden 6 Safer 1021'de hazineye teslim edilen (s. 32)	3.056
9-20 Safer 1021	Hâcı Çavuş yedinden 7 Safer 1021'de hazineye teslim edilen (s. 18)	5.456
10-29 R.evvel 1021	Haleb Beylerbeyisi Dâvud'a tâbi Hüsam nâm bevvâb tarafından 28 R.evvel 1021'de hazineye teslim edilen (s. 21)	1.062
11-12 Şaban 1021	Hâcı Çavuş yedinden 20 Receb 1021'de hazineye teslim edilen (s. 26)	2.550
12-3 Ramazan 1021	Hâcı Çavuş yedinden 26 Şaban 1021'de hazineye teslim edilen (s. 28)	2.802
13-12 Ramazan 1021	Hâcı Çavuş yedinden 9 Ramazan 1021'de hazineye teslim edilen (s. 27)	2.112
14-10 Receb 1023	Dâvud Paşa'ya tâbi Mustafa Ağa yedinden 6 Receb 1023'de hazineye teslim edilen (s. 29)	15.000
15-27 Receb 1023	Bevvâb Ahmed bin Abdullah yedinden 8 Receb 1023'de hazineye ödenen (s. 19)	2.478
	TOPLAM	**187.594**

TABLO 2

ALİ ÇAVUŞ TARAFINDAN YAPILAN ÖDEMELER

1-12 Safer 1019	(İsmi yazılmamış) nâm kişi tarafından 9 Safer 1019'da hazineye ödenen (s. 46)	1.862
2-27 C.ulâ 1019	Hâcı Çavuş yedinden 25 C.ulâ 1019'da hazineye teslim olunan (s. 48)	1.700
3-17 C.âhir 1019	Hâcı Çavuş yedinden 11 C.âhir 1019'da hazineye teslim olunan (s. 47)	4.848
4-25 Receb 1019	Hâcı Çavuş yedinden 16 Receb 1019'da hazineye teslim edilen (s. 38)	1.868
5-27 Receb 1019'da	Dergâh-ı âlî beşşâblarından Hüseyin yedinden 17 Receb 1019'da hazineye teslim edilen (s. 39)	4.070
6-7 Ramazan 1019	Hâcı Çavuş yedinden 2 Receb 1019'da hazineye teslim edilen (s. 45)	3.398
	T O P L A M(*)	**17.746**
7-Evâil-i Ramazan 1020	Muhassıl-ı emvâl Dâvud Paşa tarafından hâssa reislerden yevmî 26 akça ulûfeye mutasarrıf Ali Siyamî'nin 1015 Masar'ı ve 1016 Reşen'i ulûfeleri için (s. 42/a-b)	4.576
8- » » »	Hâssa reislerden Muhammed Siyamî'nin 1015 Recec, Reşen ve Lezez'i ulûfeleri için ödenen (s. 43/a-b)	2.805
9- » » »	Mîrî kadırgalar hizmetinde olan Muhammed'in 1016 Lezez, 1017 Masar, Recec ve Lezez'i, 1018 Masar'ı ulûfeleri için ödenen (s. 44/a-b)	4.670
10-Evâsıt-ı C.evvel 1021	Mukâtaat nâzırı Muhammed Çavuş vasıtası ile Halep Beylerbeyisi Dâvud Paşa'ya mukâtaat kıstı için yapılan ödemeler (s. 12)	85.000
11- » » »	1021 senesi Nevrûz irsâliyesi için emîn Ali Çavuş'un oğlu Ahmed yedinden havâle Mirza Ağa ile Dersaâdet'e irsal olunan meblağ (s. 13, 16)	20.000

(*) Ali Çavuş'un 1010 yılı tahvilinden ödedikleri toplamı

ALİ ÇAVUŞ TARAFINDAN YAPILAN ÖDEMELER

12-24 Zilkade 1021	Hâcı Çavuş yedinden 16 Zilkade 1021'de hazineye ödenen (s. 37)	6.688
13- » »	Hâcı Çavuş yedinden 16 Zilkade 1021'-de hazineye ödenen (s. 37)	6.688
14-9 Ramazan 1022	Mukâtaat nâzırı Muhammed Çavuş'a mukâtaa kıstel-yevminden yapılan ödeme (s. 11)	30.000
15-27 Safer 1023	Hâcı Çavuş yedinden 19 Safer 1023'de hazineye ödenen (s. 31)	20.256
16-Evâil-i C.evvel 1023	Yevmî 33 akça ulûfeye mutasarrıf tersane reislerinden Abdullah bin Mustafa'ya mühimmât-ı kadırga için verilen (s. 50/a-b)	100.000
17-Evâhir-i Receb 1023	Hâssa reislerden Muhammed Reis'in 1020 Recec, Reşen ve (Lezez'i ulûfeleri için 4 C.evvel 1022 tarihli hüküm gereğince ödenen (s. 10/a-b)	2.802
18-24 Şaban 1023	Hâcı Çavuş yedinden 22 Şaban 1023'de hazineye teslim edilen (s. 24)	2.820
19-27 Zilhicce 1023	128. bölükde yevmî 5 akça ile azeb tayin edilen Tomo Kostantin adlı azebin 23 Zilhicce 1023'den itibaren ulûfesi için ödenen (s. 17) (5x360x3)	5.400
20-Evâil-i Zilkade 1023	1023 senesi Ağustos irsâliyesi için defaten yapılan ödemeler toplamı	129.756
21-25 Muharrem 1024	Hâssa azebleri 128. bölükde yevmî 5 akçaya mutasarrıf Kostantin veled-i Yani adlı zımmînin 1024 Muharreminden itibaren ulûfeleri için (s. 9) (360x5x3)	5.400
22-Evâil-i Safer 1024	1019 senesi muhasebesi görüldükten sonra zimmetinde kalan akçadan emin Ali Çavuş'un oğlu Ahmed ve damadı Hâcı Hüseyin vasıtasıyle yapılan ödeme (s. 5)	50.000

ALİ ÇAVUŞ TARAFINDAN YAPILAN ÖDEMELER

23-Evâsıt-ı C.evvel 1024	Mustafa Paşa'ya tâbi Mustafa Ağa yedinden 4 ve 18 Şaban 1023'de yapılan ödemeler (s. 14, 15)	191.146
24-1 Şevvâl 1024	1024 senesi Ağustos irsaliyesi için defaaten yapılan ödemeler (s. 7)	94.000
25-3 C.evvel 1025	1025 senesi Nevruz irsâliyesi için yapılan ödeme (s. 8)	30.000
	Aynı yıl için mukâtaa müfettişine ödenen camuş akçası (çifti 2400 akçadan) ...	48.000
26-Evâhir-i Muharrem 1026	17 Zilhicce 1019'dan itibaren mutasarrıf olduğu tahvillere mahsub olmak üzere Kastamonu muhassıl-ı Mehmed Ağa'ya yapılan ödeme (s. 3)	47.500
27-2 Safer 1026	15 Muharrem 1026 tarihli hüküm gereğince Kapıcıbaşı Mustafa Ağa'ya kadırgalar mühimmâtı için yapılan ödeme (s. 1,2)	44.000
28-Evâil-i C.âhir 1026	1024 Nevruz'u irsâliyesi için çeşitli defalar yapılan ödemeler (s. 4)	60.000
29-12 Zilhicce 1026	17 Zilhicce 1022 tahvilinden 25-27 R.âhir 1026'da Muhassıl-ı emvâl Mustafa Paşa irsaliyesi için yapılan ödemeler (s. 34)	30.572
30- » »	Bazı câmi, zâviye vs. görevlilerinin maaş ve sâir masraflar için yapılan ödemeler (s. 40)	176.760
	TOPLAM	**1.217.783**

EKLER

BA, MM 6169, s. 1

Sâbıka Sinop Gümrüğü Emini Ali Çavuş,

Hâliyâ Sinop diyârında binâ olunan kadırgalar mühimmatıçün mübaşiri olan Kapucıbaşı Mustafa Ağa -dâme mecdühu- mâl-ı mukâta'âtdan yüz seksen bin akça edâ olunmak fermân buyurulmağın zimmetinde olan mâldan mühimmât-ı mezbûre içün Ağa-yı müşârünileyhe kırk dört bin akça virilmesi ta'ayyün olunub işbu temessük ile adamı Kara Ali Bey gönderilmişdir vardukda gerekdir ki vech-i meşrûh üzere fermân olunan yüz seksen bin akçaya mahsûb olmak üzere zimmetinden lâzım gelen mâldan mezbûr Kara Ali Bey'e kırk dört bin akça teslîm idüb ve meblağ-ı mezbûru merkûma teslîmine biz ki(?) Sinop kışlasından mahz u mahtûm hüccet-i şer' iyye idesin kim hîn-i muhâsebede ibrâz idüb deynine mahsûb ola. Tahrîren fi'l-yevmi'lhâmis-i aşer şehr-i Muharremi'l-hârâm sene sitte ve ışrîn ve elf (1026).

Be-makâm-ı Kostantıniyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 2

Sebeb-i Tahrîr-i Kitâb-ı Şer'î Oldur ki,

Hâlâ Sinop iskelesinde mîrî kadırgalar binâsında me'mûr olan dergâh-ı âlî kapucıbaşılarından kıdvetül'-emâcid ve'l-â'yân Mustafa Ağa -zîde mecdühu- taraf-ı âlîlerinden zikr olan kadırgalar mühimmâtıçün iskelei mezbûre emîninden akça tahsîline havâle ta'yîn olunan ebnâ-yı sipâhiyândan fahrü'l-akrân Ali Bey nâm kimesne meclis-i şer'i şerîfde emîn-i mezbûr Ali Çelebi ibn-i Hüseyin nâm kimesne muvâcehesinde ikrâr u i'tirâf idüb zikr olan kadırgalar mühimmâtıçün fermân-ı âlîşân ile emîn-i mezbûrdan ta'yîn buyurulan kırk dört bin akçayı havâleliğim hasebi ile tahsîl idüb bi't-tamâm ve'l-kemâl alub kabz eyledüm diyücek mukırr-ı merkûmu ikrâr-ı meşrûhunda mukırrun-lehü'l-mesfûr Ali Çelebi dahi vicâhen ve şifâhen tasdîk ve tahkîk eyledikde mâ-hüve'l-vâki' ber sebîl-i temessük ketb ü tahrîr olunub yed-i tâlibe vaz' ve def' olundu ki vakt-i hâcetde müzekki-yi mâ-ceri ola. Tahrîren fi'l-yevmi's-sânî min şehr-i Saferü'l-muzaffer liseneti sitte ve ışrin ve elf (1026). Şuhûdü'l-hâl: Mevlânâ sâlih Efendi ibn-i Bâli Fakih en-nâib, El-hâc Yûsuf ibn-i Abdullah el-râcil, Abdülhalîm bin Ali, Sâmî Halîfe ibn-i Hasan el-mütevelli, Gedük Yûsuf merd-i kal'a, Abdi bin Mehmed ve gayruhum mine'l-hazırun.

BA, MM 6169, s. 15

Bâisi Tahrîr-i Hûruf Budur ki,

Mahrûre-i İstanbul'da hazîne-i âmireye bi'd-defa'ât virilüb teslîm eyledüği akçalardan bir def'a bin yirmi üç Şa'bânü'l-mübâreğin dördüncü günü kırk yedi bin beş yüz yetmiş üç akça ve bir def'a mâh-ı mezbûrun on sekizinci günü otuz üç bin akça ki cem'an seksen bin beş yüz yetmiş üç akça olur bundan akdem Sinop iskelesinde binâsı fermân olunan hâssa kadırgaların binâsıçün mukâta'âtdan beş yük akça virile diyü ta'yyün olunmağla iskele-i mezbûre emîni olan Ali Çelebi'den bir def'a alınub mühimmât-ı mezbûreye harc ve sarf olunan seksen bin beş yüz yetmiş üç akça bu hakîrin deynine mahsûb olmuşdur meblağ-ı mezbûr Ali Çelebi'nin deynine mahsûb olmak üzere sûret-i tahvîl ile işbu tezkere tahrîr olundu ki vakt-i hâcetde ibrâz idüb deynine hesâb itdire. Tahrîren fî evâsıt-ı Cemâziyelevvel sene erba'a ve ışrîn ve elf (1024).

Muhammed Çavuş
En-nâzır

BA, MM 6169, s. 16

Üst kısımda Kastamonu kadısı Dâvûd bin Mehmed'in tasdîk mührü var.

Sebeb-i Tahrîr-i Hurûf Budur ki,

Bundan akdem Sinop iskelesine emîn olan kıdvetü'l-emâsil Ali Çavuş ibn-i Hüseyin mahfil-i kazâya gelüb livâ-i Kastamonu ve Kangırı mukâta'âtına nâzır-ı emvâl olan kıdvetül'-emâsil ve'l-akrân Muhammed Çavuş mahzarında takrîr-i da'vâ idüb ben Dersa'âdet'de iken bin yirmi bir senesi Nevruzu irsâliyesiçün işbu oğlum Ahmed yedinden yirmi üç bin yedi yüz akça kabz eylemişdir hâlâ suâl olunsun didikde gıbbe's-suâl müşârünileyh Muhammed Çavuş sene-i mezbûre Nevruzu irsâliüesiçün oğlu merkûm Ahmed yedinden yirmi bin akça alub havâle olan Mîrzâ Ağa tahsîl eyledüği mâl-ı mîrîye halt idüb irsâliye eyledim vech-i meşrûh üzere meblağ-ı mezbûr yirmi bin (akça) dâhil-i hazîne olmuşdur nısfı on bin ve rub'u beş bin akça olur diyü i'tirâf eylemeğin mâ-vakaa gıbbe'tştaleb ketb olunub yed-i tâlibe vaz' ve def' olundu inde'l-hâce ihticâc eyleye. Hurrirse fî evâsıt-ı şehr-i Şa'bânü'lmu'azzam liseneti semân ve ışrîn ve elf (1028). Şuhûdü'l-hâl: Kıdvetü'l-emâsil Mustafa Çelebî el-havâle, Mustafa Bey el-cündî, Mehmed Reis bin Sâlih, Mehmed Çelebi bin el-hâc Halîl, El-hâc Abdi Çelebi bin İbrâhîm ve gayruhum.

BA, MM 6169, s. 3

An tahvîl Ali bin Hüseyin emîn-i mültezim an kıst-ı mukâta'ât-ı hassahâ-i Sinop ve tevâbi'hâ an 17 Zilhicce sene 1019.

47.500 Yalnız kırk yedi bin beşyüzdür.

Bâlâda zikr olunan kırk yedi bin beş yüz akça nısfı yirmi üç bin yediyüz elli akça olub bundan akdem bin yirmi altı Nevruzu irsâliyesi bâkîsi ile tahvîl-i atîka mahsûb olunmak üzere îsâl olunub fermân olunan bin on senesinden bâkîsin kalmadı diyü emr-i şerîf ve temessükât ibrâz eylemeğin meblağ-ı merkûm yedinden ve Ereklü(?) öşrü köhneden(?) ve esterân bahâlarından bin on dokuz iZlhiccesinin on yedisinden mutasarrıf olduğu tahvîllere mahsûb olunmak üzere emîn-i mezbûrun hîn-i muhâsebede deynine mahsûb olmak içün yedine temessük virildi. Tahrîren fî evâhir-i Muharremü'l-harâm sene sitte ve ışrin ve elf (1026).

Be-teslîm-i sened Mehmed Ağa muhassıl-ı emvâl livâ-i Kastamonu sene 1026 : 47.500

BA, MM 6169, s. 4

An tahvîl Ali bin Hüseyin emîn-i mültezim an kıst-ı mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Sinop ve tevâbihâ berâ-yı irsâliye-i Nevrûz el-vâki' fî sene 1024. Tahsîl-i Hâcı Hüseyin :

60.000 Yalnız altmış bin akçadır.

Emîn-i meşbûrun irsâliyesiçün zikr olunan 60.000 akça mukâta'a-i mezbûrun irsâliyesiçün zikr olunan 60.000 akça mukâta'a-i mezbûr mahsûlünden cem' ve tahsîl olunub ve merkûm Hâcı Hüseyin yedinden ve hizmetkârı Hâcı Mustafa elinden bi'd-defa'ât gelüb teslîm-i hazîne olunmağın temessük içün işbu sûret-i tahvîl tahrîr olunub yedine virildi ki hîn-i muhasebede ibrâz eyleye. Tahrîren fî evâil-i şehr-i Cemâziyelâhir sene sitte ve ışrîn ve elf (1026).

Be-kazâ-i(?)
Kastamonu

BA, MM 6169, s. 5

An tahvîl Ali bin Hüseyin emîn-i mültezim an kıst-ı mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Sinop ve tevâbi'hû an bahâyâ-yı mahsûl-i mukâta'a-i mezbûre el-vâki' fî sene 1019.

50.000 Yalnız elli bin akçadır.

Emîni mezbûrun muhâsebesi görülüp mukâta'a-i merkûmun mahsûlünden zimmetine edâsı lâzım olan akçadan hâlâ oğlu Ahmed ve dâmâdı Hâcı Hüseyin yedlerinden meblağ-ı mezbûr mîrî içün kabz olunub yedlerine tezkere verildi. Tahrîren fî evâil-i şehr-i Saferü'l-hayr sene erba'a ve ışrin ve elf (1024).

Be-kazâyı(?)
Kastamonu

BA, MM 6169, s. 6

An tahvîl Ali bin Hüseyin emîn-i mültezim an kıst-ı mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Sinop ve tevâbi'hâ berâyı irsâliye-i Ağustos elvâki' fî sene 1023.

Asl-ı mâl 129.756 Yüz yirmi dokuz bin yediyüz elli altı akçadır.
Mine'l-teslîmât

Teslîm-i be-hazîne-i âmire berâ-yı irsâliye-i Ağustos fî sene 1023 : 91.030.

Teslîm-i be-hazîne-i âmire an yed-i Mustafâ ber-mûceb-i emr-i şerîf fî 2 Receb sene 1023 : 14.790.

Teslîm-i be-Ahmed bin Abdullah bevvâbân-ı hâssa be-cihet-i mevâcib-i hod ber-mûceb-i emr-i şerîf fî 20 Receb sene 1023 : 2444

Der mîrî(?) $\frac{21.492}{200.936}$

Yekûn 129.756 (sah)

Emîn-i mezbûr elinden dâmâdı Mevlânâ Mehmed ve oğlu Ahmed ve dâmâdı Hâcı Hüseyin yedlerinden kıst-ı iltizâm üzere mukâtaa-i mezbûr mahsûlünden bi'd-defa'ât yüz yirmi dokuz bin yedi yüz elli altı akça alınub meblağ-ı mezbûrdan doksan bir bin otuz akça sene bin yirmi üç Ağustos irsaliyesiyle dâhil-i hazîne olunub ve on dört bin yedi yüz doksan akçası dahi sene-i mezbûre Recebinin altıncı günü dâhil-i hazîne olmağın virilen sebeb-i tahrîr hükmü emîn-i mezbûr yedine teslîm olunub ve iki bin dört yüz kırk dört akçası ber-mûceb-i emr-i şerîf bevvâbân-ı hâssa Ahmed bin Abdullah'ın mevâcibi içün virilüb ve zikr olan emr-i şerîf dahi yine emîn-i mezbûr yedine teslîm olunub ve yirmi bir bin dört yüz doksan

iki akçası dahi mukaddemâ astâne-i sa'âdetde kendü mâlımızdan sene-i mezbûre Cemâziyelâhiri'nin beşinci gününe gelince bi'd-defa'ât idhâl-i hazîne olunan iki yüz bin dokuz yüz otuz altı akçanın içinden emîn-i merkûmun deynine mahsûb olmak üzere temessük içün işbu tezkere tahrîr olunub yedine virildi ki hîn-i muhâsebede ibrâz eyleye. TaTahrîren fî evâil-i şehr-i Zilka'de sene selâse ve ışrîn ve elf (1023).

.....(?)
Kastamonu

BA, MM 6169, s. 7

An tahvîl Ali Çavuş emîn-i mukâtaa-i iskele-i Sinop bi'd-defa'ât teslîm-i hazîne kerde el-vâki' fî gurre-i Şevvâli'l-mükerrem sen e1024.

94.000 Yalnız doksan dört bin akçadır.

Mezkûr 1024 Ağustosu irsâliyesiçün bi'd-defa'ât zikr olunan doksan dört bin akça ki nısfı te'kiden li'l-asıl kırk yedi bin akça ider teslîm-i hazîne itmeğin temessük içünsûret-i ruznâmedir ki aynı ile nakl olundu. Tahrîren fî gurre-i Şevvâlâ'l-mükerrem sene 1024.

BA, MM 6169, s. 8

An tahvîl Ali Çavuş .....(*) oğlu emîn-i mültezim-i iskele-i Sinop'an yed-i hod berâ-yı irsâliye-i Nevrûz el-vâki' fî 3 şehr-i Cemâziyelevvel sene 1025.

Nakdiye 30.000 Yalnız otuz bin akçadır.

Blââda mastûr olan otuz bin akça ki nısfı te'kîden lil-asıl onbeş akça ider teslîm-i hazîne idüb ve yirmi çift camuş mîrî içün bermûceb-i emr-i şerîf çifti ikişer bin dörder yüz akçadan ki bahâları kırk sekiz bin akça ider müfettiş efendiye teslîm idüb teslîmine kendüden temessük olmak üzere ta'ahhüd ve kabûl eylemişlerdir. Tahrîren fil-yevmi's-sâlis şehr-i Cemaziyelevvel sene 1025.

BA, MM 6169, s. 9

Kıdvetü'l-kudâti'l-hükkâm ma'denü'l-fazl-ı ve'l-kelâm mevlânâ Sinop kâdısı -zîde fazlühu- tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki Kostabrin veled-i Yani nâm zımmî hâlâ dersa'âdetime gelüb arz-ı hâl su-

(*) Bir kelime okunamadı.

nub ben defterde mukayyed berât-ı hümâyûn ile yevmî beş akça vazîfe ile hâssa azab tâifesinden olub Sinop iskelesinde ..... binası fermân olunan gemiler üzerine(*) ..... ta'yîn olunmağın minba'd anda oldukça müstahakk olduğum ulûfemi Sinop iskelesi mahsûlünden verilmesi husûsunda(?) hükm-i şerîf ricâ iderim diyü bildirmeğin hazîne-i âmiremde mahfûz olan .....(*) hâssa azeblerden yüz yirmi sekizinci bölükde yevmî beş akça ulûfeye mutasarrıf idüğü mukayyed görülmeğin iskele-i mezbûrede mîrî gemiler binâ oluncaya değin elinde olan berâtı mûcebince müstahakk olduğu vazîfesin virilmek emr idüb buyurdum ki hükm-i şerîfim ile vardukda bu bâbda sâdır olan fermân-ı hümâyûnum üzere amel idüb dahi mezbûrun vech-i meşrûh üzere mâliye tarafından virilen berât-ı hümâyûnum mûcebince müstahakk olub bir def'a kendüye virilmeyen ulûfesi bin yirmi dört Muharremi gurresinden gemiler binâ oluncaya değin iskele-i merkûm mahsûlünden virdüresin emr-i şerîfime muhâlif ve berât-ı hümâyûnuma mugâyir kimesneye iş itdirmeyesin şöyle bilesin ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümâyûnumu yerini ibkâ eyleyüb alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ışrîn şehr-i Muharremü'l-harâm sene erba'a ışrîn ve elf (2024).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 10/a

Kıdvetül'kudât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazl-ı ve'l-kelâm mevlanâ Sinop kâdısı -zîde fazlühu- tevk'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola kî, mahmiyye-i Galata'da hassâ rüesâdan seksen üçüncü bölükde yevmî onbir akça ulûfeye mutasarrıf olan Muhammed (Reis) bin yirmi bir recec ve reşen ve lezezi ulûfesiçün lâzım gelen iki bin sekiz yüz iki akça ulûfesi .....(*) virilmek emr idüb buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda bu bâbda sâdır olan fermân-ı şerîf mûcebince amel idüb dâhi mezbûrun târîh-i mezkûrda vech-i meşrûh üzere müstehakk olduğu iki bin sekiz yüz iki akça ki te'kîden lil-asıl nısfı bin dörtyüz bir akça ider meblağ-ı merkûmu fermân-ı şerîfim muktezâsınca iskele-i mesfûre mahsûlünden bi't-temâm virdürüb bir akçasın ve bir habbesin alıkodurmayasın ve meblağ-ı mezbûr tamâmen virildikden sonra işbu hükm-i şerîfim zahrına hüccet yazub akça alınan eminin yedine vaz' eyleyesin ki hîn-i muhâsebede ibrâz idüb deynine mahsûb itdire şöyle bilesin alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' şehr-i Cemâziyelevvel sene isnâ ışrîn ve elf (1022).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

(*) Belge tahrip olmuş olduğundan birkaç kelime okunamadı.

BA, MM 6169, s. 10/b

Sebeb-i Tahrîr-i Kitâb Oldur ki,

Mahmiyye-i Galata'da sâkin hâssa rüesâdan seksen üçüncü bölükde yevmî onbir akça ulûfeye mutasarrıf olan Muhammed Reis bin yirmi bir recec ve reşen ve lezezi ulûfesi ki cem'an iki bin sekiz yüz iki akçayı bi't-tamâm ve'l-kemâl Sinop iskelesi emîni olan .....(*) Ali Çelebi yedinden ahz u kabz eyledim ve alâkam kalmadı diyü mukırr olmağın mukırr-ı mezbûrun vech-i meşrûh üzere vâki' olan ikrârını mukırrun-lehü'l-mesfûr Ali Çelebi vicâhen ve şifâhen tasdîk itdikde mâ-ceri hıfzen lîl-makâl ketb ve imlâ olunub yedine vaz' olundu ki vakt-i hacetde ibrâz edine. Tahrîren fî evâhir-i şehr-i Recebi'l-müreccb sene selâse ve ışrîn ve elf (1023). Şuhûdü'l-hâl: Hüseyin bin Halîl, Hamîd Efendi, Hamza bin Abdurrahman, Hâcı Rıza bin Kâsım ve gayruhum.

BA, MM 6169, s. 11

Bâis-i Tahrîr-i Tezkere budur kı,

Hâlâ Ağustos irslâiyesiçün Sinop gümrüğü mukâta'ası Emini Ali Çavuş yedinden mukâta'a kıste'l-yevminden mîrî içün otuz bin akça ki nısfı on beş bin akça (ider) meblağ-ı mezbûru alub kabz itmekle emîn-i mezbûrun yedine temessük içün işbu varaka tahrîr olunub virildi ki hîn-i muhâsebede deynine mahsûb olub vakt-i hâcetde ihticâc edine. Tahrîren fi'l-yevmi't-tâsi şehr-i Ramazâni'l-mübârek sene isnâ ışrîn ve elf (1022).

Hafız
Muhammed Çavuş
En-nâzır

BA, MM 6169, s. 12

Bâis-i Tahrîr-i Hurûf Oldur ki,

Bundan akdem dergâh-ı âlî kapucıbaşılarından olub hâlâ Haleb Beylerbeyisi olan Dâvud Paşa hazretleri yedinden bu hakârîn tahvîlinden mukâta'ât kıstı içün dört yüz akça sâlyân olunmağın teslîm-i hazîne olduğuna sebeb-i tahrîr hükmü vârid olmağla mûcebince virilmek lâzım olmağın ümenâya tevzî' olundukda hâlâ Sinop iskelesi emîni olan Ali Çelebi yedinden altmış bin akça ve çivid bahâsından(?) Yörük Hâcı Mustafa yedinden otuz bin akça ki zikr olunan otuz bin akçaya mezbûr Hâcı Mustafa

(*) Belge tahrip olmuş olduğundan bir iki kelime okunamadı.

yedine tezkere virilmişdir lâkin beş bin akçasın harc-ı sâire içün hesaâb olunup bâkî seksen beş bin akça olur nısfı kırk iki bin beş yüz ider meblağ-ı mezbûr seksen beş bin akça muhâsebesine mahsûb olmak üzere işbu hurûf ketb olunub yedine virildi. Fî evâsıt-ı şehr-i Cemâziyelevvel sene ihdâ ve ışrîn ve elf (1021).

Muhammed Çavuş
En-nâzır

BA, MM 6169, s. 13

Bâis-i Tahrîr-i Hurûf Budur ki,

Sinop mukâta'asına ber-vech-i iltizâm emîn olan Ali Çavuş Dersa'âdet'e gidib bin yirmi bir senesinde vâki' Nevruz-ı hümâyûn irsaliyesiçün oğlu Ahmed yedinden mukâtaa-i merkûm mahsûlünden yirmi bin akça ki nısfı on bin ve rub'u beş bin akça ider mîrî içün kabz olunub havâle Mirzâ Ağa ile Dersa'âdet'eirsal olunan mâl-i mîrîye halt olunub hızâne-i âmireye irsâl olunmağın yedine temessük içün tezkere virildi ki vakt-i hâcetde ihticâc edine. Tahrıren fî târîhü'l-mezbûr (1021).

Muhammed Çavuş
En-nâzır-ı Mukâta'ât

BA, MM 6169, s. 14

An tahvîl Muhammed Çavuş an çavuşân-ı dergâh-ı âlî nâzır-ı mültezim an kıst-ı mukâtaât-ı Kastamonu ve Kangırı ve tevâbi'hâ bâ-tevârîh-i muhtelife an yed-i Mustafa Ağa tâbi'-i hazret-i Mustafa Paşa. 80.573.

An akça-i mezbûre	An tefavüt-i hasene ve guruş
79.445	1128

Nakd-i fî 18 Şa'bân sene 1023 : 33.000
An akça-i mezbûre : 32.538
An tefavüt-i hasene ve guruş : 462
Nakd-i fî 4 Şa'bân sene 1023 : 77.573
An akça-i mezbûre : 76.907
An tefavüt-i hasene ve guruş : 666

Temessük hükmü içün sûret-i tahvâldir ki nakl olundu.

Sûreti'l-asli't-temessük tesbit-i(?) namakahu el-hakîr İsâ el-kâdı-i Boyâbâd affa anhu.

BA, MM 6169, s. 17

Sebeb-i Tahrîr-i tevkî'-i refî'i hümâyûn oldur ki,

İşbu dârende-i fermân-ı hümâyûn Kostantin Papas mahmiyye-i Galata'da hassa azebler yüz yirmi sekizinci bölükde düstûr-ı mükerrem müşîr'i mufahham nizâmü'l-âlem vezâretle kapudanım olan Halîl Paşa -edamallahu te'âlâ iclâlühu- tezkeresi mûcibince olan Tomo Kostantin yedine bin yirmi üç Zilhiccesinin yirmi üçüncü gününden yevmî beş akça ulûfe ile azeb nasb idüb bu berât-ı hümâyûnu virdim ve buyurdum ki varub hidmet-i lâzımesin edâ eyledikden sonra mezkûrun ulûfesi sâir yoldaşları ile ma'an havâle oluna şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâbi' ve işrîn şehr-i Zilhicceti'ş-şerîfe sene selâse ve işrîn ve elf (1023).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

(Belgenin kenarında) Mutabık-ı liaslih'il-muta' ketebetü'l-fakir Mehmed bin İbrâhîm el-mevlâ-yı Sinop affa anhuma.

BA, MM 6169, s. 18

Sebeb-i Tahrîr-i tevki'-i refi'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub tevârîh-i muhtelife ile Kastamonu ve Kangırı ve Sinop iskelesi gümrüğü mukâta'aşına bir-vech-i iltizâm nâzır ve emîn olan Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'a-i mezkûre mahsûlünden beş bin üç yüz seksen akça ve tefâvüt-i hasene ve guruşdan yetmiş altı akça ki cem'an beş bin dört yüz elli altı akça ider meblağ-ı mezkûr bin yirmi bir Saferinin yedinci gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi. Şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-işrîn şehr-i Saferü'l-hayr sene ihdâ ve işrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 19

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Livâ-i Kastamonu ve Kangırı ve tevâbi'hâ mukâta'âtına tevârîh-i muhtelife ile nâzır ve mültezim olan dergâh-ı âlî çavuşlarından (belge tahrip

olmuş, birkaç kelime okunamadı) mukâta'ât-ı mezbûre mahsûlünden iki bin dört yüz kırk dört akça ve tefavüt-i hasene otuz dört akça ki cem'an iki bin dörtyüz yetmiş sekiz akça olur meblağ-ı mezbûr bin yirmi üç Recebi'l-müreccebinin sekizinci gününden dergâh-ı mu'allâm bevvâblarından Ahmed (bin) Abdullah nâm bevvâb yedinden hazîne-i âmireme teslîm olunmağın temessük içün işbu hükm-i şerîf virildi şöyle bileber alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdi ve'l-ışrîn şehr-i Recebi'l-mürecceb sene selâse ve ışrîn ve elf (1023).

Be-makâm-ı Kostantınıyye

BA, MM 6169, s. 20

Sebeb-i tahrîr-i tevkî-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub Kastamonu ve Kangırı ve Sinop iskelesi gümrüğü mukâta'asına tevârîh-i muhtelife ile nâzır ve emîn olan Muhammed Çavuş tahvîlinden zikr olunan iskele gümrüğü mahsûlünden üç bin ikiy üz doksan sekiz akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan kırk altı akça ki cümle üç bin yüz kırk dört akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi Cumâde'l-ulâsının beşinci gününden tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi't-tâsi şehr-i Cumâde'l-ulâ sene ışrîn ve elf (1020).

Be-makâm-ı Kostantınıyye

BA, MM 6169, s. 21

Sebe b-i tahrîr-i tevkî'-i refî-i hümâyûn oldur ki,

Tevârîh-i muhtelife ile Kastamonu ve Kangırı sancaklarında vâki' Sinop iskelesi gümrüğü ve tevâbi' mukâta'âtına nâzır olan dergâh-ı âlî çavuşlarından Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre kıstından bin kırk sekiz akça ve tefavüt-i hasene ve guruş içün on dört akça ki cem'an bin altmış iki akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi bir Rebiülevvelinin yirmi sekizinci gününden Haleb Beylerbeyisi Dâvud -dâme ikbâlühuya tâbi Hüsâm nâm bevvâb yedinden teslîm-i hazîne olunmağın temessük içün işbu hükm-i şerîfim virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi't-tâsi ve'l-ışrîn şehr-i Rebiülevvel sene ihdâ ve ışrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 22

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub tevârîh-i muhtelîfe ile Kastamonu ve Kangırı mukâta'âtına nâzır ve emîn olan Muhammed Çavuş tahvîlinden zikr olunan mukâta'âta tâbi Sinop iskelesi gümrüğü mahsûlânden beş bin beş yüz akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan seksen sekiz akça ki cem'an beş bin beş yüz elli sekiz(*) akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi Ramazânü'l-mübâreğin gurresinden tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş -zîde kadrühu- yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâlis şehr-i Ramazânü'l-mübârek sene ışrîn ve elf (1020).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 23

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Kastamonu sancağında vâki' Kangırı mukâta'alarına nâzır ve mültezim olub dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından kıdvetü'l-emâsıl ve'l-akrân Muhammed Çavuş -zîde kadrühu- tahvîlinden Sinop iskelesi mahsûlünden on iki bin yedi yüz(*) ve tefavüt-i hasene ve guruşdan .....(*) akça ki cümle on iki bin dokuz yüzseksen akça ider meblağ-ı mezbûr bin on dokuz Şevvâlinin yirmi beşinci tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden hazîne-i âmirem defterlerine îrâd ve masraf kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-i şerîfim virildi şöyle bileler âlâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâdis ve'l-ışrîn şehr-i Şevvâlü'l-mükerrem sene tis'a aşer ve elf (1019).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 24

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Bin on dokuz Zi'l-ka'desinin on yedinci gününden Sinop iskelesi mukâta'asına ber-vech-i iltizam emîn olan Ali tahvîlinden mukâta'a-i mezbûre kıstından iki bin yedi yüz seksen bir akça ve tefavüt-i hasene ve guruş-

(*) Sehven 58 yazılmış olmalı. Doğrusu 5588 akça eder.

dən otuz dokuz akça ki cümle iki bin sekizyüz yirmi akça olur meblağ-ı mezbûr bin yirmi üç Şâ'bânü'l-mu'azzamanın yirmi ikinci gününde tersâne çavuşu olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Hâcı Çavuş zîde kadrühu yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i şerîfim virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' ve'l-işrîn şehr-i Şa'bânü'l-mu'azzam sene selâse ve işrîn ve elf (1023).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 25

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub tevârîh-i muhtelife ile Kastamonu ve Kangırı sancaklarında vâki' muhâta'ât nâzırı ve emîni olan Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre tâbi' Sinop iskelesi gümrüğü mahsûlünden dokuz bin iki yüz sekiz akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan yüzotuz akça ki bu cümle dokuz bin üçyüz otuz sekiz akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi Şevvâlü'l-mükerremimin yirmi sekizinci gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden hazîne-i âmire defterlerine îrâd ve masraf kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' şehr-i Zi'l-ka'de sene işrîn ve elf (1020).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 26

Sebeb-i tahrîr-i tevkî-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Kastamonu ve Kangırı sancaklarında vâki' mukâta'ât nâzırı olan Muhammed Çavuş tahvîlinden Sinop iskelesi mahsûlünden iki bin beş yüz on beş akça ve tefâvüt-i hasene ve guruşdan otuz beş akça ki cem'an iki bin beş yüz elli akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi bir Recebi'l-mürecebinin yirminci gününden tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i şerîf virildi. Şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâni aşer şehr-i Şa'bânü'l-mu'azzam sene ihdâ ve işrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 27

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub tevârîh-i muhtelife ile Kastamonu ve Kangırı sancaklarında vâki' Sinop iskelesi gümrüğü ve tevâbi'i mukâta'âtına ber-vech-i iltizâm nâzır ve emîn olan Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre mahsûlünden iki bin seksen üç akça ve tefâvüt-i hasene ve guruşdan yirmi dokuz akça ki cümle iki bin yüz on iki akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi bir Ramazânü'l-mübâreğinnin dokuzuncu gününde tersâne-i âmirem çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. TaThrîren fi'l-yevmi's-sâni aşer şehr-i Ramazânü'l-mübârek sene ihdâ ve ışrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 28

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümüyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub tevârîh-i muhtelife ile Kastamonu ve Kangırı ve tevâbii mukâta'âtına ber-vech-i iltizâm nâzır ve emîn olan Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre tevâbiinde Sinop iskelesi mahsûlünden iki bin yedi yüz altmış üç akça ve tefâvüt-i hâsene ve guruşdan otuz dokuz akçaki cem'an iki bin sekiz yüz iki akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi bir Ṣa'bânü'l-mu'azzamının yirmi altıncı gününde tersâne-i âmiren çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i şerîf virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâlis şehr-i Ramazânü'l-mübârek sene ihdâ ve ışrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 29

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Kastamonu ve Kangırı ve tevâbii mukâta'âsına tevârîh-i muhtelife ile nâzır ve mültezim olan dergâh-ı âlî çavuşlarından Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre kıstından on dört bin yediyüz doksan ve

tefâvüt-i hasene ve guruşdan iki yüz on akça ki cem'an onbeş bin akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi üç Recebü'l-müreccebinin altıncı gününde Dâvud Paşa'nın tevâbiinden Mustafa -zîde mecdühu- yedinden teslîm-i hazîne olunmağın temessük içün işbu hükm-i şerîfim virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-aşir şehr-i Recebü'l-müreccb sene selâse ve ışrîn ve elf (1023).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 30

Sebeb-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub Kastamonu ve Kangırı mukâta'âtına tevârîh-i muhtelif ile nâzır ve emîn olan Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûreye tâbi Sinop iskelesi gümrüğü mahsûlünden üç bin dokuz yüz doksan iki akça ve tefâvüt-i hasene ve guruşdan elli altı akça ki cümle dört bin kırk sekiz akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi Zi'l-ka' desinin on sekizinci günündetersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden hazîne-i âmirem defterlerine îrâd ve masraf kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâdis ve'l-ışrîn şehr-i zi'l-ka'deti'ş-şerîfe sene ışrîn ve elf (1020).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 31

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Bin on dokuz Zilhiccesinin on sekizinci gününde Kastamonu nezâretine tâbi Sinop iskelesi gümrüğü ve tevâbii mukâta'âtına ber-vech-i iltizâm emîn olan Ali tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre kıstından on dokuz bin yüz yetmiş üç akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan iki yüz yetmiş üç akça ki cümle yirmi bin iki yüz elli altı akça ider meblağ-ı mezbûr tersâne çavuşlarından Hâcı Çavuş -zîde kadrühu- yedinden bin yirmi üç Saferinin on dokuzuncu gününde teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdi ve'l-ışrîn şehr-i Saferü'l-muzaffer sene selâse ve ışrîn ve elf (1023).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 32

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub Kastamonu ve Kangırı ve Sinop iskelesine tevârîh-i muhtelife ile ber-vech-i iltizâm emîn olan Muhammed Çavuş tahvîlinden iskele-i mezbûre mahsûlünden üç bin on dört akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan kırk iki akça ki cem'an üç bin elli altı akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi bir Saferinin altıncı gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-selâse şehr-i Saferü'l-muzaffer sene ihdâ ve ışrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 33

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub tevârîh-i muhtelife ile Kastamonu ve Kangırı sancaklarında vâki' mukâta'ât nâzırı ve emîni olan Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûreye tâbi Sinop iskelesi gümrüğü mahsûlünden yedi bin dokuz yüz seksen akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan yüz on akça ki cem'an sekiz bin doksan altı akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi Şevvâlü'l-mükerreminin sekizinci gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden hazîne-i âmirem defterlerine îrâd ve masraf kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-i şerîfim virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar, Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' şehr-i Zi'l-ka'de sene ışrîn ve elf (1020).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 34

An tahvîl Ali bin Hüseyin emîn-i mültezim an kıst-ı mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Sinop ve Çeltük enhâr-ı Duragan an 17 Zilhicce sene 1022 : 30.572

Nakl fî 25 Rebiülâhir sene 1026 ber-mûceb-i irsâliye-i Mustafa Paşa muhassıl-ı emvâl an yed-i Arslan Çavuş ve Hüseyin Çelebi Şeyhzâde : 26.572.

An akça-i mezbûre : 26.466
An tefavüt-i hasene ve guruş : 160

Nakl fî 27 Rebiülâhir sene 1026 ber-mûceb-i irsâliye-i mezbûre an yed-i Ca'fer Şah : 4000

An akça-i mezbûre : 3.944
An tefavüt-i hasene ve guruş : 56

Hızâne-i âmiriye teslîm olunan akçaların sûretidir ki aynı ile nakl olunub mültezimin yedine virildi ki temessük edine fî 12 Zilhicce sene 1026.

BA, MM 6169, s. 35

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olub tevârîh-i muhtelife ile Kastamonu ve Kangırı sancaklarında vâki' mukâta'ât nâzırı ve emîni olan Muhammed Çavuş tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûreye tâbi Sinop iskelesi gümrüğü mahsûlünden dokuz bin beş yüz yetmiş dokuz akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan yüz otuz beş akça ki cem'an dokuz bin yedi yüz on dört akça olur meblağ-ı mezbûr bin yirmi Şevvâlü'l-mükerreminin yirmi sekizinci gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden hazîne-i âmire defterine îrâd ve masraf kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-işerîfim virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fî'l-yevmi'r-râbi' şehr-i Zi'l-ka'de sene ışrîn ve elf (1020).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 36

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Sinop mukâta'âsı emîni olan (isim yazılmamış) tahvîlinden mukâta'â-i mezbûre mahsûlünden on beş bin üç yüz yetmiş dört akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan iki yüz on sekiz akça ki cem'an on beş bin beş yüz doksan iki akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi bir Zi'l-ka'desini on altıncı

gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş -zîde kadrühu- yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîrenfi'l-yevmi'r-râbi' ve'l-ışrîn şehr-i Zi'l-ka'de sene ihdâ ve ışrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 37

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Sinop mukâta'âsı emîni olan (isim yazılmamış) tahvîlinden mukâta'â-i mezbûre mahsûlünden altı bin beş yüz doksan beş akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan doksan üç akça ki cem'an altı bin altı yüz seksen sekiz akça ider meblağ-ı mezbûr bin yirmi bir Zi'l-ka'desinin on altıncı gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş -zîde kadrühu- yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnun virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' ve'l-ışrîn şehr-i Zi'l-ka'de sene ihdâ ışrîn ve elf (1021).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 38

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Sinop iskelesi ve tevâbii mukâta'âsına ber-vech-i iltizâm emîn olan Ali tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre kıstından bin sekizyüz altmış akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan on sekiz akça ki cem'an bin sekizyüz altmış sekiz akça ki te'kiden lil-asıl nısfı dokuz yüz otuz dört akça olub meblağ-ı mezbûr bin on dokuz Recebi'l-müreccebinin on altıncı günü tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş yedinden hızâne-i âmirem defterlerine mahsûb kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'üimâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ışrîn şehr-i Recebi'l-müreccb sene tis'a ve aşer ve elf (1019).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 39

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Sinop ve tevâbii iskelesi gümrüğü mukâta'asına emîn ve mültezim olan Ali Çelebi tahvîlinden mukâta'ât-ı mezbûre kıstından dört bin on dört akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan elli altı akça ki cem'an dört bin yetmiş akça iderm eblağ-ı mezbûr bin on dokuz Recebi'l-müreccebinin on yedinci gününde dergâh-ı âlî bevvâblarından Hüseyin nâm bevvâb yedinden keslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûn virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdi ve'l-ışrîn şehr-i Recebi'l-müreccb sene tis'a aşer ve elf (1019).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 40

(Muhâsebeci efendi mahallerini göre)

Be-cihet-i mezkûrîn an mahsûl-i mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Sinop.

Be-ciheti vezâifi hüdâmı câmii şerîf-i Sultan Alaeddin der-kal'a-i Sinop.

Berâ-yı vazîfe-i hatîb imâm fî yevm 6,
Berâ-yı vazife-i müezzin-i câmi-i şerîf fî yevm 2,
Be-cihet-i vazîfe-i müezzin-i diğer fî yevm 2,
Be-cihet-i vazîfe-i vâiz- icâmi-i şerîf fî yevm 4,
Be-cihet-i vazîfei kalem ve sa'at-i câmi-i şerîf fi yevm 6,
Be-cihet-i na't-hân fî yevm 2,
Be-cihet-i câmi-i Sinop ..... müezzin fî yevm 2,
Yekûn neferen fî yevm 24 fî ..... 51.840.

Vazîfe-i Seyyid Yahyâ ..... hân an 17 Zilhicce 1019 fî yevm 5 fî 10800.

Vazîfe-i Derviş Mehmed an duâguyân fî yevm 15 fî 32.400
Vazîfe-i Şeyh Osman an evlâd-ı Şeyh ..... Nurullah .... fî sene hınta müd 2, ürz nîm ..... müd 4 fî ..... 50.280.

Be-cihet-i Şeyh Mustafa bin Şeyh Nasreddin an evlâd-ı Şeyh Ziyâeddin an mahsûl-i karye-i Yahya(?) tâbi'-i kazâ-i Boyâbâd an mukâta'a-i iskele-i Sinop fî sene hınta müd 1, ürz nîm(?) ..... müd 3 fî ..... 31.440.

Vechi meşrûh üzere bulunanlar mastûrdur.

Anadolu muhâsebecisi Şâmi Efendi'nin sahhıdır. Tahrîren fî selh-i Muharrem sene 1029.

Mevlânâ Mustafa duâfuy fî çeltük müd 2 an mahsûl-i mukâta'a-i Boyâbâd tâbi-i Sinop diye defterde mastûrdur.

BA, MM 6169, s. 41

Baş muhâsebede görüle.

An mukâta'a-i gümrük-i iskele-i Sinop an tahvîl Ali Çavuş emîn-i mültezim-i mukâta'a-i mezbûre.

Be-teslîm-i Mustafa Ağa ser bevvâbîn-i dergâh-ı âlî el-mübâşir kim mühimmât-ı kadırgahâ-i hâssa der-iskele-i Sinop tersâne-i hâssa( ) an zamân-ı Mustafa Paşa muhassılı emvâl-i Kastamonu an vâcib-i sene 1026 : 44.000 der 180.000

Be-teslîm-i Abdullah Reis an rüesâ-yı hâssa el-mübâşir kim mühimmât-ı kadırgahâ-i hâssa der iskelei Sinop ..... an vücibi sene 1023 : 1000.000

Muhâsebelerinde mahalli görülmek lâzımdır.

Ber-mûceb-i muhâsebe-i Abdullah kapudân emîn-i kadırgahâ-i hâssa. Der cânib-i Sinop el-vâki' an şehri Muharremü'l-harâm sene 1020 ilâ 19 Receb sene 1023.

An tahvîl Muhammed Çavuş en-nâzır-ı der livâ-i Kastamonu ve Kangırı an akça-i mukâta'ât-ı mezbûre kim kadırgahâ-i cedîd-i donanma-i hümâyûn : 184.500 Yalnız yüz seksen dört bin beş yüz akçadır.

An tahvîl Ali Çavuş an çavuşân-ı dergâh-ı âlî ve emîn-i gümrük-i iskele-i Sinop berâ-yı ihrâcâti mâliye Mehmed Reis an akçai iskele-i mezbûre : 100.000 Yalnız yüz bindir.

Muhasebesinden vech-i meşrûh üzere mastûrdur.

Tahrîren fî 12 Safer sene 1029.

BA, MM 6169, s. 42/a

Kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'-i ..... dergâh-i mü'allâm kapucıbaşılarından olub Kastamonu ve Bolu sancaklarında muhassıl-i emvâl olan Dâvud -zîde mecdühu- tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, hâssa reislerden ..... yevmî yirmi altı akça ulûfeye mutasarrıf

olan Ali Siyamî'nin bin on beş masar'ı ve bin on altı reşen'i ulûfesiçün dört bin beş yüz yetmiş altı akça tahsîl eylediğin emvâl-i hâssadan virilmek emr idüb buyurdum ki, ... mezbûrun vech-i meşrûh üzere müstahakk olduğu ulûfesiçün dört bin beş yüz yetmiş altı akçaya te'kîden lil-asıl nısfı iki bin iki yüz seksen sekiz akça ider meblağ-ı mezbûru emrim üzere tahsîl eyledüğün emvâl-i hâssadan virüb işbu hükm-i hümâyûnumu hıfz eyleyesin şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâbi ve'l-ışrîn şehr-i Cemâziyelevvel sene seb'a aşer ve elf (1017).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, sa. 42/b

Hâssâ reislerden hâssa-i harcda(?) yevmî yirmi altı akça ulûfeye mutasarrıf olan Ali bin Siyamî meclis-i şer'-i şerîfde Sinop iskelesinde emîn olan fahrü'l-akrân Ali Çavuş muvâcehesinde ikrâr u i'tirâf idüb müstahakk olduğum dört bin beş yüz yetmiş altı akça ki te'kiden lil-asıl(?) nısfı iki bin iki yüz seksen sekiz akça ider meblağ-ı mezbûru ber-mûceb-i emr-i âlî emîn-i mezbûr yedinden bi't-tamâm ahz u kabz eyledim didikde mukırr-ı mezbûrun vech-i meşrûh üzere vâki' olan ikrârını emîn-i mezbûr bi'l-muvâcehe tasdîk itdikden sonra vâki'-i hâl bi't-tamâm ketb olundu. Hurrire fî evâil-i şehr-i Ramazânü'l-mübârek sene ışrîn ve elf (1020). Şuhûdü'l-hâl: Kurd Efendi el-Kâdı, Mehmed bin Süleyman, Mehmed bin el-hâc Ca'fer(?), Elhâc Mustafa bin el-hâc Pîrî ve gayruhum.

BA, MM 6169, s. 43/a

Kıdvetü'l-kudati'l-hükkâm ma'denü'l-fezâil-i ve'l-kelâm Mevlânâ Sinop mukâta'âtı müfettişi -zîde fazlühu- tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki hâssa rüesâdan seksen üçüncü bölükde yevmî on bir akça ulûfeye mutasarrıf olan Muhammed Siyâmî bin on beş Re'cec Reşen ve Lezez'i ulûfeleri içün iki bin sekiz yüz beş akçası Sinop mukâta'ası mahsûlünden virlmek emr idüb buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda bu bâbda sâdır olan emrim mûcebince amel idüb dâhi mezbûrun târîh-i mezkûrda vech-i meşrûh üzere müstahakk olduğu iki bin sekiz yüz beş akçanın te' kiden lil-asl nısfı bin dört yüz iki buçuk akça ulûfesinin mukâta'a-i mezkûre mahsûlünden virüb bir akça ve bir habbesin alıkodurmayasın ve meblağ-ı mezkûr tamâmen virildikden sonra işbu hükm-i hümâyûnumun zahrına hüccet yazub akça alınan emînin yedine vaz' eyleyesiz ki hîn-i

muhâsebede ibrâz ve deynîne mahsûb itdire şöyle bilesiz alâmet-i şerîfei i'timâd kılasız. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis-i şaşer şehr-i Cemâziyelâhir sene sitte aşer ve elf (1016).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 43/b

El-emr-i
el-kâdi-i Boyâbâd el-müfettiş-i be-mukâta'ât-ı Kastamonu ve Kangırı (mühür)

Sebeb-i tahrîr-i hûruf oldur ki,

Hâssa rüesâdan seksen üçüncü bölükde yevmî on bir akça ulûfeye mutasarrıf olan Muhammed Siyamî meclis-i şer'-i şerîfde Sinop iskelesi emîni olan Ali Çavuş muvâcehesinde ikrâr u i'tirâf idüb bin on beş Recec ve Reşen'i ve Lezez'i içün müstahakk olduğu iki bin sekizyüz beş akça ulûfe ber-mûceb-i emr-i âlî emîn-i müşârünileyh yedinden bi't-temâm ve'l-kemâl ahz u kabz eyledim didikde mukırr-ı mezbûrun vech-i meşrûh üzere câri olan ikrârını emîn-i merkûm Ali Çavuş bi'l-muvâcehede tasdîk u tahkîk itdükden sonra mâ-hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu. Tahrîren fî evâil-i şehr-i Ramazânü'l-mübârek liseneti ışrîn ve elf (1020). Şuhûdü'l-hâl: Mehmed bin Süleyman, Mevlânâ Kurd Efendi el-kâdı, Mehmed Efendi el-kâdı, Muslı Çelebi bin Abdurrahman Halîl bin Bahşayiş ve gayruhum.

BA, MM 6169, s. 44/a

Kıdvetü'l-kudâti'l-hükkâm ma'denü'l-fezâil-i ve'l-kelâm Sinop mukâta'atı müfetişi -zîde fazlühu- tevkî'ii refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki hâssa rüesâdan seksen üçüncü birlikde yevmî on bir akça ulûfeye mutasarrıf olub Sinop'da mîrî kadırgalar hidmetinde olan Muhammed müstahakk olduğu bin on altı Lezez'i ve bin on yedi Masar'ı ve Recec'i ve Lezez'i ve bin on sekiz Masar'ı ulûfeleriyçün lâzım olan dört bin altıyüz yetmiş akça Sinop iskelesi mahsûlünden virilmek emr idüb buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda bu bâbda sâdır olan fermân-ı hümâyûnum mûcebince amel idüb dâhi mezbûrun vech-i meşrûh üzere müstahakk olduğu dört bin altıyüz yetmiş akça ki te'kîden asl(?) iki bin üçyüz otuz beş akça ider emrim üzere iskele-i mezbûre mahsûlünden virdirüb ve meblağ-ı mezbûr tamâmen virildikden sonra işbu hükm-i hümâyûnumun zahrına

hüccet yazub akça alınan emînin yedîne vaz' eyleyesin ki hîn-i muhâsebede ibrâz idüb deynine mahsûb itdire şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fi'l-yevmi's-sânî şehr-i Rebiülâhir sene semân aşer ve elf (1018).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahmiyye

BA, MM 6169, s. 44/b

el-emr-i
el-kâdi-i Boyâbâd el-müfettiş-i be-mukâta'a-i Kastamonu ve Kangırı (mühür)

Sebebi tahrîr-i hurûf oldur ki,

Hâssa rüesâdan seksen üçüncü bölükde yevmî on bir akça ulûfeye mutasarrıf olub Sinop'da mîrî kadırgalar kidmetinde olan Muhammed meclis-i şer'-i şerîfde Sinop iskelesinde emîn olan Ali Çavuş muvâcehesinde ikrâr u i'tirâf idüb müstahakk olduğum bin on altı Lezez'i ve bin on yedi Masar'ı ve Recec'i ve Lezez'i ve bin on sekiz Masar'ı ulûfelerimi bermûceb-i emr-i âlî emîn-i merkûm yedinden cem'an dört bin altıyüz yetmiş akçayı bi't-tamâm ahz u kabz eyledim didikde mukırr-ı mezbûrun vech-i meşrûh üzere câri olan ikrârını emîn-i mezbûr bi'l-muvâcehe tasdîk itdikden sonra vâki' hâl bi't-taleb ketb olundu. Hurrire fî evâil-i şehr-i Ramazânü'l-mübârek liseneti işrîn ve elf (020). Şuhûdü'l-hâl : İbrâhîm bin Kâsım, Mehmed bin Süleymân, Abdülfettâh bin Abdurrahman, Mustafa bin İsmâ'îl, Mehmed bin Mustafa ve gayruhum.

BA, MM 6169, s. 45

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümüyûn oldur ki,

Bin on Zilhiccesinin yirmi yedinci gününde Sinop iskelesi gümrüğü ve tevâbii mukâta'âtına ber-vech-i iltizâm emîn olan Ali tahvîlinden mukâta'a-i mezbûre mahsûlünden üç bin üç yüz elli bir akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan kırk yedi akça ki bu cümle üç bin üç yüz doksan sekiz akça ider meblağ-ı mezbûr bin on dokuz Recebi'l-mürec binin ikinci gününde hâssa reislerden Hâcı Çavuş yedinden hâzine-i âmirem defterlerine îrâd ve masraf kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâbi' şehr-i Ramazâni'l-mübârek sene tis'a aşer ve elf (1019).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 46

Sebeb-i Tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur kl,

Sinop ve tevâbii gümrüğü iskelesinin bin on Zilhiccesinin yirmi yedinci gününde emîn ve mültezim olan Ali tahvîlinden iskele-i gümrük mahsûlünden bin sekiz yüz altmış iki akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan yirmi altı akça ki cem'an bin sekiz yüz altmış iki akça olur meblağ-ı mezbûr bin on dokuz Saferinin dokuzuncu gününde hâssa reislerden (isim yazılmamış) nâm kimesne yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i şerîfim virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâni aşer şehr-i Saferü'l-muzaffer sene tis'a ışrîn ve elf (1019).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 47

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'-i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Nefs-i Sinop sâkinlerinden olub bin on Zilhiccesinin on yedinci gününde Sinop ve tevâbii mukâta'asına ber-vech-i iltizâm emîn olan Ali tahvîlinden mukâta'a-i mezbûre mahsûlünden dört bin yedi yüz seksen bir agça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan altmış yedi akça ki bu cümle dört bin sekiz yüz kırk sekiz akça ider meblağ-ı mezbûr bin on dokuz Cemâziyelâhiresinin on birinci gününde tersâne-i âmire çavuşlarından Hâcı Çavuş -zîde kadrühu- yedinden teslîm-i hazîne olmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdi-l aşer şehr-i Cemâziyelâhir sene tis'a aşer ve elf (1019).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 48

Sebeb-i tahrîr-i tevkî'i refî'-i hümâyûn oldur ki,

Bin on Rebiülâhirinin yirmi altıncı gününde Sinop gümrüğü ve tevâbii mukâta'asına ber-vech-i iltizâm emîn olan Ali tahvîlinden mukâta'a-i mezbûre mahsûlünden bin altıyüz yetmiş yedi akça ve tefavüt-i hasene ve guruşdan yirmi üç akça ki bu cümle bin yedi yüz akça ider meblağ-ı mez-

bûr bin on dokuz Cemâziyelulâsının yirmi beşinci gününde Hâcı Çavuş yedinden hazîne-i âmirem defterlerine îrâd ve masraf kayd olunmağın temessük içün işbu hükm-i hümâyûnum virildi şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâbi' ve'l-ışrîn şehr-i Cemâziyelûla sene tis'a aşer ve elf (1019).

Be-makâm-ı Kostantınıyye
El-mahrûse

BA, MM 6169, s. 49

Sebeb-i tahrîr-i hûrûf oldur ki,

Bi'l-fiil bir-vech-i iltizâm Sinop iskelesine ve tevâbiine emîn olan hâmil-i haze'l-kitâb fahrü'leşbâh Ali Çavuş ibni Hüseyin mahfil-i şer'ii hatîr-i lâzımü't-tevkîre gelüb takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i âni'l-merâm kılıub didi ki bundan akdem bin dokuz târihinden bin yirmi beş târihine gelince kazâ-yı mezbûrede mâl(?) olan ürzün batmanı ve hıntanın müddü ne bahâya gitdi ise â'yân-i vilâyet olan müslümanlardan suâl olunub cevâbları tahrîr olunmak matlûbumdur didikde â'yân ve eşrâfdan zeyl-i kitâbda mastûrü'l-esâmi olan müslümanlar meclis-i şer'e hazırun olub târîh-i mezbûre ki bin on dokuz senesinden bin yirmi beş senesine gelince ürzün batmanı altmışar akçaya ve hıntanın beher müddü ikişer bin akçaya füruht olunmuşdur zikr olunan târîhlerde minvâl-i meşrûh üzere bey'ü şirâ eyledik diyû ihbâr eylediklerinde mâ-hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olunub yed-i tâlibe vaz' u def' olundu ki vakt-i hâcetde müzekker-i mâ-ceri ola. Tahrîren fi'l-yevmi'l-aşer min şehr-i Rebiülevvel min şuhûr-ı liseniti hamse ve ışrîn ve elf (1025). Şuhûdü'l-hâl: Dâvud bin el-hâc Sündük, Mehmed bin Receb, Hüseyin bin Halîl, Ebubekir bin Abdurrahman, Ali bin Ahmed, Satılmış bin Sefer, Ömer Halife bin Ali el-imâm, Hâcı Mustafa bin el-hâc Memi, Eşşeyh Şa'bân İbrâhîm, Mustafâ bin Veli, Hâcı Süleymân bin elhâc Ali ve gayruhum mine'l-hazırun.

BA, MM 6169, s. 50/a

Kıdvetü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fezâil-i ve'l-kelâm Mevlânâ Kastamonu mukâta'âtı müfettişi -zîde fazlühu- ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân mukâta'ât-ı mezbûre nâzırı -zîde kadrühu- tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki kıdvetü'l-emâcid ve'l-â'yân tersâne-i emîni Kâsım Nevmî(?) -zîde mecdühu- hâliyâ Dersa'âdetime mühürlü tezkere gönderüb bundan akdem Sinop iskelesinde müceddeden binâ olunan yedi kıt'a donanma-i hümâyûn gemilerinin keresteleri ziyâde iştirâ ve ücret-i ticâretl-

yeleri bakâyâsından bir kıt'a kadırga binâ olunmak lâzım geldiğinde binâsıçün emr-i şerîf îsâl olunmuş iken henüz yedi kıt'a gemilere havâle olunan akça kifâyet eylemedüğü ecilden Kastamonu ve Sinop iskelesi mahsûlünden zikr olunan kadırga tekmîl olunmak üzere yüz bin akça tedârikine me'mûr olan kula teslîm olunmak bâbında emr-i şerîf virilmek ricâsına i'lâm eylemeğin vech-i meşrûh üzere emr idüb buyurdum ki (isim yazılmamış) vardukda bir an ve bir sa'at te'hîr ve tevakkuf itmeyüb dâhi zikr olunan kadırganın tekmîli içün ta'yîn olunan yüz bin akça alub sefine-i mezkûre binâsına me'mûr olan kuluma teslîm eyleyüb itmâm-ı hidmetde ikdâm ve ihtimâm eyleyüb avk ve te'hîrden ve ihmâl ve müsâheleden begayet ihtirâz eyliyesiz şöyle ki ihmâliniz sebebi ile meblağ-ı mezbûr tedârik olunub teslîm olunmamakla donanma-i hümâyûn gemisinin avk ve te'hîrine bâ'is olasız ayân u beyân eyliyecek özür ve cevâbınız makbûl olmayub mes'ûl ve muâteb olmanız mukarrdür anal göre mukayyed olub sefîne-i mezkûreyi mu'accelen itmâma irişdirüb dâhil-i tersâne itdirmekde bezl-i makdûr ve rü'yet-i mahsûr eyliyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fi'l-yevmi'r-râbi' ve'l-işrîn şehr-i Şa'bânü'l-mu'azzam min şuhûr-ı sene işrîh ve elf (1020).

Be-makâm-ı Kostantıniyye

BA, MM 6169, s. 50/b

Sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı şer'î oldur ki,

Müceddeden Sinop iskelesinde(*) me'mûr olan tersâne reislerinden yevmî otuz üç akça ulûfeye mutasarrıf olan kıdvetül'-emâsil ve'l-akrân Abdullah bin Mustafa meclis-i şer'î(*) ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î kılub didi ki zikr olunan(*) iskele-i mezbûre gümrüğü emîni olan işbu hâfız-ı haze'l-kitâb Ali Çavuş ber-mûceb-i fermân-ı şerîf yüz bin kaziyye ..... ki te'kîden lil-asıl nısfı elli bin ider ve .....(*) beş bin cem'an yüz bin akçayı bi'ttamâm ve'l-kemâl mûmâileyh Ali Çavuş'dan mühimmât-ı kadırga içün ahz u kabz idüb bir akça bâkî kalmadı diyû mukırr oldukda mukırr-ı mezbûr Abdullah reisin vech-i meşrûh üzere ..... ikrârını mukırrun-lehü'l-mesfûr Ali Çavuş vicâhen tahkîk ve şifâhen tasdîk itdükde mâ-ceri hıfzen lil-makâl ketb ü imlâ olunub yedine vaz' u def' olundu ki vakt-i hâcetde ibrâz edine. Tahrîren fî evâil-i Cemâziyelûlâ sene selâse ve işrîn ve elf (1023). Şuhûdü'l-hâl: Mehmed bin Memi, Muslı bin Hâcı Ca'fer, Hüseyin bin Hasan, Seydi Ahmed bin Derviş, Ebubekir bin el-hâc Abdurrahman ve gayruhum.

(*) Belge tahrip olmuş olduğundan bazı kelimeler okunamadı.

ERBİL BEYLİĞİ ZAMANINDAKİ EĞİTİM - ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Dr. Gülay ÖĞÜN*

Erbil Beyliği H. 526-630/M. 1132-1233 tarihleri arasında, merkezi Erbil olmak üzere, Hakkâri, Tegrit, Akr el-Humeydiye, Urfa, Harran, Sümeysat, Şehrizor ve Kara-Beli vilâyetlerini içine alan sahada hüküm sürmüş olan bir Türkmen beyliğidir. Beyliğin kurucusu, Musul atabegi İmadeddin Zengi'nin komutanlarından ve onun Musul naibi Zeyneddin Ali Küçük b. Begtegin'dir. Bu hakimiyet Zengi'nin 526/1132 tarihinde Erbil'i Selçuklu meliki Mes'ud'dan alarak Ali Küçük'e ikta etmesi üzerine kuruldu. Ali Küçük'ün ölümünden (563/1167 sonra küçük oğlu Zeyneddin Yusuf Yinaltegin Erbil ve çevresinde büyük oğlu Muzaffereddin Kökbörü ise Urfa, Harran ve Sümeysat'ta saltanat sürdüler. Yinaltegin'in, Salahaddin Eyyûbî'nin maiyetinde, Akka'nın haçlılara karşı müdafaası sırasında ölmesi (586/1190) üzerine, haçlılara karşı yapılan savaşlarda başından beri Salahaddin Eyyûbî'nin yanında yer alan Kökbörü, Erbil beyliğine tayin edildi. Kökbörü bu tarihten, 630/1233 tarihinde ölümüne kadar, 43 sene Erbil Beyliği'ni müstakil olarak idare etti. Kökbörü, saltanatı sırasında Musul Atabeyliği, Abbasî Halifeliği, Eyyûbîler, Haramşahlar, Türkiye Selçukluları, Artukoğulları ve Moğollar ile siyasî münasebetlerde bulundu. Kökbörü zamanındaki sosyal hayat da, bu yoğun siyasî faaliyetler gibi, adetâ ülkesinin küçüklüğü ile tezad teşkil eden bir canlılık arzediyordu.

Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Erbil Beyliği ülkesinde de görülen bu sosyal hareketlilik ve medenî inkişaf, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun zaafa uğramasından sonra Irak ve Suriye'de başgösteren siyasî istikrarsızlığın giderilmiş olması ile alâkalı idi. Nureddin Mahmud b. Zengi ve ona halef olan Salahaddin Eyyûbî'nin, Haçlılara karşı verilmekte olan zorlu mücadelelere rağmen; Irak, Suriye ve Mısır'a kadar uzanan ülkelerde siyasî birliği sağlamaları ile gelen siyasî huzura muvazi olarak, sosyal refah da artıyordu.

(*). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Arş. Gör.

İslâm Dünyasında eğitim-öğretim, medreselerin kurulmasından önce ülema evleri, saraylar, kitap satış evleri ve büyük oranda mescidlerde yürütülmekte idi. Mescidlerde, talebelerin hocaların etrafında toplanmaları suretiyle teşekkül eden halakalarda yürütülen eğitimin temeli dinî tedrisata dayanıyordu. Başlangıçta öğrencilere yalnızca okuma-yazma, İslâm dininin temel esasları ve hedeflerini öğretmeyi gaye edinen İslâm eğitim-öğretimi zamanla Tefsir, Fıkıh, Hadis, Lügat, Nahiv ve Şiir gibi ilimleri de bünyesine almıştır. Bu devirde gerek talebelerin gerekse hocaların alâkasını cezbeden esas konular dinî ilimler olmakla birlikte, eğitim yalnızca bu konulara hasredilmemiş; o devirde maarifin muhtevasına giren diğer sahalara da taşmıştır. Bu ilimlerin başında Dil ve Edebiyat, Tıp, Matematik ve Astronomi gelmekte idi. Bağdad'daki el-Mansur Camii, Şam Camii ve Kahire'deki Amr Camii, talebe ve hocaların en çok rağbet ettikleri; muasırları arasında en kaliteli eğitimin yapıldığı ilim yuvaları idiler. Öyle ki, bu camilerin herbirinde aynı zamanda 40'dan fazla halaka teşekkül edebiliyordu (1) Ancak bu durum mescidlerin asıl kuruluş gayeleri olan ibadet faaliyetlerinin aksamasına, müslümanların ibadetlerin sessizlik içerisinde yapmalarına mani oluyordu.

XI. yüzyılda Türklerin İslâm dünyasına girişleri ile, diğer hizmetleri yanında, medreselerin kurup yaygınlaştırmaları İslâm Eğitim-Öğretim Tarihinde mühim bir dönüm noktası olmuştur. 1040 yılında Horasan'da kurulan Selçuklu Devleti'nin kısa bir süre sonra İslam dünyasına hakim olması ile bölge ve hattâ dünya tarihinin akışı değişti. Bir yandan Bizans İmparatorluğu'na ait bulunan Anadolu'yu fethederek yurt edinen Türkler, diğer yandan da siyasî bakımdan inkiraza uğrayan Abbasî Halifeliğini ve İslâmiyeti, dışarıdan gelen istilâlalara karşı korumak vazifesini de üstlenoiler. Selçuklu Türklerinin İslâm dünyasına hakim olmaları ile sünnî Abbasî Halifeliği üzerinde baskı kurmuş olan şiî Büveyhoğulları ve Fatımî Halifeliğinin tahakkümüne de son verilmiş oldu. Ancak Fatımî Halifeliğinin himayesinde kurulan ve yayılan gizli şiî teşkilâtları kendi özel usûlleri ile fikirlerin yaymaya ve İslâm ahalisini fikren ifsada, büyük Müslüman-Türk şahsiyetlerini hedef alan cinayet faaliyetlerine devam ediyorlardı.

Medreseler işte bu şartlarda; müfrit şiî teşkilâtlarının sünnî İslâm inancına saldırılarına ve halkın inançlarını ifsad etmelerine tepki olarak kuruldu. Ve tabiî olarak, ehl-i sünnet anlayışını yaymak maksadıyla, Hanefî, Hanbelî, Şafiî ve Malikî mezheplerinin Fıkıh öğretimi esas olmak üzere, dinî öğretime ağırlık verildi. Medreselere bağlanan vakıflar saye-

(1) İslâmda Eğitim-öğretim için daha fazla bilgi için bkz. Dr. Ahmet Çelebi, **İslâm Eğitim-Öğretim Tarihi**, Türkçe terc. Ali Yardım, İstanbul, 1976.

sinde müderris ve öğrencilerin ihtiyaçları karşılanıyor ve fakir öğrenciler meccanî olarak öğretim yapmak imkânına sahip bulunuyorlardı.(2)

Medreselerin gelişmemiş ilk örnekleri, Selçukluların İslâm dünyasına girişlerinden kısa bir süre önce, H.IV/M.X. asırda İstahr ve Nişabur'da kurulmuştu.(3) İlk Selçuklu medresesi ise, daha Tuğrul Bey'in Nişabur'u zabtettiği tarihte inşa edilmişti.(4) Ancak medreselerin yaygın bir hâle gelmesi, Sultan Alp Arslan ve onun vezini Nizamülmülk'ün gayretleri ile mümkün olabilmiştir. Nizamülmülk'ün adına nisbetle Nizamiyye olarak adlandırılan bu medreselerin ilki Nişabur'da İmam el-Haremeyn Ebû'l-Me'ali el-Cüveynî'nin ders vermesi için kuruldu.(5) Nizamülmülk bundan sonra da Sultan Alp Arslan'ın teşviki ile, çeşitli şehirlerde medreseler kurmaya devam etti.(6) Nizamiyye Medreselerinde eğitim-öğretim genellikle Şafiî fıkhı esasları üzerine yapılıyordu. Ancak Selçuklu sultanları, mensup oldukları Hanefî fıkhını teşvike devam ettiler. Bundan sonra Selçuklu kudretinin bütün İslâm dünyasına yayılmasıyla sultanlar, şehzâdeler, hatunlar ve büyük devlet adamları tarafından, medrese inşası geleneği yaygınlaştırıldı. Medreseler bu devirde genellikle Darü'l-Kur'an, Darü'l-Kur'an, Darü'l-Hadis ve bir mezhep fıkhının okutulduğu medreseler olmak üzere, üç ayrı dalda eğitim yapıyorlardı(7).

Erbil Beyliğinin hakimiyet devri, İslâm eğitim(*) sistemi ve müesseselerinin tam anlamıyla olgunlaştı XII. ve XIII. asırlara rastlamaktadır. Erbil Beyliğinde sosyal hayatın esasını eğitim, sağlık hizmetleri ve İslâm dünyasında Kökbörü'ye büyük şöhret sağlayan Mevlid» merasimleri teşkil ediyordu. Ortaçağ İslâm dünyasında eğitim-öğretim hakkındaki bu kısa malûmât ve eldeki sınırlı bilgiler ışığında, Erbil Beyliği zamanındaki eğitim kurumları da diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi :

a) İlköğretim Okulları
b) Medreseler (Darü'l-Hadis ve mezhep medreseleri)
c) Hankâhlar olmak üzere, üç bölümde tasnif edilebilirler.

Erbil Beyliği zamanında eğitim faaliyetleri hakkındaki bilgilerimiz, beyliğin kurucusu Ali Küçük dönemine kadar uzanmaktadır. İbn Hekûye

(2) Dr. Ahmet Çelebi, a.g.e., 109-130. 392; M. Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zaman-II**, Ankara, 1983, 402-408.

(3) Makrizi **el-Hitat, II**, 363; Dr. Ali Çelebi. a g.e., 366; Ramazan Şeşen **Salahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti**, İstanbul, 1983, 254-255.

(4) M. Altay Köymen, a.g.e., 365.

(5) .....

(6) M. Altay Köymen, a.g.e., 378, 410.

(7) Sultan Alp Arslan zamanında inşa edilen medreseler hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. Altay Köymen, a.g.e., 363-412.

(ölm. 613/1216). Erbil'de isim yapmış bir muallim idi. Ali Küçük'ün Erbil naibi Serftekin b. Abdullah ez-Zeynî indinde çok itibar kazanmış olan bu zât, Serftekin'in ölümüne (559/1164) kadar mualliklik vazifesini sürdürmüştür.[8] Ali Küçük zamanındaki eğitim hakkında bundan daha fazla bilgimiz bulunmamasına rağmen, İbn Hekuye ile ilgili olarak verilen bu sarih bilgi, yani ilköğretim hocaları için kullanılan «muallim» tabiri, Erbil'de sibyan mektebinin varlığını açıkça göstermektedir.

Ali Küçük, valiliği sırasında Musul'da da medreseler inşa ettirmiştir. Erbilli meşhur Şafiî fakih ailesi İbn Yunuslardan Bağdad Nizamiyye Medresesinde eğitim görmüş olan Yunus b. Muhammed b. Mania Razieddin Erbilî (480-576/1093-1179), Ali Küçük'ün yaptırmış olduğu Zeyniyye Medresesinde dersler vermiştir.[9] Yunus b. Mania Ali Küçük'ün Musul'da yaptırmış olduğu ikinci medrese olan Kemâliyye Medresesinde de hocalık yapmıştır. Bu medrese, Yunus b. Mania'nın kendisi gibi müderris olan oğlu eş-Şeyh el-'Allâme Ebi'l-Feth Musa b. Yunus'un adına nisbetle bu adı almıştır.[10] Kemâleddin b. Yunus, hıristiyan ve musevîlerin bile kendi dinleri hakkında ilim tahsil ettikleri büyük bir din alimi idi; aynı zamanda Felsefe, Tıp, ve Mantık ile de uğraşırdı. Kardeşi İmâdeddin b. Yunus da (535-608/1140/1211) da meşhur bir Şafiî fakihi idi. Babası ve kardeşi gibi Erbil, Musul ve Bağdad'da iyi bir tahsil gördükten sonra, Musul'da başta Zeyniyye olmak üzere, birçok medresede dersler vermişti.[11]

Ali Küçük'ün Musul'da yaptırmış olduğu bu medreselerde eğitim yapıldığı tarihlerde Erbil'de de iki medrese faaliyette bulunuyordu. Muhammed b. Nasr b. Akîl Ebû Abdullah b. Ebi'l-Muzaffer el-Karatayî el-Erbilî'nin Fıkıh dersleri verdiği Ukeyliyye Medresesi,[12] muhtemelen Erbil'in Selçuklulardan önceki hakimleri olan Ukeyoğulları zamanından kalmış olmalıdır. Ali Küçük'ün beyliği sırasında Erbil'de faaliyette bulunan ikinci medrese ise, Ali Küçük'ün naibi Serftekin'in 533/1138 tarihinde, Ebû'l-Abbas

---

(*) İslâm dünyasının en mühim eğitim-öğretim kurumları medreseler olmakla birlikte eğitimin temeli ilköğretim okullarına dayanıyordu. İlköğretim okulları (sibyan mektepleri) çocuklara okuma-yazma, basit hesap işleri ve ilk islâmî bilgilerin verildiği yerlerdi. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bkz. Dr. Ahmet Çelebi, a.g.e., 33-48, 388.

(8) İbn eş-Şa'ar, **Ukud el-Cuman**, I, 127 a-b; İbn Hallikan, **Vefeyât**, I, 171.

(9) N. Elisseeff, **Nur ad-Din**, I, 108, III, 932.

(10) İbn Hallikan, II, 419; N. Elisseeff, a.g.e., I, 108, III, 931-932; Abdüsselâm Uluçam, **Irak'da Türk Mimari Eserlerinin Gelişmesi**, Erzurum, 1983, 176. Bugün restore edilmiş olan bu bina Cami Şeyh eş-Şatt adıyla bilinmektedir. A. Uluçam, aynı yer.

(11) İbn Hallikan, LLL, 385-387; Sibt İbn el-Cevzî, VIII. Kısım, 358-359.

(12) İbn Hallikan, I, 171; İbn eş-Şa'ar, VI, 143-a.

el-Hıdır b. Akîl b. Nasr el-Erbilî (478-576/1085-1172)'nin ders vermesi için yaptırmış olduğu Kale Medresesesidir.[13] Şafiî fıkhı ve Tefsir ilimlerinde söz sahibi bir alim olan bu zâtın, Hz. Muhammed'in 26 hutbesinin de içerisinde yer aldığı bir kitabı vardı. Bu müderrisin yeğeni olan Ebû'l-Kasım Nasr b. Ukeylî (534-619/1137-1222) de Fıkıh ve Tefsir ilimlerinde yetişmiş büyük bir alim ve müderris idi.[14] İbn eş-Şa'ar, Tuhfetü'l-vüzerâ ve ez-Zeyl 'alâ Mu'cem eş-Şuara'nın mtercimi olan Süleyman b. Cibril b. Muhammed b. Mania'nın da meşhur bir Şafiî fakihi ve müderris olduğunu; Kökbörü'nün Erbil beyi olmasından evvel, iki defa, Bağdad'a elçi olarak gönderildiğini yazmaktadır.[15]

Ali Küçük'ün ölümünden sonra yerine geçen oğlu Zeyneddin Yusuf Yinaltegin devri, siyasî ve sosyal tarihi bakımından yeterince aydınlatılamadığından, eğitim faaliyetleri ile ilgili olarak da fazla birşey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte gerek Yusuf Yinaltegin'in gerekse atabeyi Mücahideddin Kaymaz'ın hiç olmazsa eskiden kurulmuş olan mekteplerin faaliyetlerinin devamını sağladıkları söylenebilir. Ayrıca Mücahideddin Kaymaz'ın Erbil naibliği sırasında bir medrese yaptırdığı da bilinmektedir.[16]

Erbil'in gerek siyasî gerekse sosyal tarihi açısından en parlak devri Muzafereddin Kökbörü zamanı olmuştur. Babasının ölümünden sonra Erbil'den çıkarılan Kökbörü, 20 yıla yakın bir zaman Urfa, Harran ve Sümeysat'ta hüküm sürmüştür. Kökbörü'nün Harran emirliği sırasında, burada bir Sibyan Mektebinin varlığını tesbit edebiliyoruz. Süleyman b. en-Necîb b. el-Me'âli, Harran'da sibyan (çocuk) muallimi idi. Aynı zamanda iyi bir şair de olan bu zât, Kökbörü'nün vezirliğini yapmış olan aileden Veliyüddin Ebi'l-Nisa Mahmud b. Muhammed el-Harranî için bir cilt tutarında methiyeler de yazmıştı.[17]

Kökbörü, Harran emirliği sırasında iki de medrese inşa ettirmiştir. Harran'da İbn Teymiye (542-622/1148-1225)'nin yetiştiği ve Hanbelî fıkhının en parlak devrini yaşadığı bu tarihlerde kurulan medreselerden birisi Hanbelî, diğeri ise Şafiî fıkhının eğitimine tahsis edilmişti.[18] 586/1190 tarihinde Kökbörü'nün Erbil beyi olmasından sonra, şehirde hayat her bakımdan gelişmeye başladı. Erbil'i İslâm dünyasının uğrak yerlerinden birisi

(13) İbn el-İmad, Şezerât, V, 86; İbn Hallikan, I, 171 (İng. terc., I, 490).
(14) İbn el-İmad, a.g.e., V, 87.
(15) İbn eş-Şa'ar, III, 46-b.
(16) İbn Hallikan, I, 426.
(17) İbn eş-Şa'ar, III, 30-b.
(18) İbn Cubeyr, **er-Rihle**, 247 - 248; N. Elisseeff, I, 146; Ramazan Şeşen, **Salahaddin**, 298-301.

haline getiren meşhûr mevlid merasimleri, büyük bir hastahâne; kimsesizler, yetim çocuklar, dul kadınlar ve sakatlar için kurulan bakımevlerinin, o devrin şartları düşünüldüğünde, refahın, büyük bir medenî inkişafın işaretleri olduğu anlaşılacaktır.

Kökbörü'nün Erbil hakimiyeti zamanında, hat (güzel yazı) hocası Süleyman b. el-Muzaffer el-Erbilî (doğ. 566/1170)'nin açtığı ilköğretim seviyesindeki bir okulda çocuklar güzel yazı ve okuma öğretiliyordu.[19] Kökbörü yine Erbil'de, Hanefî ve Şafiî mezhepleri mensupları için, kendi adına nisbetle Muzaffîriyye olarak bilinen büyük bir medrese inşa ettirmişti.[20] Ali Küçük'ün Musul'da yaptırdığı medreseye adını veren eş-Şeyh el-'Allâme Kemâleddin b. Yunus, Muzafferiyye Medresesinde de ders vermiştir. Selim b. Cibril b. Muhammed[21], meşhûr tarihçi İbn Hallikan (608-681/1211-1282)'ın babası ve dedesi Cafer b. Yahya b. Halid el-Bermekî de bu medresede ders vermiş büyük müderrislerden idiler.[22]

Hz. Peygambere olan sonsuz muhabbeti dolayısıyla onun doğum yıldönümlerinde ihtifâller düzenleyen Kökbörü, Hadis ilminin gelişmesine de büyük ehemmiyet vermiştir. Kökbörü bu sebeple birisi Musul[23], diğeri Erbil'de[24] olmak üzere, iki Darü'l-Hadis yaptırmıştı. İbn Abdullah b. Hüseyin b. Ömer b. Bâz el-Muhaddis el-Mavsılî (ölm. 622/1225) Kökbörü'nün musul'da inşa ettirmiş olduğu Darü'l-Hadisin meşihat makamına tayin edilmişti[25]. Abdülkâdir b. Abdullah er-Ruhavî (1536-612/1142-1215) de Darü'l-Hadis el-Muzafferiyye'de dersler vermişti[26]. Kökbörü, Hanbelîler için Dimaşk'da da medreseler yaptırmıştı.[27] Yine Kasiyun Dağı eteğinde yapılmakta olan bir başka Hanbelî medresesi de Kökbörü'nün yardımları ile bitirilebilmişti.[28]

Erbil Beyliği ülkesindeki okullarda eğitim dili, çeşitli İslâm ülkelerinden gelen alimlerin ders verdiklerine bakılırsa, Arapça idi. Ve umumî teamüle uygun olarak, bu medreselerde dinî ilimler tahsil ediliyordu. Bununla birlikte İbn eş-Şa'ar, Abdullah b. Ömer b. Samih Ebû Muhammed el-Erbi-

(19) İbn eş-Şa'ar, III, 50.
(20) N. Elisseeff, I, 57-58; İbn Vasil, **Muferric el-Kurub**, I, 179-b.
(21) İbn eş-Şa'ar, III, 46 a-b.
(22) N. Elisseeff, I, 57; C. Brockelman, «İbn Hallikan», **İA**, V-2, 745-746.
(23) İbn el-İmad, **Şezerat**, V, 100.
(24) İbn eş-Şa'ar, X, 79 b-80a.
(25) İbn el-İmâd, **Şezerât**, V, 1000.
(26) R. Şeşen, **Salahaddin**, 281.
(27) Bu medreselerin kitabeleri Sauvaget tarafından **Repertoire**, IX, 216-217, 243-244; X, 90, XI, 39'da neşredilmiştir.
(28) İbn Kesir, XII, 32 İbn; Şeddad, el-**A'lak**, Dimaşk kısmı nşr. S. Dahhan, Dimaşk, 1955, 86; Hazreci, Tarih Devlet el-Etrâk ve'l-Ekrad, 79a.

lî'nin Hendese ve Hesap konularında büyük bir alîm olduğunu kaydediyor. Bu ifade, Erbil'in en büyük medresesi olan Muzafferiyye'de Matematik ve Astronomi gibi aklî ilimlerin de okutulmakta olduğu fikrini kuvvetle teyid etmektedir.

Ortaçağ İslâm âleminde tıp eğitiminin, nadiren Tıp Medreselerinde, yaygın olan ise hastahânelerde yapıldığı bilinmektedir. Kökbörü'nün Erbil'de inşa ettirmiş olduğu büyük hastahanlde, devrin eğitim sistemine uygun olarak, sağlık hizmetleri yanında tıp eğitimi de verildiği anlaşılmaktadır. İbn eş-Şa'ar'ın ifadesine göre(30) Tıp ilmine pekçok hizmetleri geçen Yusuf b. Câmî Ebû'l-Hasan el-Erbilî, Erbil Bimâristan'ının «hazin»i, yani hastahane kütüphânesinin müdürü idi. Kütüphâneler Ortaçağ İslâm âleminde, günümüzde bilinen fonksiyonlarını icra ettikleri gibi, aynı zamanda birer eğitim ve ilim müessesesi idiler.(31) İbnü'l-Hatîb et-Tebrizî (ölm. 502/1108)'nin Bağdad Nizamiyye Medresesinde müderrislik ve mldrese kütüphânesinde hazînlik yaptığı gibi(32), Tıp ilminde geniş bilgi sahibi olan Yusuf b. Câmi'nin de Erbil Hastahanesinde tıp eğitimi vermiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dimaşk'da Nureddin Mahmud Bimâristan'ında tabiblik yapan ve sonra Eyyûbî meliki Takiyüddin Ömer'in doktoru olan Muhazebeddin Ahmed el-Hâcib (ölm. 591/1195), Erbil'de İbn el-Dehhan el-Bağdadî' ve başka alimlerden Tıp tahsil etmişti.(33) Erbil'in ilmiyle meşhur İbn Yunus ailesinden müderris Kemâleddin b. Yunus din ilimleri yanında Felsefe, Mantık, Matematik ve Tıp ile de uğraşırdı. Kemâleddin b. Yunus tıp ile ilgili olarak Müfredatü elfâz el-kanun adlı bir eser de yazmıştı.(34)

Dinî eğitimin bir parçası olan Tasavvuf eğitimi ise, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Hankâhlarda yapılırdı.(35) Kökbörü ilk hankâhı, çok kısa süren şahneliği sırasında, daha Haleb'de iken yaptırmıştı.(36) Kökbörü'nün Erbil beyliğine tayin edilmesinden önce de, kendisinin ve kardeşinin atabeyi olan Mücahideddin Kaymaz, Erbil'de bir hankâh yaptırmıştı. Kendisi de Tasavvuf ile yakından alâkalı bir hükümdar olan Kökbörü, Er-

(29) İbn eş-Şa'ar, III, 153b.
(30) Aynı müellif, X, 173a.
(31) Dr. Ahmet Çelebi, 133-135.
(32) Yakut el-Hamavi, **Mu'cemu'l-udebâ**, VII, 286-287; Dr. Ahmet Çelebi, a.g.e., 156.
(33) Uyûn el-Enba, II, 181-182; R. Şeşen, **Salahaddin**, 381.
(34) Uyûn el-Enba, I, 306-308; İbn Hallikan, IV, 396-401; R. Şeşen a.g.e., 370-372.
(35) Hankâh, dinî ve sosyal yardım müesseseleri için kullanılan bir tabir olup; burada daha çok tasavvuf ehlinin (sufilerin) toplandıkları yer mânâsına gelmektedir.
(36) İbn Şeddad, **el-A'lak**, Haleb kısmı, III. Ahmed kütüphânesi, Revan nu: 1564, 63 a-b.

bil'de iki tane hankâh yaptırmıştı.[37] Sûfilerin meclislerine bizzât katılan Kökbörü, onların sohbetlerinden ve düzenledikleri semâ'törenlerine iştiraktin büyük zevk duyardı. Hankâhlardaki eğitimin şekline dair kaynaklarda açık bilgiler bulunmamasına rağmen, eğitimin esasının sohbetlere, sohbetlerin konusunun ise dinî ve tasavvufî bilgilere dayandığı muhakkaktır.

Irak, Suriye ve Mısır'da sağlanan siyasî istikrara bağlı olarak sosyal refahın da arttığı ifade edilmişti. Nitekim Nureddin Mahmud zamanında Dimaşk'da 22, Haleb'de 8, Musul'da 5, Sincar'da 6, Ceziret İbn Ömer'de 4, Membic ve Rakka'da 2'şer, Rasü'l-Ayn, Hama, Hıms ve Urfa'da birer medrese bulunyordu.[38] Meşhur seyyah İbn Cubeyr de 580/1185 yılında Musul'da 6, Haleb'de 6 ve Dimaşk'da 20'den fazla medrese bulunduğunu yazıyor.[39] İbn Şeddad ise Salahaddin Eyyûbî zamanında Dimaşk'da 40, Haleb'de 15'den fazla medrese bulunduğunu kaydediyor.[40]

Selçuklular ve onlara tâbi olan devletlerin medeniyet tarihine en büyük hizmetleri, İslâm dünyasının her tarafını cami, medrese, kütüphâne, hastahâne, imâret ve zaviyelerle imar ederek ilmin ve kültürün yayılmasındaki üstün katkılarıdır. Devlet eliyle teşkilatlandırılan medreselere vakıflar bağlanması ve fakir öğrencilerin parasız yatılı eğitiminin sağlanması, ilmin yayılması ve himayesinde mühim bir âmil olurken bu medenî gelişme, İslâm milletleri arasında yeni bir kültür kaynaşmasına da, zemin ve imkân hazırlamıştır. Selçuklu Türkiyesinde şehirler, iktisadî kalkınmanın yanısıra bu imar faaliyetleri ile büyümüş, İslâm dünyasının büyük kültür merkezleri haline gelmişlerdir. Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Erzurum, Kırşehir, Gülşehir, Antalya ve Kubbetü'l-İslâm Ahlat bu gelişmeden payını almış şehirlerden ancak birkaçıdır.

İşte, imparatorluklara ve büyük devletlere nisbetle çok küçük bir ülkede hüküm süren Erbil Beyliği zamanındaki eğitim-öğretim çalışmaları, kendi içerisinde belli bir önem taşımasının yanısıra İslâm âleminin büyük devletlerinde, meselâ Selçuklu hakimiyetlirindeki eğitim faaliyetlerinin seviyesi hakkında bilgi vermesi ve bir bakıma ölçü olması açısından da bizce ayrıca ehemmiyet arzetmektedir.

(37) İbn Vasil, **Mufernic**, 179-b.
(38) N. Elisseef, III, 757-759.
(39) İbn Cubeyr, 40-45, 253, 257, 274, 283.
(40) İbn Şeddad, **el-A'lak**, Dimaşk kısmı, 199-264, el-Cezire-Haleb kısmı, 64b-86a.

KAYNAKLAR

1 — Brockelman, C., «İbn Hallikan», **İA**, V-2.

2 — Çelebi, Dr. Ahmed, İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi, Türkçe terc. Ali Yardım, İstanbul, 1976.

3 — Elisseeff, N., Nur ad-Din (511-569/1118-1174), Dimaşk, 1967.

4 — Hazreci, Tarih el-Etrâk ve'l-Ekrad, Süleymaniye Kütüphânesi, Hekimoğlu nu: 695.

5 — İbn Cubeyr, er-Rihle, nşr. W. Wright, Leiden, 1907.

6 — İbn Hallikan Vefeyatü'l-A'yan, Kahire, 1310; İng terc. M.G de Slane

7 — İbn el-İmad, Şezerâtüz-zeheb, nşr. M. el-Kudsî, Kahire, 1350-1351.

8 — İbn Kesir el-Bidaye ve'n-Nihaye, Kahire, 1932.

9 — İbn eş-Şa'ar, Kemâleddin, Ukud el-Cuman, Süleymaniye Kütüphânesi, Esad Efendi nu: 2322-2330.

10 — İbn Şeddad, İzzeddin, el-A'lak el-hazire fi zikr ümera eş-Şam ve'l-Cezire, Şam kısmı nşr. Sami Dahhan, Dimaşk, 1955; Haleb-el-Cezire kısmı, III. Ahmed ktp, Revan nu: 1564.

11 — İbn Vasil, Muferric el-kurûb, Süeymaniye Kütüphânesi, Molla Çelebi nu: 119.

12 — Köymen, M. Altay, Alp Arslan ve Zamanı, II, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları Ankara, 1983.

13 — Makrizi, el-Hitat, Kahire, 1310,

14 — Öğün, Gülay, Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği), Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1987.

15 — Sauvaget, J.-Welt, G. Reportoire Chronologique depigraphie Arab, Kahire, 1934.

16 — Sibt İbn el-Cevzi, Miratü'z-Zaman, VIII, Kısım, Haydarabad, 1951-1952.

17 — Şeşen, Ramazan, Salahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, İst., 1983.

18 — Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İst., 1980.

19 — Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980.

20 — Uluçam, Abdüsselâm, Irak'da Türk Mimari Eserlerinin Gelişmesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1983.

21 — Yakut el-Hamavi, Mu'cemu'l-udebâ, nşr. Margolioth.

MEHMED ESAD'IN MİR'AT-I MÜHENDİSHANE-İ BERRÎ-İ HÜMAYUN VE MİR'AT-I MEKTEB-İ HARBİYE ADLI ESERLERİNE GÖRE 19. YÜZYIL TÜRK RESMİ*

Dr. İhsan TERZİ**

1699 Karlofça antlaşması ile başlayan yenilgilerin 18. yüzyılda da devam etmesi, askerlik alanında birtakım düzenlemelerin yapılmasını zorunlu hale getirmiş, bu nedenle 1773'de Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun, 1795'de Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, 1827'de Tıbbiye ve 1834'de de Mekteb-i Harbiye-i Şahane açılmıştır.

Bu okulların ders programları kendi kültür yapımız da gözönüne alınarak Avrupa'daki benzerlerine göre düzenlenmişti. Kolağası Mehmed Esad'ın Mır'at-ı Mühendishane-i Berrî-i Hümayun ve Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye adlı eserleri incelendiğinde, Mühendishane ve Harbiye'de resim ve resim tekniği bilgisinin gerekli olduğu aşağıda adları verilen derslerin öğretildiği görülmektedir :

Resim, karakalem resim, kurşunkalem resim, suluboya resim ve tarama, inşaat-ı askeriyye ve tarama, suluboya resm-i mücessem, resm-i mücessem, resm-i taklidi, resm-i mimarî, sîbâ (sebya) resmi, çini ile resim, boyalı resim, resim kopyası, modelden resim, müsvedde, kopya ve modelden resim, tabiattan resim, ebniye resmi, yalama, makine tersimatı, fenn-i teşrih ve bilhassa mefasıl bahsi, menâzır, ilm-i menâzır, menâzır ve gölge, gölge, gölge ve taş kesimi, eşkâl tersîmi, istihkâmât-ı cesime eşkâli, istihkâm eşkâli, istihkâm eşkâli tersîmi, istihkâmât-ı hafife eşkâli, fenn-i mi'marî-i askerî ve eşkâli, kroki tersîmi ameliyyâtı ve arâzî üzerinde istihkâm tatbikatı, istihkâmât-ı mezbûre projeleri ve bunların profillerinin çıkartılması, fenn-i mi'marî-i ebniye-i cesimenin gezdirilerek müsveddesinin tertip edilmesi, mi'mari projesi keşf ve layıha, ha-

(*) Bu konu Prof. Dr. H. Örcün Barışta yönetiminde doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

(**) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Resim-İş Bölümü.

rita tersîmi, harita inşası, fenn-i arâzî ve harita tersîmi ve nazariyyâtı, tahtit-i arâzî, tahtit-i arâzî haritası, taksim-i arâzî, topoğrafya, hendese-i resmiyye ve menâzır, hendese-i resmiyye ve menâzır ve gölge ve enva-ı resim ve harita, hendese-i resmiyye eşkâli tersîmi, hendese-i hilye, hendese-i hattîye, resm-i hattî, san'at-ı mi'mariye, elbise tarihi[1].

Yukarıdaki derslerin öğretilme amacı, Osmanlı Ordusunun resim ve resimle ilgili alanlarda çalıştıracağı elemanları yetiştirmektir. Mir'at-ı Mühendishane-i Berrî-i Hümayun ve Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye adlı eserlerde verilen bilgiler doğrultusunda, resim ve resim bilgisi ile ilgili alanlarda çalışanlar sanata yatkınlıkları açısından şöyle sınıflandırılabilir:

Ressamlar, resim yapanlar, resim öğretmenleri, menâzır, gölge ve tarama öğretmenleri, ressam sınıfı (istihkâm ve ressam sınıfı, ressam-piyade sınıfı, harita-ressam sınıfı), gravürcüler ve matbaada çalışanlar, litograf ve hüsn-i hatçılar, resimhane veya resim şubesinde çalışanlar, haritacılar, topoğraf ve topoğrafya öğretmenleri, fotoğraf çekenler ve fotoğrafhanede çalışanlar, hüsn-i hatçılar[2], resim ve resim bilgisi ile ilgili kitap yazanlar[3].

Ayrıca öğretimde, üretim ve tasarımda, tatbikat ve savaş alanında da resimden bir ifade vasıtası olarak da faydalanılıyordu.

Mühendishane ve Harbiye'de resim ve resim bilgisine dayalı dersler —diğer derslerde olduğu gibi— kendi subay öğretmenlerimiz tarafından veriliyordu. Bu okulların kuruluş aşamasında zaman zaman Avrupa'lı subaylardan da faydalanılmıştır[4]. Bunun yeterince yararlı olmaması gözönüne alınarak H. 1250-M. 1834/35 yılından itibaren gerektiği zamanlarda Av-

(1) Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye'de okutulan dersler, sınıfların kuruluş biçimi, eğitim, öğretim süreleri, müfredat programlarının değiştirilme nedenleri ve tarihleri ile ilgili daha geniş bilgi için Bk. İhsan Terzi, Mehmed Esad'ın Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye Adlı Eserlerine Göre 19. Yüzyıl Türk Resmi, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1988, s. 17-55.

(2) Hüsn-i hatçıların resimle ilgili alana dahil edilmeleri, «Hat Sanatı Bir Resim Sanatıdır» (Bk. Şevket Rado, «Hat Sanatı Bir Resim Sanatıdır», Millî Kültür Dergisi, s. 46, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984, s. 14-18) veya modern sanata doğu etkileri (Nurullah Berk, «Modern Sanat ve Doğu Etkileri», Sanat Dergisi S. 22, Doğuş Matbaası, (1 Temmuz) Ankara 1973, s. 1, şekil: 3-4, 5-6) gibi görüşlerden değil; Türk ordusunun litograf ve hüsn-i hatçılara ihtiyaç duyması ayrıca 19. yüzyılda yazıların tablo gibi duvarlara asılmasındandır. Bk. Mehmed Esad Bir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Karabet Matbaası, İst. 1310, s. 360.

(3) Daha geniş bilgi için Bk. aynı tez, s. 56-147.

(4) Aynı tez, s. 153-155.

rupa'nın çeşitli ülkelerine askerî öğrenci ve subaylar gönderilmiştir(5). Hatta öğrencilerin daha iyi yetişmesi için Paris'te (1859/60-1874/75 yılları arasında faaliyet gösteren) Mekteb-i Osmanî adlı bir kuruluş da açılmıştır(6).

Mühendishane'de resim derslerini veren öğretmenler genellikle topçu sınıfı, Harbiye'de ise piyade sınıfı mezunudur. Bu dersler karakalem modellerden faydalanılarak, doğal nesnelere bakarak, kartpostal ve fotoğraflardan yararlanılarak veriliyordu(7).

Resim ve resimle ilgili derslerin öğretilmesi sayesinde askerî okullara gerekli olan diğer derslerin ve bilgilerin daha iyi anlaşılması, resimle bağıntılı alanlarda çalıştırılacak olan personelin yetiştirilmesi sağlanıyordu(8).

Batı resim tekniklerini askerî okullarda öğrenen subaylardan bir kısmı askerî görevleri dışında da resim sanatıyla uğraşmışlardır. Mir'at-ı Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn ve Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye'de haklarında bilgi verilen ve İstanbul, Ankara, İzmir Resim ve Heykel Müzelerinde eserleri bulunan subay ressamlar: Nuri Paşa, Süleyman Seyyit, Şekür (kolağası), Halil Paşa, Hoca Ali Rıza, Hüseyin Zekâi Paşa, Hasan Rıza, Ahmet Ziya Akbult ve Bedri (Ahmet).

Yukarıda adı geçen ressamların belirtilen müzelerdeki eserleri Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun ve Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye'deki bilgiler doğrultusunda incelendiğinde Türk resmine getirdikleri yenilikler şu şekilde özetlenebilir(9).

Teknikte: Yağlıboya, suluboya, akvarel ve govaj, karakalem resim, sîba resmi, yalama, gölge, tarama, plüm taraması, füzen,

Malzemede: Tuval, mukavva, kâğıt (boyutta getirilen yenilik) duralit, kontralit.

Konuda: Manzara, içgörünüşler, mimari tasvirler, figürler, sosyal hayattan kesitler, natürmortlar, savaş resimleri ve portreler gibi değişik konular üzerinde durulduğu söylenebilir. Bukonuların yeni olmadığı, fakat sunuluş biçimlerinin geleneksel Türk resminden farklı olduğu düşünülebilir. Şöyle ki:

(5) Aynı tez, s. 157-167.
(6) Mehmet Esad, Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye, Artin Asaturyan Matbaası, İst. 1310, s. 65 vd.
(7) Aynı tez, s. 167-178, resim 1-9.
(8) Aynı tez, s. 190-213, resim 10-30.
(9) Eserler, araştırmanın katalog bölümünde ayrı ayrı tanıtılmıştır. Bk. aynı tez, s. 214-288, levha I-XX, resim 1-39.

Minyatür nakkaşı manzarayı kendi amacına hizmet etsin diye araç olarak kullanmış, subaylar ise bir tabiat manzarasına bakarak duygularını yansıtmışlardır.

Minyatür ustası iç görünüşleri ele alırken belli bir konuyu vurgulamış, subay ressamlar ise aktüel hayattan kesitleri duygu ve sezgilerine göre yorumlamışlardır.

Minyatürlerdeki portreler az-çok farklılıklar göstermisine rağmen genel bir kalıp içinde tasvir edilmiştir (geç dönemdeki bazı örnekler hariç). Mühendishane ve Harbiyeli ressamlar ise kişi karakterini belirten özelliklere yer vermişlerdir.

Minyatür sanatçısı savaş sahnesini belli bir tertip ve bilinen duruşlar içinde ele almış, asker ressamlar ise savaşta geçebileceği düşünülen hareketleri, hareketin kendi özelliği içinde yansıtmışlardır.

Osmanlı nakkaşı sosyal hayatla ilgili konuları işlerken halkı olayların içine katmış, padişah veya diğer yetkililere özel bir yer vermiş, subaylar ise herkesi bulunduğu ortam içinde değerlendirmişlerdir.

Subayların genellikle manzara ve mimari tasvirlere yöneldiği görülmektedir. Bunun başlıca üç sebebi vardır: 1) 19. yüzyılda Osmanlı toplumu figüratif tablolara karşı ilgisizdir. 2) Padişahlar kendilerini korudukları için ressamlar onların beğenebileceği türde saray, köşk resimleri yapmayı tercih etmektedirler. 3) Tıbbiyeliler hariç, subaylar figüratif resim eğitimi görmemektedirler.

Bazı 19. yüzyıl asker ve sivil ressamlarımızın yaptığı manzara resimlerinde ortak olan ağaçların hareketsizliği, gökyüzünün bulutsuz oluşu, her şeyin sakin, kımıltısız duruşu, sanatçıların belli bir andaki görüntüyü yansıtamayışlarına, kartpostal ve fotoğraflara bakarak çalışmalarına bağlanabilir. Bu tür resimlerde yer alan mimari unsurların en ince ayrıntılarına kadar verilmesi, minyatür sanatının etkileriyle açıklanabilir.

Subay ressamların optik görünüşü yansıtan resimler yapmaları, hatta 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'ya gönderilen askeri elemanların da öncekiler gibi klâsik resim sanatı öğreten hocaların atölyelerinde çalışmaları ve çağdaş akımlara ilgi duysalar bile klâsik tarzda resim yapmaları, eserlerinde nesnelerin biçimini bozmamaya dikkat etmeleri, Türk Ordusunun optik görünüşü yansıtan resimlere ve bunları yapanlara ihtiyaç duymasına bağlanabilir.

Batı resmini yerinde öğrenen subay ressamların önce askeri okullarda, emekli olduktan sonra da sivil okullarda resim öğretmenliği yapa-

rak resim sanatının yerleşmesini, yaygınlaşmasını sağladıkları söylenebilir. Bu ressamlardan Osman Nuri Paşa (1839-1906), Süleyman Seyyit (1842-1913), Hüseyin Zekâi Paşa (1860-1919) gibi sanatçılar 20. yüzyılda da eserler vermeye devam etmişlerdir. Hatta bunların akranları olan Halil Paşa (1852-1939), Hoca Ali Rıza (1858-1930) gibilerinin Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de resim sanatımıza katkıda bulunduklarını söyleyebiliriz.

Ordudaki gelişmeleri sivil kesimin daha sonra takip ettiği, Batı tarzında kurulan okulların kuruluş tarihlerinden de anlaşılmaktadır. Harbiye'de ilk resim dersi 1837-1841 yılları arasında, Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun'da 1847'de verilmesine karşılık Mahrec-i Eklâm'da 1862, Mekteb-i Sultanî'de 1868'de, Dârü'l Muallimât'ta 1870'de, İdadilerde 1873'de ve Sanayı-i Nefise'de de 1883'den sonra verilmiştir[10].

Fatih devrinde ülkemize gelmeye başlayan Avrupalı ressamların 18. ve bilhassa 19. yüzyılda sayılarının çoğalması, karşılıklı elçiliklerin açılması, ticaretin artması ve bu nedenle büyük şehirlerimize Avrupalıların yerleşmesi, fotoğraf ve kartpostal resimlerin yaygınlaşması, resimli gazetelerin yayın hayatına girmesi Batı türündeki resmin ülkemizde tanınmasına ve bu alana bir ilginin doğmasına vesile olmuştur. Bütün bunlara rağmen Batı türündeki resmin sistemli eğitim-öğretimi Türk Ordusunca başlatılmıştır. 19. yüzyılda çok sayıda kişiye resim eğitimi veren ve resim alanında en başarılı olanlarını da ihtisaslaştıran Türk ordusunun, her alanda olduğu gibi, Batı türü resim sanatı ve anlayışının ülke genelinde yaygınlaşmasına öncülük ettiği anlaşılmaktadır.

(10) Bk. Aynı tez, s. 284, dip not: 826, 827, 828, 829, 830, 831.

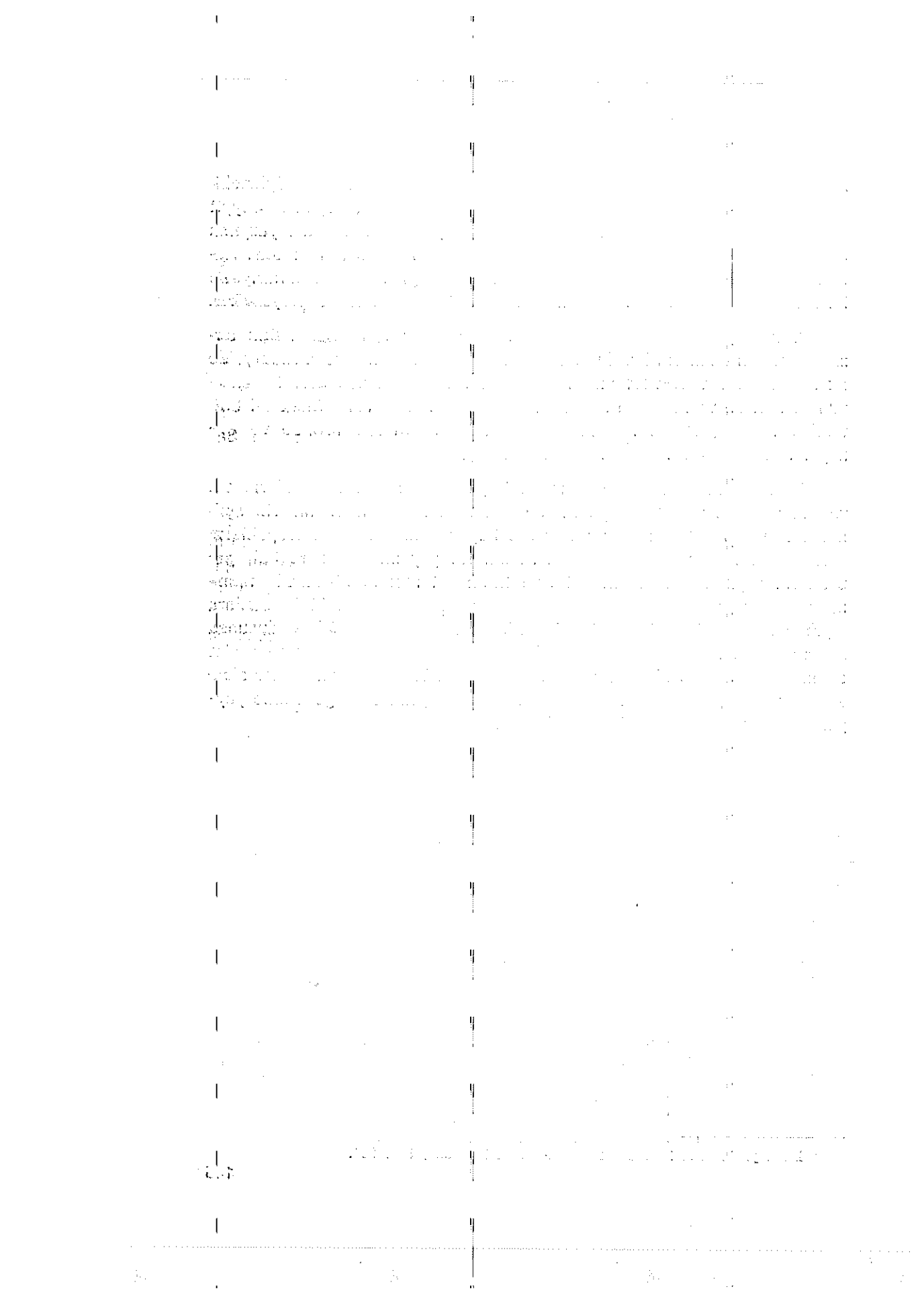

BURSALI CİNÂNÎ

Ali Osman COŞKUN*

Sultan III. Murad Han devrinin önde gelen âlimlerinden ve şâirlerinden olan Cinânî, Bursa'da doğmuştur. Bazı kaynaklar Cinânî'nin «Muradiye semtinden» olduğunu ve «Muradiye Camii civarında bir evde doğduğunu» kaydederler(1). Bütün kaynakların ifâdelerinde O'nun adının Mustafa Çelebi olduğu kayıtlı ise de, Âşık Çelebi Tlzkiresi'nde, «Muhammed» olarak geçmektedir(2). Mustafa Çelebi, Mehmed adında bir zâtın oğludur.

Şâirin mahlası üzerinde de farklı ifâdeler vardır. Mustafa Çelebi'nin mahlası tezkirelerde ve Arap harfli kaynaklarda da açıkça belirtilmemiştir(3). «cenân» ve «cinân» kelimelerinin aynı şekilde yazılması, harekelen-

---

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim F'ak. Öğrt. Görv.

(1) Beliğ, **Güldeste-i Riyâz-ı Irfân**, Bursa, 1302, s. 455; Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İst. 1971, c. I, s. 603.

(2) G.M. Meredith Owens, **Meşâirü'ş-Şu'ara or Tezkere of Âşık Çelebi**, London, 1971, vr. 68a-b;

Âşık Çelebi (Pir Mehmed) (ölm. 1568)'in çocukluğu Rumeli'de geçmesine rağmen, babasının ölümünden sonra oradan ayrılıp Bursa'ya gelmiştir. Tahsilinin büyük bir kısmını Bursa'da tanınmış bilginlerden görmüş olan Âşık Çelebi, İstanbul'da tahsiline devam etmiştir. Çeşitli yerlerde kadı olarak vazife yaptıktan sonra, Üsküp'te kadı iken ölmüştür. Bursalı Cinânî, O'nun ölümüne tarih düşürmâştür :

«Âşık sefer eyledi cihândan» (1568)

Âşık Çelebiye tarih düşürecek kadar yakınlığı olan ve bütün hayatını Bursa'da geçiren Cinânî'nin adının Mustafa olduğunu bilmemesi garip bir hadisedir.

(3) Şâirin mahlası için bkz. : Kınalı-zâde Hasan Çelebi, **Tezkiretü'ş-Şu'ara**, Ank., 1978, c. I, s. 266. Âşık Çelebi, a.g.e. vr. 68a; Şemseddin Sâmi, **Kamusü'l-A'lam**, İst. 1308, c. III, s. 1839; Kâf-zâde Fâizi, **Zübdetü'l-eş'ar**, Süleymaniye Ktp., (Şehid Ali Paşa), 1877, vr. 22b, Seyyid Rıza, **Tezkire-i Rıza**, İst., (tarihsiz) s. 25; Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, İst., 1311, c. IV, s. 379; Nev'i-zâde Atayi, **Hadaiku'l-Hakayık fi Tekmileti'ş-Şakayık**, İst., 1268, s. 395; Nail Tuman, **Tuhfe-i Na'ili**, Mil., Ktp, (İbn-i Sina) Yzb. 611, c. I, s. 225;

Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri** (Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), İst. 1972, c. II, s. 70; Fâlk Reşat, **Eslâf** (haz. Şemsettin Kutlu), İst., s. 150; **Türk Ansiklopedisi**, Ank., 1960, c. X, s. 157; Nihat Sami Banarlı, a.g.e. s. 603; **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, İst. 1977, c. II, s. 49; Harun Tolasa, Sehi, Lâtifi, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre **16 Y.Y.'da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi** I, İzmir, 1983, s. 368, Âgâh Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ank., 1973, c. I, Giriş, s. 274.

dirilmemiş olması, şâirin mahlasının Lâtin harfli kaynaklarda «Cenânî» şeklinde kaydedilmesine vesile olmuştur.[4] Çok genç yaşlarda şiir yazmağa başlayan Mustafa Çelebi, şiirlerinde «Cinânî» mahlasını kullanmıştır. Bilindiği gibi cinân «cennetler», cenân ise «kalp» mânâsındadır. Şâir; şiirlerinde mahlasıyla ilgili mazmunlarda «cennet» mânâsına işârette bulunmaktadır. Riyâzü'l-cinân adlı mesnevisi'nde :

Nâmını kıldı Cinânî çün Kazâ
Dûzaha girmek ana olmaz sezâ[5]

ve Cilâü'l-kulûb adlı eserinde de mahlasının «Cinânî» olduğunu belirtmektedir :

Cinânî idüp çün ki nâmum benüm
Mezîd eyledün ihtirâmum benüm
Makarrum kılup gülşen-i cenneti
Nasîb eyle gılman ile sohbeti
Mühâsib midür Hudâ-yı kerîm
Cinânî'ye cây ola nâr-ı cahîm
Bu nâmı bana çün ki gördün revâ
Cinânî diyü herkes eyler nidâ[6]

Yukarıdaki beyitlerde ve Cinânî Sânî adıyla şöhret bulan Mustafa Cinânî Çelebiyi, Atayi, Şakayık Zeyli'nde, «...Mahrûse-i Burûsa'dan pedidâr ve Cinânî mahlası ile şöhret şi'ar olmış idi»[7] şeklinde değerlendirir.

Mehmed adında birinin oğlu olduğunu belirttiğimiz Cinânî'nin doğum yerinin Bursa olarak bilinmesine karşılık, doğum tarihi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanılmamaktadır. Âşık Çelebi, «...mevlidi Bursadur ki yer yüzünün cinânıdur. Guyâ memâlik-i Rum bir kâlebe-i beşerdür ki Bursa anun cânıdır...»[8] şeklinde ondan övgüyle bahsetmektedir. Bazı kaynaklar da ya «Mahrûsa-i Burûsa'yı» ya da «Bursalı Cinânî» ibâresini kullanmaktadırlar. Nihad Sami Banarlı da, «Bursa Muradiye Camii civarında doğmuş.»[9] demektedir. Görülüyor ki, doğum yeri hakkında birleşen kaynaklar, onun doğum tarihinden söz etmemektedirler.

XVI. yüzyılda yaşamış olan şâir, Arapça, Farsça ve Türkçe şiir söyleyecek kadar kuvvetli bir tahsil görerek yetişmiştir. Daha sonra medrese

(4) Bkz. Nihad Sami Banarlı, a.g.e. s. 603; Türkiye Gazetesi, **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**, İst., 1987, c. 15, s. 231; **Türk Ansiklopedisi**, s. 157.
(5) Cinânî, **Riyazü'l-cinân**, İst. Üniver. Ktp. T.Y. 811, vr. 6a.
(6) Cinânî, **Cilâü'l-kulûb**, Süleymâniye Ktp., Halet Efendi Eki. No: 94, vr. 76b.
(7) Atayi, **Şakayık Zeyli**, s. 395.
(8) Âşık Çelebi, **Meşairü'ş-Şu'ara**, vr. 68a
(9) Nihad Sami Banarlı, a.g.e. s. 603.

öğrenimi gören şâir, Bursa'da Muallimzâde (Azerî) Efendi'den mülazim olduktan sonra, devlet memuriyetinde bulunmuştur. Muallimzâde'nin İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği sırasında yanında kâtip olarak bulunmuştur. Daha sonra kadılık ve müderrislik vazifelerine tayin olmuş, 40 akçe ile medreseden mezun olduktan sonra 1594'de yeniden, Mevlânâ Muhyî yerine Bursa'da İvaz Paşa Medresesesine müderris olarak tayin edilmiştir.

Bursalı Mustafa Cinânî'nin vefat tarihi ile ilgili olarak kaynaklardaki verilen bilgiler ittifak halinde olup birbirini doğrulamaktadır. Bütün kaynaklarda İvaz Paşa Medresesi'nde müderris iken 1004/1595'de Bursa'da vefat etmiştir denilirken, Tuhfe'de ölüm tarihi aylı günlü olarak belirtilmekte ve 4 Muharrem/4 Ocak 1595 (Pazartesi) günü vefat ettiği belirtilmektedir[10]. Kaynakların verdiği bilgiye göre Cinânî'nin mezarı, Bursa'da Hamza Bey Camii yanındaki mezarlıktadır. Onun ölümüne Bursalı Hâşimî tarih düşürmüştür :

«Cinânî eyleye gülzâr-ı adne varıcak menzil»[11]

Söyleyeni belli olmayan şu mısralar Cinânî'nin mezar taşında yazılıdır:

«Dâr-ı dünyâdan Cinânî meded gitti bugün»
«Cinânî cennet-i ulyâyı kıldı kendüye me'vâ»[12]

Cinânî, kaynaklara göre âlim bir zâttır. Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler ve nesirler yazmıştır. Hat sanatı ile de uğraşmış olan Cinânî'nin şiirlerinden kaynaklar övgü ile sözederler. Onun şiirlerinde mizâhî yönün ağır bastığı görülmektedir. Kudretli bir şâir ve kâmil bir nesir nâsiri olan Cinânî, hoş tabiatlı, nüktedan, meddah, hitâbet kudretine sahip olan bir şahıstır. Kaynakların belirttiğine göre şâirin gözleri iyi görmezmiş. Kendisi gibi görme kusuru olan Kefeli Hüseyin Efendi ile birlikte iken, Hüseyin Efendi'nin gözüne çöp kaçar. Hüseyin Efendi, Cinânî'ye dönüp çöpü çıkarmasını rica eder. Cinânî çok uğraşırsa da bir türlü çöpü bulup çıkaramaz. Nihayet;

— «Vallahi efendim, çok çalıştım, lâkin ne çöpü bulabildim, hattâ ne de gözünüzü!» der.

Hoş sohbet ve şakacı tabiatıyla Padişah III. Murad'ın dikkatini çekmiş olan Cinânî, O'nun meclislerinde hikâyeler anlatarak, nedimleri arasına girmiştir. Meclisleri şenlendiren bir karaktere sahip olan şâirin edebî şahsiyeti ile ilgili kaynaklar görüşlerini şu şekilde belirtirler :

(10) Nâil Tuman, **Tuhfe**, c. I, s. 225.
(11) Kâf-zâde Fâizi, **Zübde**, vr. 22b, **Tuhfe**, s. 225.
(12) Mehmet Tahir, **O.M.**, c. II., s. 70, **Tuhfe**, s. 225.

Âşık Çelebi şâirimiz için, «...Gûşa dokunmayan gûşelere dest urur ve tasavvur ettiği hayalleri âyine-i hüsn ü edâda görür...»[13] şeklindeki ifadesi, onun yeni mazmûn (bikr-i mazmûn)lar söylemede üstün olduğunu gösterir. Atayi de, «...merkûm-ı mezbûr fazâil-i kesire ile meşhur, elsine-i selâsede nazm ü nesre kâdir bî-nazîr münşî ve hûb şâir ulûm-ı arabiyeden hisse-mend ma'arif-i cüziyye ile şöhre-bend hoş tâb ve sâfi fu'âd şûh meşreb ve dirvîş nihâd idi...»[14].

Cinânî'den söz eden kaynaklarda, onun müretteb bir dîvânının olduğu kaydedilmektedir[15]. Divanda; münacaat, na't, mensur bir dibâce, kasideler, Farsça ve Türkçe yazılmış mesnevîler, kıt'alar, mersiyeler, tahmis, tesdis ve müemmenler, murabba, yine Farsça ve Türkçe yazılmış tarih manzûmeleri, gazeller ve müfredler yer almaktadır.

Şâirimizin diğer bir eseri de Riyâzü'l-cinândır. Bu eseri, 1578 yılında bitirdiği ve III. Murad'a sunduğu didaktik bir mesnevîdir. Âzerî Çelebi'nin Nakş-ı Hayâl'ine cevap niteliğinde bir eserdir. Bursalı Mehmed Tahir'in Osmanlı Müellifleri adlı eserini kaynak olarak alan yazarlar, şâirin, Manzenü'l-esrâr mesnevîsinin olduğunu belirtirlerse de, üsâd Mehmed Fuat Köprülü, Nev'-i-zâde Atayî'nin Şakayık Zeyli'ne ve Bursalı Beliğ'in Güldeste adlı eserine dayanarak,Cinânî'nin böyle bir eseri olmadığını, Güldeste'de ifâde edilen Mahzenü'l-esrâr bahrinde Riyazü'l-cinân ifâdesinin yanlış yorumlandığını ortaya koymuştur[15]. Riyazü'l-Cinân, XVI. yüzyıl sosyal hayatını bütün yönleriyle ve samimi bir hava içerisinde göstermesi bakımından çok önemlidir.

Mustafa Cinânî'nin bunlardan başka, Sultan III. Murad'ın emriyle kaleme aldığı ve 1591 yılında tamamladığı, Bedâyiü'l-âsâr adlı mensur eserdir. Bu eser, o zamana kadar duyulmadık enterasan hikâyelerden meydana gelmiştir.

Bursalı Cinânî'nin dördüncü eseri ise, Cilâü'l-kulûb'dur. Bu eseri Cinânî, 1594 yılında tamamlamıştır. Didaktik, sosyal hayattan, örf ve âdetlerden bahseden bir mesnevîdir. Bu eser, Taşlıcalı Yahya Bey'in Usûl-nâme adlı eserine nazîre olarak yazıldığı için, «Nazîre-i Usûl-i Yahya li Cinânî» adıyla da bilinmektedir.

Cinânî'nin şiirlerinden örnekler:

Ni'met-i vaslına ağyârı doyurmuş dilber
Gönlün ey haste-i hicrân nenün aşın ister[17].

---

(13) Âşık Çelebi, **Meşâirü'ş-Şu'ara**, vr. 68a.
(14) Atayî, **Şakayık Zeyli**, s. 396.
(15) Beliğ, **Güldeste**, s. 457; Nâ'il Tuman, **Tuhfe** c. I., s. 225; Mehmed Tahir, **O.M.** c. II, s. 70.
(16) Mehmed Fuad Köprülü, Meddahlar, **Türkiyat Mecmuası**, İst. 1925, c. I., s. 27.

(O sevgili yabancıları (rakipleri) yiyecek ve içecek olan şeylerle (nimetle) doyurmuş olduğu halde, ey ayrılık hastası (âşık), senin gönlün daha neyin aşını, yemeğini ister?). (Şâir bu beyitte, sevgilinin rakiplere gösterdiği iltifatı, gönlü yaralı olan âşığa göstermediğinden yakınarak, kıskançlığını dile getirmektedir.)

Hattun geldükçe ruhsârında artar tâzelik terlik
Berât ile verilmiş gibi şâhum sana dilberlik[18].

(Ayva tüylerin yanağına geldikçe (yanağında çıktıkça), yanağındaki tâzelik ve güzellik artmaktadır. Şâhım (sevgilim) sana bu güzellik bir fermanla verilmiş gibidir.) (Berât kelimesinin rütbe, nişan ve imtiyaz mânâsı düşünülürse, sevgili, sultandır, şahtır. Güzellik ülkesinin sultanı olan sevgili, belirli yaşa geldikten sonra ayva tüyleri yanakta çıkmağa başlar, bu da adeta izne bağlıdır. Hatt'ın diğer bir mânâsı da yazıdır ki, berât ve şâh ile ilgisi vardır.)

Âleme arz eyleme yakut-ı la'lün muttasıl
Kim değer ey hâce-i Mısr-ı melâhat ana dil[19].

(Ey güzellik ülkesinin sultanı (hocası), yakuta benzeyen dudağını devamlı herkese gösterme ki, ona dil değer). (Cinânî, bu beyitte güzelliği bir ülkeye benzetmiştir. O ülkenin sultanı da sevgilidir. Bu tasavvur bir telmih sanatı içinde verilir ki, güzellik ülkesinin sultanı Hz. Yûsuf'tur. Bilindiği gibi ülke ve memleket kavramı altında saklı olan şey, yüz ve çevresidir. Bu bakımdan sevgili, güzellik ülkesinin sultanı olmaktadır. Güzel olana daima dil uzatılır, devamlı ondan söz edilir, dedi-kodu yapılır.)

Kadîmdür hukukı bülbülün güllerle gâyetde
Ağaç ata bile binmişler eyyâm-ı sabâvetde[20].

(Bülbülün güllerle olan dostluğu, hukuku çok eskilere dayanmaktadır. Çocukluk günlerinde ağaç ata birlikte binmişlerdir). (Şâir bu beyitte, folklorik bir özelliği dile getirmektedir. Bilindiği gibi çocuklar, sürgünlerden, uzun çubuklardan at yaparlar ve ona binerler. Gül ile bülbül de aynı mahallede, aynı mekânda berâber büyüyen iki veya daha fazla çocuklar gibi

(17) Âşık Çelebi, **Meşâirü'ş-Şu'ara**, vr. 68b; Kâf-zâde, **Zübde**, vr. 22b; Atayî, **Şakayık Zeyli**, s. 398.

(18) Nâ'il Tuman, **Tuhfe**, c. I, s. 225; **Tezkire-i Rıza**, s. 25.

(19) **Meşâirü'ş-Şu.âra**, vr. 68b; **Zübde, vr, 23a; Tezkiretü'ş-Şu'ara, c. I, s. 267; Kamusü'l-A'lam**, c. III, s. 1839.

(20) **Şakayık Zeyli**, s. 398; **Zübde**, vr. 23a

düşünülmüştür. Gül budağına, güllerle bülbül birlikte binmişler, orada birlikte büyümüşlerdir. Bu bakımdan dostlukları, arkadaşlıkları çok eskilere dayanmaktadır).

Ağladur sonra seni hicr ile bakmaz yüzüne
Bakma mihr-i ruh-ı dildâre zarardur gözüne[21].

(O sevgili, ayrılığıyla seni ağlatır, sonra da yüzüne bakmaz; Sevgilinin güneşe benzeyen yüzüne (yanağına) bakma, gözüne zarardır). (Şâir, sevgilinin yüzü ile güneş arasındaki benzerliği, güzellik, parlaklık, ışıklık açısından ele almakta ve güneşe doğrudan doğruya bakılamıyacağını ifade etmektedir. Ayrıca, güneş (sevgili)'nin ayrılığı, batması, gece olması demektir. Sevgili gecleyin görünmediği için âşık ağlamaktadır. Sabahleyin görünen, doğan güneşe (sevgiliye) de bakılmaz, gözler yaşarır, kamaşır ve göze zararlıdır).

Lezzetde ol kı la'line sükker dinür sanur
Bî-çâre ağzı dadını bilmez yenür sanur[22].

Pâ-şikest etdi râh-ı belâyı hicrân
Nice geşt eyleyeyim deşt-i gamı bî-pâyân[23].

(Tatlılıkta o dudağına şeker denir, zanneder. Zavallı, ağzının tadını bilmez onu (dudağı) yenir zanneder).

(Ayrılık belâsının yolu beni, ayağı kırık hâle getirdi; Bu sonsuz, uçsuz bucaksız gam çölünü nasıl dolaşayım, gezeyim). (Klâsik Divan şiirimizde, hasret ve hicrân âşığın en büyük ıstırap kaynağıdır. Aşığın tahammül edemediği tek şey ayrılıktır. Âşık, sevgilinin her türlü cevr ü cefâsına göğsünü gere gere katlanır, tahammül eder, fakat ayrılığa bir an bile dayanamaz. Çünkü hicrân yolu hem belalı, hem de sonsuz uzunluktadır. Ne zaman biteceği âşık tarafından bir türlü bilinemez. Ayrıca hicrân, sevgilinin âşıktan ilgisini kesmesi, tegafül etmesidir. Şâir bu bakımdan bu sonsuz gam çölünü ayağı kırık bir şekilde nasıl gezeyim, demektedir).

Olupdur Kays'a vü Ferdâd'a râh-ı aşkda hem-pâ
Ululara katup ağlamalıdur bu dil-i şeydâ[24].

(Bu deli gönül, aşk yolunda Kays (Mecnûn)'a ve Ferhâd'a arkadaş olmuştur. Onu ululara (büyüklere-ermişlere) katıp ağlamalıdır). (Şâir, deli

(21) **Zübde**, vr 23a
(22) **Tezkiretü'ş-Şu'âra**, c. I, s. 267.
(23) **Tuhfe**, c. I, s. 225.
(24) **Zübde**, vr., 22b

gönlünü, Kays'ın ve Ferhâd'ın arkadaşı olarak görmekte ve onların arasına katıp hâline ağlamalıdır, demektedir. Çünkü, klâsik hikâyelerimizden olan Leylâ ve Mecnûn ile Ferhâd ü Şirin'de, Kays Leylâ'ya, Ferhâd'da Şirin'e kavuşamamıştır. Bu sebeple, bu deli gönül de sevgiliye onlar gibi kavuşamıyacaktır, demektedir).

Hemîşe nâvek-i müjgânına sînem nişân eyler
Cinânî Hak Tealâ saklasun yâd-ı hatalardan[25].

(Ey Cinânî, sevgilinin ok gibi olan kirpikleri, sinemi daima hedef tutar; Allah başka hatalardan (kusurlardan) saklasın, korusun).

(25) Zübde, vr., 23a

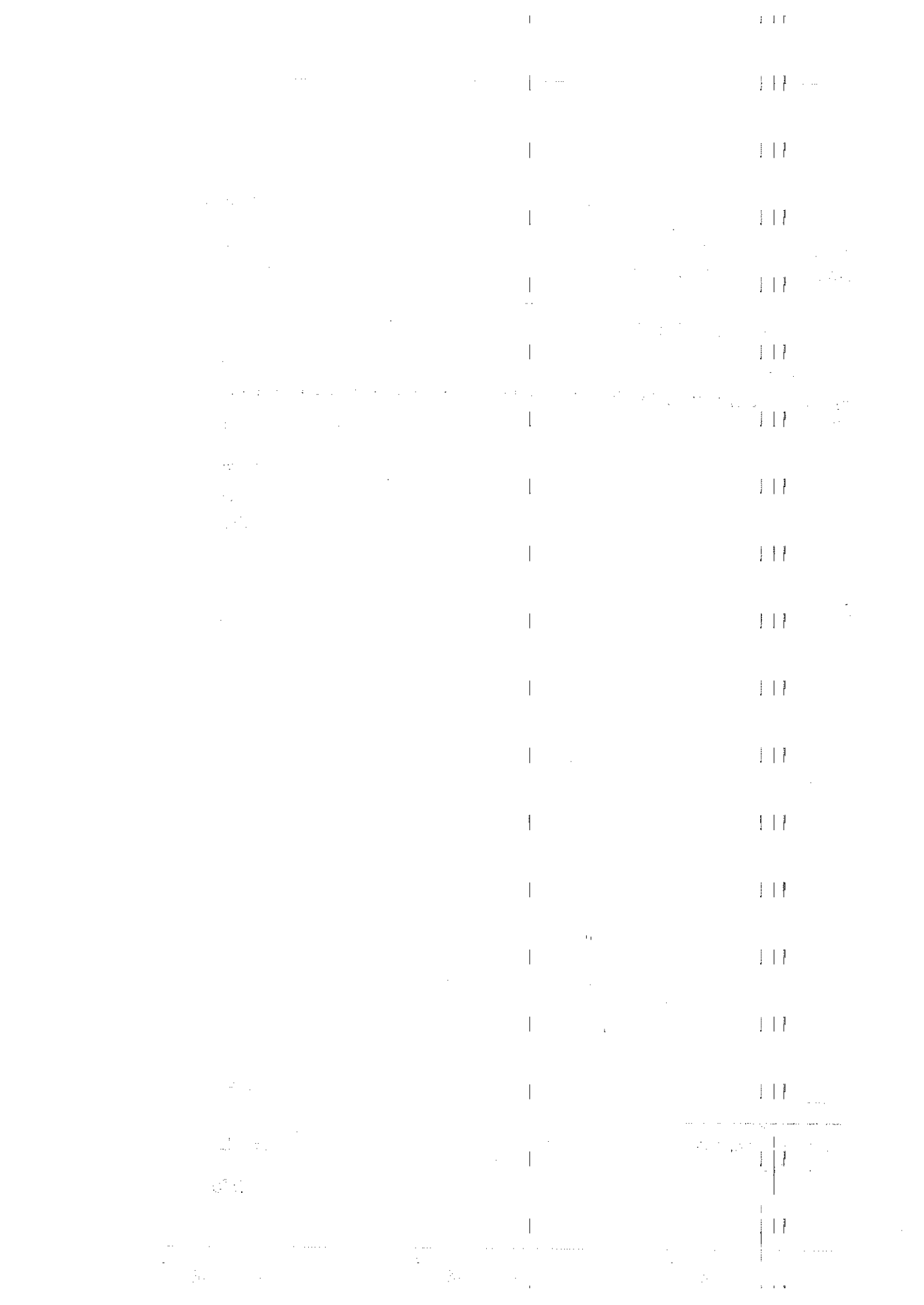

RİSÂLETÜ'N-NUSHİYYE'DE GEÇEN debit- FİİLİ ÜZERİNE BİR NOT

Mehmet AYDIN*

Yunus Emre'nin Risaaetü'n-Nushiyye adlı eserinin baş tarafında debit- دابتدی şeklinde bir fiil vardır.(1) Bu kelime, Tarama Sözlüğü'nde «depretmek, kımıldatmak» diye anlamlandırılmıştır. Aynı kelimeye Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre Risalat al-Nushıyya isimli eserinin sözlük bölümünde hiç yer vermemiştir.

Bir kelimeyi doğru anlamlandırabilmek için, hiç şüphesiz, kullanıldığı kontekse bakmak gerekir. Tarama Sözlüğü'nde sadece kelimenin geçtiği beyit konteks olarak kabul edilmiştir. Bir bakıma beyit kelimenin konteksidir:

«Yél gelip ardınca debitdi anı
Andan oldı cism-i Âdem bil bunı
(Yunus. XIII-XIV. 1)(2)

Ancak, sadece kelimenin geçtiği beyit, bazen o kelimeyi doğru anlamlandırmamıza yetmeyebilir. Böyle olunca, metnin daha büyük bir bölümünü konteks olarak kullanmak lazımdır. Zaten konteks (bağlam=çevre): Bir dili birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, bir çok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünüdür.(3)

«Topragıla suyı bünyâd eyledi
Ana âdem dimeği ad eyledi
Yél gelip ardında debitdi anı
Andan oldı cism-i Âdem bil bunı
Od dahı geldi vü kızdırdı anı
Çünkü kızdı cisme ulaşdı canı».

(*) Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Türk Dili ve Ed. Bölümü Arş. Görv.

(1) Abdülbaki GÖLPINARLI, **Yunus Emre Risâlat al-Nushiyya ve Divân**, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını, Eskişehir 1965, Tıpkı Basım, s. 2.

(2) **Tarama Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. II, Ankara 1965, s. 1034.

(3) Berke VARDAR, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, ABC Kitabevi, İstanbul 1988, s. 34.

Bu üç beyitten hareket ederek **debit-** fiilini doğru anlamlandırmak zor olmasa gerektir. Açıkça görüldüğü gibi, burada anlatılan insan (Âdem)'ın yaratılışı hâdisesidir: «Toprakla su insana teeml yapılmış, sonra da yel (rüzgar) gelip bu karışımı kurutmuştur. Arkasından da od (ateş) kızdırmış ve cisme can gelmiştir.» Fizik olarak, cansız bir nesnenin, dıştan bir etki olmaksızın, hareket edebilmesi mümkün değildir. Ayrıca rüzgar (yél) sadece hareket ettirmez; aynı zamanda kurutur. Zaten insan (Âdem)ın hareket etmek için yele, yani rüzgara ihtiyacı olduğu da söylenemez.

depi- fiiline Derleme Sözlüğü'nün verdiği anlam: «Az nemli olan şey kurumaya yüz tutmak: Astığım çamaşırlar depimiş. (Yavadı, Yeveli Mesudiye -Or.; Turgut -Muğ.)» şeklindedir.(4) Aynı kelimenin, **depük, depi-, depit-** şekileriyle, Orta Karadeniz Ağızları'nda bolca kullanıldığını soruşturmalarımız neticesinde tesbit ettik. **depi-** «kurumak», **depit-** «kurutmak», depük «kuru, ıslak olmayan (toprak)» anlamlarıyla aynı kelime karşımıza çıkmaktadır. Derleme Sözlüğü'nde de **depik** kelimesi «kuru ve basılmış toprak» şeklinde mânâlandırılmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, Risaletü'n-Nushiyye'deki **depit-** kelimesinin anlamı «ıslak olan bir şeyi kurutmak» şeklinde düzeltilmelidir; Zira, burada sözkonusu olan hareket ettirmek değil, kurutmaktır.

depit- kelimesi, **dep-** fiil tabanından dep-i-t- şeklinde türetilmiştir. Aynı şekilde **depük/depik** de bu fiilden türemiş isimdir. Kelime tabanının, yani **dep-** fiilinin temel anlamı «basmak, katılaştırmak için çiğnemek»tir. Bu fiilin müştakları olan **depi-, depit-; depik** kelimeleri anlam kaymasına uğrayarak «kuru-, kurut-; kuru» anlamalarını kazanmıştır.

Bir de bu kelimeyi **debitdi** mi, yoksa **depitdi** okumak gerektiği husûsu bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde p ve b sesleri genellikle tek bir (ﭖ) işaretiyle karşılanmaktadır. Biz, bu kelimenin **depitdi** biçiminde okunması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü, Eski Anadolu Türkçesi'ndeki şekilleri devam ettiren Anadolu Ağızlarında kelime **depi-, depit-** şeklindedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin hem okunuşu hem de anlamlandırılışı husûsunda dikkatli olmamız gerekir. Ayrıca bu metinler üzerinde çalışırken Anadolu Ağızlarından derlenen malzemenin de gözönünde bulundurulması lazımdır.

(4) **Derleme Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. IV. Ankara 1969, s. 1429.

XV-XVI. ASIRLARDA GİRESUN VE YÖRESİNE DÂİR BÂZI BİLGİLER*

Feridun M. EMECEN**

Doğu Karadenizin mutenâ köşelerinden biri olan Giresun, gerek mevkii ve gerekse nispeten mahfûz limanı ile kadim asırlardan beri oldukça ehemmiyetli bir yere sahip olmuştu. Miletlerin Doğu Karadeniz kıyılarında kurdukları kolonilerden biri olduğu anlaşılan, kalesi Pontos kralı Farnakes tarafından inşâ ve tamir olunan şehir, Cenevizlilerin mühim bir ticaret kolonisi haline gelmiş, Trabzon Rum İmparatorluğu devrinde de bu hususiyetini sürdürmüştü[1]. Selçuklular devrinde fetih maksadıyla bu bölgelere sevkedilen Türkmen boylarından Çepniler, Ordu ve Giresun yöresinde faaliyette bulunmuşlar ve Anadolu Selçuklularının son devirlerinde bu bölgelerde bir beylik kurmuş olan Hacı Emiroğullarından Süleyman Bey, Giresun'u tahminen 1396 veya 1397'de ele geçirmişti[2]. Beylik I. Bayezid devrinde Osmanlı hakimiyetine girince, şehir Osmanlılara bağlanmış, ancak bölgedeki kesin hakimiyet Fâtih Sultan Mehmed'in Trabzon seferi sonrası gerçekleşmişti.

Osmanlı hakimiyetine giren Giresun, Trabzon sancağına bağlı kalelerden biri olmuş ve sancağın en batı ucunu teşkil etmiştir. Gerçekten, tarihî kayıdlar, Trabzon sancağı batı hududunun Giresun'un hemen yakınındaki Batlama deresi olduğunu göstermektedir[3].

Giresun'a ait bilgileri ihtivâ eden üçü Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (BA), biri Ankara Tapu Kadastro, Kuyud-ı Kadîme Arşivinde (TK, KKA) bulunan Trabzon sancağı mufassal defterlerinden ilki, Maliyeden Müdevver Defterler **(MAD)** tasnifindeki 828 numaralı defter olup[4] bunu 1515-1516 tarihli I. Selim devrine ait defter takip etmektedir[5]. Diğerleri 1554[6] ve 1583[7] yıllarında yapılan tahrirleri içine almaktadır. Bunlardan ilk deftere göre, Giresun, yerleşmenin kale içine münhasır kaldığı bir garni-

(*) Bu makale, Giresun ve yöresi üzerinde sürdürdüğümüz çalışmanın bir kısmını, mebdeini ihtiva etmekte olup, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986)'ne sunulmuş tebliğin tadil ve tekmil edilmiş şeklidir.

(**) Doç. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

zon özelliğini taşımaktaydı ve yöresi, «Zeâmet-i Kürtün» adlı bir idarî üniteye dahil bulunuyordu.(8) Yâni henüz idarî bakımdan bir nizam sağlanamamış ve eski Çepni beyleri dönemindeki idarî yapı, Osmanlı timar sistemi çerçevesinde sürdürülmüştü. I. Selim devrine ait deftere göre Giresun, Trabzon sancağında «Kürtün Kazâsı»na tâbi «Çepni Vilâyeti» adlı idarî birimde bulunan bir «kale-şehir» durumunda idi. Bundan da, aradan geçen zaman zarfında yeni bir idarî düzenlemeye gidilerek klasik Osmanlı idâre sisteminin yerleştirilmeye çalışıldığı tahmin edilebilir. Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında yapılan tahrirlerin icmâlini ihtiva eden Karaman-Rum Eyâleti **İcmâl Defteri**'nde de 1515-16 tarihli defterdeki bilgiler tekrarlanmakta; 1554 tarihli defterde ise, Giresun bir «kazâ» olarak zikredilmekte, ancak «Çepni Vilâyeti» lafzı, 1583 tarihli tahrir defteri de dahil olmak üzere devam etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, gerek ilk defterdeki «Zeâmet» gerek «Vilâyet» lafzları, daha önceki Beylikler devrinden kalma idarî bölgeleri kasdetmekte olup, bu tabirler Osmanlılar devrinde de, Osmanlı taşra teşkilâtına has tabirlerle birlikte defterlerde kullanılmış, hattâ yaşatılmıştır.

Defterlerden ve bâzı müteferrik kayıdlardan, Giresun'un sözkonusu Çepni vilâyetinin merkezi durumunda bulunduğu hattâ «kadı» nın burada oturduğu anlaşılmaktadır. Bu idarî gelişmeye parelel olarak, şehrin fizikî ve demografik yapısında da 1486'dan itibaren XVI. asır boyunca önemli değişiklikler olmuştur:

Giresun, XV. yüzyılın son çeyreğinde, stratejik öneme sahip bir kale durumunda olup içinde 114 nefer, 22 biveden (dul kadın) ibâret hıristiyan nüfus yer alıyordu. Bunlar Fâtih Sultan Mehmed tarafından kaleyi gözetmek, Trabzon'dan Samsun'a gidip-gelen gemilere kılavuzluk yapmak şartları ile birçok örfî ve şer'i vergiden muaf tutulmuşlardı.(9) Bu da, Giresun'un Osmanlı fethi öncesi gayri müslim unsurlarla meskûn olduğunu düşündürmekte; böylesine büyük bir imtiyazın bahşedilmesi ise, bunların muhtemelen fetih sırasında Osmanlılara kaleyi sulh yolu ile teslim etmiş olduklarını hatıra getirmektedir. Bu sırada kalede, sadece 4 müslüman yaşıyordu. Bunlar şehre dışarıdan ve civardan gelip yerleşen Çepni Ali, Çankırılı Hamza, İbrahim ve Ali veled-i İsa adlı Türklerdi ve herbiri vaktiyle bir timara sahip bulunuyordu ki; bu dört kişiyi, Osmanlılar devrinde Giresun'un ilk sivil Türk sâkinleri olarak nitelemek yanlış olmasa gerektir. Bunlardan başka kalede Osmanlı muhafızları da yer alıyordu. Kale dizdarı Yusuf, Kalkandelenli idi. Dizdardan başka kalede, bir kethuda, bir serbölük, bir topçu, bir imam, beş kapıcı, bir fenerci, bir anbarcı olmak üzere 30 muhafız bulunuyordu. Bu muhafızların çoğu, Rumeli'den gelmiş olup isimleri yanına Niğbolu, Manastır, Üsküp, Sofya, Semendire, Selanik, Tırhala, Kesriye ve Kefeli olduklarına dair kayıtlar düşülmüştü. Ayrıca bun-

ların içinde Çepni muhafızlar da mevcuttu.[10] Bu sırada Giresun'un nüfusu yukarıda belirttiğimiz rakamlara göre, tahminen 600-700 kadardı.

1515'lerde ise, aradan geçen yaklaşık otuzyıl içinde Giresun'un toplam nüfusu 1200 civarına yükseldi, bunun ancak 165 kadarını müslümanlar teşkil ediyordu.[11]. Ayrıca şehirde bu tarihlerde bir dizdar, bir imam, bir kethuda, bir kapıcı, bir anbarcı, iki topçu olmak üzere yine 30 kadar kale muhafızı bulunmakta; bunlara daha önceki tahririn aksine, Giresun şehri ve civarındaki bâzı köylerin vergi gelirlerinin tahsis edildiği görülmektedir[12]. İç ve dış surlara sahip olan Giresun kalesinin dış surları, deniz kenarına kadar inmekte olup, defterdeki kayıtlara nazaran burada altı kadar top, 28 tüfek, üç mancınık, 28 kadar da yay bulunmaktaydı[13]. Öte yandan Giresun kalesi, yöredeki en önemli müstahkem mevki, barınak durumunda idi. Nitekim 25 Şevval 963/1 Eylül 1556 tarihli bir arzda kalenin civarındaki dört-beş kadılığın barınağı, melcei olduğu, herhangi bir tehlikede buraya 5-10.000 kişinin sığınabileceği belirtilmektedir[14].

I. Selim dönemine ait defterde, şehirdeki gayri müslim unsurların üç kısım halinde kaydedildikleri görülmektedir. Bunlardan 103. hane, 36 mücerred, 40 bive, eskiden beri şehirde bulunan «kadimî reâyâ» idiler. Yani bunlar daha önceki tahrirde kale hizmeti ile mükellef olan vergi muafiyetine sahip yerli halktı. Ancak bunların vergi muafiyetleri kaldırılmış ve vergi gelirleri de Giresun kalesi muhafızlarının timarına tahsis edilmişti[15]. 63 haneden ibaret ikinci kısım, sonradan gelip şehre yerleşmişler ve diğerleri gibi Giresun kalesi muhafızlarına raiyyet yazılmışlardı[16]. Üçüncü kısım ise, yine dışarıdan gelip «kadimî» hıristiyanların hizmetinde iken, bilâhâre bu mükellefiyetleri kaldırılanlardan oluşmaktaydı[17]. 55 hâneden ibaret bu gruba mensup olanlar, Rize, Akçaabad, Sürmene, Yomra, Atina (Pazar) gibi yerlerden getirtilmişlerdi. Şu halde, şehirdeki gayri müslim unsurların üçte ikisinin başka yerlerden gelip şehre yerleştiklerini söylemek mümkündür. Bu göçte, Fâtih tarafından şehir hıristiyanlarına vaktiyle bahşedilen vergi muafiyeti müessir rol oynamış olabilir. Ayrıca bu son gruba mensup olanların içinde beş hanenin yeni müslüman oldukları, yine bu grubun içinde «Rus» nisbesi ile kayıtlı olup «mu'tak» yani bağışlanmış köle statüsündeki gayri müslimlerin bulunduğu da dikkati çekmektedir.

Nüfusun bu vaziyeti, 1554'de devam etmiş ve nüfus kesâfeti hemen hemen 1515'lerdeki durum ile aynı kalmıştır. Nitekim bu tarihte 1300 dolayındaki toplam nüfusun 200 kadarını müslümanlar teşkil etmekte, gayri müslimler de yine üç kısım halinde zikredilmekte idiler[18]. 1583'e doğru Giresun'un hem nüfus hem de fizikî bakımdan gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Mezkûr tarihte, otuz senelik bir müddet zarfında şehrin nüfusu iki kata varan artışla 2.800'e ulaşmış ve bunun 1300'ünü müslüman

nüfus teşkil etmiştir[19]. Müslüman nüfusun kısa bir müddet zarfında artış kaydetmesi, civarından şehre vaki olan göç hadisesinin bir sonucu olmalıdır. Nitekim defterdeki kayıtlara göre, 66 hane (yaklaşık 320 kişi) dışarıdan getirtilip şehre yerleştirilmiştir. Bu da Osmanlı iskân siyâseti ile ilgili olsa gerektir.

Şehirdeki müslümanların bir kısmı, kaledeki câminin hizmetinde bulunmaları sebebiyle avârızdan muaftırlar. Bu tarihte Giresun'un 6 kadar mahallesinin bulunduğu, bunların kale içinde, surların hemen çevresinde ve aşağıda doğuda Gemiler çekeği kısmında yer aldığı görülmektedir.[20] Böylece şehir XVI. asrın sonlarına doğru denize uzanan yarımada üzerindeki kaleden itibaren, nüfusun da baskısı ile bilhassa doğu ve güney cihetlerine doğru bir gelişme göstermiştir. Nitekim 987 Receb ayı evâsıtında (1579 Eylülü başları) Trabzon'a giderken bindiği gemi Giresun önlerinde demir atan ve bir gece burada konaklayan Âşık Mehmed, şehrin pek büyük olmadığını, ancak cuma namazı kılınabilecek bir camiinin (muhtemelen Yavuz Sultan Selim Camii), bir çarşısının bulunduğunu, etrafının bağlık ve bahçelik olduğunu, bunların çevresinde surların bulunmadığını belirtir[21]. Bu da şehrin yerleşim yeri olarak esas nüvesinin kalenin doğu yanında, sahil kısmında yer aldığını ve büyüme yönünün burası olduğunu düşündürmektedir[22].

Bu sırada şehirdeki hıristiyan nüfusun 41 hanesi, kaleden denize doğru inen aşağı surları korumak, tâmir etmek, sandal ile ulak hizmetini görmek, Aksu deresi taştığında, gelip geçeni sudan nakletmek için «at parmağı» adı verilen bir nevi köprüye benzer geçitler yapmak gibi vazifeler karşılığında avârız türü vergilerden muaftılar. Bunların birkaçı da Giresun câmiinin tâmiri hizmetinde istihdam edilmişlerdi.

Defterlerde kale civarında olduğu belirtilen câmi, muhtemelen Giresun'un ilk büyük islamî mabedidir ve inşâ tarihi bilinmemekle beraber Yavuz Sultan Selim'in şehzâdeliği döneminde yapıldığı söylenebilir[23]. XVI. asır başlarında câmiin 16 kadar hizmetlisi vardı. Bunların bir kısmı, Giresun civarındaki bazı köylerde oturuyorlar ve her cuma gelip câmide cüzhanlık yapıyorlardı. Câmide, bir imam ve hatib, bir müezzin, bir sermahfil, bir muarrif, 11 cüzhan bir de meremmetçi vazife görüyor, imama civar köylerden birinin geliri timar olarak veriliyordu[24]. Câmi'e, Giresun'da 500 akçalık gelir getiren bir hamam, üç adet değirmen ve muhtelif toprak parçaları vakfedilmişti. 1583'te, Trabzon Sancağıbeyi Kasım Bey, câmi'e yeni vakıflar yapmıştı. Bunlar kale dışında bulunan hamam, bunun yanında yer alan iki fındık bahçesi, dükkânlar, bir kervansaray, pazar yeri gelirleri ve dört değirmenden ibâretti. Elde edilen gelir câmiin hiz-

metlilerine, eğitimle meşgul muallime, 30 kadar cüzhana ve çeşitli müteferrik masraflara tahsis edilmişti[25].

Giresun şehrinden elde edilen vergi gelirleri, şehrin ekonomik bünyesi hakkında bilgi sahibi olmayı sağlamaktadır. Buna göre, halkın bir kısmı şehir civarında ve kendi bahçelerinde ziraatle meşgul oluyordu. XV. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon sancağı beyinin hassına ait olan Giresun'un vergi gelirleri arasında, ceviz, meyve, hububat gibi zirai ürünler başta geliyordu. XVI. asır başlarında ise, armud, soğan, sarımsak, kendir, ceviz, nar, üzüm gibi ürünler elde edilmekte; 1583'de bunlara bugün bölge ekonomisinin temel ziraî ürünleri olan «darı» ve «fındık»ın eklendiği görülmektedir. Şehrin vergi gelirleri de XVI. yüzyılda sancakbeyi haslarından ifraz edilip kale muhafızlarına tahsis edilmişti. Ayrıca bölgenin kendine has üzümlerinden yapılan şıranın ekonomik değerinin yüksek olduğu, bunun yanısıra halkın bir kısmının balıkçılıkla uğraştığı ve dalyanlardan elde edilen vergi gelirinin 2000 akçaya ulaştığı dikkati çekmektedir.

Şehirde küçük gemi ve sandal yapım tezgâhlarının bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim, defterlerdeki kayıtlarda, yeni binâ olunan gemilerden ve gemi alım-satımından belirli nispette vergi alındığı belirtilmektedir. Bunun yanısıra, sıvı içecek maddeleri, yağ, balık, gön v.s. ürünlerin saklamak veya sevketmek üzere konulduğu fıçılardan alınan resmin 3.500 akçaya ulaştığı, beher fıçıdan 15 akça alındığı, ayrıca gümrük ve liman resminin mühim miktarlara eriştiği görülüyor[26]. Öyle anlaşılıyor ki, Giresun şehri XVI. asır sonlarına doğru bir liman şehri olarak inkişaf etmeye başlamıştı.

Defterlerdeki kayıtlardan, Giresun'un deniz yolu yanında —çok işlek olmasa da— kara yolu ile de civarla bağlantısı olduğu görülmektedir. Yer yer kesintiye uğrayan sahil yolu ile Canik ve Trabzon'la olan bağlantının yanısıra, Karahisar-ı şarkî, yani Şebinkarahisar'la kara yolu bağlantısı olduğu ve bu yol vasıtasıyla Giresun'a ve Giresun'dan Karahisar'a mal sevkinin yapıldığı söylenebilir. Nitekim Karahisar'a giden mallardan «yol bâcı» alındığı defterde kaydedilmiştir[27]. Şehir ve civarında ayrıca keten bezi imâlinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Çevrede geniş ölçüde ziraati yapılan kendirin işlenerek, donanmanın ihtiyacı için İstanbul'a sevkedildiği de belirtilmelidir. Giresun, XV. asırda bir pazar yerine, bir hana ve kervansaraya, muhtelif dükkânlara sahip bulunmakta, ayrıca burada bir de boyahane yer almakta idi. İhtisab, pazar bacı, kantariye gibi rüsûmun hacmi, şehrin nispeten canlı bir ticârete sahne olduğuna delâlet etmektedir.

Giresun çevresindeki köyler ise, oldukça kalabalık birer yerleşme merkezleri olarak görülmektedir. Batıda Batlama Deresi, doğuda Keşab

ve Yağlıdere, güneyde ise Dereli'ye kadar uzanan Giresun kazâsı, XVI. asır ortalarında 65 kadar köye 7 kadar da mezraya sahipti. Öncelikle dikkati çeken husus sözkonusu köylerde hiçbir gayri müslim nüfusa rastlanmamasıdır. Bu yöre, isimlerinden de anlaşılacağı gibi Çepni Türkmenleri tarafından kurulmuş dağınık bir özellik gösteren köylerle ve iskân birimleri ile geniş ölçüde yerleşime açılmıştır. Gayri müslim unsurlar ise Giresun, Görele, Tirebolu gibi sahil kasabalarda yerleşmiş vaziyettedirler. Özellikle Giresun'un hemen çevresinde bulunan Uzgur, Seyyid, Barça, Kayadibi gibi bugün de mevcut köyler[28] kalabalık nüfusa sahip olup diğer civar köyler ile birlikte ahalisinin büyük kısmı Giresun kalesinin tâmiri[29] câmiin hizmet[30] ile meşgul bulunmaktaydılar. Bâzı köylerin halkı ise, bölgenin arızalı bir yapıya sahip olması sebebiyle, yol, köprü, derbend, geçit mahalleri yapmak ve gözetmekle mükellef olup bu mükellefiyetleri karşılığı avârızdan muaf sayılmışlardır[31]. Genel olarak köy halkı geniş ölçüde zirâatle uğraşmakla birlikte, arazinin arızalı oluşu sebebiyle ekime müsaid toprak azdı ve ahalinin elinde küçük toprak parçaları bulunuyordu. Ancak buna rağmen hemen her köyde, buğday, arpa, meyve, nar, kendir, soğan-sarımsak gibi ziraî mahsuller elde edilmekte idi.

Bilhassa 1515-16 tarihli defterdeki kayıtlar, Giresun yöresinde müsellem teşkilatının bulunduğunu göstermektedir. Bunlar ilgili köy birimleri altına «el-müsellemiye» başlığı ile ayrıca kaydedilmiş olup ellerindeki topraklar karşılığı sefere gitmekle mükellef, eski Çepni beyleri zamanından kalma bir askerî güçtür. Mezkûr defterdeki kayıtlar, bunların teşkilâtlarının kaldırılıp köy raiyyeti yazıldıklarını ortaya koymaktadır. Türkmenlerden teşkil edilen bu müsellemlerden hususiyle Safevîlerle olan mücadelede askerî güç olarak istifade edildiği anlaşılmaktadır. Bunlar kızılbaş fetreti sırasında ve I. Selim'in Çaldıran seferinde mühim rol oynamışlar, hattâ gösterdikleri yararlılıklar neticesi bazılarına timâr dahi verilmiştir[32]. Ancak hemen belirtelim ki, II. Bayezid devrindeki kızılbaş fetreti, bu bölgelerde büyük karışıklıklara yol açmış, bir kısım köy ahalisi ya zorla ya da kendi istekleri ile yerlerini yurdlarını terkederek Safevîlere katılmışlardı. Ancak Çaldıran seferinden sonra, zorla götürülenlerin geri dönmeleri halinde eski mülklerinin iâde edileceği bildirilmiş ve bu sayede köyler yeniden şenlenmiştir ki, bilhassa 1515-16 tahririnde bu hususlar açıklıkla belirtilmiştir[33]. Şu halde Giresun yöresindeki Çepni Türkmenlerinin bir kısım köylerde, Giresun'da ve hatta Ordu'da bulunan câmi, mescid ve tekkelerde hizmette bulunmaları, Safevîlere karşı mücadele etmeleri, onların hiç olmazsa bir kısmının, dinî temayülleri hakkındaki umumî kanaatin aksi bir inanışa sahip olduklarını düşündürmektedir. Ayrıca, Giresun yöresindeki köylerden hemen hepsinin 1486'larda Çepni beyleri-

ne mensup şahısların timârı olduğu dikkati çekmektedir.[34]. Bu da, Osmanlıların bölgeyi ele geçirdikleri sırada, eski hukuka olan riayetlerinin bir başka örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Netice olarak, önceleri savunma ve korunma maksadına yönelik bir k a l e olarak ehemmiyet kazanan Giresun, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren bu hususiyetini kaybederek, nüfusun, iktisadî canlılığın arttığı, bölgeye has ziraî mahsullerin ekonomik bakımdan giderek değer kazanmaya başladığı, Doğu Karadeniz sahilinin belli-başlı L i m a n ş e h i r l e r i n d e n biri haline gelmiştir.

N O T L A R

(1) P.M. Bijişkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası, 1817 - 1819,** trc. H. Andreasyan, 'Istanbul 1969, s. 37-38; Ch. Texier, **Küçük Asya,** trc. A. Suad, İstanbul 1340, III, 149-150; B. Darkot, «Giresun», **İslam Ansiklopedisi,** IV, 789.

(2) Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, **Bezm ü Rezm ü Rezm,** İstanbul 1928, s. 529-530. (Burada, Trabzon'a bağlı gayet müstahkem ve nimetleri bol bir kale olan Giresun'un Emir Süleyman tarafından fethedildiği müjdesinin Kadı Burhaneddin'e ulaştığı kayıtlıdır). Bölgedeki Türkmenlerin faaliyetleri için bkz. F. Sümer, **Oğuzlar,** İst., 1980, s. 327-28; kezâ Trabzon Rum İmparatorluğu ve yöredeki Türkmenler arasındaki münasebetler hakkında bk. A. Bryer, «Greeks and Turkmens : The Pontic Exception», **Dumbarton Oaks Papers,** XXIX (1975), 113-148.

(3) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BA), Tahrir Defteri (=TD), nr. 52, s. 681. Kezâ Bijişkyan, **Aynı Eser,** s. 37.

(4) Defterin üzerinde tanzim tarihi bulunmamakla birlikte, Cumadelûlâ 892/ Nisan-Mayıs 1487 tarihli bir kayda rastlanması, tahririn mezkûr tarihten biraz önce gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. Nitekim bu defteri ilk kullananlardan Ö.L. Barkan («Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler», **İFM,** XV/1-4, 1955, 217) defterin II. Bayezid'in tahta çıkışından birkaç sene sonra tanzim edildiğini belirtir. Trabzon üzerine çalışan H. Lowry de aynı görüşü benimseyerek, defterin tarihini 1486 olarak kabul eder (**Trabzon şehrinin İslamlaşma ve Türkçeleşmesi,** (1461-1583, s. 19).

Ayrıca bu mühim defter bazı araştırıcılar tarafından da kullanılmıştır. Meselâ bk. N. Beldiceanu, «Le timar de Musliheddin, precepteur de Selim Şah», **Turcica,** VIII/2 (1976), 91-109; İ. Beldiceanu-Steinherr, M. Berindei, G. Veinstein, «Attribution de timar dans la province de Trebizonde (fin de XVe siecle)», **Turcica,** VIII/1 (1976), 279-290; Ch. Villain-Gandossi, «Les elements Balkaniques dans la Garnison de Trebizonde a la fin du XVe siecle», **Collection Turcica III, Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire Ottoman,** Paris 1983, s. 127.

(5) BA, **TD** nr. 52, 596-620. Bu defterdeki bilgiler, Kanuni devri başlarında yapılan umumi tahrirlerin neticelerini aksettiren icmal türü defterlerden olan **Karaman-Rum Eyâleti İcmal Defteri**'nde (BA, **TD**, nr. 387, s. 746) kısmen tekrarlanmıştır. Ayrıca, **TD** 52'deki Giresun ve Çepni vilayetine ait bilgiler sathi olarak T. Gökbilgin («XVI. Yüzyıl başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi», **Belleten**, XXX/102, 1962, 328-335) ve F. Sümer (**Oğuzlar**, s. 331-332) tarafından işlenmiştir.

(6) BA, **TD**, nr. 288, s. 704-707.

(7) TK, **KKA, TD**, nr. 43, 138b-142a.

(8) BA **MAD**, nr. 828, s. 596, 713.

(9) Bunlar, haraçtan, ispençeden, ulaktan, öşürden, diğer örfi tekliften, kendi ihtiyaçları için getirdikleri hububatın gümrük resminden muaftılar. Hatta dul kadınları (bive) ispençe vermemekte idi (BA, **MAD**, nr. 828, s. 37-38).

(10) BA, **MAD**, nr. 828, s. 596-617. Bu muhafızların birçoğuna Akçaabad, Yomra, Of, Sürmene, Rize köylerinden timâr verilmişti. Aslında Giresun'a oldukça uzak yerlerden bunlara timâr verilmesi, bölgenin emniyeti bakımından manidar gözükmektedir. Aşağıda da görüleceği gibi, bir sonraki tahrirde bu muhâfızlara Giresun ve çevresindeki köylerden timâr tayin olunacaktır.

(11) BA, **TD**, nr. 52, s. 603-606.

(12) Sözkonusu köyler Giresun'un hemen yakınlarındaki Üzgur, Kayadibi, Seyyid ve Kasırcalı idi ve bu köylerin «...**hisar müstahfızlarına hisar kurbinde timâr edesiz...**» şeklindeki emir üzerine kendilerine tahsis olunduğu belirtilmektedir (BA, **TD**, nr. 52, s. 598).

(13) BA, **TD**, nr. 387, s. 760.

(14) Trabzon beyinin arzına göre, Giresun kadısı ve dizdarı kendisine başvurup durumu açıklayarak, kaledeki 30 neferin kale hıfzından dahi âciz iken, bunlardan 20'sinin ihraç edilmesinin mahzurlarını belirtmişler, bunun üzerine muhafızların ibkası kararlaştırılmıştır (BA, **Mühimme**, II, s. 140, hüküm 1366).

(15) «**Cemâat-i kadimi, der-nefs-i Giresun ki, ispençe ma'a öşr ve sâir rüsûm fermûde şüd, timâr-ı mezkûrîn an-merdân-ı kal'a-i Giresun**» (BA, TD, nr. 52, s. 604). Muafiyetlerinin kaldırılmasına dair gerekçeli bir kayıt da deftere eklenmiş ve bunların raiyyet kayd edilmelerinin sebebi, hizmetin «tefâvüt» olmamasına bağlanmıştır (BA, **TD**, nr. 52, s. 609).

(16) «**Zikr olan kâfirler hâricden gelüp Giresun'da mütemekkin oldukları sebebden Giresun hisar erlerine ra'iyyet emr olundu...**» (BA, **TD**, nr. 52, s. 606-607). Ayrıca bunların geldikleri yerde bulunan mülkleri üzerindeki hakları da korunmuştur.

(17) «**Mezkûr kâfirler hâricden gelüp Giresun kal'asının kadîmî kâfirlerine hızmet edüp mütemekkin olmuşlar, şimdiki halde Giresun kal'ası müstahfızlarına ra'iyyet emr olundu...**», kaydın devamında, şayet geldikleri yerde mülkleri varsa, o yerin sipahisinin sadece öşürü taleb edebileceği ve başka bir istekte bulunamayacağı hükmü yer almaktadır (BA, **TD**, nr. 52, s. 608).

(18) BA, **TD**, nr. 288, s. 704-707.

(19) TK, KKA, **TD**, nr. 43, 138b.

(20) Sözkonusu mahallelerin hepsi gayri müslimlerle meskûndu ve henüz müslüman ahali bir mahalle teşkil edememişti. Bunlar, «cemaat» ser-levhası altında kayd olunmuştu. Mahalleler arasında ismi tam olarak okunabilenler ve bugün de mevcut olanlar Yukarı mahalle, Lonca, Uğrukapu, İçkale'dir. (TK, KKA, **TD**, nr. 43, 140a-141b). Özellikle bu sonuncu mahalle, gayri müslim unsurların kale içinde de meskûn olduklarının bir delilidir. Ayrıca Giresun'da bunlara ait Hıristos adlı bir manastırın bulunduğu da defterlerde kayıtlıdır.

(21) **Menâzirü'l-Avâlim**, Süleymaniye-Halet Ef. Ktp. nr. 616, II, 30 a.

(22) Giresun'un Türkmenler tarafından fethinden 8-9 sene sonra buradan geçen İspanyol elçisi Clavijo, sahil kesimindeki yerleşmeye işaret ederek, evlerin deniz kıyısında bulunduğunu ve Giresun'un küçük bir kasaba olduğunu belirtir (**Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat**, trc. Ö.R. Doğrul, İstanbul 1975, s. 60). Ayrıca XVIII. y.y. başlarına ait olup Tournefort'un seyahatnâmesinde yer alan bir gravür, şehrin esas itibariyle bu mevkide yer aldığını açık olarak gösterir (**Relation d un veya ge du Levant**, Paris 1717, II, 221). Evliya Çelebi ise limanın durumunu izah ettikten sonra, bunun batı tarafından küçük bir adanın bulunduğunu hatta kazakların bu adanın arkasına saklanıp şehre ani baskınlar yaptıklarını ve kalenin şehri bu baskınlardan koruyamadığını belirtir ki, bu da şehrin yerleşim mevkii ile kalenin irtibatsızlığını ortaya koyar (**Seyahatnâme**, İst. 1314, II, 79-80).

(23) Selim, Trabzon sancakbeyliğine 1482 veya 1487'de tayin olunmuştu ve idareciliği sırasında Gürcüler, bilhassa Kızılbaş ve Safevilerle mücâdelede bulunmuştu (Ç. Uluçay, «Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah oldu», **Tarih Dergisi**, IX, İstanbul 1954, 53-90; kezâ, S. Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, İstanbul 1966, s. 264 v.d.) Hatta Selim, oğlu Süleyman için babası II. Bayezid'den bir sancak istediğinde, Giresun, Kürtün ve Şiryan'ın bir sancak itibar edilerek tevcihi teklif edilmiş; ancak Selim bu yörelerin bi-hasıl bulunduğunu, Giresun'un sadece bir kaleden ibaret olduğunu, Kürtün'ün dağlık olup köylerde birbirine bitişik bir evin dahi bulunmadığını belirterek bu teklifi geri çevirmiştir (Selim'in Giresun, Kürtün yöresi ile ilgili bu düşünceleri babasına gönderdiği arzda yer alır : bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nr. 5970; ayrıca bu vesika Ç. Uluçay ve S. Tansel'in yukarıda ismi geçen araştırmalarında da değerlendirilmiştir).

(24) BA, **TD**, nr. 387, s. 761.

(25) TK, KKA, **TD**, nr. 43, 199a-b.

(26) Nitekim 1486'larda gümrük resmi 3000, liman resmi 1000 akça olup bu rakamlar 1516'ya doğru gümrük resmi 4000, liman resmi 420 akça şeklindeydi.

(27) «**Bâc-ı râh-ı Karahisar-ı şarkî, 153 akça**» (TK, KKA, **TD**, nr. 43, 142a).

(28) Sözkonusu köylerin ahalisi defterde çeşitli başlıklar altında hukuki durumlarına göre kaydedilmişlerdi. Bunlar normal, vergi vermekle mükellef reaya, muaf reaya ve müsellemler şeklinde kısımlar halinde yazılmışlardı (BA, **TD**, nr. 52, s. 596 vd).

(29) Bu köylerin halkı, Giresun kalesinin, anbarının, sarnıcının ve nöbethânesinin tamiri karşılığı avârızdan muaftırlar (BA, **TD**, nr. 52, s. 598).

(30) **«Mezbûr Hacı Abdullah sâlih ve mütedeyyin kimesne olup Hüdavendigâr hazretlerinin Giresun'da olan câmiinde cüzhân olmağın...»** (**TD**, nr. 52, s. 599), gibi daha birçok kayda rastlamak mümkündür. Hatta Kasırcalı adlı köy ahalisi ise tamamiyle Giresun camiine merammetçi tayin olunmuştu (s. 603).

(31) Meselâ Sarban köyü ahalisi, Venaziye(?) adlı sarp bir derbent yerinin meremmeti için derbentçi tayin olunmuş (BA, **TD**, nr. 52, s. 669); Çalışlı köyü ahalisi ise köy yakınlarındaki Söğüd köprüsünün ihyâsı, bakımı, atlı ve yaya geçmeye kabil hale getirmekle yükümlü tutulmuşlardı (s. 668).

(32) Meselâ Abdullah veled-i İvaz adlı bir timar sahibi, Erzincan'da padişah katında «baş kestiği» ve Kemah kalesinin fethinde yoldaşlıkta bulunduğu için timara layık görülmüştü (BA, **TD**, nr. 52, s. 739). Ayrıca Alın-Yoma adlı köyden Seydi oğlu Ömer, Kızılbaş fetretinde yoldaşlığı olduğu gerekçesiyle «bennâk» kayd olunmamış, öşrünü verdikten sonra, bennâk ve avarız vergilerinden muaf tutulmuştu (s. 633).

(33) **«Bundan evvel Kızılbaş gaflet ile gelüp Kürtün vilâyetine girüp re'aya zarûrî ita'at edüp bile gitmişler idi, mülkleri ve esbabları satıldıktan sonra yine vatanlarına gelüp mülkleri kendülere emr olunmuş idi. Şol re'aya ki gelüp mülküne mutasarrıf oldu hoş; ve illâ gelmeyen re'ayanın ve gelüp mülküne mutasarrıf olmayan re'ayanın mülklerin her kim tasarruf ederse bennâk resmin ve öşrün ve sâir rüsûmun sâhib-i timâra edâ eyleye...»** (BA, **TD**, nr. 52, s. 718).

(34) BA, **TD**, nr. 52, s. 596. Ayrıca 1486'larda, bilhassa Kürtün'e bağlı Çepni köylerinin hemen hepsinin vaktiyle bizzat Çepni beyleri tarafından timâr verilen sipahilerin ellerinde bulunduğu ve Osmanlıların bunu bozmayıp mukarrer tuttukları dikkati çekmektedir. Meselâ Bayramoğlu adlı köyün bir timâr hissesi, Hayyat (Terzi) Yusuf adlı birine, Çepni beylerine yaptığı hizmet karşılığı tevcih olunmuş, daha sonra da bu durum Osmanlı idârecileri tarafından tasdik edilmiştir (**MAD**, nr. 828, s. 719). İsmailbeyli adlı köyün bir hisse timârına sahip Ali veled-i Zeyneddin'in ise, kadîm Çepni beylerinin oğullarından olduğu kaydedilmişti (s. 720). Keza Çepni beylerine ait vakıfların da kabul edildiğine dair kayıtlara rastlanmaktadır (Bedrama hisarını feth eden Kürtün beyi Melik Ahmed Bey'in vakıfları için bk. s. 723): Çepni beylerinden Süleyman Bey (Giresun fâtihi ?), Yakub Halife adlı birinin zaviye ve câmii için Çatak, Iklıkcı, Kuzapa, Ebrigeriş, Arpa adlı köyleri vakfetmişti. Daha sonra Mirahur Bıyıklı Mehmed Bey (Paşa, Diyarbekir fatihi), Trabzon sancağıbeyliği sırasında buraya bir zemin vakfetmişti (**TD**, 52, s. 680).

SON OSMANLI MECLİS-İ MEB'ÛSÂNI'NIN YAPISI VE MECLİS'TE GRUP TEŞKİLİ

Ahmet Nezihi TURAN*

a) Meclis'in Yapısı

İlk toplantılarından itibaren Son Osmanlı Meclisinin genel havası, memleketin içinde bulunduğu şartlar ve dolayısıyla meb'ûsların üzerindeki büyük sorumluluklar dikkate alınırsa, hayli sakin ve uyumlu görünmektedir. Bunda hiç şüphesiz, Meclisin çoğunlukla müdafaa-i hukukçu meb'ûslardan oluşması hayli müessir olmuştur. Gerçi müdafaa-i hukukçu çizgide yer alan bütün meb'ûsların aynı zihniyete sahip olduklarını ve çözüm arayışlarında da hep benzer düşüncelerde birleştiklerini söylemek imkânı yoktur. Onları, düşüncelerinden ziyade millî his ve heyecanları birleştirmektedir. Bu his ve heyecan da ülkenin kurtuluş davasına teksif olunmuş bulunmaktadır. Kurtuluş sonrası için ihtiyatlı, hele köklü değişimler sözkonusu olduğunda, hırçındırlar. Tecrübe edilmiş, belli bir alışkanlık yaratmış İmparatorluk geleneğinden, millî bir devlet sistemine geçişin sıkıntıları, onların omuzlarındadır. Son Osmanlı Meclisi, bu tür sıkıntıların henüz hissedildiği, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi ise hesaplaşmanın yapıldığı ve herkesin kendi temayüllerinin, belki de inatlaşmalarının, o günkü şartlarda diyetini ödediği müesseseler olmuştur(1).

Son Osmanlı Meclisine yüz yetmiş meb'ûsun seçildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan yirmi dördü Meclis çalışmalarına hiç katılmamış, on ikisi ise bir defa katılmıştır. İçtimalara iştirak eden üye sayısının yüzü nadiren geçmesi, çoğunlukla elli-seksen arası meb'ûsla çalışmaların yürütülmesi, diğer meb'ûsların da Meclise düzenli devam etmediklerini göstermektedir.

(*) Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arş. Görevlisi

(1) Son Osmanlı Meclisindeki bir tek Felâh-ı Vatan grubuna karşılık TBMM'nde kurulan sekiz grubun varlığı, işte biraz da bu hesaplaşmanın belirtisidir.

Seçim bölgelerinin Mecliste temsillerine bakıldığında da farklı bir görünüm göze çarpmaktadır. Mesela Bitlis, Diyarbakır, Malatya ve Erganî sancaklarından seçilen meb'ûslar, Meclise hiç gelmemişlerdir(2). On sancak birer meb'ûsla temsil edilmiş, İstanbul ve Trabzon vilâyetleri, on bir ve yedi üye ile Mecliste en fazla sayıda meb'ûsla temsil edilen bölgeler olmuştur.

Meclis-i Meb'ûsan üyelerinden, tesbit edebildiklerimiz arasında en genci otuz üç, en yaşlısı altmış beş yaşındadır. Seksen dört meb'ûsun, yine tesbit edebildiğimiz kadarıyla mesleklere göre dağılımı ise şöyledir :

Asker veya Asker menşeli	19	Gazeteci	4
Bürokrat	14	Doktor	3
Hukukçu	12	Mahallî İdareci	2
Çiftçi	8	Mühendis	1
Maarifçi	7	Ustabaşı	1
Tüccar	6	Bankacı	1
Din Adamı	4	Diğerleri	4

Yalnız bu dağılım meb'ûsların gerçek meslekleri hakkında yeterli bilgi verememektedir. Çünkü çiftçi olarak zikredilen bir meb'ûs, aynı zamanda ticaretle uğraşabilmekte, hattâ din adamı sınıfına girebilmektedir. Keza bir hukukçu, aynı zamanda gazetecilik yapmakta veya maarifçi kimliğiyle görünebilmektedir.

Meb'ûsların önemli bir kısmının tahsilli, hattâ yüksek eğitim görmüş oldukları anlaşılmakta, Meclis çalışmalarında faal olanların çoğunluğunun da bunlardan oluştuğu farkedilmektedir. Öte yandan meb'ûsların hemen tamamının müzakerelere iştirak ettikleri, zaman zaman sert münakaşalara girdikleri de görülmektedir.

Bilgi, görgü ve tecrübeleriyle temayüz eden bazı meb'ûsların, tartışmaların devamı sırasında ağırlıkları hissedilmekte, hem itidalin temin edilmesinde, hem de uzun münakaşaların nihaî bir şekle bürünmesinde önemli roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Özellikle hukukçular bunlar arasındadır. Birkaçı istisna hemen bütün meb'ûsların ilk siyasî tecrübelerini yaşamaları da bu durumun ehemmiyetini biraz daha artırmaktadır.

(2) Bu üyeler, her sancak için iki meb'ûs olmak üzere toplam sekiz kişidir ve bunlardan altısı, Son Osmanlı Meclisi üyesi olmalarına itibar edilerek doğrudan TBMM'ne kabul edilmişlerdir. Bkz. Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet 1920, Akara 1970, s. 346, 348, 350.

b) Meclis'te Grup Teşkili

Mustafa Kemâl'in, Meclisteki **«Müdafaa-ı Hukuk»** adıyla bir grup kurulmasını ne kadar ısrarla istediğine, muhtelif vesilelerle temas etmiştik. Kuvâ-ı Milliyye'ye «hâdim» olacak zatlardan oluşması istenen grubun belli başlı vazifesi, Meclisten, millî emellerin gerçekleşmesi yolunda kararlar çıkmasını sağlamaktır. Ayrıca, Meclisten geçecek barış şartlarının, Sivas Kongresince belirlenen millî kurtuluş programındaki esaslara uygun olmasını temin etmek ve Mustafa Kemâl'i, Meclis-i Meb'ûsâna başkan seçmek de yine bu grubun aslî görevleri arasında olacaktır.

Hey'et-i Temsiliyyenin Ankara'ya gelmesi sırasında şekillenen bu mesele üzerinde, Meclisin açılıp çalışmalarına başlamasını müteakip daha bir hassasiyetle durulmuş ve nihayet konu, Ocak ayı sonlarında meb'ûslar arasında görüşülmüştür. Grup kurma teşebbüsüne, muhtemelen, Mîsâk-ı Millî üzerinde çalışmaların yapıldığı 22 Ocak 1920'deki ilgili encümenin görüşmeleri ve sonra da Meclis-i Meb'ûsânın resmî olmayan toplantısı sürerken geçilmiştir. Hattâ Celaleddin Ârif Bey, aynı tarihteki bir yazıyla, kendi önderliğinde bir **«Müdafaa-i Hukuk Grubu»**nun kurulduğunu, Mustafa Kemâl'e bildirmiştir[3].

Ancak buradaki «kurulduğu» ibaresini ihtiyatla karşılamak ve bu teşebbüsün yürümediğini kabul etmek, akla daha yatkın görünmektedir. Nitekim Rauf Bey'in ifadelerinden ilk teşebbüste muvaffak olunamadığı, meb'ûslar arasında «mevki düşkünü» olanlar yüzünden grubun, sonradan Felâh-ı Vatan adı altında oluşturulabildiği anlaşılmaktadır[4]. Meb'ûslar, bütün millî düşünce ve isteklerine rağmen bu hususta saraydan yana hareket etmeyi uygun bulmuşlardır. Hattâ gruba verilecek ismin, aynı zamanda ideolojik tercihlerini de yansıtacağını farketmişler, bu yüzden Padişahın açış nutkunda geçen **«Felâh-ı Vatan»** tabirini kullanmak yolunu tutmuşlardır. Oysa Mustafa Kemâl'in, **«Müdafaa-ı Hukuk»** adını taşıyacak bir grubun kurulmasına ne kadar önem verdiği, daha sonra birinci TBMM'de, aynı isimle hemen bir grup kurmasından bellidir. Bununla ilgili olarak o, «İstanbul Meclis-i Meb'ûsanının yapmaktan ictinâb ettiği iş, ancak onların dağılmasından on dört ay sonra Ankara'da yapılmış oldu»

(3) Konuyla ilgili belge için bkz. Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Ankara, 1981, s. 113-116.

(4) Rauf Orbay, «Rauf Orbay'ın Hatıraları», Yakın Tarihimiz, İstanbul, 1962, C. III, s. 211. Ayrıca bkz. Atatürk Haftası Armağanı (10 Kasım 1977), Ankara, 1977, Belge 7, s. 39. Mustafa Kemâl burada, gruba üye olanlar ile karşı olanların listesinin İstanbul'dan istendiğinden ve millî menfaatler aleyhinde çalışmakta inat edecek meb'ûslar hakkında ne gibi bir muamele yapılacağının, düşünüldüğünden bahsetmektedir.

demektedir[5]. Öte yandan İstanbul Meclisindeki meb'ûsların, kurdukları gruba verdikleri ismi, ne kadar hafif karşıladığını sekiz yıl sonraki Nutuk'ta deyimi, **«Fellâh-ı Vatan»** (Vatanın Çiftçisi) şeklinde telaffuz ederek göstermiş olmaktadır[6]. Yalnız bu tarz tahkir edici tenkitlerin, gelişmelerin seyri sırasında pek yapılmadığı, herşeye rağmen, münasebetlerin bozulmaması için gayret gösterildiği unutulmamalıdır.

Felâh-ı Vatan grubu 6 Şubat 1920'de kurulmuş ve tüzüğü ertesi gün **«Felâh-ı Vatan İttifakı Dâhilî Nizamnâmesi»** adıyla yayınlanmıştır. Gruba, ittifak esaslarını imzalayan yetmiş altı meb'ûs üye olmuştur. Bunların dışında, imzaları bulunmayan on bir meb'ûsun da gruba dâhil olduğu kabul edilmiş, Numan Efendi'nin ise «ruhen» birlikte olup, resmen üye olmadığı belirtilmiştir[7]. Buna göre, Meclis çalışmalarına devam eden meb'ûsların üçte ikisi, gruba dâhil olmuş bulunmaktadır.

Mecliste, bu grubun dışında herhangi bir örgütlenme olmamıştır. **Felâh-ı Vatan** ittifakına üye olmayı reddeden meb'ûslar, bundan böyle müstakil faaliyet göstermeyi tercih etmişlerdir. Bunlardan Rıza Nur Bey'e göre, içinde bulunulan şartlar buna müsait değildir; grup kurarak tefrika yaratılmasına lüzum yoktur.

Meclisin çalışma düzeni içine giren her meselenin, artık bahsi geçen grup vasıtasıyla halledilmeye çalışıldığı bir döneme girilmiştir. Bununla birlikte de gruba ilgili şikâyetler gündeme gelmiştir. Daha 7 Şubatta Mustafa Kemâl, grubun üye sayısını çoğaltmak için kendi fikirlerinden devamlı fedakârlık yapıldığından söz ederek, Hükûmet ve millî emellere zararlı düşünceler üzerinde müessir olabilmek için çok üye toplamanın değil, müdafaa-ı hukuk esaslarına tamamiyle sâdık olanlardan oluşacak bir grubun daha faydalı olacağını hatırlatmıştır. Ona göre azınlıkta kalacak bir grubun mahzuru, herşeye boyun eğecek bir çoğunluk gruba

(5) K. Atatürk, Nutuk, C. II, s. 596.

(6) Nutuk, C. I, s. 361. Benzer bir suçlama için bkz. Tarih IV, İstanbul, 1931, s. 45. Ayrıca bkz. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Ankara, 1981, s. 39.

(7) Tülay Duran, «Son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânında Felâh-ı Vatan İttifakı», Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Ekim 1972, S. 61, Belge 1-3, 5-6, s. 13-15, 17-19. Grup tüzüğü orjinal metni için bkz. Peyâm-ı Sabah, 11 Şubat 1336. Gazetenin bu sayısına kadar grubun adı devamlı «Rehâ-ı Vatan» şeklinde geçmektedir. Diğer taraftan Felâh-ı Vatan grubunun kuruluş tarihini Selâhattin Tansel, 22 Ocak olarak vermiştir. Kanaatimizce bu yanlış Meclis-i Meb'ûsânın 28 Ocaktaki gizli toplantısını, bir grup toplantısı sanmaktan doğmaktadır. Halbuki yazarın atıfta bulunduğu kaynakta ve diğer vesikalarda durum sarihtir. Bkz. Selâhattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara 1978, C. III, s. 19; Hamdullah Suphi Tanrıöver, Dağ yolu, Ankara 1928, Birinci Kitap, s. 223; Nutuk, C. III, ves. 232, s. 1199.

nazaran daha azdır[8]. Bundan bir hafta sonra Hey'et-i Temsiliyye üyesi ve Hakkari meb'ûsu Mazhar Müfit Bey'den, Felâh-ı Vatan'a üye olan meb'ûslardan her birinin ayrı ayrı havalarda olduğunu, Hey'et-i Temsiliyye hakkında ileri geri konuştuklarını haber alan Mustafa Kemâl, bu defa pek kızgın bir ifade kullanmıştır: Anlatılan «mantalite ve karakterdeki» kişilerden oluşmuş bir gruptan millete hayır gelmesi imkânsızdır[9]. Yine de onlara, şunu hatırlatmadan edememiştir: Meclisin çalışmalarını yürüttüğü İstanbul'da, kırk bin Fransız, otuz beş bin İngiliz, iki bin Yunan ve dört bin İtalyan askeri karada, İngilizlerin Akdeniz donanması Fındıklı Sarayı'na karşı demir atmış denizde hazır beklemektedir[10].

Bütün bunlara rağmen grupta bir kıpırdanma yoktur. Aynı boyun eğici, mevki gözleyici tutumlar devam etmektedir. Hatırlanacağı üzere Hükûmet değişikliği sırasında Sâlih Paşa, Meclisten de üye almak istemiş fakat Padişah buna engel olmuştu. İşte bu gelişmeler olurken Felâh-ı Vatan Grubunda, Aydın meb'ûsu Câmi Bey'in başkanlık sırası geldiği halde kendisine Dâhiliye Nazırlığı verileceği ümidiyle önceki karardan vazgeçilmiştir[11]. Ne var ki, böyle bir şey olmamış, Celaleddin Ârif Bey'in Meclis başkanlığına seçilmesi ile boşalan **Felâh-ı Vatan Grubu**'nun başkanlığına, aynı karara dönülerek Câmi Bey getirilmiştir[12].

Mustafa Kemâl'in ifadesiyle «Erzurum'da, Sivas'ta telaffuz olunmuş bir ünvanı kabul etmeyi zül» gören[13] **Felâh-ı Vatan Grubu**'nun bir buçuk aylık faaliyet devresinde hemen hiçbir mühim icraatı yoktur. Mîsâk-ı Millînin 17 Şubatta ilân edilmesi, bu grubun bir başarısı olarak görülmemektedir. Hatırlanacağı gibi Mîsâk-ı Millî metninin, Mecliste görüşülüp kabul edilmesi de bu grubun kurulmasından öncedir.

(8) A.g.e., C. III, ves. 234, s. 1201-1202.

(9) M. Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara 1986, . II. s. 543; Nutuk,. III, ves. 234. s. 1201.

(10) A.g.e., aynı yer.

(11) Peyâm-ı Sabah, 5 Mart 1336.

(12) Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Ankara 1984, C. II, s. 304.

(13) Nutuk, C. I, s. 361. Yazımızda kullanılan Nutuk'un I, II ve II. ciltleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963, 1969 ve 1973 baskılarıdır.

KÜLTÜR PROBLEMLERİ VE TÜRK İNKILÂBININ HEDEFLERİ

Abdullah SAYDAM*

İnsan toplulukları üzerinde araştırma ve inceleme yapan pek çok ilim adamının farklı şekillerde tarif etmelerine rağmen genel olarak **kültür;** insanların ve insan topluluklarının hayat safhasına geçirdikleri inanışlar, düşünceler, hayaller, yaşayış şekilleri, örf ve âdetlerin tamamını ihtiva eden sosyal bir vakıadır. İnsanın hissinde, heyecanında, giyiminde, kuşamında, evinin dekorasyonunda, futbol maçında, boğa güreşinde hep bir kültürün etkisi görülür. Bu sebeple insanlar ait oldukları kültürlerle vasıflandırılırlar. Milletlerin farklılığı oranında kültürel farklılaşma, kültürel farklılaşma oranında da kültürler arasında hakimiyet mücadeleleri baş gösterir. XIX. asır antropologları tarafından Batı kültürünün en yüksek ve numûne bir kültür olduğu şeklindeki anlayışları artık terkedilmiş ve her cemiyetin, hatta her sosyal grubun kendine has bir kültür sistemine sahip olduğu kabul edilir olmuştur(1).

Kültürün insan hayatındaki vazgeçilmez önemine karşılık Türk toplumunda bu konular üzerinde araştırma ve inceleme faaliyetleri oldukça yakın zamanlara rastlar. Tanzimat Dönemi sonrasında bu tür çalışmalar olmakla birlikte daha ziyade, sağlıklı çalışmalar II. Meşrutiyet ile birlikte başlamıştır. Bu dönemde ve Cumhuriyet yıllarında toplumun çözülüşünü, yıkılışını önleyebilmek, yenileşmeyi ve çağdaşlaşmayı temin edebilmek için yöneticilerin de teşviki ile sosyal problemlerin incelenmesi yolunda verimli çalışmalar yapıldı. Ancak hiç bir zaman yeterli olmadı bu çalışmalar. Özellikle yapılan değerlendirmelerde yer yer aşırı hükümlere varılması yeterli fayda sağlayamadı.

Nitekim **Batı Kültürü** hakkındaki yargılar, Türk kültürünün ömrünü tükettiği şeklinde kararlar verilmesine kadar vardı. Kurtuluş Savaşı öncesindeki bazı değerlendirmeler, İbni Haldun'un yenilen bir toplumun içine

(*) K.T.Ü. Fatih Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi.

(1) Bahaeddin Yediyıldız, «Kültür ve Yenileşme», **Türk Kültürü**, sayı 231, s. 527.

düştüğü psikolojik durum ile ilgili kanaatlerini haklı çıkaracak seviyede idi. Batının her alandaki üstünlüğü yüzünden toplumun ancak, istisnasız her sahada batıyı taklit etmesi ile ayakta durabileceğine inananlar önemsenmeyecek derecede değildi. Pek çok aydının, İbni Haldun'un dediği gibi, «kendini gâlibe benzetmeye çalıştığını, kılıkta-kıyâfette, binme ve nakliye vasıtalarında, silahlarda, bunun yapılışında ve şekillerinde daha doğrusu tüm sair hallerinde onun gibi olmaya çalıştığını» görmekteyiz.(2) Meselâ Abdullah Cevdet'in çıkardığı **İçtihât** dergisinde Kılıçzâde Hakkı imzasıyla çıkan şu yazı, bu açıdan dikkat çekicidir.

«Gene bağıra bağıra halka anlatacağız ki, değil Asya'ya çekilmek, kutuplara firar etsek Avrupalılar gibi düşünmedikten, Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra dahi yakamızı bırakmazlar, mukaddes dinimizin ve milliyetimizin varlığını muhafaza ettirmezler. Bugün Avrupa'dan tardettiler, yarın dünya yüzünden kaldıracaklardır»(3).

1913 yılının siyasî, askerî ve iktisadî bakımdan bunalımlı günlerinde yazılan bu düşünce Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve Kurtuluş Savaşı yıllarında hayli değişmelere uğradı. Genç Cumhuriyetin yöneticileri, Osmanlı Devletini yıkıma götüren zaaflardan uzak, Türk Milletini huzur ve refahını sağlayacak sistem arayışları içersinde idiler. Hatta Millî Mücadele devam ederken bu yolda bazı teşebbüslere girişilmişti. Çünkü problemin temeli kültürel unsurlara dayanıyordu ve çözümü de ancak bu yolla gerçekleştirilebilirdi. O halde kültür problemlerinin neler olabileceği üzerinde durmak gerekir.

KÜLTÜR PROBLEMLERİ

İster dinî, ister felsefî menşeli olsun, her sosyal sistemin hedefi mensuplarını daha mutlu ve daha insanî bir hayata kavuşturmaktır. En ilkelinden en gelişmişine kadar bütün sistemler, bu hedefi açıkça ilan

(2) İbni Haldun, **Mukaddime**, Haz. Süleyman Uludağ, Cilt, I. s. 465-466. İbni Haldun, takliti şöyle izah eder: «İnsan, kendisine galip gelende bir kemâl bulunduğuna itikat eder ve ona boyun eğer. Ya tazimde bulunulması gerektiğine inandığı kemâli dikkate aldığı için böyle hareket eder ve kendisindeki inkıyâd halinin (kendisini teslim etme), «tabiî bir galebe»den değil, gâlipteki kemâlden ileri geldiği yolunda bir hataya sürüklenmiş olduğu için böyle davranır. Böyle bir yanlışlığa düşülmesi ve bunun aralıksız devam etmesi bir itikât meydana getirir, bir inanç ortaya çıkarır. Bunun neticesi olarak gâlibin bütün yol ve yöntemlerini benimser, ona benzemeye çalışır».

(3) Peyami Safa, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ankara, 1981, s. 31 (**İçtihât**, sayı 58, 14 Mart 1329/1913).

ederler. En azından bu bir sosyal vaaddir. Gerçekleşmesi ümit edilir. Bu durum insanı cezbeder. Eskiden beri ortaya çıkan sistemlerin, hep iyiye, doğruya ve güzele kavuşma iddiasının sebebi budur. Her inanç, fikir, kültür kendisini, doğru kabul eder, yani inhisarcıdır. İşte bu yüzden tarih boyunca farklı kültürler arasındaki mücadeleler hiç eksik olmamış, pek çok problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemleri çözebilen kültürler varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır.

Genel olarak kültür problemleri şöylece sıralanabilir :

1 — Kültürün Yaşanması :

Kültür bir hayat tarzıdır. Yaşandığı müddetçe varlığından söz edilebilir. Yaşanmayan kültür ömrünü tamamlamış, tarih olmuş demektir (Sümer, Hitit, İnka kültürü gibi). Bunlar ancak etnografik malzeme olmak durumundadırlar. Bir kültürün yaşanabilmesi, çağın saldırılarına karşı koyabilme gücü ile orantılıdır. Millet, fertlerini öz kültürü ile özdeş kılabilirse kültürün yaşanması mümkündür. İnsanın her anı kültürün denetimi altında olduğundan, kişi hayatında, dolayısıyla toplum hayatında kültürün otoritesinin sağlanması bir kültürün devamlılığı için şarttır.

«İnsanlar, bir başka şekilde ifade edecek olursak, hareket ve faaliyetlerini —bu hareket ve faaliyetler ister dinî merasimler, ister hayatını kazanma yolları, ister siyasî faaliyetler veya saldırganlık olsun— kendi inançları ve tutumlarına göre yönetirler. İnanç ve tutumların fert için böyle büyük ve önemli görünen bir rol oynaması, sosyal davranışı tahlil ederken inanç ve tutumlardan vazgeçemeyeceğimize bir delil teşkil ediyor»(4).

«İnançsız bir insanın psikolojik varlığı düşünülemez, zira bu insan devamlılığı olmayan bir varlık demektir. İnançların ferdî şahsiyette oynadığı temel rollerden biri de onun psikolojik dünyasına bir yapı ve devamlılık kazandırmaktır. İnançlar, ferdin dünyasını inşâ eden birer blok gibidir»(5).

Kültürün varlığı ferdin devamlılığını sağladığı gibi, aynı şekilde milletin de devamlılığını sağlayan en önemli unsur olduğu görülmektedir. Hatta bu bakımdan kültür, bir millî savunma aracıdır. Çoğu zaman askerî harekâtlarda dahi kültür, silah, araç ve gereçlerden daha büyük yer tutar. Askerin moral gücü, zaferi kazanmak yolundaki imanı, birlik ve itaat hissi, tamamiyle kültürün tezahürüdür. Nitekim Atatürk, Sakarya Savaşı'ndan önceki o gaileli günlerde, 15 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan **Maarif**

(4) David Krech-i Richard s. Crutchfield, **Sosyal Psikoloji**, Çev. Erol Güngör, İstanbul, 1980, s. 177.

(5) **A.g.e.**, s. 181.

Kongresi'nde «Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken, onlara bilhassa mevcudiyetiyle, hakkıyla, birliğiyle taâruz eden bilumûm yabancı anasırla mücadele lüzumu ve efkâr-ı milliyeyi kemâl-i istiğrâk ile her mukâbil fikre karşı şiddetle ve fedakârane müdafaa zarureti telkin edilmelidir» demektedir(6). Atatürk, çeşitli zamanlarda yaptığı diğer konuşmalarda da, doğudan ve batıdan gelen bütün tesirlerden uzak, millî seciyemize ve tarihî değerlerimizle uyumlu bir millî kültürü benimseyip, yaşayıp, düşman unsurlara karşı korumak gerektiğini belirtmektedir(7).

2 — Kültürün Geliştirilmesi

İnsanlık sürekli olarak bir gelişme göstermektedir. Gelişme ve yenileşme, çağdaş olmanın zorunlu kıldığı bir hususdur. Kültürün her devirde yaşayabilmesi için aynı zamanda, çağın getirdiği bazı ihtiyaçlara cevap verebilecek kabiliyette olması gerekir. Çağın ihtiyaçlarına cevap vermeyen bir kültür yaşandığı takdirde **gerilik,** kültürün kendisini değiştirmesi halinde ise **yabancılaşma** ortaya çıkar. Bu sebepten dolayı yapılacak şey, millî kültürün kendi sistemi içerisinde problemleri çözebilecek bir kapasiteye ulaşmasıdır. Ancak çağdaşlaşma derken, «eskiden kopuş, batıyı ya da bir yabancı kültürü taklit, sadece şehirleşme, teknik ve maddî refahı yeterli görme, kapitalizmi veya sosyalizmi benimseme, maneviyâttan kopuş veya yalnız maneviyâta bağlanış, istisnasız her fikre açık olmak» çağdaşlaşma değildir. Çağdaşlaşma; tahlildir, sentezdir, keşiftir, icattır, yani yaratıcılıktır. Çağdaşlaşma kavramının temeline ilim ve yaratıcılığı koyduktan sonra, toplumun ekonomik açıdan sanayileşmesi, sosyal açıdan değişmesi, kültürel açıdan şahsiyetleşmesi, siyasî açıdan istiklâle kavuşması her halde zor olmayacaktır. İstiklâl, sanayileşme, şahsiyet ve değişme çağdaşlaşmanın dış görünüşüdür. Bunlarla birlikte, insanın ve toplumun mesut, müreffeh, faziletli, hür kılınması ve manevî arzularının tatmini ile çağdaşlaşma, ileriye dönük kalmak şartıyla tamamlanmış olur(8).

Atatürk'ün de üzerinde çok durduğu ve ısrarla bir hedef olarak gösterdiği çağdaş devletin temeli çağdaş olabilen, yani gelişebilen bir kültürdür. Atatürk gelişmeden, ilerlemeden, yenilikten bahsederken millî kültürün temel yapısı içerisinde bir gelişmeyi kasdetmektedir. Nitekim gelişmede takip edilecek yolu şöyle göstermektedir: «Millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü iliminden, keşfiyâtından, terakkiyâ-

(6) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara, 1959, Cilt II, s. 16-17.
(7) Yediyıldız, **A.g.m.**, s. 539.
(8) Bayram Kodaman, «Çağdaşlaşma, Atatürk ve İlkeleri», **Türk Kültürü** sayı: 232, s. 590-591.

tından istifade edelim, lâkin unutmayalım ki, asıl temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz»(9). **Onuncu Yıl Nutku**nda da Atatürk, Türk milletinin çalışkanlığını, gelişmeye olan temayülünü, ilme bağlılığını, sanata olan sevgisini belirttikten sonra hedefin «Millî Kültürümüzü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak» olduğunu vurguluyor ve «Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulan medenî vasfı, geleceğin medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır» cemek suretiyle gelecekten ne kadar ümitli olduğunu göstermiş oluyor.

Gerçekten de, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında bazı olumsuz örnekleri bulunmasına rağmen, Türk Kültürü temel yapısı itibariyle gelişmeye açık, ilmî verilere kolayca adapte olabilen, ilmî araştırma ve incelemeyi teşvik eden bir kültürdür. Nitekim Türk düşünce hayatının önemli kaynaklarından olan **Kutadgu Bilig**'de bilgi ve akıl ile ilgili pek çok beyit vardır. Meselâ Yusuf Has Hâcib şöyle demektedir :

— «Akıl karanlık gecede bir meş'ale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır.

İnsan aklı ile yükselir, bilgi ile büyür; bu ikisi ile insan itibâr görür»(10).

İşte Türk kültürünün temelindeki bu gelişme ilime-tekniğe temayül etme, Cumhuriyet dönemindeki gelişmelerin kaynağını oluşturmaktadır. Atatürk'ün maksadı, temeli tahlil ederek Türk kültürünün Asya'da, Anadolu'da, Balkanlarda gerçekleştirdiği sentez safhalarının sırlarını, Türk milletinin kabiliyet ve özelliklerini keşf etmek ve sonunda eski-yeni, millî-avrupaî, kaybolmuş ile mevcut olan arasında sentez yapıp yeniyi meydana getirmektir. Bu yeni hem çağdaş olacak, hem de millî. Bu şekilde toplum ve kültür, millî ve evrensel bir şahsiyete kavuşarak hem alıcı, hem verici hem de daima dinamik bir yapıya sahip olacaktı(11).

3 — Kültürün Aktarılması

Bir kültürün gelişmesi, devamlı olarak yaşanması için de yeni nesillere aktarılması, intikâl ettirilmesi gerekmektedir. Eğer kültür intikâl ettirilmezse, nesiller eridikçe, kültürün toplum üzerindeki hakimiyeti de gittikçe yeni yeni kültürlere yerini terk edecektir. Bu kaçınılmaz bir süreçtir. İşte toplum yok olmak istemiyorsa kendini sürekli yenilerken, kültürünün aslî unsurlarını da gençlere aktarmalıdır. Bu ise ancak yaygın ve

(9) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, 143.
(10) Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Ank., 1974, s. 32.
(11) Kodaman, A.g.m., s. 592.

sürekli bir eğitim politikası ile mümkündür. Eğitimin görevi mevcudu muhafaza olduğu kadar, gelişme ve yenileşmeyi de sağlamadır. Dolayısıyla kültür problemlerinden olan yaşantı ve gelişme, eğitimin yapısı ile doğrudan ilişkilidir. Kültürün yaşanması için de gelişmesi için de eğitimin bu yolda organize edilmesi gereklidir.

Atatürk'e göre eğitim siyasetinin temeli önce cahilliği yoketmektir. Bir yandan eğitimdeki gelişmelerle cahillik yok edilirken diğer yandan da ekonomik ve teknik gelişme sağlanacaktır. Bu ise her şeyden önce gençliğin yetiştirilmesi ile mümkündür. Hayat bir ilerleme ve dinamizmdir, gençlik de bu ilerleme ve dinamizmi takip edecek tek varlıktır. Bu sebeple Türkiye'nin eğitim ve öğretim siyasetini, her düzeyde, tam bir aydınlık ve hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir açıklıkla belirlemek ve uygulamak gerekir. Bu siyaset her anlamıyla millî bir karakterde olmalıdır. Şimdiye kadar takip edilen metodlardan dolayı milletimizin geri kaldığı dikkate alınarak, her türlü yabancı etkilerden uzak olmak üzere, eğitimimiz kültürümüze dayanmalıdır. Kültürümüzün temeli ise milletimizin karakteridir[12].

4 — Kültürel Siyaset

Devletin en önemli özelliği milletin organize gücü olmasıdır. Millî politikanın hedefi, milletin varlığını ve yücelmesini sağlamaktır. Bu demektir ki, kültürel siyaset, kültürün siyasetin emrine girmesi değil, siyasetin kültüre dayanmasıdır. Kültüre dayanmadan yapılan politik uygulamalar milletten destek bulmaz. Bu ise dış dünyaya karşı toplumunun sınırsız desteğini kazanması gereken hükümetleri zayıflatır. Kurtuluş Savaşının nice imkânsızlıklara rağmen başarılmasının sırrını burada aramak gerekir. Atatürk, «Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür» derken kültürün politikaya hakim olması gerektiğini vurgulamış oluyordu. Zira artık çağımızda ilkel-sömürge sistemleri yerine daha modern olan kültürel, siyasî sömürge metodları uygulanmaktadır. Artık hiçbir ülke kolay kolay bir başka ülkeyi askerî yollarla sömürgeleştirmeyi tercih etmemektedir. Günümüzde çarpışanlar fikirler, kültürler ve bunlarla ilgili uygulamalardır. Nitekim pek çok ülke kendi kültürünü yaymayı bir ülkü haline getirirken, rakip kültürleri yok etmeyi de görev saymaktadır.

«Herhangi bir yabancı kültür ne kadar yüksek bir seviyeye erişirse bu kültürün en şuurlu olduğu kesimi yok etmek çabaları da o kadar yoğun olmalıdır. Bugün Batı'da kendi kültürünün şuurunda olmanın doğura-

(12) Hüseyin Cevizoğlu, **Atatürkçü Düşünce ve Sonuçlar**, Ankara, 1980, s. 77.
(13) Afet İnan, **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, İstanbul, 1971, s. 36.

cağı tehlikeler, farklı çeşittendir. Kültürümüzle ilgili bir şeyler yapmak için sahip olduğumuz motifler, şuurlu bir şekilde politik değildir. Bu arzumuz, kültürümüzü pek sağlıklı bulmadığımız için, onu geliştirmek mecburiyeti hissetmemizden doğar»[14].

Batı'nın kendi kültüründen endişe duyarak takip ettiği bu politika, Rusya tarafından çok daha geniş boyutlarda ve sistemli olarak takip edilmektedir. Nitekim Rusya, kültürü bilerek siyasî bir şekilde yönlendirerek hakim olmak istediği toplumların kültürüne saldıran ilk modern ülkedir[15].

Rusya'nın böyle düşünmesinin sebebi kendi kültürünü üstün olarak görmeye dayanır. Nitekim Sovyetler Birliği'nin nüfuzlu şahsiyetlerinden olan A.R. Zhadanov, Eylül 1946'da Pravda'da şunları yazmaktaydı : «Elbette bizim edebiyatımız burjuva sisteminden çok yüksek olan sistemimizin akisidir. Burjuva kültüründen fevkalâde yüksek olan bu kültürün, cihanşümûl bir ahlâk telkini maksadıyla diğer halklara öğretilmesi hakkına sahibiz. Bizim gibi bir millet nerede bulunur?». 27 Haziran 1947'de yine Pravda şöyle yazıyordu : «Şüphesiz dünyanın sanat merkezinin halen Moskova olduğunu söyleyebiliriz. Moskova en dikkate değer tekniğin, en yüksek manevî manâya sahip insanların, en modern sanat düşüncelerinin ışıklarını yayan bir ocaktır». «Bu harikulâde kültür aslâ geçmişte bu kadar güzel olmadı. Bu kendisini ifade etmeye lâyık bir vasıta buldu : Rus dili. Gelecek Rus dilinindir, çünkü bu dil sosyalizmin dilidir» diye **Moskovsky Komsomolets**, 6 Mart 1945'te yazıyordu[16].

Böyle bir dünyada bir kültürün kendini koruyabilmesi ancak devletin, kendi siyasetini kültürünün temellerine uygun şekilde düzenlenmesi ile mümkündür. Atatürk'ün şu sözleri bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir : «Türkiye bir maymun değildir ve hiçbir milleti taklit etmeyecektir. Türkiye ne Amerikanlaşacak ne de Batılılaşacaktır; o sadece özleşecektir» (29.10.1930)[17].

5 — Kültürel Değişme

Kültür Problemleri içinde en tehlikesi bir toplumun, başka toplumlar karşısında kendisini, aşağı ve hor görerek, başka bir topluma ait kültür fenomenlerini almak istemesidir. Özellikle İbni Haldun'un dediği gibi, siyasî veya askerî yenilgilerden sonra kendi kültürünü yetersiz bularak onu reddetmek en hatalı yoldur. Günümüzde böyle bir tehlike gayet ağır-

(14) T.S. Eliot, **Kültür Üzerine Düşünceler**, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Ankara, 1981. s. 100.

(15) A.g.e., s. 100.

(16) Hans Kohn, **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Ter. A. Oktay Güner, İstanbul, 1983, s. 240-241.

(17) Yediyıldız, **A.g.m.**, s. 541.

lıklı olarak görünmektedir. Tıpkı Osmanlı Devleti'nin son yıllarında olduğu gibi.

Batı Dünyası elindeki sınırsız teknik ve kültürel imkânlarla kendi kültür ve medeniyetini çağdaş, diğerlerini çağdışı ve gerilik mahsulü olarak göstermek suretiyle millî kültürümüzü tehdit etmektedir. Hatta çoğu zaman Batı medeniyetinin kabul edilmesinin kaçınılmaz olduğu vurgulandıktan sonra, bir toplum isterse Batı medeniyetini kabul ettiği halde kültürünü muhafaza edebilir denilmektedir. Ancak bu açık bir propagandadan başka bir şey değildir. Gerçekte ise kültür ile medeniyet unsurlarını birbirinden ayırmak zor, hatta imkânsızdır.

«Tek bir cemiyet veya miletin kültürüne ait unsurlarla medeniyetine ait olanlar birbirine o surette sıkı sıkıya bağlanmış, kenetlenmiş, kaynaşmış ve öyle bir bütün teşkil etmişler ki, hangilerinin kültüre ait olduklarını ayırmak güçtür»([18]).

Medeniyet ile kültür arasındaki bu yakın ve ayrılmaz ilişki yüzündendir ki; «medeniyet unsurlarını değiştirmeye mecbur olmaksızın inançlarını değiştirmek henüz hiçbir kavme nasip olmamıştır. Yeni bir umumî inanç kabul edinceye kadar bir kavim medeniyetinin unsurlarını değişikliğe uğratır ve o zamana kadar zarurî olarak anarşi içinde yaşar. Umumî inançlar, medeniyetlerin en lüzumlu dayanaklarıdır; onlar fikirlere yön verirler»([19]).

Bütün unsurlarıyla bir kültürün değiştirilmesi için karşı kültürün her bakımdan çok üstün olması gerekir. Halbuki bugün Batı kültürünün üstün olduğu fikri çoktan terkedildi, bununla da kalmayarak Batı Dünyasının kültürel bakımdan harap olduğunu düşünenler dahi var.

«Andre Malraux'ya göre Batı Medeniyeti tamamen radikaldir, kesinlikle yıkılıp harap olmuştur»([20]).

«İçinde bulunduğumuz kültürel safhanın bir gerileme devri olduğunu tereddüt etmeksizin iddia edebiliriz. Bugünkü kültür standartlarının elli yıl öncekilerden daha düşük bri seviyede olduğunu söyleyebiliriz. Bu gerilemenin delillerini kültürün her dalında görmek mümkündür. Kültürdeki bu çökmenin daha da ileri bir safhaya ulaşmaması için bir sebep göremiyorum. Hatta, kültürümüzden hiç eser kalmayacak bir devrin bile olabileceğini söyleyebiliriz»([21]).

---

(18) Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, s 43.
(19) Gustave le Bon, **Kitleler Psikolojisi**. İstanbul, 1974, s. 141.
(20) Hüseyin Gümüş, **Andre Malraux ve Kültür Problemleri**, Erzurum, 1975, s. 44.
(21) T.S. Eliot, **A.g.e.**, s. 8-9.

O halde Atatürk'ün dediği gibi Batıyı taklit etmenin hiç bir ilmî ve mantıkî tarafı yoktur. Kendi millî kültürümüzü korumak ve çağdaş hale getirmek asıl hedef olmalıdır.

6 — Kültür ve Bilimsel - Teknolojik Gelişme

Çağımızda bilimsel-teknolojik gelişme yüzünden birçok toplumda buhranların ortaya çıkması kültür hayatını derinden etkilemektedir. Zira **Sanayi İnkılâbı** ile başlayan maddî gelişme adeta bir **teknoloji şoku** doğurmuştur. İnsan şimdi doğduğu günlere oranla 32 kat, M.Ö. 1500 yıllarına nazaran 1000 kat daha hızlı ve rahat yaşamaktadır. Bu sür'at ve gelişme içinde insanın, kendisini yitirdiği, kendi benliğini aradığı görülmektedir. Zira sanayi toplumunun yöneticisi için ideal vatandaş, bir makina parçası gibi problem çıkarmayan, hata yapmayan, daima itaat eden insandır. Böylece toplumlar, fikir üretmekten kaçınmak, kişiliği kalıplaşmak gibi bir tehlike içerisine düşmekten kurtulamazlar. Bu ise kültürün yıkılmasına yol açabilecek bir süreçtir. O halde **teknisizm** adıyla adeta yeni bir din hüviyetine bürünen bu gelişme ile kültür arasındaki denge nasıl sağlanmalıdır? Hangi kültür ile bilimsel-teknolojik gelişme arasında uyuşmazlık, dengesizlik vardır? Her kültür için aynı şey sözkonusu mudur? Bazılarının dediği gibi Türkiye de bir sanayi toplumu olursa aynı problemlerle karşılaşır mı? Yoksa bu problemlerle karşılaşmamak için sanayileşmekten vazgeçmek mi gerekir?([22])

Bütün bu sorulara karşılık ilmin gelişmeye başladığı tarihlere baktığımızda bilimsel-teknolojik gelişmeyi sağlayan temel unsurun kültür olduğunu görüyoruz. Yani kültür müsbet düşünceyi düşünce de teknolojik gelişmeyi meydana getirmektedir.

«Avrupalıların istihsal ve imalatı artırmaya gösterdikleri a'âkanın asıl sebebi geniş kitlelerin ucuz mal almasından ziyade iktisadî olmayan görüşlere dayanıyordu. Reform'u savunan risâlelerin çok istenmesi, her sınıftan insanı protestanlığa giden Luther disiplinine sokmak içindi. Dine herkesi ilgilenndiren bir iş olarak bakılıyordu. Dinî liderler mümkün olduğu kadar çok risâle dağıtmak suretiyle, Hıristiyanlığın çıkışından beri Batı Avrupa hayatında ön planda gelen bir gaye uğrunda yeni vasıtalar kullanmış oluyorlardı...

Sanat ve dinden gelen pek çok telâkkiler, ortaçağ başındaki Avrupalıların ömürlü istihlâk mallarında, katedrallerden ve pencerelere konan çarmıhlardan dolaplara ve ev eşyasına kadar her şeyde takip ettikleri modalara bir yön vermişti»([23]).

(22) Geri kalmış bir topluma teknolojinin girişiyle ortaya çıkacak gelişmeler için bkz. Yediyıldız, A.g.e., s. 531 v.d.

(23) John Nef, **Sanayileşmenin Kültür Temelleri** Çev. Erol Güngör, İstanbul, 1980, s. 63-64.

Öyleyse bilimsel-teknolojik gelişme ile kültür arasında bir problem çıkmaması gerekirdi. Ancak bu, kültür ile bilimin ilke ve sonuçları arasında bir uyum olması halinde doğrudur. Eğer objektif olan, kuralları değiştirilemeyecek olan bilim ve teknoloji arasında bir çekişme olursa bu takdirde insan iki tercihle karşı karşıya kalır, ya kendi kültürünün prensiplerini seçer ya da bilimin verilerini. İşte asıl mesele burada düğümlenmektedir. Gerçekten de Batı dünyasının başlangıçta bilimsel-teknolojik gelişme ile arası iyi olmamıştır. Ortaçağda Avrupa insanının hayatına hakim olan kilisenin dogmaları müsbet ilim ile çatışınca dinî otorite kendisini haklı ilan edip bilime karşı koydu. Ancak bu durum uzun vadede kültürün darbe yemesi ve bilimin zaferiyle sonuçlandı. Nitekim bilimsel gelişme de ancak kilise otoritesinin gündelik hayattaki etkisinin azalmasından sonra mümkün olabildi[24]. Halbuki Türk dünyasında bir Galile, Kopernik dramı yaşanmadığına göre gelişmenin Türk Kültüründe Avrupa'daki gibi bir buhrana sebep olmayacağına hükmedilebilir. Zaten «Bilim ve Teknolojinin tehlikesi bizatihi kendisinden ileri gelmeyip onun insanî olmayan bir şekilde uygulanmasından doğmaktadır»[25].

Bu aşamada Türkiye'nin yapması gereken bilimsel-teknolojik gelişmeden korkmak değil, tersine mesele üzerinde çok boyutlu inceleme ve araştırma yapmaktır. İlk iş kendi bünyesini koruyarak dış dünyadaki gelişmenin nasıl temellük edilebileceğinin tesbit edilmesidir. Bunun için de önce kendi öz kaynaklarını tanımak, tahlil etmek, sonuçlar çıkarmak, sonra da bütün ilimlerdeki gelişmeleri öğrenip ikisini bir arada değerlendirmektir. Her kültür, geçmişten veya dışarıdan iktibaslar yapar, önemli olan bunu uygun bir tarzda tanzim edebilme ve kendi sistemiyle bütünleştirebilme gücünün yitirilmemesidir.[26].

TÜRK İNKILÂBININ HEDEFLERİ

Kültür problemlerini böylece belirledikten sonra, bu problemlerin çözümlenebilmesi için Atatürk'ün sunduğu çözüm yolları üzerinde durmak gerekir. Atatürk'ün öncülüğünde yapılan **Türk İnkılâbı**, asıl olarak bu problemleri çözmek maksadına dayanmaktadır.

---

(24) A.g.e., s. 21'de «İnsan kendi meleklerini duyularla kavranan şeylere daha çok teksif ettikçe, bugün ilmi araştırma sahasına giren elle tutulur gerçeklere daha çok öncelik verdikçe, mukaddes kitabı kilisenin gerçekteki faaliyetlerine uygun bir şekilde yorumlamak da zorlaşıyordu» denilmektedir. Avrupa'da meydana gelen dini bölünmenin tekniğin gelişmesini sağladığı yolunda bir hüküm için bkz. T.S. Eliot, A.g.e., s. 73.

(25) G. Volkov, «İnsan ve Bilimsel-Teknolojik Devrim», **Bilim ve Teknik**, Cilt X, sayı 115, s. 16.

(26) Yediyıldız, A.g.m., s. 536-537.

1 — Her Bakımdan Bağımsız ve Hür Bir Millet

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarındaki yabancı hakimiyetinin sebep olduğu acıları en iyi şekilde bilen ve yaşayan Atatürk ile inkılâp kadrosunun büyük önem verdiği hedef bağımsızlık ve hürriyettir. Nitekim Millî Mücadelenin dayandığı temel felsefe bu idi : «Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam istiklâle sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, istiklâlden yoksun bir millet, medenî insanlık dünyası karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye lâyık görülemez.

Yabancı bir devletin koruyup kollayıcılığını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Gerçekten de bu seviyesizliğe düşmemiş olanların, isteyerek başlarına bir yabancı efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Halbuki, Türk'ün haysiyeti, gururu ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa yok olsun daha iyidir!..[27]

«Türkiye halkı, yüzyıllardan beri, hür ve bağımsız yaşamış ve bağımsızlığı hayatî bir gerek saymış bir milletin evlatlarıdır. Bu millet istiklâlsiz yaşayamamıştır, yaşayamaz ve yaşamayacaktır»[28].

2 — İç ve Dış Düşmanlara Karşı Millî Birlik ve Beraberlik

«Devletin bütünlük ve bağımsızlığını tehdit eden insanlık dışı birtakım tutkular, hiçbir hakka dayanmaksızın topraklarımıza yöneltilen saldırılar ve tehlikeler karşısında, millet birleşme gereği duymuştur»[29].

«Millî Mücadeleyi yapan doğrudan doğruya milletin kendisidir, milletin evlatlarıdır. Millet analarıyla, babalarıyla, kızkardeşleriyle mücadeleyi kendisine ülkü edindi»[30].

«Bu kadar yas ve felâketler geçirdikten sonra artık Türk öğrenmiştir ki, yurdunu yeniden yapmak ve orada mutlu ve hür yaşayabilmek için, egemenliğine sahip olmak ve cumhuriyet bayrağı altında bütün evlatlarını toplu ve dikkatli bulundurmak gerekmektedir»[31].

---

(27) Nutuk, Cilt I, Haz. Z. Korkmaz, Ankara, 1984, s. 9-10.
(28) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 35.
(29) A.g.e., III, s. 7.
(30) A.g.e., II, s. 231.
(31) Cevizoğlu, A.g.e., s. 40.

3 — Milletin Hakimiyetine Dayalı Sürekli ve Yaygın Demokrasi

Atatürk'ün Türk milletinin yeniden yönelebilmesi için uygun gördüğü idare şekli demokrasidir. Atatürk'e göre; «Bizim milletimiz aslında demokrattır, Kültürünün, geleneklerinin en derin geçmişe ait evreleri bunu doğrular. Bizim yapabileceğimiz birşey varsa, bu tabiî karakterin gereklerini, sun'i olarak önlemek isteyenleri, ortadan kaldırmaktır»(32). Türk tarihinde birçok örneği bulunan bu idare şekli aynı zamanda, «Bu ülkenin ihtiyaçlarına ve toplum hayatına en çok ve en güzel uyan yönetim tarzıdır»(33).

4 — Çağdaş Medeniyet Seviyesine Ulaşmış Bir Toplum

«Bilirsiniz ki, dünyada her toplumun varlığı, değeri, hürriyet ve bağımsızlık hakkı, sahip olduğu ve yaratacağı medeni eserlerle orantılıdır. Medeni eser yaratma yeteneğinden yoksun toplumlar, hürriyet ve bağımsızlıklarından soyunmağa mahkûmdurlar. İnsanlık tarihi baştan başa bu dediğimi doğrulamaktadır. Medeniyet yolunda yürümek ve başarılı olmak hayat şartıdır. Bu yol üzerinde duranlar veyahut ileriye değil de, geriye bakmak cahillik ve dalgınlığında bulunanlar, dünya medeniyetinin coşan seli altında boğulmağa mahkûmdurlar»(34).

Çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmaya büyük önem veren Atatürk, daha 9 Eylül 1922'de, Yunanlının İzmir'den kovulduğu gün şöyle söylemekteydi : «İlim ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrâk etmek ve terakkilerini zaman ile takip eylemek şarttır».

5 — Batıl İnançlardan Arındırılmış Bir Kültür Sistemi

Osmanlı Devleti'nin geri kaldığı dönemlerde, Türk Kültürü içerisine pek çok hurafeler ve batıl inançlar girmiş bulunduğundan Atatürk'ün en büyük amaçlarından biri de bu hurafeleri kültürden temizlemekti. Böylece «Türkiye Cumhuriyeti»nin temeli olan saf ve temiz, ilmî ve gerçekçi bir kültüre sahip olunacaktı. «Dünyada herşey için, medeniyet için, hayat için, başarı için en gerçek yol gösterici, bilimdir, tekniktir» diyen Atatürk, Millî Eğitimin de millî kültüre bağlı olarak icrâ edilmesini istemektedir. «Bir millî eğitim programından söz ederken, eski çağın uydurmalarından ve doğuştan gelen niteliklerimizle hiçbir ilgisi bulunmayan yabancı fi-

(32) A.g.e., s. 14.
(33) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 79.
(34) A.g.e., s. 181.

kirlerden, doğan ve batıdan gelebilecek bütün etkilerden tamamiyle uzak, millî ve tarihî karakterimizle uyuşan bir kültür kastediyorum. Çünkü millî karakterimizin tam olarak gelişmesi, ancak, böyle bir kültürle sağlanabilir. Herhangi bir yabancı kültürü, şimdiye kadar takip edilen yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir. Kültür, temelle orantılıdır, o temel de milletin karakteridir»[35].

6 — Sade ve Samimi Bir Dinî Hayat

«İnsanlar, yalnız maddî değil, aynı zamanda, bu maddî güç içinde yer alan manevî gücün de etkisindedir. Milletler de, böyledir... Manevî güç ise, özellikle bilim ve inanç ile yüksek bir surette gelişir»[36].

Türk halkının dinî hayatının sade ve samimi bir surette düzenlenmesini isteyen Atatürk; «Türk Milleti daha dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat gerçeğe, nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum»[37].

7 — Millî ve Milletlerarası Barış

«Dış işlerinde açık ve dürüst olan siyasetimiz, özellikle barış fikrine dayanır. Miletlerarası herhangi bir meselemizi barışçı yollardan çözümlemeyi aramak, bizim yarar ve anlayışımıza uyan bir yoldur»[38].

«Ülkemizi her gün daha çok güçlendirmek, her alanda her türlü ihtimallere karşı koyabilecek bir halde bulundurmak ve dünya olaylarının bütün gelişmelerinin büyük uyanıklıkla takip etmek barışsever siyasetimizin dayanacağı esasların başlangıcıdır»[39].

8 — Her Alanda Millî Politikanın Takibi

«Yüzyıllardan beri, Türkiye'yi yönetenler, çok şey düşünmüşler, fakat, yalnız birşeyi düşünmemişlerdir. Türkiye'yi... Bu düşüncesizlik yüzünden, Türk yurdunun, Türk milletinin uğradığı zararları anlatacak bir tarzda giderebiliriz. O da artık Türkiye'de, Türkiye'den başka birşey düşünmemek...»[40]

«Bizim açıklık ve uygulama yeteneği gördüğümüz siyasal meslek, millî siyasettir. Dünyanın bugünkü genel şartları ve yüzyılların dimağlarda ve karakterlerde oluşturduğu gerçekler karşısında, hayalci olmak kadar büyük hata olmaz. Tarihin söylediği budur. Milletimizin güçlü ve mutlu,

(35) A.g.e., s. 16-17.
(36) Cevizoğlu, A.g.e., s. 76.
(37) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, s. 70.
(38) A.g.e., II, s. 361.
(39) A.g.e., I, s. 412.
(40) A.g.e., II, s. 180.

kararlı yaşayabilmesi için, devletin tamamiyle millî bir siyaset takip etmesi ve bu siyasetin iç yapımıza tamamen uygun ve dayanır olması gereklidir»[41].

Görüldüğü gibi Atatürk, her alanda, yani ekonomik, adlî, askerî, sosyal, eğitim gibi toplumı ihtiyaçlarını tatmine yönelik uygulamalarda mutlaka millî ihtiyaç ve imkânların değerlendirilmesi suretiyle politikalar tesbit edilmesini istemektedir. İşte bu anlayışın tatbiki ile Türkiye'nin kültür problemlerini çözmesi mümkündür.

9 — Sömürgeciliğin İnsanlık Suçu Sayılması

Türk İnkılâbının gerçekleşmesini istediği temel hedeflerin içerisine bu maddeyi de katmak mümkündür. Türk İnkılâbı, siyasî, askerî, politik ve ekonomik sömürgeciliğe karşı çıkışın en açık ve kesin ifadesidir. Çağımızın sömürgeci düşünceleri artık reddetmeye başladığı gözönüne getirilirse, bu konuda inkılâbımızın ileride meydana gelecek olan gelişmelere öncülük ettiğini görmekteyiz. Atatürk'e göre; «Hakların en birincisi, yaşama, hakkıdır. Diğer bütün haklar ve bu haklara karşılık görevler, hep bu yaşama hakkına dayanır. Ancak şüphesiz, insanın yaşama hakkı, onu diğerlerinin yaşama hakkına saygılı olmak göreviyle bağlar»[42].

«Dış siyasetimizde başka insanların, devletin haklarına saldırı yoktur. Ancak, hakkımızı, hayatımızı, namusumuzu savunuyoruz ve savunacağız. Çağdaş medeniyetin, devletlerarası ilişkilerde ortaya attığı yüce, en temiz emel ve düşüncelerin bir özeti demek olan —her milletin kendi kaderine kendisinin hakim olması hakkını— biz yeryüzünde yaşayan milletlerin hepsi için tanıyoruz»[43].

SONUÇ

Bu kısa inceleme ile ortaya çıkan gerçek şudur ki, milletler kendi kültürlerine sahip olabildikleri ölçüde, kendi kültürlerini hayat sahasına tatbik edip yaşayabildikleri, geliştirebildikleri ve dış saldırılara karşı koruyabildikleri nisbette varlıklarını sürdürebilirler. Tarihinde bu bakımdan yer yer pek acı tecrübeler geçiren Türk milletinin sahip olduğu kültür, her türlü dış taarruzları başarı ile savuşturacak bir kabiliyet ve yeterliktedir. Atatürk'ün belirlediği, tavsiye ettiği hedeflere varma yolunda girişilecek teşebbüsler, aynı zamanda, Türk Kültürünün karşısına çıkması muhtemel problemleri de çözecektir.

---

(41) **Nutuk**, II, s. 436.
(42) Afet İnan, **A.g.e.**, s. 29.
(43) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I, s. 229.

ATATÜRK VE MİLLİ KÜLTÜR BİRLİĞİ

Ş. Kaya SEFEROĞLU

SUNUŞ :

Bu çalışma ile; Atatürkçülüğün Kültür ve Millî Birlik muhtevası tanımlarından hareketle günümüzün başlıca millî meselelerinden birisi olan kültür birliğimizin üzerinde durulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın Plânı hazırlanırken Atatürk'ü hazırlayan ortamdan başlanılmış bu ortamın dünya geneli itibariyle içerisinde bulunduğu dönem ile Osmanlı-Türk toplumunun bu hazırlığa katkısı üzerinde durulmuştur. Bu bölüme bağlı olarak ikinci ana başlıkta Atatürk'ün yetiştiği ortam; O'nun aile, okul ve görev hayatı ile etkilendiği fikir adamları alt başlıklarında ele alınmıştır. Böylece Atatürkçü fikriyatın bayrak şahsiyeti olan M. Kemal ATATÜRK'ün fikrî tekâmülünü etkileyen olaylar ve ortam ortaya konulmaya çalışılmıştır. Atatürk'ün fikir ve düşünce dünyası ise bu dünyanın tanınmasında elzem olan söylev ve demeçleri ile uygulamaya koyup tesis ettiği müesseselerin açıklanması ile tanımlanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın esas özünü teşkil eden Millet, kültür ve Milli Birlik konuları Atatürk'ün bazı tanım ve tarifleri ile açıklanmıştır. Atatürkçülük ise; bu konuda çalışma yapan otoritelerin Milliyetçilik ve Millî Birlik anlayışına dair yaptıkları incelemelerden hareketle belirlenmeye çalışılmıştır.

Türk Millî Birliğini özellikle kültürel birliğimiz itibariyle bozmaya çalışıldığı bu dönemde, en geçerli çağdaş ve realist çözümün Atatürk'ün kültür milliyetçiliğinden kaynaklanan Milli Birlik olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır.

I — ATATÜRK'Ü HAZIRLAYAN ORTAM

a. Dünya'da İlk Milliyetçi Hareketlerin Doğuşu ve Yayılışı :

Bugünkü anlamda milliyetçi fikirler ilk kaynağını Fransız İhtilâli'nden almışlardır. Her ülke şartlarına göre bu hareketten etkilendi. Fransız İhtilâli Millet ve Millî Devlet olma sonuçlarını doğurmuştur. Böylece Millî Marş, millî tatil günleri gibi millî semboller ortaya çıktı. Fransa'dan sonra; İngiltere, İspanya, Almanya ve İtalya gibi ülkeler millî birliklerini gerçekleştirdiler. Bu amaç uğruna siyaset, fikir ve sanat adamları gayretler gösterdiler.(1)

Fransız İhtilâli'nden sonra Fransa'da başlayıp ve çok geniş bir alana yayılan milliyetçilik fikir ve hareketleri Osmanlı-Türk Dünyasına gelmeden birçok ülkeyi etkilemişti.

Bir İngiliz kolonisi iken 1775-1783 yılları arasında sömürge idaresine baş kaldırıp bağımsızlık savaşı yapan Amerikan halkı, 1776'da bağımsızlığını ilân eden 13 küçük devletle Amerika Birleşik Devleti'nin ilk nüvesini atmış oluyordu.

Bu dönemde İtalya, birlikten yoksun dükalıklar ve krallıklar halinde bulunuyordu. Bunlarda çeşitli büyük devletlere bağlı durumdaydı. 1789 Fransız İhtilâli, bütün dünyada olduğu gibi İtalya halkı üzerinde de tesirini gösterdi.

Japonya'nrn doğuşunu hazırlayan 1868'lerin reformları ve meiji yönetiminin derebeyliklere son verişi Japonya'nın çağdaş bir toplum olmasını açan yolu başlatmıştı.

İngiliz Milleti millî birliğini özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sağlayabilen ve varlığını milliyetçiliğine borçlu olan bir toplumdur.

14 Ekim 1920'de kesin olarak bağımsızlığını kazanan Finlandiya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra birliğini tamamen sağladı.

Bismarck, 18 Ocak 1871'de Versay Sarayı'nı da Alman İmparatorluğu'nun ilân etmişti. Almanlar arasındaki ilk birlik böylece sağlanmış oluyordu.(2).

b. Atatürk'ten Evvel Osmanlı-Türk Dünyasında Milliyetçi Hareketler:

Türk milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve mil-

(1) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.), Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ankara, 1988, s. 3-5 — TÜZÜN (Prof. Dr.), Nejat., Atatürk Milliyetçiliği, Antalya, 1985, sf. 1.

(2) ERENDİL (Em. Tümg.) Muzaffer., «Atatürkçü Düşünce Işığında Milli Birlik» AA. M.D. c. II, sayı. 4, Kasım 1985, sf: 131-163.

liyet hareketlerinin başlaması üzerine doğuşu milliyetçiliğimizin bu dönemin şartlarına mahsus bir tezahürdür. Bu hareket Türk tarihinde ilk milliyetçi hareket olarak kabul edilemez. Türk Milliyetçiliğinin Gök-Türkler döneminde başladığını Uygur Türkleri ile devam edip, Türk Tarihi boyunca şekillenip günümüze geldiğini münhasıran bu konuyu inceleyen eserlerden biliyoruz.[3] Türkler milliyetçiliği ilk defa 20. asrın başlarında tanımamışlardı ama, bu yeni moda milliyetçiliği batıdan aldıkları bir gerçekti. «Bu dönem Fransız devriminin oluşturduğu kavramların Türk gençliğine yayıldığı bir dönemdi.» Gökalp'in okul Müdürü de öğrencileri üzerinde büyük etkisi olan ilerici ve vatansever görüşlü bir kişiydi. Aynı dönemde, Diyarbakır'da Sultan Abdülhamit'in sürgüne gönderdiği bir grup aydın yaşamaktaydı ve bu çevreyle ilişki kuran Ziya Gökalp, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi ileri hareketin önderlerinin yapıtlarını okuma olanağını elde ettiği gibi birçok arkadaşı ile birlikte Avrupa'dan devrimci Türk yayınlarından da getirtti.[4] Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında da İslâm dininin yayılmış olduğu, (Şeriatın hüküm sürdüğü) her yeri vatan gibi gören Panislâmist bir anlayış mevcuttu... Atatürk'ün fikrî yetişmesinde, yüreğini saran vatan ve hürriyet sevgisinde Namık Kemal'in de izi olduğunu çok iyi biliyoruz... Namık Kemal, Osmanlı Devleti'ni parçalayacağı korkusu ile, açıktan açığa Türklük davasını savunamıyordu.[5]

Böylece Atatürk'ten evvel çok eski bir geçmişi olan Türk milliyetçiliğinin Atatürkle birlikte ve onun şekillendirmesi ile yeniden doğduğunu görüyoruz. Bu doğuşta Fransız ihtilâlinin getirdiği milliyetçilik akımının rolü büyük olmasına rağmen Atatürk Milliyetçiliğini doğrudan O'na bağlamak hiçbir türlü mümkün değildir. Batı'nın tesiri ile Osmanlılarda başlayan ayrılıkçı hareketler Atatürk'ten evvel bir hayli gelişmiş ve zamanın Türk aydınları bazı tedbirler denemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk milliyetçi hareketler yabancı devletlerin kışkırtması ile hıristiyan unsurların arasında daha sonra aynı etkinin tesirinde Müslüman kavimler arasında göründü.[6]

---

(3) MERAM, Ali Kemal., Türkçülük ve Türkçülük Mücadeleleri Tarihi, İstanbul 1969 — SADİQ, Muhammed., Türkçülük Cereyanı, Türk Milliyetçiliği, BTT. Dergisi, sayı: 35, Ocak 1988.

(4) HEYD, Uriel., Türk Ulusçuluğunun Temelleri, Ankara, 1979, sf. 29.

(5) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ankara, 1988, sf. 8.

(6) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ank., 1988, s. 7.

(7) GAULİS, Berthe Georges., Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği, İstanbul 1981, sf: 79.

Atatürk'ün önderliğinde başlatılan millî hareketin anti-emperyalist karakterini anlatırken bir yabancı; «Bayrağını açmış olduğu milliyetçilik tamamen doğuya özgü bir cinstendi. Yirmibeş yıldır savaştan gözünü açamamış, sözde kendisini himaye iddiasında bulunan Avruaplılardan usanmış olan halka hitap ediyordu. Bu sonuncular onu soymuş aldatmıştı. Bu sebeple şeflerinin emirlerine seve seve katlanmaya hazırdılar.»(7) demek suretiyle hareketin kökeninde yatmakta olan reaksiyonu dile getiriyordu. Emperyalizm Çağı'nın ortaya çıkardığı azınlık sorunu her ülkeye göre farklılık gösterilen Osmanlı İmparatorluğu itibariyle mesele İmparatorluğun parçalanmasına matuf bir hareketti.(8)

İttihat ve Terakki hareketi azınlık türünden bu unsurları birleştirip kaynaştırmak, bir taraftan da Türk ırkına mensup halkları bir bayrak altında toplamak hevesine düştü. Meşrutiyetin ilk günlerinde bu kaynaşma kısa bir süre için gerçekleşir gibi göründü. Fakat az sonra ihtiyazlı muamele ettiğimiz azınlıkların, kendi bağımsızlıkları için bizi arkadan hançerlemeye başladıklarını gördük.(9) Bu arada Türk toplumu Atatürk'ün doğumundan 150 yıl kadar önce Avrupa'nın özellikle savaş alanında askeri yönden üstünlüğünü tespit etmişti.(10)

Böylece Hıristiyan unsurun tahrik edilmesi ile başlayan Milliyetçi hareketlerin arkasındaki gücün Türklere 1-1,5 asır fark atmış emperyalist batı olduğunu görüyoruz. O'nun bazı müesseselerini O'na karşı yürütülecek Milliyetçi hareket için alıp millî bünyeye uygulama zorunluluğu duyulmuştur.

Yeni Türk devletinin vicdan hürriyetini vatandaşlarına vermesi gerekiyordu. Millî birliğin sağlanması ve devamlılığı için bu şarttı. Mezhep kavgaları toplumun dinamiklerini sık sık tahrip ediyordu. Ayrıca yenileşme hareketleri 200 yıla varan bir süreden beri halkın direnciyle karşılaşıyordu. Nitekim Şeyh Sait Olayı münasebetiyle bilgi verirken Gentizon; «..... onların başka bir çağdan getirdikleri, artık yeri olmayan inançlar ve dinî tutuculuk yüzyıllar boyunca oluşmuş, artık yıkılması zor bir duruma gelmişti...»(11) demek suretiyle vicdan hürriyetini sağlayacak yeniliklerin getirilmesi ile de ihtiyaç duyulan millî birliğine yardımcı olunacağına işaret ediyordu. Türkler arasında reform fikrî taraftarları vardı. Türk halkı

(8) ATAÖV (Prof. Dr.) Türkkaya., «Azınlık Üstüne Bazı Düşünceler» A.Ü.S.B. Fakültesi Dergisi, c. III. Ocak-Aralık 1987, sayı: 1-4, sf: 51.

(9) IRMAK, (Ord. Prof. Dr.) Sadi., Toplumumuzun Bunalımlardan Korunması ve Mutluluğu İçin Atatürk Yolu, Ankara, 1984, sf: 13.

(10) ÇAYCI (Prof. Dr.) Abdurrahman., «Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma» A.K. ve E.S. Kayseri, 1983, sf: 42.

(11) GENTİZON, Paul., Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu, çev: Fethi ÜLKÜ, Ankara, 1983, sf: 106.

değişikliklere ihtiyaç olduğunu, bu değişikliklerin neler olması gerektiğini bilmemelerine rağmen, müdriktiler. Atatürk'ün önderliği değişikliğin tarifi ve tatbikinde yatmaktadır.[12]

Türk İnkılâbına geçilmeden evvel Türk milliyetçiliği için mücadele safhalarından geçmişti.[13] Bütün bu safhalar Cumhuriyeti hazırlayan düşünce ortamını oluşturmuştu.[14]

II — ATATÜRK'ÜN YETİŞTİĞİ ORTAM

a. Atatürk'ün Aile, Eğitim ve İş Hayatı :

Atatürk'ün fikrî yapısı şüphe yok ki, yetiştiği ortamla yakından ilgilidir. Bu münasebetle; çocukluğundaki aile hayatı, ailesinin bulunduğu sosyal çevre, aldığı eğitim, bulunduğu görevler, bulunduğu vazife çevreleri, çağının iç ve dış siyasî olaylarına dair kısa açıklamalar yapılmasında yarar görülmüştür.

M. Kemal üçü kız ikisi erkek olmak üzere 6 çocuklu bir ailede dünyaya gelmiştir. Annesi eski usul mektebe gitmesini isterken babası yeni usul mektebe gitmesini arzular ve Mustafa Kemal babasının arzuladığı türden bir eğitim görmüştür.

«Çeşitli din, mezhep ve ırk mensuplarının birlikte yaşadığı, Avrupa tesirine açık, işlek bir liman olan Selânik gibi hareketli bir şehirde büyümesi, daha çok genç bir yaşta Mustafa Kemal'in her türlü yeni fikirler ve yaşayış ile ilgilenmesini sağlamıştır.[15]

Atatürk'ün Ömer Naci'nin tesiriyle edebiyat ve hitabete, Ali Fethi'nin tesiriyle Fransızca'ya, Kolağası Mehmed Tevfik Bey'in telkiniyle tarihe ilgi duyduğunu, eğitimini askeri okullar hiyerarşisini izleyerek 1904'de Harbiye'yi bitirerek tamamladığını bilmekteyiz.

Alman Generali Litzmann'ın «Takımın Muharebe Tâlimi» isimli kitabını dilimize çeviren Atatürk; 1897 Türk-Yunan harbinin coşkusunu

---

(12) McCARTHY (Doç. Dr.) Justin., «Millî Felâket, Yeniden Doğuş Türk Milleti ve Mustafa Kemal ATATÜRK», Atatürk Cumhuriyet Türk Tarihi, Cumhuriyetin 60. Yılı Semineri, Ankara, 1984.

(13) ARIK (Prof. Dr.) Remzi., Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz, Ankara, 1981 — TÜRKDOĞAN, (Prof Dr.) Orhan., Atatürk'te Millî Devlet Anlayışı, İstanbul, 1981.

(14) OZANKAYA (Prof. Dr.), Özer., «Cumhuriyet'i Fazırlayan Düşünce Ortamı» A.Ü.S.B. Fakültesi Dergisi, c. YLII. Ocak-Aralık 1987 sayı: 1-4. sf: 129-142.

(15) ÇAYCI, Abdurrahman., «Atatürk» Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1980, sf: 206.

bizzat yaşamıştır. Harp Okulu yıllarında Namık Kemal'in yazılarını takip eder, bu yıllarda arkadaşları ile birlikte siyasî olaylara karışır 5 Şubat 1905'de Şam'da 30. Süvari Alayı'nda staja başlar, 1905'de «Vatan ve Hürriyet» adlı gizli örgütü kurar ve faaliyete geçirir. 1907'de Manastır'a naklini sağlar ve Selânik'te kalmayı başarır. Bu dönemde «İttihat ve Terakki»nin istibdat idaresini yıkmak için giriştiği hareketlere katılır. Ordunun siyasetten uzak kalmasını isteyen M. Kemal arkadaşları ile ihtilafa düşer 1908'de Trablusgarb'a gönderilir, 1910'da Picardie'de yapılan manevralara katılarak batı alemi ile temas imkânı bulur, Mart 1911'de Arnavutluk İsyanının bastırılmasına katılır, tenkitçi davrandığı için İstanbul'a alınır, 1911 Eylülü'ünde Trablusgarb'da İtalyanlarla, 25 Kasım 1912'de Balkanlar'da Bulgarlarla yapılan savaşlara katılır. 27 Ekim 1913'de Sofya'da Ataşemiliterlik görevi alır. 20 Ocak 1915'de Tekiz'de kurulmakta olan 19. Tümen'e kumandan olur. Bütün mânileri aşmayı ve üstün vasıflarını milletinin gözleri önüne sermeyi başarmıştır. 16. Kolordu Komutanlığı'na 13 Mart 1916 tarihinde Şam'a gönderilince Ruslar Bitlis'i zaptetmiştir. 6 Ağustos'ta Muş, 7 Ağustos'ta da Bitlis'i geri alır. 11 Mart 1917'de Ordu Komutanı sıfatıyla Diyarbakır'a döner. 1917 İlkbaharında Rus İhtilâli olmuş, Mart 1917'de İngilizler Bağdat'ı almıştır. 7 Mayıs 1917'de İstanbul'da 7. Ordu Kumandanı olur. Daha sonra tedavi için Karlsbad'a gider ve Batı ülkelerini yakından tanıma fırsatını bulur. 26 Ağustos 1918'de Halep'te Suriye cephesinde görev alır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin getireceği sakıncaları belirtir. Daha sonra Atatürk'ün Sine-i Millete dönme dönemi başlayacaktır.[16]

Görüldüğü gibi Atatürk Batı ve Doğu kültürü ile tanışmıştır. Batının ve komşu Doğu ülkelerinin insanları ile birlikte bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve Askerî alandaki muhataplarını tanımaktadır. İmparatorluğun bütün bölgelerini yerinde görerek inceleme fırsatını bulmuş, bürokrasisi ile yakından ilgilenme imkânı bulabilmiştir. Sine-i Millete döndükten sonra yapacağı reformlara dair incelemeleri için imkân bulacaktır.

b. Atatürk'ü Etkileyen Fikir Ortamı :

Türk milliyetçiliğinin ilk belirtileri edebiyat alanında, Şinasi, Ziya Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ali Suavi'nin faaliyetleri ile dikkati çekti. Farabi, İbn-i Sina, Buharî gibi Arapça yazmış Türk bilginlerinin Türklükleri üze-

(16) ÇAYCI, Abdurrahman., «Atatürk» Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1980, sf: 205-2290. — OMURTAK, Salih., — YÜCEL, Hasan Ali., — SUNGU, İhsan., — KARAL, Enver Ziya., — UNAT, Faik Reşit., — SÖKMEN, Enver., — İĞDEMİR, Uluğ., Atatürk, İstanbul, 1970, sf: 1-93. — İLHAN, Suat., «Atatürk'ün Yetiştiği Ortam» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. II. sayı: 5 Mart 1986, sf: 279-289. AYDEMİR, Ş. Süreyya., Tek Adam Mustafa Kemal, 1. c. 1881-1919, İstanbul, 1971.

rinde duruldu. Ayrıca Arthur Lubley Davids, Leon Cahun, Arminius Dambery Thomsen gibi yabancı Türkologların Türk kültürü itibariyle çok önemli olan çalışmaları yayınlandı. Bu dönemi «Ben Türküm» diyebilme dönemi izledi. [17] Atatürk dönemi Türk fikir adamları arasında Veled Çelebi, Bursalı Tahir, Mizancı Murat, Fuat Köprülü ve bunlara dış Türklerden eklenilen Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçuraoğlu, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade'yi görmekteyiz.[18]

Atatürk'ün yakından etkilendiği iki Türk fikir adamından birisi Namık Kemal diğeri ise Ziya Gökalp'ti. Namık Kemal, «Millet-i Osmaniye» deyimini kullanmış, bu deyim Atatürk'le, «Türk Milleti» şekline getirilmiştir.[19]

Prof. Kuran, Atatürk ve Ziya Gökalp'in medeniyet ve kültür konularındaki yaklaşımları arasındaki ortak noktaları belirtirken, Z. Gökalp'in milliyetçilik, din ve batılaşma alanlarında Atatürk üzerinde tesiri görüldüğünü belirtmektedir.[20] «Ziya Gökalp millet'i Küçük mecmua'da; Millet lisanen müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan harsî bir zümredir.» şeklinde tarif etmektedir. Gökalp, dini, ahlâkî bir müessese olarak değerlendirir. Bu itibarla Şeriat'ın yerine örf'ü koymayı teklif etmiştir.[21]

Türk Milliyetçiliği, Atatürk'ün önderliğindeki milliyetçi ekiple birlikte tarihten aldığı güçle, Millî Mücadelenin örsünde dövüle dövüle yeni bir ruhla ortaya çıkmış; milletimiz benliğine ve egemenliğine kavuşarak, gerçekçi, lâik, modern ve demokratik bir düzen içinde, çağdaş uygarlık yolunu tutmuştur. Bugünkü Türk millîyetçiliği ile Atatürk milliyetçiliği bir anlama gelmektedir.[22]

Atatürk'ün okumuş olduğu kitaplardan da etkilenmemiş olduğunu düşünmek mümkün değildir. Çankaya kitaplığında dörtbin kadar kitabın bulunuşu, O'nun başladığı her kitabı bitirme alışkanlığının bulunuşu, önemli yerlerine işaret koyuşu hatta yorumlar getirişi, onun kültürel yapısının bilinmesi itibariyle önem arzediyordu.[23]

---

(17) TANERİ, (Prof. Dr.) Aydın., Türk Tabirinin Gelişmesi. Ank., 1983, sf: 160.
(18) TÜFEKÇİ, D. Gürbüz., Atatürk'ün Düşünce Yapısı, Ankara, 1981, sf: 42, zikreden, T. Feyzioğlu, Atatürk ve Milliyetçilik, Ankara, 1988, sf: 14.
(19) TÜZÜN (Prof. Dr.), Nejat., Atatürk Milliyetçiliği, Antalya, 1985, sf: 3.
(20) KURAN (Prof. Dr.), Ercüment., Atatürkçülük Üzerine Denemeler, Ankara, 1961, sf: 6.
(21) TÜZÜN (Prof. Dr.), Nejat., Atatürk Milliyetçiliği, Antalya, 1985, sf: 2.
(22) AKIN (Dr.), Himmet., «Cumhuriyetimizin 50. Yılında Atatürk Devrimleri ve Türk Milliyetçiliğine Toplu Bir Bakış» 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974, sf: 24.
(23) ÇAYCI (Prof. Dr.) Abdurrahman., «Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma» Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, Kayseri, 1983. sf: 4.

Bu eserler Atatürk'ün dünya görüşünün şekillenmesi, ihtiyaç duyduğu reformların belirlenmesi itibariyle yardımcı olmuşlardır. Şurası muhakkak ki Atatürk Türk Milletini ve İslâm dinini iyi biliyordu.(24)

III — ATATÜRK'ÜN FİKİR VE DÜŞÜNCE DÜNYASI

a. Açıklamaları İtibariyle :

Atatürk 1927'de yapmakta olduğu inkılâpların gayesini şöyle açıklar; «...yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, T.C. halkını tamamen asrî ve bütün mânâ ve eşkaliyle medenî bir heyet-i içtimaiye haline isal etmektir. İnkılâbatımızın umde-i asliyesi budur. Bu hakikatı kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir.»(25) Atatürk T.C.'nin bütün problemlerinin çözümünde gerçek anlamda ve bütün yönleri ile medeni bir toplum olma zaruretini duymuştur. Millî birliğin sağlanılması da bu yolla olacaktır.

«...Millî durum, kaçınılmaz bir zorunluk olarak Türk milletini, var olmak veya yok olmak veya devrimin parolası olarak belirtildiği ya istiklâl ya ölüm düsturu ile karşı karşıya getirmiştir.

«T.C.'nin çağdaşlaşma zorunluğu onun var olma mücadelesinin tabii bir sonucudur. Bu mücadelenin asgari 200 yıllık bir geçmişi vardır. Çağdaşlaşmak milletimiz için var olma yolunda araçtır. Amacı var olmaktır.(26) Atatürk'ün hedef edindiği «T.C. halkını tamamen asrî ve bütün mânâ ve eşkaliyle medenî bir heyet-i içtimaiye haline isal etmek...» yani modernleşmekti. Bize göre de Atatürk'ün modern Türk toplumu hedefi millî birliğin sağlanması için yeterli olacaktır. Modernleşmek ise; bir cemiyetin mevcut nizamını, yani içtimaî, maddi ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe çeviren bir processusdür.(27) Nitekim 29.10.1923'de bir Fransız Gazetesi'ne verilen demeçte Gazi Mustafa Kemal Paşa ne tarafa teveccüh edileceğini kesinlikle ifade ederken; «...Memleketler muhteliftir, fakat medeniyet bir ve bir milletin terakkisi için de bu yegâne medeniyete

---

(24) DUMAN, Hasan., «Atatürk ve Kitap» BTT Dergisi, sayı: 27-28-29. Mayıs-Haziran-Temmuz 1987 İstanbul.

(25) ÇAYCI (Doç. Dr.) Abdurrahman., «Atatürk'ün Medeniyet Anlayışı ve Batı Medeniyeti...

(26) EROĞLU (Prof. Dr.), Hamza., «Türk Devriminin Millî ve Evrensel Değeri, Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi Ankara, 1972, sf: 17. — ÇAYCI (Prof. Dr.)., Abdurrahman., «Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma» Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, Kayseri, 1983, sf: 43.

(27) İNALCIK (Prof. Dr.) Halil., «Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi» Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1972, sf: 73.

iştirâk etmesi lâzımdır...»[28] demek suretiyle de medeniyetin bir tane olduğuna dair kanaatini de belirtmiş olmaktadırlar.

Millî devlet olmak için medeni toplum olmak gerektiği. Atatürk'ün temel fikrinin bu olduğu konusunda günümüzün Türk fikir adamları hemfikirdirler.

«Medeni bir cemiyet olmakla, millet olmak arasında hiçbir fark yoktur».[29] Ve «Aynı harstan olan insanlardan oluşan topluma millet denir»[30]

Atatürkçülüğün temel özelliği, ana fikri, şüphesiz, (medeniyetçiliktir). Bunda asla şüpheye mahal yoktur...[31] Nitekim bu zihniyet Atatürk döneminde uygulama alanı bulmaya başlamıştı. «Atatürk döneminin kültür ve eğitim anlayışı, Türk toplumunun değişmesini, gelişmesini ve böylece çağdaşlaşmasını sonuçlandıracak bir karakter göstermekteydi...»[32]

Modern bir toplum olmak böylece çağdaş millî toplum olma özelliğine ulaşmak ve hayatiyetini bu minval üzere yürütebilmek için Prof. Dr. Abdurrahman ÇAYCI;

«Kültür Alanında yapılan çağdaşlaşmanın mahiyeti;
— Devlet ve fikir hayatını lâik bir temele oturtmak,
— Kültürü geniş tabana yaymak,
— Kültürü millî tarih tabanına oturtmak,

— Yüksek Kültür kurumları oluşturmak»[33] tarzında meseleyi toparlamaktadır.

Uygar toplum olma yolunda verilen mücadelede batı ile olan ilişkilerimiz sürekli aksiyon-reaksiyon ikilemi üzerine seyretmiş ve Türk diplomatları büyük gayret göstermişlerdi.

«1922 Lozan Konferansına delegelerimiz eşsiz bir zaferle gittiler. Fakat arada müzakereler açıldığı zaman batılı devletler Türkiye'ye eşitlik hakkı tanımak istemiyorlar bilhassa. Türkiye'nin geri bir memleket olduğu noktası üzerinde duruyorlardı. Kapitülasyonların ipkası için Ryon «Medenî

(28) ÇAYCI (Doç. Dr.) Abdurrahman., «Atatürk'ün Medeniyet Anlayışı» sf: 16.
(29) TURHAN, Mümtaz., «Atatürk İlkeleri ve Kalkınma» zikreden Turhan Feyzioğlu, Atatürk ve Milliyetçilik, Ankara 1988, sf: 3.
(30) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ank., 1988, sf: 37.
(31) ÇAYCI (Doç. Dr.), Abdurrahman., «Atatürk'ün Medeniyet Anlayışı ve Batı Medeniyeti» Atatürk Üniversitesi, 50. Yıl Armağanı, Genel Konular, cilt: II, Erzurum, 1974, sf: 13.
(32) KAYNAR (Ord. Prof. Dr.), Reşat., «Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. II, sayı: 6, Temmuz 1986, sf: 583.
(33) ÇAYCI (Prof. Dr.) Abdurrahman., «Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma, Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, Kayseri, 1983. sf: 47-48.

Kanun İslâm mevzuatından alınmadır», Galli ise «Kanun-i Esasi, kanunların daima fıkıh ahkâmına uygun olmasını ister, muhtelif memleketlerde bile Mecelle ihticac olunur» diyordu. Başdelegemiz İsmet Paşa, Türk adliyesini övdüğü zamanda Curzan «yazık ki, bütün alemin bildiği üzere mesele böyle değildir» diye bunu istihza ile karşılıyordu. İşte o zaman Rıza Nur ve Münir beyler, Türkiye'nin umumî ve asrî bir kanun neşredeceğini Barış konferansına bildirdiler»[34].

Prof. Dr. A. ÇAYCI'nın Atatürk'ün kültür alanında yaptığı çağdaşlaşmanın mahiyetini açıklar verdikleri bilgiler arasındaki önemli hususlardan birisi de «Yüksek Kültür Kurumlarının oluşturulması» hususudur. Atatürk bu kuruluşları kurmakla kalmayıp yaşamları içinde gerekli tedbirleri almıştır.

Atatürk daha sonra Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu adını alacak iki «önemli kuruluş» kurdurup servetini bu kuruluşlara bağışlamak, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi gibi bir araya geliş şekli itibariyle dünyanın başka bir yerinde örneğine pek rastlanmayan bir fakülte tesis edişi bakımından kültür konusunda düşündüklerini müesseseleştiriyordu. Yüksek öğrenim gençlik için Türk Ocakları ve halk kesimi için Halk Evleri bu amaçla kurdurulmuş kültür merkezleri idiler.

Bu kuruluşların açılışlarında, kongre ve seminerlerinde, Atatürk yaptığı konuşmalarıyla millî birlik ve beraberlik içerisinde çağdaş medeniyeti milletçe yakalayabileceğimizi belirtiyordu. Milletçe birlik içerisinde varlığımızı idame ettirebilmemizin de uygar toplum olmakla mümkün olabileceğini vurguluyordu. Böylece bu kuruluşlar güzideden halka ve halktan güzideye bir kültür sirkilasyonu sağlayacaktı.[35]

IV — ATATÜRK'TEN MİLLİYET KÜLTÜR VE BİRLİK KONULARINDA TANIMLAR

a. Millet ve Milliyet'e Dair Tanımlar :

Konuya Prof. Dr. Sadri Maksudî ARSAL'dan aldığımız bir kısım tanımla girmek istiyoruz;

---

(34) İNALCIK (Prof. Dr.) Halil., «Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi, Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1972, sf: 33.

(35) Daha geniş bilgi için, CUNBUR (Dr.) Müjgan., Atatürk ve Milli Kültür, Ankara, 1981.

(36) TÜZÜN (Prof. Dr.) Necat., Atatürk Milliyetçiliği, Antalya, 1985, sf: 3.

Sadri Maksudî Arsal; «Milliyetçilik, yani millet duygusu, bir millete mensup fertlerin millî tarihlerine mazideki hem parlak başarılarına, hem de felâket ve ızdıraplarına karşı derin bir ruhî bağlılık ve hürmet hissi şeklinde tecelli eder» şeklinde tanımlamakla onun bir nevi tarihi olayların birleştirdiği müşterek bir nokta olduğunu açıklamıştır.[36] Çağdaş milliyetçiliğin ilkel milliyetçilik olmadığını anlatırken de;

«Bugünkü Milliyetçilik sosyolojik ve psikolojik esaslara dayanır; kan talili ile uğraşmaz, kafa taslarının şekliyle de ilgilenmez. Belli bir millete bağlılık hissi bugünkü milliyetçiliğin esasıdır.»[37] demektedir. Milliyetçiliğin istikbale yönelik karakteri için de;

«Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları» adlı eserinde «Milliyetçilik, milliyet duygusu, ancak maziye, mazideki şeylere bağlılıktan ibaret değildir. Milliyet hissinin tecelli ettiği diğer bir saha vardır. O da istikbale yönelmiş, emel, gaye ve düşünceler sahasıdır.»[38] demektedir.

Atatürk ise Millet ile Türklüğü, Millet ile dava arkadaşlarını ve milliyetçilikle ideolojisini özdeşleştirmiştir.

«Benim hayatta yegâne şerefim, servetim Türklükten başka birşey değildir. Bu memleket tarihte Türktü; halen de Türktür ve ebediyen, Türk olarak yaşayacaktır.»

«Millet ve biz yok, birlik halinde millet var...»

«Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz ve Türk millîyetçisiyiz.»

Atatürkçü anlayışla Türk'ün tanımı da gerek Türk aydınına yansıyışı itibariyle ve gerekse de yasalarımızda yer alışı bakımından; S.M. Arsal'ın sosyolojik açıdan ve Atatürk'ün açıklamaları itibariyle getirdiği yaklaşımdan farklı değildir. «T.C. Tabiyetinde olan herkes Türktür. Türk olmanın haklarından istifadeye hak kazanmış sayılır. Ancak, milliyetçi olup olmadığı kendi öz duygusundadır. Her Türk aynı zamanda milliyetçi olmalıdır ki, Türk olmasının bir değeri olsun.[39] «Türkiye ahalisine, din ve ırk farkı olmaksızın, vatandaşlık itibariyle, Türk denir».[40] Cumhuriyet dönemi Anayasalarımızda milliyetçilik temel ilke olarak yer almıştır. Prof. FEYZİOĞLU bu hususu Anayasalardan yaptığı alıntılarla açıklamıştır.[41]

---

(37) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ank., 1988, sf: 30.

(38) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ank., 1988, sf: 47.

(39) TÜZÜN (Prof. Dr.) Necat., Atatürk Milliyetçiliği, Antalya, 1985, sf: 3.

(40) T.C. 1924 Anayasası, 88 nci madde.

(41) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ank., 1988, sf: 1.

«...Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi Türk halkının meclisidir. Bu meclisin sıfat ve selâhiyeti yalnız ve ancak Türkiye Cumhuriyeti halkının ve Türk vatanının hayatına ve mukadderatına şamil ve nafiz olabilir.»[42] demek suretiyle toplum hayatımızdaki millet gerçeğini vurgulamaktaydı. «...Millet gerçeğini ortadan kaldıran, milliyetçiliği reddeden akım, ne olursa olsun, Türk devriminin temel prensiplerine, Atatürkçülüğe aykırıdır...»[43].

«Millî hakimiyet, millet tarafından Devlete verilen iktidardır.»[44] çağdaş milliyeteçiliğin anladığı anlamda millet anlayışı millî iradeye dayanmaktadır. «Modern milliyetçilik, kişilerin aile seceresi ile uğraşmaz, kişinin iradesini esas alır. Kendi milletinin başka milletleri tahakküm altına alacağı iddiasını da yapmaz» ancak millî haysiyetine olacak tecavüzleri eniyi şekilde bertaraf edebileceği inancını taşır...»[45] «Milliyetçilik, Atatürkçü düşünce sisteminin başlıca ilkelerinden biridir. Öteki Atatürk ilkelerinden ayrılamaz. Millî Mücadele, Türk Milliyetçiliğine ve Türk milletinin bağımsız yaşama özlemine dayanılarak kazanılmıştır.»[46] Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU, Atatürk Milliyetçiliğini açıklarken; Cumhuriyetçi, Lâik, Halkçı ve Devletçi doktrini, «Türk toplumunu milliyetçilik esasında modernleştirmek» diye özetlemiştir.[47]

b. Kültür ve Medeniyet'e Daire Tanımlar :

Atatürk milletinin zengin kültürüne güveniyor ve kültürün neler vaad edebileceğini biliyordu. «Türk miletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır, Türk milleti zekidir. Çünkü Türk milleti millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir.» ifadesindeki yüksek olan karakteri milletimizin kültürüdür. Atatürk güven duyduğu bu karakterin sürekli pekiştirilerek yenilenmesini ve muassır medeniyetin üzerine çıkarılmasını da istemektedir.

---

(42) İNALCIK (Prof. Dr.) Halil., «Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi», Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1972, sf: 42.

(43) EROĞLU (Prof. Dr.) Hamza., «Türk Devriminin Millî ve Evrensel Değeri» Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1972.

(44) CİN (Prof. Dr.) Halil., Milli Hâkimiyet ve Atatürk, Konya, 1985. sf: 5.

(45) TÜZÜN (Prof. Dr.) Necat., Atatürk Milliyetçiliği, Antalya, 1985, sf: 4.

(46) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ank., 1988, sf: 1.

(47) KAFESOĞLU (Prof. Dr.) İbrahim., «Türk Kültürü», Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi, s. 13, Kasım s. 7, zikreden, TÜZÜN (Prof. Dr.) Necat., Atatürk Milliyetçiliği, Antalya, 1985, sf: 2.

«Millî kültürümüzü Muassır Medeniyet Seviyesinin üstüne çıkaracağız»[48] «Milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fikrî zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, millî birlik duygusunu mütemadiyen ve her türlü vasıta ve tedbirlerle besleyerek inkişaf ettirmek millî ülkümüzdür.[49] Atatürk Millî kültürü Cumhuriyetin en vazgeçilmez ve hayatî ögesi olarak kabul ediyordu. Bu konuda; «Millî kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dileği olarak temin edeceğiz»[50] diyordu.

«Bir milletin kültür seviyesi, üç sahada; Devlet, fikir ve ekonomi sahalarındaki faaliyet ve başarıları neticelerinin hasılasıyla ölçülür»[51] demek suretiyle de kültürün önemini vurgulamış oluyorlardı.

«Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında Türk tarihini doğru temelleri üstüne kurmak; Öz Türk diline, değeri olan gelişmişliği vermek için candan çalışmakta olduğunu söylemekliyiz»[52] demek suretiyle millet hayatında dil ve tarihin önemini belirtirken dil konusunda ayrıca;

«Türk dilinin, kendi benliğine aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için bütün devlet teşkilâtımızın, dikkatli alâkalı olmasını isteriz.»[53] demektedir. Atatürk'e göre kültür resmi ve özel hayatımızın bir parçası olarak geliştirilmelidir.

«Türk'e ev ve bark olan her yer, sağlığın, temizliğin, güzelliğin, modern kültürün örneği olacaktır.»[54]

Atatürk Kültüre önem vermekle kurduğu millî devleti iç ve dış düşmanlara karşı kayırmayı amaçlamıştır.[55] Atatürk ilkelerinin temelinde Türk Tarih ve Kültürünün yattığını[56] ve kültür değişmelerinin Türk milli-

(48) Söylev ve Demeçler c. II, sf: 375.
(49) Söylev ve Demeçler, c. II, sf: 275.
(50) Söylev ve Demeçler, c. I, sf: 372.
(51) Söylev ve Demeçler, c. I, sf: 394
(52) Söylev ve Demeçler, c. I, sf: 394.
(53) Söylev ve Demeçler, c. I, sf: 372.
(54) Atatürk Söylev ve Demeçler, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1981, 2. baskı, 1. c. s. 370. — SÜSLÜ (Doç. Dr.) Azmi., Atatürk ve Gençlik, Ankara, 1986, sf: 22.
(55) KODAMAN (Prof. Dr.) Bayram., «Atatürkçü Düşünce ve Kalkınma Modelinde Kültürün Yeri» K.A. ve E.S., Kayseri, 1983, sf: 67-72.
(56) KAFESOĞLU (Prof. Dr.), İbrahim., — SARAY (Doç. Dr.) Mehmet., Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller, İstanbul, 1983.
(57) GÜNGÖR, (Prof. Dr.) Erol., Kültür Değişmesi ve Miliyetçilik, İst., 1986.

yetçiliğinin bir anlamda tekâmülü olduğu bilinmektedir.[57] Nitekim kültür milliyetçiliği seviyesinden Doğu Anadolu Türk Kültürünü inceleyen çalışmalar da yapılmıştır.[58]

c. Millî Birliğe Dair Tanımlar :

«Millî birlik ve beraberlik sağlanmadan, milliyetçilik, millî egemenlik ve millî bağımsızlık başarıya ulaşamaz.» «Gerçek anlamda ideal birliği, millî birlik ve beraberlikte sağlanır.»[59]

«... Bilelim ki, millî benliğini bulamayan milletler başka milletlerin şikârıdır».

Mevcudiyeti millîyemize düşman olanlarla dost olmayalım...[60] demek suretiyle milliyete verdikleri önemi belirtmekte ve ideolojisindeki milliyet fikrini belirtirken de; «Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz. Türk milliyetçisiyiz. Cumhuriyetin dayanağı, Türk topluluğudur. Topluluğun fertleri, ne kadar Türk kültürüyle dolu olursa, o topluluğa dayanan Cumhuriyet de o kadar kuvvetli olur.»[61] demektedir.

«Bu memleket, tarihte Türktü, halen de Türktür ve ebediyen Türk kalacaktır.[62] diyen Atatürk mevcudiyetin temelini de şuur ve birlikte bulmaktadır. «Biz esasen millî mevcudiyetin temelini, millî şuurda ve millî birlikte görmekteyiz.»[63]

V — ATATÜRK VE ATATÜRKÇÜLÜK

a. Atatürk Milliyetçiliği - İdeolojisi :

«Atatürk Türkiye için üç büyük fikirden hareket etmiştir;

1) «Türkiye'nin bütünlüğü ve bağımsızlığı,
2) Millî Egemenliğin demokratik müesseselerle kurulmasını sağlamak,
3) Türk milletini çağdaş medeniyete ulaştırmak.»[64]

Buna rağmen Atatürkçülük maksatlı şekillerle de yorumlanabilmiştir. Atatürk'ün yorumlanmasında en fazla saptırılarak üzerinde durulan husus-

(58) ERÖZ (Prof. Dr.) Mehmet., Atatürk, Milliyetçilik Doğu Anadolu, İst., 1987.
(59) ERCĞLU (Prof. Dr.), Hamza., «Millî Birlik ve Beraberlik». sf: 99.
(60) Söylev ve Demeçler c. II, sf: 143.
(61) CEVİZOĞLU, Hüseyin., Atatürkçülük, Ankara, 1973, sf: 25.
(62) CEVİZOĞLU, Hüseyin., Atatürkçülük, Ankara, 1973, sf: 25.
(63) Söylev ve Demeçler, c. I, sf: 387
(64) AFETİNAN (Prof. Dr.) A., «Cumhuriyetimizin, Millî Birliğin Dayandığı, Tarihi Olaylar ve Belgeleri, Türk Devriminin Esasları», 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974, sf: 11.

lar onun İslâmiyeti ihmal ettiği veya panislâmist bir dönem yaşadığı «Dış Türkleri ihmal ettiği veya pantürkist bir kimse olduğu ve sosyalisi veya anti-sosyalist olduğu hususlarıdır. Bu hususlara Atatürk'ten ve otoritelerden yapılmış alıntılara yer vererek Atatürk ideolojisini belirleyip millî birlik konusuna geçmek istiyoruz. Atatürk bu konuda;

«...Biz Panislâmizm yapmadık. Belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da yaptırmamak için bir an önce öldürelim, dediler. Panturanizm yapmadık. 'yaparız, yapıyoruz' dedik, 'yapacağız' dedik ve yine 'öldürelim' dediler!... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimizdeki baskılarını artırmaktan ise, sınıra meşru sınıra dönelim...»[65] derken;

«Atatürk'ün Turancılık, İslâmcılık, Sosyalist enternasyonali hakkındaki bu açık ifadelerinden ve bölgecilik görüşüne karşı aldığı tavırdan sonra onun millî birlik ve bütünlükten memleket bütünlüğünü ve vatancılığı kasdettiği anlaşılır.[66] Misak-ı Millî konusunu da içeren açıklamasında Velidedeoğlu; «Atatürk ideolojisini oluşturan ilkelerden Milliyetçilik ilkesi, ulusal onur ve ulusal bilince dayandığı için ulusal bağımsızlığın vazgeçilmez ögesidir. Ama bu milliyetçilik, ırk milliyetçiliği değil, Ulusal Ant sınırları içinde kurulmuş Cumhuriyetimizde geçerli olan birleştirici milliyetçiliktir. Onun için buna Atatürk milliyetçiliği diyoruz.»[67] Atatürk ideolojisinin diğer ideolojilerde karşılaştırılmasında muhtelif otoritelerce birçok defa yapılmıştır.[68] Atatürk'ün ilkelerinden Devrimcilik kavramı kültürel Antropoloji (Etnoloji) biliminde bir kültür değişmesi süreci ile eş anlama sahiptir.[69] «Marksist-Leninist İdeoloji, Atatürk'ün İnkılâpçılık ilkesini devrimcilik, ihtilâlcilik olarak kabul eder ve bu sekilde propaganda malzemesi yapar.»[70]

---

(65) NUTUK, c. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981, sf: 194-196.

(66) ÜLKEN (Ord. Prof. Dr.) Hilmi Ziya., «Cumhuriyetimiz, Atatürk İnkılâpları, Türk Milliyetçiliği, Milli Birlik ve Beraberlik», 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974, sf: 170.

(67) VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet., «Neden İlle Atatürkçülük» Cumhuriyet, 10 Temmuz 1988.

(68) IRMAK (Ord. Prof. Dr.) Sadi., «Atatürkçülüğün İlkeleri Devrimlerinin İdeolojisi», 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974, sf: 83-85. — KAPLAN (Prof. Dr.), Mehmet., «Çağdaş Türk Milliyetçiliğinin Dayandığı Temeller ve Kıymetler», 50. Yıl oKnferansları, Ankara, 1974, sf: 111-113.

(69) ERDENTUĞ (Prof. Dr.) Nermin., «Atatürk'de (Kültür Dinamizmi) Görüşü» Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı, Ankara, 1974, sf: 71.

(70) CİN (Prof. Dr.), Halil., Anarşi ve Teröre Karşı Atatürkçülükte Bütünleşme Sempozyumu Açış Konuşması» Konya, 1985, sf. 9.

Atatürk'ün Türk milletinin medeni dünyada lâyık olduğu mevkie yükselmesi için, Türkiye Cumhuriyetini sarsılmaz temellerin üzerinde hergün daha fazla takviye etmek tarzındaki direktifini «devrimcilik» olarak niteleyip bu direktifteki espriyi Markist devrimcilikle karıştırmamak gerekir.[71]

Bölücü zihniyeti rahatsız eden ve Atatürkçülüğün bariz karakterlerinden birisi de emperyalizme karşı oluşu idi. Onun Kurtuluş Savaşını emperyalizme karşı vermiş oluşunun yanısıra o dönemin Sovyet yönetimi de Atatürk'ün Anti-Emperyalist tavrını teşhis ve tasdik ediyordu. Lenin, ilk Sovyet elçisi Aralov'u Ankara'ya gitmeden önce yanına çağırıp; Mustafa Kemal, işgalcilere karşı bir ulusal kurtuluş savaşı veriyor»[72] Lâikliği dinsizlik olarak yorumlamak suretiyle millî birliği tehdit eden zihniyete cevaben de; «Herkes vicdanının sesine uymakla serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünce ve düşünceye muhalif değiliz. Biz sadece din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyoruz.»[73] demektedir.

«Tarihin sesini duymakta eşsiz bir güce sahip olan ve O'nun akışını en iyi bir şekilde izlemiş olan Atatürk» teşhisini koyup onun fikir ve düşünce yapısını etkileyen olayları belirttikten sonra Sadi IRMAK, «Yeni Türk Milliyetçiliğine kültür ve kader birliğine dayanan insanî bir karakter vermiştir.» demek suretiyle milliyetçiliğimizin karakterin tanımlamıştır. Atatürkçülüğün karşısındaki akımlar içinde «Atatürkçülüğü yeteri kadar milliyetçi bulmayan, Atatürkçülükte bir milliyet sorunu bulunmaması gerektiğini savunanlar. Bunlar Türk milleti yerine Türk halkı veya daha vahimi «Türk halkları» deyimi kullanmaktadırlar.[74] demektedir. Atatürk Yolu Türk milletini Türkiye halkları şeklinde tanımlayan zihniyet bölücü zihniyettir. Atatürk bu zihniyetin karşısına Türk milliyetçiliğini çıkarmıştır.

Milliyet davası şuursuz ve ölçüsüz bir dava şeklinde düşünülmemeli ve sunulmalı... şuurlu bir ideal demek, müspet ilimlere, ilmî usullere dayandırılmış bir hedef ve amaç demektir.[75] Atatürk milliyetçiliği demokrasiyi esas almış, fanatik totaliter rejimi, emperyalizmi reddederek siyasî ve ekonomik sisteme millî duyguyu, işlemiştir. Atatürk emperyalizme karşı İstiklâl Savaşı'nı açmış böylece, millî hudutlar dahilinde hür bir millet topluluğu gerçekleştirmek idealine kavuşturmuştur.[76] «Atatürk'ün milli-

(71) GÖKBİLGİN (Prof. Dr.), M. Tayyip, «Türk Toplumunda Bir Kültür Devrimi Olarak Devrimcilik» Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Ank., 1972, sf: 7.
(72) PORUŞEV, Paruşkev, Atatürk, Demokrat Diktatör, —Türkçesi Naime Yılmazer— İstanbul, 1973, sf: 191.
(73) FEYZİOĞLU (Prog. Dr.) Turhan., Atatürk ve Miliyetçilik, Ankara, 1988, sf: 51, Ergun Özbudun ve Utkan Kocatürk'den nakten.
(74) IRMAK, a'g.e. sf: 15.
(75) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan, Atatürk ve Milliyet, Ankara, 1988 sf: 71, Hamza Eroğlu, Atatürkçülük, Ankara, 1981, sf: 48'den nakten.
(76) TÜZÜN (Prof. Dr.) Nejat., Atatürk Milliyetçiliği Antalya, 1985, sf: 1.

yetçilik anlayışı akılcı, çağdaş, medenî, ileriye dönük, demokratik, toplayıcı, birleştirici, yüceltici, insanî ve barışçıdır.

Böyle bir miliyetçilik anlayışı, milliyetçilikle taban tabana zıt olan komünizmle yan yana gelemeyeceği gibi, ırkçılıkla, totaliter faşizmle, Şovenizmle, teokratik düzen savunuculuğuyla da bağdaşmaz»[77] Atatürk milliyetçiliği veya ideolojisi hem birleştirici ve hem de etrafında birleşebilecek Türk milletinin tarihi gelişiminin ürünü olan bir ideolojidir.

«Türk halkı için etrafında birleşilecek ve desteklenecek ideoloji ise Atatürk ideolojisidir. Atatürkçü ideoloji... Türk ulusunu; çağdaş değer yargılarını benimsemiş ve ulusal amaçlarını gerçekleştirmekte kararlı bir toplum olarak muhafaza edecek tek ideolojidir.»[78]

Konuyu ideolojik açıdan inceleyenlerden Prof. Dr. GİRİTLİ; «...ulusal sorunlarımızın bundan sonrası için bize bir aksiyon programı ve sağlam bir yöntem sunmaktadır» demek suretiyle bu ideolojinin ileri dönük yapısı ve aksiyoner özelliğine dair bilgi vermektedir. O'na göre «Attaürkçülük ideolojisi» ulusal modernleşmeyi, ampirik devletçiliği ilke olarak içeren sürekli bir dinamizm oluşturur.

Günümüzün ve geleceğin meselelerinin çözümü itibariyle bu ideolojiden hareket edilmesi konusunda ise Giritli Atatürk'ün «Ben manevî miras olarak hiç bir nas-ı katı, hiçbir doğma, hiçbir donmuş kalıplaşmış düstur bırakmıyorum. Benim manevî mirasım ilim ve akıldır. Zaman süratle dönüyor... Böyle bir dünyada asla değişmeyecek hükümler getirildiğini iddia etmek, aklın ve ilmin inkişafını inkâr etmek olur... Benden sonra beni benimsemek isteyenler bu temel mihver üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabul ederlerse manevi mirasçılarım olurlar» tarzındaki açıklamasını aktarmaktadır.[79]

Danişment'in «...milliyet prensibinin bütün milletler için müşterek bir tarifi yoktur. Her millet onu kendi bünyesiyle kendi menfaatine göre tehir ve izah ettiği için, bütün dünyaya Şamil umumî bir tarifi yapılmamıştır.»[80] tanımı ile Atatürk'ün «doğma» kabul etmeyen açıklaması bu arada düşünülünce Atatürk milliyetçiliğinden hareketle yeni millî problemler ile millî problemlerin yeni tezahür şekline çözüm getirilebileceği hükmü çıkmaktadır.

---

(77) FEYZİOĞLU (Prof. Dr.) Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ank., 1988, sf: 35.
(78) SAVAŞ (Prof. Dr.) Vural. F., «Atatürkçü ideoloji ve Çağdaş İdeolojiler» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. IV. sayı: 11, Mart 1988, sf: 343.
(79) GİRİTLİ (Prof. Dr.) İsmet., Atatürkçülük İdeolojisi, Ank., 1988 sf: II-IV.

b. Atatürkçü Görüşde Millî Birlik :

Atatürk vatandaş ve milletdaşları millî birlik sözkonusu olunca eşit değerde kabul etmektedir. Kürtlük türünden zihniyeti emperyalizmin oyunu olarak nitelemektedir. Bu yanlış adlandırmanın geçmişin hatası olduğu kanaatini taşımaktadır.

Bugünkü Türk milleti siyasî ve sosyal topluluğu için de kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat geçmişin bu keyfi idare devirlerinin sonucu olan bu yanlış adlandırmalar, düşmana alet olmuş birkaç gerici beyinsizden başka, hiçbir millet ferdi üzerinde kederlenmekten başka bir etki meydana getirmemiştir. Çünkü bu milletin fertleri de, genel Türk toplumu gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar...»[81]

Kurtuluş Savaşı milletçe kazanılmış ve acıları bütün millet ortak olarak çekmiştir. Çıkması doğal olan fanatikler millî iradenin tecellisini engelleyememişlerdir.

«Erzurum Kongresi, Doğu illerinin delegelerinden oluşmuştur. Ancak alınan kararlar ülke çapında, milletçe kurtuluşu öngören kararlardır.»

Kongre kararında, doğu, batı, kuzey, güney ayrımı yapmadan (vatan bir kültür, bütündür, ayrılık kabul etmez) diyerek ülkenin birliğini ve bütünlüğünü savunmuştur. Erzurum Kongresi'nin toplandığı dönemde, İstanbul'da bulunan Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürdistan'ın muhtariyeti ile ilgili olarak İngiliz ve Amerikalılar ile temas halinde idi. Vatanı bölmeye ve Türklüğü parçalamaya çalışan bu cemiyete karşı, bütün Doğu illerinin temsilcileri, «vatan bir bütündür, ayrılık kabul etmez» diyerek cevap vermişlerdir. Her şeyden önce Doğu illerinin delegeleri, vatanın birliğini ve bütünlüğünü ve Türk milletinin bölünmezliğini ve parçalanamayacağını savunmuşlardır.[82]

«Millî birlik ve beraberlik», Türk İnkılâbı'nın temel ilkelerinden biridir. Milliyetçilikle, millî egemenlikle ve millî bağımsızlıkla çok yakından ilgilidir.

Atatürk'ün toplayıcı ve birleştirici, kaynaştırıcı milliyetçilik anlayışı, millî ve beraberlik olarak ifadesini bulur.

---

(80) DANİŞMEND, İsmail Hami, «Milliyet ve Türk Milleti» BTTD. sayı: 35, Ocak 1988, sf: 21-27.

(81) EROĞLU (Prof. Dr.) Hamza., «Millî Birlik ve Beraberlik» sf: 91.

(82) EROĞLU (Prof. Dr.) Hamza., «Millî Birlik ve Beraberlik» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi c. III, Sayı: 7 Kasım 1986, sf: 89.

Millî birlik ve beraberlik, milletçe birliği, bir arada yaşamayı ve bütünlüğü belirtir. Millî birlik ve beraberlik, bir arada yaşayan millet fertlerini birbirine sımsıkı bağlar. Milletçe birlik milleti oluşturan unsurlarda birlik, beraberlik ve bütünlük demektir.

Millî birlik ve beraberlik milliyet aynı zamanda milli devletin gerçekleşme vasıtasıdır.»[83]

«...Millî birlik milletin bütün olması, bu bütünlük içinde ayırıcı ve bölücü unsurlara asla yer verilmemesi demektir. Türk milletinin en değerli varlığı budur. Türk milletinin yaşaması, yücelmesi, gelişmesi, kalkınması sözkonusu ettiğimiz bu millî birliğe bağlıdır. Millî birliği sağladığımız ölçüde Türk milleti sonsuza kadar devam edecektir.»[84]

SONUÇ :

Atatürk; bir Türk milliyetçisi idi. Milliyetçiliği çağdaş, şuurlu, gerçekçi, hümanist bir karakter arzediyordu. Karakterini milletin tarihinden ve yaşayan özelliklerinden alıyordu. Bu milliyetçiliğin dinamizmi, milletin gelecekteki sorunlarını çözmede de yardımcı olabilecek güçtedir.

Türk milletini bölme gayreti yabancı menşelidir. Atatürk'ten evvel başlatılmış ve Atatürk döneminde de sürdürülmek istenilmiş ve halen devam etmektedir. Günümüzdeki bölücü hareket kültürel bölücülük karakterini taşımaktadır. Geçmişte Hıristiyan unsurların tahriki ile başlatılan bölücü hareket giderek İmparatorluk içerisindeki Türk olmayan Arap gibi Müslüman unsurlara el atmıştır. Bugün Müslüman Türk halkı suni kültür farklılığından hareketle bölmeyi amaçlamaktadır.

Atatürk milliyetçiliği, kültür milliyetçiliği iken Atatürk fikirlerinin yaşaması ve çağdaş medeni toplumlar seviyesine çıkarabilmesi için gerekli kültürel kurumları da kurmuştur. Atatürkçü yaklaşım tarzı olan Atatürkçülükten hareketle bu kurumlar ihtiyaç doğrultusunda çalıştırılabildikleri sürece Emperyalizmin Türk millî birliğini bozma gayretleri başarılı olamayacaktır.

---

(83) EROĞLU (Prof. Dr.), Hamza., «Millî Birlik ve Beraberlik» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. III, sayı: 7 Kasım 1986 sf: 84.

(84) KAYNAR (Ord. Prof. Dr.), Reşat., «Atatürk ve Millî Birlik» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. III, sayı: 7 Kasım 1986, sf: 1.

KAYNAKLAR

ATATÜRK, Nutuk, c. II. Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1981.

ATATÜRK, Söylev ve Demeçler, T.İ., T.E. Ankara 1981. 2. baskı I, II. c.

ATAÖV (Prof. Dr.) Türkkaya., «Azınlık Üzerine Bazı Düşünceler» Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XLII Ocak - Aralık 1987, sayı: 1-4.

ARIK (Prof. Dr.), Remzi., Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz, Ankara, 1981.

AKIN (Dr.), Himmet., «Cumhuriyetimizin 50. Yılında Atatürk Devrimleri ve Türk Milliyetçiliği'ne Toplu Bir Bakış» 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974.

AFETİNAN (Prof. Dr.) A., «Cumhuriyetimizin, Milli Birliğin Dayandığı Tarihi Olaylar ve Belgeleri Türk Devriminin Esasları» 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974.

AYDEMİR, S. Süreyya., Tek Adam Mustafa Kemal, 1.c. 1881-1919. İst., 1971.

CİN (Prof. Dr.), Halil., Anarşi ve Teröre Karşı Atatürk'te Bütünleşme Sempozyumu Açış Konuşması» Konya, 1985.

CİN (Prof. Dr.), Halil., Milli Hakimiyet ve Atatürk, Konya 1985.

CEVİZOĞLU, Hüseyin., Atatürkçülük, Ankara, 1973.

ÇAYCI (Doç. Dr.), Abdurrahman., «Atatürk'ün Medeniyet Anlayışı ve Batı Medeniyeti., 50. Yıl Armağanı, Genel Konular, c. II, Erzurum, 1974.

ÇAYCI (Prof. Dr.), Abdurrahman., «Atatürk ve Kültür Alanında Çağdaşlaşma, Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, Kayseri, 1983.

ÇAYCI (Prof. Dr.), Abdurrahman., «Atatürk» maddesi Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1990.

CUMBUR (Dr.), Müjgân., Atatürk ve Milli Kültür, Ankara, 1981.

DANİŞMEND, İsmail Hami., «Milliyet ve Türk Milleti» BTTD. sayı: 35 Ocak 1988.

ERDENTUĞ (Prof. Dr.), Nermin., «Atatürk'de (Kültür Dinamizmi) Görüşü, Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümünü Anma Kitabı, Ankara, 1974.

EROĞLU (Prof. Dr.) Hamza., «Milli Birlik ve Beraberlik» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. III, sayı: 7 Kasım 1986.

EROĞLU (Prof. Dr.) Hamza., «Türk Devriminin Milli ve Evrensel Değeri, Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1972.

ERENDİL (E. Tümg.) Muzaffer., «Atatürkçü Düşünce Işığında Milli Birlik» Atatürk Araştırma Merkezi Deryisi, c. II, sayı: 4 Kasım 1985.
FEYZİOĞLU (Prof. Dr.), Turhan., Atatürk ve Milliyetçilik, Ankara, 1988.

GAULİS-Berthe Georges, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği, İst., 1981.

GENTİZON, Poul., Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu, çev.: Fethi Ülkü, Ank., 1983.

GÖKBİLGİN (Prof. Dr.), M. Tayyip., «Türk Toplumunda Bir Kültür Devrimi Devrimcilik» Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1974.
GİRİTLİ (Prof. Dr.), İsmet., Atatürkçülük İdeolojisi, Ankara, 1988.

GÜNGÖR (Prof. Dr.), Erol., Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, İstanbul, 1986.

HEYD, Uriel., Türk Ulusçuluğunun Temelleri, Ankara, 1979.

IRMAK (Ord. Prof. Dr.), Sadi., «Atatürkçülüğün İlkeleri Devrimlerinin İdeolojisi» 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974.
IRMAK (Ord. Prof. Dr.), Sadi., Toplumumuzun Bunalımlardan Korunması ve Mutluluğu İçin Atatürk Yolu, Ankara, 1986.
İLHAN, Suat., «Atatürk'ün Yetiştiği Ortam», Atatürk Araştırma Merkezi, c. II, sayı: 5 Mart 1986.
İNALCIK (Prof. Dr.), Halil., «Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi» Atatürk'ün Önderliğinde Kültür Devrimi, Ankara, 1972.
KAYNAR (Ord. Prof. Dr.), Reşat., «Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı» Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. II, sayı: 6 Temmuz 1986.
KAFESOĞLU (Prof. Dr.) İbrahim., «Türk Kültürü» Türk Kültürü Dergisi, (zikreden) N. TÜZÜN, a.g.e.
KAFESOĞLU (Prof. Dr.) İbrahim., SARAY (Doç. Dr.) Mehmet., Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihi Temeller, İstanbul, 1983.
KODAMAN (Prof. Dr.), Bayram., «Atatürkçü Düşünce ve Kalkınma Modelinde Kültürün Yeri» Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, Kayseri, 1983.
KAPLAN (Prof. Dr.) Mehmet., «Çağdaş Türk Milliyetçiliğinin Dayandığı Temeller ve Kıymetler» 50. Yıl Konferansları, Ankara, 1974.

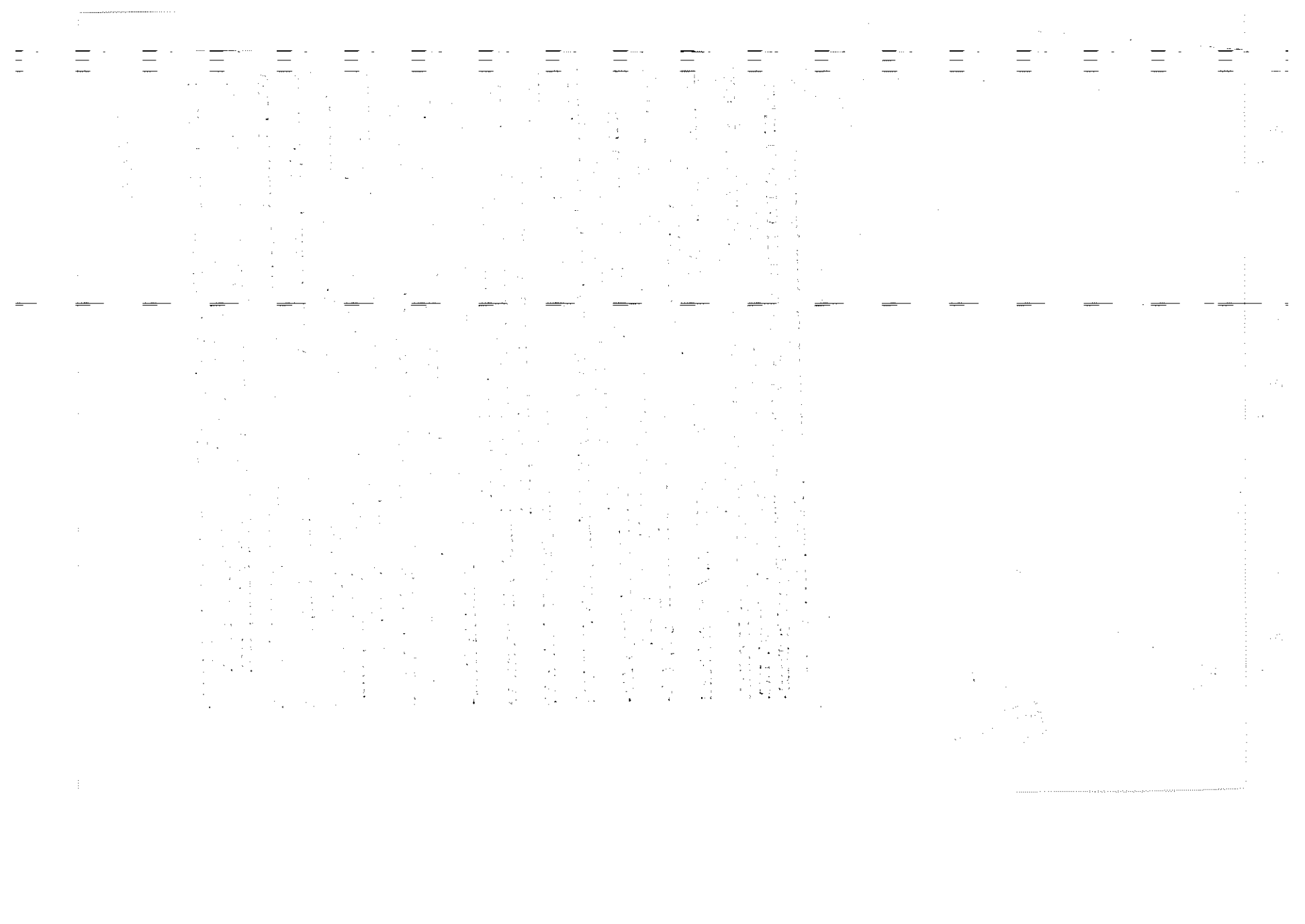

AZERBAYCAN MİNYATÜRLERİ**

Kerim KERİMOV
Çev. : Dr. İhsan TERZİ*

Bedii (güzel) yaratıcılığın muhtelif sahalarında —klâsik peoziya (şiir) ve mûsikî, mimarlık ve dekoratif— tatbiki sanatlarda misil (benzer)siz nailiyyet (başarı) ler elde etmiş Azerbaycan sanatkârları umûm (bütün) dünya medeniyeti hazinesini zenginleştiren çohlu (çok) şaheserler yaratmışlar. Nadir mimarlık abideleri, elvan (çeşitli) kolorit (renkler) i, zengin yaratıcılık fantaziyası ve misil (benzer) siz güzelliği ile seçilen nakışlı ve süjetli (zengin motifli) halça (halı) lar, bedii (güzel) parça, metal ve keramika me'mulatı (ürünleri) Azerbaycan halkının kadim (eski) ve özümlü yaratıcılık irsine (geçmişine) malik olduğunu sübut edir (meydana çıkarır).

Orta esr (orta çağ) Azerbaycan tasviri sanatına dünya şöhreti kazandıran minyatür sanatımız olmuştur. Asırlar boyu islâm dini ahkâm (hüküm) larının, dini mefküre (ülkü) ve fanatizmin canlı mahlûkatı (yaratıkları), husûsen (özellikle) insan tasvirini gadağan (yasak) etmesine bakmayarak, Azerbaycan ressamları dünya incesanatının gızıl (altın) fond (raf)una dahil olan değerli eserler yaratmışlar.

Azerbaycan minyatürleri yakın ve Orta Şark (doğu) halklarının incesanatı tarihinin en maraglı (ilgi çekici) sahifelerinden birini teşkil eder.

Malûm (bilinen) dur ki, Şark (Doğu) halklarının minyatür sanatı klâsik şark peoziyası (şiiri) ile sıh (sık) elagede (ilgili) olmuş, onun tesiri neticesinde inkişâf etmiştir (meydanaçıkmıştır). Mübâlâga (abartı) sız demek olur ki, antik mitoloji kadim (eski) Yunan sanatı için olduğu kimi (gibi), klâsik Şark poeziyası (şiiri) da müselman (müslüman) Şarkının minyatür sanatı için tükenmez menba (kaynak) olmuştur.

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğr. Görevlisi.

(**) Azerbaycan Minyatürleri adlı kitabı Bakü'den bana getiren ve çeviriyi gözden geçiren Yrd. Doç. Dr. Zeynelabidin Makas'a teşekkür ederim (Çeviren).

Dünya edebiyatının dahi şairlerinden Firdovsi (Firdevsi) ve Nizami' nin, Se'di (Sa'di) ve Hafız'ın Cami ve Neva'i'nin, Hosrov (Hüsrev) Dehlevi ve klâsik Şark poziyası (şiiri)nin başka görkemli ustalarının ölmez eserleri ressamların tükenmez ilham menbayı (kaynağı) olmuş, onların sanatını gabarcıl (öncül) hümanist ideyalarla, ebediyyet kazanmış füsunkâr (büyüleyici) obraz (tip) larla zenginleştirmiştir. Firdovsi'nin meşhur «Şahname» epopeyası (destanı), Nizami'nin mehebbat lirikası, romantik ve felsefi-didaktik poemaları ressamların yaratıcılığına daha kuvvetli tesir göstermiş, onları dini tasavvurdan, asketizmden (belirli kalıplardan) uzak, dünyevi hisleri, ulvî muhabbeti terennüm eden misil (benzer) siz sanat eserleri yaratmağa ruhlandırmıştır.

Klâsik Şark poeziyası (şiiri) minyatür sanatının neinki (sadece) mezmununu (kalıplaşmış ifadeler) ve ideya istikametini muayyenleştirmiş, aynı zamanda onun bedii (güzel) forması ve ifade vasıtalarının inkişâfına (meydana çıkmasına) da tesir göstermiştir. Bu poeziyanın (şiirin) yüksek obraz (çeşit) lar alemi, zengin ve zarif dili forma (şekil) ve vezin muhtelifliği, şe'riyyeti (şiiriyyeti), mûsikî âhengi ressamlara poetik tasvir diline uygun gelen bedii (güzel) forma (şekil), şerti (şartlı) dekoratif üsiûb (tarz), obrazlı (çeşitli) ifade vasıtaları tapmağa (bulmaya) geniş imkân yaratmıştır.

Mehz (nitekim) buna göredir ki, Yakın ve Orta Şark minyatürleri bedii (güzel) forması (şekli) ve üslûbuna göre bir sıra ohşar (benzer) cihet (yön) lere maliktir. Lâkin illustre edilen (resim v.s. ile süslenen) poetik (manzum) metnin umumiliyinden ve minyatür sanatının öz spesifikasından (özelliğinden) doğan bu yakınlıkla beraber, her halkın sanatı ancak ona has olan hususiyetleri ile seçilir ki, bu da hemin (aynı) halkın ictimâi (sosyal) hayatı, estetik fikri ve bedii (güzel) tefekkürünün (düşünülümesinin) inkişâf (meydana çıkma) karakteri ile şartlanır. Arab ülkeleri, Irak, Azerbaycan, Türkiye ve Orta Asya minyatürlerini ohşar ve farklı, umumi ve özümlü hususiyetlere malik olması da bununla alakadardır.

Muasır (çağdaş) senetşunaslık (sanatkârlık) ilminin elde ettiği neticeler Azerbaycan minyatür sanatının müselman (müslüman) Şarkında bu sanatın inkişâfında (meydana çıkmasında) ehemmiyetinin ve tayin edici rolünü aşkarlayır (ortaya çıkarıyor). Malûm olduğu (bilindiği) kimi (gibi) yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının en kadim (eski) numunelerinden sayılan birçok eserler mehz (nitekim) Maraga'da ve Tebriz'de yaratılmıştır. Bu da tesadüfi deyildir. Çünki 13. asrın sonu 14. asrın evvellerinde İlhanilerin merkezi olan Maraga ve Tebriz Şarkın en görkemli medeniyyet merkezi idi.

14 asrın evvellerinde Tebriz'in etrafında salınmış iki şeherçikte- Gazaniyye ve Reşidiyye'de ilim ve tedris (ders verme) müesseseleri, büyük kitabhana, bedii (güzel) imalathaneler v.s. yerleşirdi. Hemin (aynı) kitabhanalarda muhtelif ülkelerden gelmiş hattat, ressam ve kitap sanatının başka ustaları çalışırdı. Bu sanatkârlar Şarkın görkemli alim ve şairlerinin eserlerini, o cümleden Reşideddin'in meşhur «Cami et-Tevarih» eserinin nef'is elyazma nüshalarını hazırlayır, onları güzel minyatürlerle illustre edirdiler (resim v.s. ile süslerdiler).

O vaht (zaman) dan başlayarak Azerbaycan ressamlarının Firdovsi (Firdevsi), Nizami, Se'di (Sa'di), Hafız, Ca'mi, Nevai, Hosrov (Hüsrev) Dehlevi ve başka klâsiklerin eserlerine çektikleri illustrasiyalar (resimler) hemçinin (aynı zamanda) murakkalarda-hususi albümlerde toplanmış müstakil minyatürleri hazırda dünyanın en meşhur müzeleri ve kitap fond (bölüm, raf) larında nadir inciler kimi (gibi) korunup saklanır.

Mütehassisler haklı olarak bu eserlerin çoğunu Şarkda minyatür sanatının orijinal ve deyerli, bazılarını ise şaheserleri kimi (gibi) yüksek kıymetlendirirler. Füsunkâr (çekici) güzelliğe, emosional (heyecanlı) tesir kuvetine göre yüksek bedii-estetik değere malik olan bu eserler Azerbaycan minyatür sanatının tarihini, inkişâf (meydana çıkma) merhalelerini ışıklandırır. Tebriz mektebinin müstakil ve özümlü bir üslûb kimi (gibi) formalaşması (şekilleşmesi) yollarını gösterir.

Azerbaycan minyatür sanatının helelik (şimdilik) malûm olan en kadim (eski) numuneleri «Verka ve Gülşa» (Varka ve Gülşah) (13. asrın evveli), «Me'nafi el-Heyvan» (1298), «Cami et-Tevarih» (Câmi üt Tevârih) (1308-1314) Şarkda yeni bir mektebin yarandığını (ortaya çıktığını) tasdik eder.

Tebriz minyatür mektebinin yaranması (ortaya çıkması) formlaşması (şekilleşmesi) ve ilk inkişâfı muhtelif semtlerden gelen tesirlerle yerli bedii (estetik) an'ane (gelenek) lerin çarpazlaşması (kaynaşması), kaynaşıp karışması prosesi (neticesi) nde baş vermiştir. Bu tesirlerden biri Mongollarla Tebrize gelmiş Uygur ressamlarının getirdiği Şarkî Türkistan Çin-Uygur sanatının, ikincisi ise Bağdad mektebi vasıtası ile gelen Arab-Mezopotamya boyakârlığı (boyama üslûbu)an'ane (gelenek) lerinin tesiri idi.

Şarkda kitab sanatının ilk numunelerinden olan «Verga ve Gülşa» eserine Hoy'lu Mü'min ibn Mehemmed'in çektiği 70 minyatürde, elece de (bunun gibi) «Me'nafi el-Heyvan» ve «Cami et-Tevarih»in muhtelif ressamlar tarafından verilmiş illustrasıyalar (resimler) ında hele bedii (estetik) forma (şekil) birliyi, üslûb aynıliyi yoktur.

Bu elyazmalarda Şarkdan gelen grafik usulle, Mezepotamya mektebinin boyakârlığı usulü birleşir. Lâkin bu birleşme çok zaman uzvi değil, mekaniki şekildedir, yani onlar bir minyatürde birleşip, karışıp yeni bir keyfiyet vermiştir. «Menafi el-Heyvan» ve Cami et-Tevarih»in birçok minyatürlerinde her iki usul yanaşı (birlikte) ve parelel devam ederek öz saflığını koruyup saklıyor. Lâkin hemin (aynı) nüshalarda ele (öyle) minyatürler de vardır ki, bunlarda her iki usul kaynaşıp-karışmış, uzvi surette birleşerek yeni bir keyfiyet, dekoratif sepkili (tarz) obraz (çeşit) lı ifade vasıtası emele (meydana) getirmiştir.

Tebriz mektebi üslûbunun ilkin nümûneleri olan bu minyatürler bazı um»mi cehet (yön) lere maliktir. Bedii (güzel) formanın (şeklin) basitliği kompozisiyanın (kompozisyonun) sadeliyi, renklerin şertliyi (kaynaşması, aslına uygunluğu) resmin sertliyi ve kalınlığı, peyzaj ve manzara motiflerinin olmaması ve azlığı, çok şerti (aslına uygun) bazen de şemâtik tasvir edilmesi v.s. hususiyetler buna misâl olabilir.

Tebriz ressamları kenardan gelme (yabancı) üslûbları benimsemek ve yaratıcı suretde değiştirip yerli an'ane (gelenek) lere uygunlaştırmak, ona tabe etmekle (bağlamakla) çok tezlikle gözlenilmez netice elde ettiler.

14. asrın ortalarında Tebriz mektebinde hemin (aynı) an'ane (gelenek) leri bir sentez halinde özünde birleştiren tamamile yeni keyfiyyetli (nitelikli) orijinal yaratıcılık üslûbu formlaşır (şekilleşir). 1330-1341. lilere aid büyük Tebriz «Şahname»sinin illustrasıyaları (resimleri) yalnız Azerbaycan'da deyil, umumiyyet (genellik) le Şark minyatür boyakârlığının (boyamatekniğinin) inkişâfında (meydana çıkmasında) yeni bedii-estetik ve sanatkârlık bakımından daha yüksek bir devri temsil eder. Sanatşünaslıkda Demotte «Şahname» si adı ile şöhret kazanmış bu nüshanın Avrupa ve Amerika'nın muhtelif kitap fond (raf) larında saklanılan illustrasıyaları(resimleri) minyatür sanatının şaheserlerinden hesap edilir. Muhtelif (çeşitli) devirlerde muhtelif yaratıcılık üslûbuna malik ressamların çektikleri bu eserler monumental (muazzam)lığı, obraz (tip) larının ifadeliyi, emosional (heyecanlı) tesiri, elvan (çeşitli) renklerin ahenkdarlığı ve zengin koloriti (renkleri) ile seçilir. Demotte «Şahname» sinin illustrasiyaları (resimleri) imzasızdır. Tedkikat (araştırma) cıların fikrine göre onların çoğuna 14. asrın meşhur üstâd (sanatkâr) ressamı Şemseddin, bir hissesinin ise onun talebesi, sonradan Teymur (Timur)'un Semerkant'a gönderdiği Ebulhay çekmiştir(1).

(1) E. Schroeder, «Ahmad Musa and Schamsad-din», **Ars Islamica**, vol, VI, 1939, p. 131.

Bedii deyeri, Janrı, ideya mezmunu (ideal konulu) ve sujet (mevzu) hettine (hatına) göre muhtelif olan illustrasıyalar (resimler) içerisinde «Şahname'nin baş kahramanları Rüstem, Behram ve İskender'in efsanevi şücâet (cesaret) lerini, maceralarını tasvir eden kompozisiyalar esas yer tutar. «Şahname» illustrasıyalar (resimler) ını çeken name'lum (bilinmeyen) ressamlar özlerinin en muveffekiyyetli (başarılı) eserlerinde resim, kompozisiyen ve kolorit (renk) cehet (yön) den daha tekmilleşmiş (tamamlanmış), ifadeli tasvir vasıtaları tapmak (bulmak) la beraber, daha mürekkeb (bileşik) ve bedii-estetik problemlerin halline çalışmışlar. Onlar öz kahramanlarını etraflı seciyye (karakter) lendirmeye, onların dahili âlemini, sevinç ve ıztıraplarını, hiss ve ihtiraslarını aks ettirmeye se'y göstermekle (çalışmakla), Şark minyatürleri için bir o kadar da karakterik olmayan problemin halline-obraz (tip) ın psikoloji ifadeliliyine nail olmuşlar (kavuşmuşlar). Meselen (meselâ) eger «Behram Gur'un Ejde(r)hanı Öldürmesi» minyatürü kompozisiyanın kâmil (eksiksiz) liyi, dinamikliyi ile seçilirse, «Erdevan Erdeşir'in Huzurunda», «İskender'in Ölümü», «İreç'in Ölüm Haberi», «Firudun Oğlunun Cenazesini Karşılıyor» ise başka meziyetlerinden daha çok obraz (tip) ların psikoloji ifadeliyi, emesional (heyecanlı) tesir kuvvesi (gücü) ile dikkati celb eder (çeker).

Üslûbu, ifâcılık tarzı (sunuş biçimi), kompozisiya ve obraz (tip) ların halline göre muhtelif olmalarına bakmayarak bu nadir «Şahname» nüshasının minyatürleri küll (bütün) halinde Azerbaycan minyatür sanatının inkişâfında hususi ehemmiyete malik yeni yaratıcılık istikameti açtı. Tebriz mektebinin Yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının esas merkezine çevirdi.

Tebriz mektebinin bu devirdeki faaliyetine, nailiyyet (başarı) lerine yüksek kıymet veren Alman Alimi F. Şults, onu komşu Şark ülkelerinde minyatür sanatının inkişâfında ve bedii (estetik) mekteblerin teşekkülünde esaslı rol oynayan ana «mektep» adlandırır[2].

15. Asırda Azerbaycan'da yaranmış ictimâî (sosyal) iktisadi ve siyasi şerâit (şartlar) le elagedur (ilgili) olarak, Tebriz öz evvelki istikametiendirici rölünü itirir (kaybeder). Lâkin buna bakmayarak o yine de medeni merkez ve görkemli sanat mektebi kimi (gibi) öz ehemmiyetini koruyup saklıyor. Bu devirde Azerbaycan'ın birçok görkemli ressamları ve kitap sanatının başka mahir ustaları teymur (Timur) ilerin esas merkezine çevrilmiş Herat'a davet edilir. Saray kitabhanesinde mes'ul vazife teşıyan Cefer Tebrizî ve hususi siparişler yerine getiren Azerbaycan ustaları Pir Se-

(2) Ph. Schulz, **Die Persisch-İslamische Miniatürmaleri**, Leipzig, 1914, s. 57.

yid Ehmed, Hace Eli Musevvir, Gevameddin, Gıyaseddin ve başkalarının 15. asırda Herat ressamlık mektebinin inkişâfında semereli faaliyeti, mühim rolü olmuştur.

15. Asırda Tebriz mektebinin tesiri neticesinde Azerbaycan'ın başka şehirlerinde de minyatür sanatı inkişâf eder (meydana çıkar). Teessüfle kayd etmek lâzımdır ki, Şirvan mektebinin minyatürleri helelik (şimdilik) çokaz tapılmış (bulunmuş) tur. Lâkin 1468 ilde Şamahı antolojisi (London, Britaniya Müzeyi) ve 1539 ilde Se'di (Sadi) nin «Buston» (İstanbul, Topkapı Müzeyi), onların Tebriz mektebini hatırlatan puhteleşmiş (olgunlaşmış, kalıplaşmış) üslûbu 15-16. asırlarda Şirvan'da zengin bedii an'anelere esaslanan kuvvetli bir sanat mektebinin mevcut olduğunu subut edir (ispat eder).

15. Asırda Tebriz minyatür mektebinin inkişâfını, seciyyevi üslûb hususiyyetlerini dolgun ve kabarık aks ettiren elyazmalarına misal olarak Nizami'nin 1410-1420. illere aid «Hosrov (Hüsrev) ve Şirin» ve 15. asrın sonu 16. asrın evvellerine aid «Hamse» nüshalarını göstermek olar. Her iki eserin minyatürleri kompozisiya kuruluşu, obraz (tip) ların halli, kolorit (renk) i ve ifacılık usuluna göre muayyen farklı cihetlere malik olmalarına bakmayarak, umûmi üslûb hususiyyetlerine göre birleşir. Azerbaycan minyatür sanatında yeni keyfiyetli yaratıcılık istikametini teşkil ederler. 14. asır minyatürlerinden farklı olarak bu eserlerde boyakârlık usulü, serbest renk yahıları grafik usulle evez olunur. (değiştirilir). Zarif, akıcı kontur hattı plâstik ve ifadeli resim tasvir vasıtasının esasını teşkil eder. Renk bedii formanı (şekli) grub yaratmaktan daha çok dekoratif mahiyyet taşıyor. Parlak, lokal (yöresel) renklerin kontrast (zıt) lık yaratan durumu ve ritmik tekrarlanmasına esaslanan zengin minyatürlerin esrarengiz güzelliğini, emosi onal (heyecanlı) tesir kuvvesini (gücünü) daha da artırır.

Bütün bu keyfiyetler 15. asır minyatürlerini 16. asır minyatürleri ile sık bağlıyor ve bir geder sonra öz inkişâfının zirvesine kalkacak (çıkacak). Tebriz mektebi üslûbunun kenar tesirlerin yetişmesi deyil, 16. asrın evvellerinden başlayarak ardıcıl (artarda gelen), fasılasız devam eden tın inkişâf proses (sürec, yöntem) inin behreli (faydalı) neticesi olduğunu isbat eder.

Azerbaycan minyatür sanatının inkişâfında 16. asır Tebriz mektebi hususi ehemmiyyet kesb edir (gösterir). Merkezleşmiş Safevi Devletinin yaranması (ortaya çıkması) ile alâkadâr (ilgili) olarak Azerbaycanın paytaht (başkent) i Tebriz yeniden yakın ve Orta Şarkda medeniyyetin, bedii yaratıcılığın esas merkezine çevrilir. Görkemli şair ve sanatsever Şah İsmail'in ve oğlu Tehmasıb (Tahmasb) ın devrinde saray kitabhanesi ve ima-

lâthane yeniden Şarkın görkemli sanatkârlarını öz etrafında cemleştiren (birleştiren, bütünleştiren) yaratıcılık merkezi olur. Burada devrin nadir (kıymetli) üstadı olan Sultan Mehmed'in rehberliyi altında Mir Musevvir, Mirze (Mirza) Eli, Mir Seydi Eli, Muzaffer Eli kimi (gibi) isti'dâd (kabiliyet) li yerli ressamlarla birlikte Şarkın görkemli sanatkârları Behzad, Şehzade, Horosanî, Ağa Mirek İsfehanî ve başkaları faaliyyet gösterdi[3].

Nadir isti'dâd (kabiliyet) sahibi olan üstad ressamların rehberliyi altında işleyip yaratan Tebriz sanatkârları yerli bedii an'aneleri devam ettirerek onu başka mekteplerin görkemli nailliyetleri (iştirakleri) ile daha da zenginleştirirler. Onlar öz sihirli fırçaları ile şûh (hareketlerinde serbest, güzel, göz alıcı) tantana (gösteriş) li dekoratif forma (şekil) esasını renk senfonisi teşkil eden ifadeli, derin emosional (eheyecanlı) tesir kuvvesine (kuvvetine) mâlik tasvir vasıtaları aktarıp (arayıp) tapırlar (bulurlar).

16. Asrın evvellerinden suratle inkişâf etmeye (meydana çıkmaya) başlayan bu üslûbun ilk ve hele basit hususiyyet (özellik) lerini aks ettiren (yansıtan) minyatürlere misal olarak: «Guyu Çovkan» Arifi 1524-1525. iller (Leningrat, DDK), «Şahname» 1524. il (Leningrad, Şark Halkları İnstitutu), «Cami et-Tevarih» 1528-1529. iller (Leningrad, DDK), 15. asrın sonu 16. asrın evvellerine aid «Hemse» (İstanbul, Topkapı Müzeyi) elyazmalarının ilustrasıyalar (resimler) ını göstermek olur.

Bu devire ait başka minyatürler de yığcam (derli toplu) kompoziyası, renklerin sayıca azlığı, manzara motiflerinin sadeliyi ile seçilir. İnsan figürlerinin tasviri ve bedii obraz (tip) ın hallinde daha esaslı değişiklikler baş verir (ortaya çıkar). Figürlerin tenasüb (uygun) lüyü, etraf mühitle bağlılığı daha tabii ve real (gerçek) şekil alır. Şah ve saray zâdegânlarının obraz (tip) ının hallinde muayyen (belli) kanon (kanun), deyişmez shemler (çizgi) yaranmağa (ortaya çıkmağa) başlıyor. Kayd etmek lâzımdır ki, «Hemse» ve «Cami et-Tevarih» nüshalarının bedii-estetik bakımdan en deyerli minyatürlerinde inkişâf etmekte olan yeni üslûbun esas cehet (yön) leri kabarık formda (şekilde) öz etkisini tap (bul) mıştır.

Sanatkârlık verdişlerini (tecrübe kazanmak için tekrarlama) ve elde edilmiş yeni ifade vasıtalarını daha da tekmilleştirmek, esere terâvet (tazelik) getiren orijinal formalar (şekiller) aktarmak (aramak) yolu ile giden Tebriz mektebi 16. asrın ortalarında öz inkişâfının zirvesine çatır (doruğuna ulaşır).

---

(3) Behzad, Tebriz'e son vakitlere kadar edebiyatta gösterildiği kimi (gibi) deyil 1520-1522. illerde gelir. Me'lum (belli) dur ki, 1522 ilin aprel (nisan) inde Şah İsmayıl'ın fermanına esasen Behzad saray kitabhanesinin reisi ta'yin edilmişti. Bu hag (konu) da bak: O. F. Akimuşkin «Ressam Behzad ve Kaligraf Nişapuri Hakkında Efsane», **Narodi Azii i Afriki**, Jurnal, 1963, No. 6.

1530-1550. illerde Tebriz boyakârlık mektebi Yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının en yüksek inkişâf merhalesine çatır (ulaşır). Bu devir minyatürleri her şeyden evvel kompozisiya kuruluşu ve renk helline (uyumuna), kolorit (renk) ine göre misil (benzer) sizdir. Eserlerin kompozisiyası serbest, adeten (adeta) çok figürlü, bazen mürekkeb (bileşik) dir. Poetik (şiirimsi) metinle, sujetle (mevzuyla) alakadar olmayan ilâve şahısların ve manzara unsurlarının tasviri kompozisyaya negli (nakli) keyfiyyet (nitelik) verir. Çok figürlü ve mürekkeb (birleşik) shemi (çizgi) olmasına bakmayarak eserlerin kompozisiyası muvazinet (denge) liyi ve hayretâmiz ahenkdarlığı ile dikkati celb edir (çeker). Kompozisiya hallinde ressam serbestir. O, kallıgrafın mahdud (sınır) laştırıcı çerçevesini kırıp atar, edebî sujesti (mevzu, tip) real (gerçek) hayat hadiseleri fonunda aks ettiren (yansıtan) eserinin hududlarını genişlendirir.

Minyatürlerin kolorit (renk) i zenginleşir, esere füsûnkâr (büyüleyici) güzellik verir. Renkler sayıca çoğalır. Sûh (göz alıcı) ve parlak, isti (açık) renkler, onların kontrast (zıt) düzümu (dizilişi) ve ritmik tekrarlanması esere nikbîn (iyimser) ruh, mûsikî ahenkdarlığı getirir, kompozisiyanın dekoratifliyini, emosional (heyecanlı) tesir kuvvesini daha da güçlendirir.

İnsan tasvirlerinde tipler de onların etnografik hususiyyetleri değişmez. Lâkin insan figürleri, hususen (özellikle) şah ve asilzadelerin sûreti daha ince, zâhiren (görünüşte) güzel ve adeten edâlı, idealize olunmuş halde tasvir olunur. Evvellerde olduğu kimi (gibi), obraz (tip) ların dahilî alemi, psikoloji karakteri zâhirî (görünürdeki) hareket ve alâmet (işaret) ler vasıtası ile aşkarlanır (belirlenir).

1530-1550. illerin minyatürlerinde fonu teşkil eden manzaranın tasvirine hususi dikkat verilip tabiat ve mimarlık tasvirlerinden ibaret elvan (rengârenk) boyalı, çok zaman lirik, bazen de romantik sepgide (tarzda) şerh edilen (izah edilen) manzara kompozisiyada geniş yer tutar, onun feza kuruluşunun esasını teşkil eder. Evvellerdeki kimi (gibi) mücerred (soyut) deyil, poetik (şiirimsi) sujetle (mevzu) bilâ-vâsıta (doğrudan doğruya) bağlı olan manzara, eserin ideya mezmununun (ideal mevzuunun) açılmasında feal (aktif) rol oynuyor, ona esrarengiz güzellik verir.

Tebriz mektebinin bu devirdeki yüksek nailiyyet (başarı) lerini, bedii üslûb hususiyyet (özellik) lerini özünde aks ettiren (yansıtan) en deyerli nümunelere misal olarak 1537. ilde Şah Tehmasıb için hususi hazırlanmış «Şahname»[4], Hafız'ın 1530. illere aid «Divan» ı (L. Kartye'nin koleksiyası), E. Cami'nin 1549. ilde «Silsilet ez Zehâb» (Leningrad, DKK) elyaz-

(4) Devrin görkemli ressamları tarafından 258 minyatürle bezenmiş bu nadir elyazma nüshası hazırda Newyork Metropoliten Müzeyinde saklanır.

ma nüshalarına çekilmiş illustrasıyaları (resimleri) ve hususi (özel albümlerde toplanmış müstakil minyatürleri göstermek olur (Leningrad, DDK; İstanbul, Topkapı Müzeyi v.s.).

Azerbaycan minyatür sanatının nadir incisi, asıl iftihari Nizami «Hemse»sinin 1539-1543. ilde meşhur elyazma nüshasının minyatürleridir. (London, Britaniya Müzeyi).

Şah Tehmasıb'ın siparişi ile hususi zevkle hazırlanmış bu zarif ve zengin nüsha bütün tetkikat (araştırma) cılar tarafından yüksek kıymetlendirilerek Şarkda kitap sanatının şah eseri adlandırılır. Görkemli Azerbaycan ressamlarının bu nüshaya çektikleri illüstrasiya (resim) lar ise Şark (doğu) minyatür sanatının en kâmil (olgun), misilsiz nümûnelerinden hesap edilir.

Gösterilen eserlerin, hususile «Şahname» ve «Hemse»nin minyatürlerinde 16. asır Tebriz mektebinin en mühim nailiyyet (başarı) leri, bedii üslûb hususiyyet (özellik) leri parlak şekilde öz eksini (yansımasını) tap (bul) mıştır.

Nizami'nin «Hamse» elyazmasında dekoratif tertip olunmuş varak (yaprak) ların ve minyatürlerin kenar haşiye (pervaz veya sahifelerin kenarına yazılan yazı) leri gızıl (altın yaldız) la işlenmiş yüngül (hafif), zarif süliyet tasvirleri ile zengin bezedilmiştir. Muhtelif real (gerçek) ve efsanevî hayvan ve kuşları muhtelif hal ve harekette çok zaman amansız mubarizede (döğüşe, güreşe kalkışan biçimde), son derece mürekkeb (bileşik), geribe (garip, acayip) ve çetin vaziyetlerde tasvir eden bu resimler oldukça dinamik, ifadeli, kuvvetli emosional (heyecanlı) tesir guvvesine (kuvvetine) malik (sahip) eserlerdir. Yüksek zevkle işlenmiş bedii tertibât (düzenleme) ve füsûnkâr (büyüleyici) güzelliğe malik illüstrasiya (resim) ları bu elyazmanın umûmî meziyyetini daha da arttırıp, onun hakikaten misil (emsal) siz sanat eseri olduğunu bir daha isbat eder.

Bu nüsha büyük ölçülü 14 minyatürle bezedilmiş (süslenmiş) tir. En yahşi (güzel) minyatürlerden olan Mîr Müsevvir'in «Nuşirevan ve Baykuşların Sohbet» mevzu (konu) sunda çektiği şekildir ki, burada «Sırlar Hazinesi» poemasına (manzum hikâyeye) has olan felsefî-didaktik ideya-mazmununa (ideal şekline) malik (sahip) sujet (mevzu) lirik sepgide (tarzda), hoş ve elvân renkli (rengârenk) kompozisiyada tasvir olunur.

Mîr Seyid Eli'nin «Mecnun Leyla'nın Çadırı Karşısında» adlı minyatüründe sevgililerin facialı ıztırapları ile dolu olan dramatik sujet göçerlerin hayatına aid gündelik meîşet (yaşayış) sahnesi fonunda kiçik (küçük) bir epizod (bölüm) kimi (gibi) gösterilir. Bir sıra illustrasiya (resim) larda ise poetik sujet an'anevî karakter taşıyan saray hayatı, e'yan-eşref

(memleketin şerefli ileri gelenleri) meclisleri şeklinde aks ettirilir (yansıtılır). Ağa Mirek'in «Hosrov (Hüsrev) in Taç Giyme Merasimi», «Hosrov (Hüsrev) ve Şirin dâye (dadı, süt nine)lerin hikayelerine kulak asırlar. Mirze (mîrzâ) Eli'nin «Hosrov (Hüsrev) Barbed'in Musikisini Dinliyor» kimi (gibi) eserlerde edebî sujetler ressamın öz devri için seciyyevi (karakteristik) olan muhite uygunlaştırılmış, yani şah Tehmasib (Tahmasb)'ın sarayında baş veren real (gerçek) hadise kimi (gibi) tasvir edilmiştir.

Kayd etmek lâzımdır ki, minyatürlerin edebî metinle bele (böylesine) uygunsuzluğu, illustrasıya (resim) ların dar, ma'na (anlam) da illustratif (resim vari) karakter taşıması, poetik (şiirimsi) metin saray hayatı, e'yan-eşref (memleketin şerefli ileri gelenleri) meclisleri, fonunda 16. asır Tebriz mektebinin en seciyyevi (karakteristik) alâmet (belge, işaret) lerindendir.

Bu hususiyyet bir taraftan ressamların hayat hadiselerinin öz müşahide (görüş) lerinin real (gerçek) tasvirine artan merakı ile izah edilmelidir. Diğer taraftan ise bellidir ki, aristokratik cemiyyet (toplum) in ideya-estetik taleplerine emel etmeye (uymağa) mecbur olan saray ressamı şahı, saray hayatını, e'yan-eşref (memleketin serefli ileri gelenleri) meclislerini medh (övme) ve teblig etmeli (duyurmalı, tanıtmalı) idi. Buna göredir ki, poetik (şiirimsi) eserlerden seçilmiş sujet (mevzu) ve epizodların (bölümlerin) tasviri ancak zahiren (görünüşte) edebi metine bağlı olup, aslında ise hükümdarın saray hayatını aks ettiren (yansıtan) meîşet (yaşayış) janrlı eser karakteri taşıyor. Sarayın ideya-estetik taleb (istek) leri ile alâkadar (ilgili) olarak ressam hatta an'anevî (geleneksel) mevzu (konu) ları-epik destanları, lirik mehebbet (sevgi) sahnelerinin, tarihi ve mifoloji (mitoloji) sujetleri ve kahramanları muâsır (çağdaş) laştırır, onları öz devri için seciyyevî (karaktersel) olan şerait (şartlar) de, geyimde, real (gerçek) hayat hadiseleri fonunda tasvir ederdi.

1539-1543. il tarihli «Hemse» nüshasının en değerli illustrasıya (resim) ları Sultan Mehemmed'in çektiyi minyatürlerden ibarettir. İsti'dad (yetenek) lı ressamın yaratıcılığında Hafız'ın «Divan» ına çektiği «Meyhanede» ve «Sam Mirze'hin Saray Meclisi» (Paris, L. Kartye Kolleksıyası), «Hosrov (Hüsrev)'un Şirin Çimerken Onu Seyr Etmeşi» ve «Behram Gur Şir (aslan) Avında» («Hemse», 1539-1543), husûsen (ayrıca) iki hisseden ibaret «Şah Avı» adlılı meşhur eserinde 16. asır Tebriz mektebinin bütün nailiyyet (başarı) leri, onun bedii (estetik) üslûb hususiyyetleri öz parlak aksini (yansımasını) tap (bul) mıştır.

Zariflik, resmin ince ve akıcılığı, kompozisiyanın şûh (çekici, hareketlerinde serbest) dekoratifliyi, parlak tok ve kontrast (zıt) renklerin rit-

mik tekrarına esaslanan zengin kolorit (renk) Sultan Mehemmed (Muhammed) in bedii (güzel) üslûbunun seciyyevi (karaktersel) hususiyyetlerini tayin eder (belirler).

E. Cami'nin «Silsilet ez Zehab» eserinin Leningrad elyazma nüshasına salınmış (alınmış) iki hisseden ibaret mürekkeb (bileşik) ve çok planlı minyatürde acaip formalı (şekilli) dağlarla ehatlenmiş (sınırlanmış) yaşıl (yeşil) ovlagda (avyeri, çimenzâr) sarayının mühim (önemli) eylencelerinden olan av sahnesi tasvir edilir. Haddinden artık insan ve hayvan figürleri onların son derece muhtelif hal ve harekette, gergin vaziyetlerde ve keskin rakurslarda (kısa görünüşlerde) tasviri, sıldırımlı (keskin, sivri) kayaların resminden narahat (rahatsız) ritm, elvân (çeşitli) renklerin kontrast (zıt) düzümü —bütün bunlar kompozisiyanın dinamikliyini emosional (heyecanlı) tesir kuvvesi (kuvveti) ni daha da güçlendirir. Bu av sahnesinde herşey, hep kicik (küçük) edizod (bölüm), avcıların ihtiraslı hucumu, hayvanların ürkek perakende kaçışı oldukça canlı real (gerçek) ve ifadeli verilmiştir. Bedii-estetik ve yüksek sanatkârlık hususiyyet (özellik) lerine göre bi diptih (tipik) Şark minyatür sanatının misil (benzer) siz incilerinden hesab olunur.

Ressamın Hafız'ın divanına çektiyi «Meyhane» eseri Şark (Doğu) minyatür sanatında çok nadir (az) rast gelinen satirik (şiirsel) sepgide (tarzda) işlendiyine göre onun yaratıcılığının yeni, daha orijinal bir cehet (yön) ini aks ettirir (yansıtır). Vecde (kendinden geçecek dereceye) gelmiş sarhoşların ferdî ve psikoloji karakterlerinin groteskvari (acaip, komik) ifade kuvvesi (kuvveti) ne göre «Meyhane» yalnız 16. asır Tebriz mektebinde deyil, umumiyyet (genellik) le Yakın ve Orta Şark (Doğu) halklarının minyatür sanatında hususi (özel) ehemmiyetle maliktir.

Sultan Mehemmed'in ve onun mektebine mensup olan ressamların yaratıcılığında portre tasvirleri geniş yer tutar. Tipajı (tipik) obraz (tip) ların halli, ferdî ve psikoloji hususiyyetlerine göre birbirinden o kadar da ferglenmeyen (farklılaşmayan), yalnız muhtelif hal ve harekette, renk uygunluğunda verilmiş ve portreler sarayın, hakim tabakaların güzellik idealini aks ettiren (yansıtan) şerti (şartlı) shemler (değişmez çizgiler) kanunlar arasında yaratılmıştır. İdealize edilmiş resmi portre janrına (türüne) aid eserlerden birinin üzerindeki bir beyit sarayın portreci ressamın karşısında koyduğu estetik talebi aydınlaştırır.

Yusufi bu geder gözel helg etmiş felek
Fîrcânı yaratdı ki, senin gözel çöhreni çeksin.

Klâsik poziyadan (şiirden) gelen tesir neticesinde suretlerin idealize edilmesi, ferdî ve psikoloji seciyye (karakter) lerden mahrum olması Sul-

tan Mehemmed'in Leningrad, İstanbul ve Paris'de saklanan «Genç Oğlan» portrelerinde, Mir Musevvir, Mir Seydi Eli, Dost Mehemmed ve başka ressamların eserlerinde özünü açık gösterir.

Sultan Mehemmed'in, onun yakın talebeleri ve muasır (çağdaş) lerinin 1530-1540. illerde çektikleri minyatürlerde poetik (şiirimsi) bedii (estetik) obraz (tip), obraz (çeşit) li ifade vasıtaları e'cazkar (cezbedici) vus'et (özellik) kesb edir (kazanır), inkişâf zirvesine çatır. Bu eserlerde kalem ve fırça ile işlenmiş resimlerin zarifliyi, kompozisiyanın ahenkdarlığı ve tarazlığı (düzgünlüğü), kolorit (renk) in şûh (ilgi çekici) ve dekoratifliyi tamaşaçını (seyirciyi) valeh edir (büyülüyor.)

Azerbaycan minyatür sanatının çazibedâr bedii formasını (şeklini), emosional (heyecanlı) tesir gücünü, bedii-estetik deyerini özümlüyünü tayin eden esas amil (neden) onun zengin kolorit (renk) idir. Tebriz mektebinin klasik devri minyatürlerinde renklerin kontrast (zıt) düzümünden (dizilişinden) ve ritmik tekrarlanmasından alınan kolorit (renk) gâh (arasıra) epik-major gâh lirikminor keyfiyyet (nitelik) taşıyor, lâkin hemîşe (daima) şûh (göz kamaştıran) ve gümrahdır (gelişmeye musaittir), hayata mehebbet (sevgi) hissleri doğurur. Sultan Mehemmed'in yaratıcılığında en parlak eksini (yansımasını) tap (bul) mış bu bedii hususiyyet (özellik) ler minyatür sanatında ele (öyle) geniş yayılmış ve möhkem (sağlam) lenmiştir ki, uzun müddet hatta devrin görkemli ressamları bele (bile) bu tesirden azad (serbest) olabilmemişler. Eğer bir sıra ressamlar öz ustadının formal (şeklî) cehet (yön) lerini mekaniki tekrarlamakla, taklidcilikle kıyafetlenirdilerse, hususi isti'dat (yetenek) sahibleri ise hatta tasvirî nazire yaratırken bile, an'anevi forma (şekil) ve bedii obraz (tip) ları tekmilleştirmeye, tazelemeye çalışırdılar.

Edebiyatta olduğu kimi (gibi), tasvirî sanatta da nazireciliyinin kanuna uygun olmasına bakmayarak, Azerbaycan minyatür sanatının yüksek inkişâf merhale (aşama) sine bu yolla yaranmış eserler deyil, Sultan Mehemmed'in mektebine mensûp görkemli ressamların orijinal eserleri seciyye (karakter) lendirir.

Sultan Mehemmed (Muhammed)'in enyakın talebesi ve devamcısı oğlu Mirze (Mirza) Eli olmuştur. Onun 1539-1543. il tarihli «Hemse» nüshasındaki «Şapur Hosrov (Hüsrev) ın Portretini Şirin'e Gösterir», Hosrov (Hüsrev Barbed'in Musıkısını Dinliyor» ve E. Cami'nin 1570 - 1571. ilde «Levaeh» nüshasına (Leningrad, DDK) çekdiyi «Sarayda Müsikî Meclisi» adlı eserlerinde edebî sujet (obje) ressamın öz devrine aid c'yan-eşref (memleketin şerefli ileri gelenleri) meclisleri kimi (gibi) şerh edilir (açık-

lanır). Bu eserler Mirze Eli'nin çok figürlü kompozisiya ve zarif resim, mâhir (hünerli) ornament (nakış, süs) ve kolorit (renk) ustası olduğunu sübût edir (meydana çıkarır).

Minyatür boyakârlığında görkemli janr ustası olan Mir Seydi Eli'nin yaratıcılığını (Tebriz devri) hemin (aynı) «Hemse» nüshasındaki «Mecnun Leyli'nin Çadırı Önünde» ve evveller L. Kartyenin kolleksiyasında saklanan «Elçilik» ve «Mûsikî Meclisi» adlı orijinal eserleri ile temsil olunur.

Romantik mehebbet (sevgi) poeması (şiiri) «Leyli ve Mecnun» un en dramatik sujetlerinden (tiplerinden) birini tasvir eden birinci eser hususi (özellik) le geniş şöhret kazanmıştır. Leyli feragına (ayrılığına) dözmeyen (katlanamayan) Mecnun'un sevgilisini görmek için boynuna zincir salıp Leyli'nin çadırına gelmesisahnesi minyatürde real (gerçek) hayat hadiseleri fonunda tasvir olunur. Poetik (şiirimsi) sujet (mevzu) ve obraz (tip) larla göçerlerin hayatından bahs eden adi meîşet (yaşayış) sahneleri ustalıkla elagelendirilir, negli (naklî) karakter taşıyan çok figürlü kompozisiya yaranır (ortaya çıkar).

Evveller L. Kartye'nin kolleksiyasında saklanan iki müstakil çok figürlü kompozisiyalardan birinde göçerlerin gündelik hayatı ve meîşet (yaşayış) ini gösteren muhtelif sahnecikler fonunda leyli için elçilerin gelmesi, ikincide ise gece vaktı şehir hayatı ve bu fonda «Hosrov'un mûsikî Meclisi» tasvir olunur. Her iki eserde ayrı ayrı epozodların (kısımların) canlı tasviri, birbirine ve esas sujetle (özneyle) alakalandırılması, tabiat (birincide) ve şehir manzarasının (ikincide) real (gerçek) sepgide (tarzda) işlenmesi, nihayet figürlerin ifadeleyi ve çok figürlü mürekkeb (bileşik) kompozisiyanın mantıkı kurumu, zengin kolorit (renk) i ve şûh (hareketlerinde serbest) dekoratifliyi ressamın büyük yaratıcılık ve isti'dât (kabiliyet) ına, yüksek bedii-estetik zevke malik olduğunu gösterir.

Sultan Mehemmed'in muasır (çağdaş) larından Muzaffer Eli'nin bize me'lum (belli olan) eserleri çok azdır. Sadık Bey Efşar ve İskender Münşi'nin ma'lumâtına (verdiği bilgiye) göre o, misil (eş) siz portret (portre) ustası olmuş ve zahiren (görünüşte) güzel, derin psikoloji ifadeli obraz (tip) lar yaratmıştır. Lâkin teessüf ki, bu isti'dat (yetenek) li sanatkârın portreleri ve sujetli (mevzulu) eserleri hakkında ma'lûmât (bilgi) oldukça sathi (yüzeysel) ve mahdûd (sınırlı) dur. Buna bakmayarak ressamın «Behram Gur ve Fitne Avda» adlı eseri onun mahir resim ve boyakârlık ustası, kompozisiya ve kolorit (renk) sahnesinde çok serişteli (becerikli) ressam olduğunu isbat eder.

Aydındır ki; 1530-1540. illerde minyatür sanatının inkişâfı, adını çektiyimiz ressamlar ve gösterilen eserlerle mehdudlaşmır (sınırlanmıyor). Bu devirde Şah Tahmasib'ın saray imalathanesinde adları helelik (şimdilik) belli olmayan bir sıra başka ressamlar da faaliyyet göstermiştir.

Edebiyatta «Sultan Mehemmed Mektebi» kimi (gibi) kayd edilir. Birçok meşhur, hatta nadir elyazmalarını bezeyen imzasız minyatürlerin name' lûm (bilinmeyen) müellif (yazar) leri Azerbaycan minyatür sanatının inkişâfında mühim rol oynamışlar.

Albümde müellif (yazar) leri belli olmayan hemin (aynı) minyatürlerden ele (öyle) minyatürler seçilip gösterilir ki, onlar Tebriz mektebinin yüksek inkişâf devri için seciyyevî (karakteristik) olan bedii-üslûbu ve ideya-estetik hususiyyet (özellik) leri özünde kabarık aks ettirir (yansıtır). Bele (böyle) eserlerden 1537. ilde şah Tehmasib için hazırlanmış meşhur «Şahname», Hilâli'nin «Şah ve Derviş» (1437, Leningrad, DDK), E. Cami' nin «Hemse» (Leningrad, DDK) v.s. elyazmalarının bir sıra orijinal minyatürleri hususi (özel) bedii (güzel) deyere maliktir.

258 minyatürle bezenmiş «Şahname» illustrasiya (resim) larından ancak çok cuz'i bir hissesinin neşr olunmasına bakmayarak[5], bedii olan nümûneler minyatürlerin janr, yaratıcılık dest-i hetti (el yazım) bedii-estetik ve teknikî sanatkârlık bakımından muhtelif olduğunu, lâkin bütün minyatürlerin aynı devre ve aynı yaratıcılık mektebine mensup olduğunu gösterir. Bu illustrasıya (resim) ların bedii forması, sujetin (objenin) şerhi (izahı), obraz (çeşit) lı ifade vasıtalarının yüksek seviyyesine göre seçilen en deyerli nümûneleri devrin görkemli üstad ressamları Sultan Mehemmed, Dust Mehemmed, Mir Musevvir, Mîr Seyid Eli, Mirze Eli ve Ağa Mirek tarafından fırçaya alınmış eserlerden ibarettir.

«Şah ve Derviş» eserinin minyatürleri, hususen «Av Zamanı Şah'ın Dervişe Rest Gelmesi» kompozisiyasının zarifliyi, açıg-göy (açık mavi), benövşeyi (mor, menekçe rengi) ve çehrayı (açık kırmızı) renklerin ve hafif renk çalarlılığının (uyumunun) mûsikî ahenkdarlığı ve valehedici (hayran bırakan) tesir oyadır. Bedii (güzel) üslûb ve ifadecilik usulüne göre bu eserler Tebriz mektebinin klâsik devrinin tipik nümûnelerindendir. Azerbaycan minyatür sanatının yüksek inkişâf devrini düzgün ve hertaraflı seciyye (karakter) lendirmek için onun Yakın ve Orta Şark ülkelerinde minyatür sanatının inkişâfında mühim rolünü ve ehemmiyetli mevkiini kayd etmek lâzımdır. Tebriz minyatür mektebi İran'da ve Azerbaycan'da tasviri ve dekoratif sanat növlerinin (çeşitlerinin) inkişâfına, onların bedii-üslûbu ve ifade vasıtalarının tekmilleşmesine kuvvetle tesir göstermiştir. Tebriz minyatür sanatının bu tesiri duvar boyakârlığı, sujetli halça (halı) lar, bedii metal, parça ve keramika sanatında tasviri motiflerin bedii formasında, obraz (çeşit) li ifade vasıtalarından daha kabarık göze çarpar.

(5) Muhtelif kitaplarda derc olunan (toplanan) 10-12 minyatürden ilâve bu yakınlarda elyazmasından 28 minyatürün renkli reprödüksiyonu neşr edilmiştir. Bkz. Welch Stuart Cary, **Akings Books of Kings**, New-York 1972.

Tebriz mektebinin an'aneleri, görkemli sanatkârların elde ettikleri nailiyyet (başarı) ler Yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının inkişâfında daha mühim rol oynamıştır.

Muhtelif vakitlerle muhtelif sebebler neticesinde Türkiye'de olmuş Azerbaycan ressamları 16. asırda Türk minyatür sanatının inkişâfına ehemmiyetli tesir göstermiştir. Bu bakımdan İstanbul'da Sultan sarayının hususi imalathânesine rehberlik etmiş görkemli Tebriz sanatkârları Şah Gulu (16. asrın evvelleri) ve Veli Can'ın (asrın son rubbu (çeyreği) hususile büyük hizmetleri olmuştur(6).

Hindistan'da Moğol minyatür mektebinin teşekkülü ve inkişâfında is' tidat (yetenek) li Tebriz ressamı Mir Seyid Eli'nin hayırhâh (yardım sever) tesirini hususile kayd etmek olur. O, uzun müddet (1549-1570) Hindistan'da imparator Hümayun Mirze ve Ekber padişahın saray kitabhanesinde işlemiş (çalışmış), kırktan artık (fazla) yerli ve gelme (yabancı) ressamların yaratıcılık faaliyyetine (çalışmasına) rehberlik etmiştir. Mîr Seyid Eli ve onun rehberliyi altında işleyen (çalışan) saray ressamları tarafından meşhur «Emir Hemze» destanına çekilmiş ilustrasiya (resim) lar haklı olarak Moğol mektebinin şaheserleri sayılır.

Azerbaycan ressamlarının Irak minyatür mektebleri ile yaratıcılık alâkası daha möhkem (kuvvetli), geniş ve hertaraflı olmuştur. Hele 16. asrın birinci yarısında Tebriz minyatür sanatının tantana (gösteriş) lı obraz (çeşit) lar alemi, şûh (çekici) ve dekoratif ifade vasıtaları Şiraz mektebinin formlaşması ve inkişâfına esaslı tesir göstermiştir.

16. asrın son rubbunda (çeyreğinde) formalaşmağa başlamış Gazvin üslûbunun yaranması ve inkişâfında Tebriz mektebinin halledici rolü olmuştur.

Safevi devletinin merkezi Tebriz'den Gazvin'e göçürülürken Azerbaycan ressamlarının çoğu yeni merkeze giderek saray imalâthanesinde işlemiştir (çalışmıştır) bazıları ömrünün sonuna kadar, kalanları ise Şah Tahmasib'ın saray kitabhanesini bağlayıp şair ve ressamları saraydan uzaklaştırdığı vahta (zamana) kimi (gibi) (İskender Münşî). 16. asrın ikinci yarısında Gazvin'de işleyen (çalışan) Tebriz ressamları tabiîdir ki, 1530-1540. illerde puhte (olgun) leşmiş Tebriz mektebi üslûbunu burada da devam ve inkişâf ettirdiler. Mehz (nitekim) buna göredir ki, 1550-1560. illerde Gazvin'de çekilmiş yahut da Gazvin mektebine aid edilen minyatürler bedii üslûb hususiyyetlerine göre Sultan Mehemmed'in üslûbundan asla ferglenmir (farklılık göstermiyor).

(6) Süheyl Ünver, **Ressam Levni**, İstanbul ,1959.

İran ve Azerbaycan, o cümleden Gazvin ve Meşhed minyatür sanatında yeni üslûbun yaranıp (ortaya çıkarıp) tekmilleşmesi (tamamlanması) 16. asrın 70 ilerinde tesadüf eder. Gazvin minyatür sanatının yeni bir mekteb, üslûb kimi (gibi) formalaşması (şekilleşmesi). Azerbaycan ressamlarının genç nesline mensup olan Mehemmed, Sadık Bey Efşar, Zeynelabidin, Seyavuş Bey, Mir Yahya, Eli Rıza Tebrizî v.b. isti'dat (yetenek) li sanatkârların yaratıcılığı ile bağlı olmuştur.

Mehemmed ve Sadık Bey Efşar'ın resmi saray sanatından uzak olan yaratıcılığı, demokratik ve realistik keyfiyyet (nitelik) lere malik eserleri Gazvin minyatür mektebinin inkişâf istikametini müayyenleştirmiştir (belirlemiştir).

Bu mektebin seciyyevi (karakteristik) hususiyyet (özellik) lerinden biri-minyatürlerin edebî metni illustre etmeden (resimlemeden) uzaklaşması, ressamların serbest mövzu (konu) lu müstakil dezgâh boyakârlığı eserlerine daha çok meyl göstermişler (yönelmişler) dir. Bu amil (neden) in minyatür sanatının sonraki inkişâfında iki taraflı rölü olmuştur.

Bir taraftan bu devirde ressamların muasır hayatla, halkın hayatı ile alakası mühkemlenir ve sanat eserlerinin mövzu (konu) dairesi genişlenir. Klâsik edebiyattan götürülmüş poetik (şiirimsi) sujet (konu) ler sade adamların hayat ve meîşet (geçim) ini, zahmetine, eylencelerini tasvir eden janr eserleri kimi (gibi) şerh (izah) olunur. Tasviri sanatta demokratik ideyalar artıp inkişâf eder, realistik (gerçekcilik) meyiller genişler, minyatürler yeni ideya-estetik keyfiyyetler kesb edir (kazanır).

Diğer taraftan ise kıtap ilustrasiyası (resmi) mahiyyetini yitirdikten sonra, minyatür sanatı tedrican (yavaş yavaş) evvelki özümlüyürü (tabiîliğini), emosional (heyecanlı) tesir kuvvesini, esrarengiz güzelliye malik bedii formasını (şeklini) yitirmeye başlıyor. Klâsik poeziyadan (şiirden) gelen şeriyyet (şiir edası), yüksek obraz (renk) ler alemi, güzel tasvir dili gittikçe adileşir, basitleşir. Minyatürlerde, husûsen (ayrıca) dezgâh keyfiyyetli (nitelikli) müstakil eserlerde ressamı grafik usul, tuşla çekilmiş nice resim, yani «siyah kalem» tekniği daha çok celb edir (çeker), neinki boyakârlık usulü (sadece boyama usulü değil), dekoratif renk lekelerinin sihirli harmonisi (armonisi). Renklerin sayı gitgide azalır, parlak, yanar renkler zarif, sakıt (düşen, düşürücü), bir geder (kader) de sönük renglerle evez edilir (değiştirilir), kolorit (renk) zayıflaşır ve solgunlaşır.

Gazvin mektebinin yeni üslûb hususiyyetleri görkemli Azerbaycan ressamları Sadık Bey Efşar'ın ve Mehemmed'in yaratıcılığında öz parlak aksini tapmıştır (bulmuştur). Bu bakımdan Mehemmed'in «Bağcada Kef-Musikî Meclisi» (Boston, Güzel Sanatlar Müzesi), «Aşıklar» (yine orada),

«Kent Hayatı» (Paris, Luvr Müzeyi) kimi (gibi) meşhur minyatürleri ve üslûbuna göre ressamın dest-hettine (el yazısına) çok benzeyen E. Cami' nin «Töhvet el-Ebrar» eserinin elyazmasına çekilmiş illustrasiya (resim) lar (Leningrad, DKK) hususi ehemmiyetle maliktir.

Mehemmed Yakın ve Orta Şark halklarının minyatür sanatında yeni çığır açmış üstad ressam olmuştur. Mehz (nitekim) buna göredir ki, hususi edebiyatda müellif (yazar) leri belli olmayan bu istikametli eserleri «Mehemmedî'nin mektebi» ne veya «Mehemmedi'nin üslûbu» na aid ederler.

16. asrın sonu 17. asrın evvelinde İran ve Azerbaycan minyatür sanatının inkişâfında görkemli ressam ve hattat, şair ve mûsikici, edebiyat ve incesanat tarihcisi Sadık Bey Efşar'ın mühim rolü olmuştur. Onun konkret tarihi şahısların, real (gerçek) insanların suretini aks ettiren (yansıtan) portreleri yalnız ferdî cehet (yön) leri ile deyil, hem de psikoloji cehet (yön) leri, ifadeliyi ile seçilir. İmamgulu Han'ın, Teymur Han Türkmenin, name'lum (bilinmeyen) atlı ve dervişin obraz (tip) ları çanlı ve real (gerçek) lığı ile dikkati celb eder (çeker).

Sadık Bey Efşar tasviri sanatta yeni estetik fikrin, realistik (gerçekcilik) meylin ifadecisi olmuştur. Onun bedii yaratıcılığı ve «Ganun es-Sover» adlı ressamlık hakkında nazarî risalesi İran ve Azerbaycanda minyatür boyakârlığının sonraki inkişâfına, Gazvin ve kısmen İsfahan mekteblerinin yaranması (meydana gelmesi) ve formalaşmasına (şekilleşmesine) ehemmiyetli tesir göstermiştir.

Gazvin ve İsfahan mekteblerinde minyatür sanatının inkişâfı (meydana çıkması) nda faal iştirak etmiş Tebriz ressamlarının ferdî yaratıcılık hususiyyetlerini, ifacılık (yapma, yaratma) usulü ve desti-hettini (el yazısını), aynı zamanda onları birleştiren üslûb umûmîliyini (bütünlüğünü) özünde aks ettiren (yansıtan) eserlere misâl olarak 1537. il tarihli «Gerşespname» (London, Britaniya Muzeyi) ve 1576-1577 ilde «Şahname» (Dublin, Cester Bitti Kitabhanesi) elyazmalarına çekilmiş illustrasiya (resim) ları(7), Eli Rıza ve Kamal Tebrizî'nin minyatürlerini göstermek olur.

Kayt olunan eserler Azerbaycan minyatür sanatının son inkişâf devrini ışıklandırır, onun tesir dairesinin genişliyini, 16. asrın sonu 17. asrın evvellerinde minyatür sanatının umûmî inkişâında büyük rolünü, mühkem mevkiini aşkarlayır (belirtir).

(7) Her iki eserin illustrasiya (resim) larının ekseriyetini görkemli Azerbaycan ressamları Muzaffer Eli, Sadık Bey Efşar, Mir Zeynelabidin ve Seyavuş Bey çekmişler.

Not : Kitaptaki 93 minyatür ve bunlarla ilgili açıklamalar basım imkânı olmadığı için bu yazının dışında tutulmuştur.

16. asrın ictimâî (sosyal)-siyâsî hadiseleri Azerbaycan halkının medenî inkişâfına (gelişmesine) ağır darbe vurdu, onu lengitdi (geciktirdi, engelledi), buhavladı (elini, kolunu bağladı). Bu vakitten itibaren yerli sanat mekteblerinin faaliyyetlerinde durgunluk yaranır (meydana gelir) kudretli Tebriz mektebinin kıymetli bedii an'anelerinin uzun süren unutulma proses (süreç) i başlanır. 18. asırda tamamile tenezzül eden (gerileyen) boyakârlık sanatı 19. asrın ikinci yarısından itibaren yeniden dirilmeye başlıyor.

Bu album Şark sanat heveskârlarını füsunkâr (büyüleyici), efsanevi güzelliye malik Azerbaycan minyatürleri ile tanış edecektir (tanıştıracaktır). Esasen Tebriz mektebine aid olan bu misil (eş) siz, zengin bedii irs halkımızın fahrî (övüncü), muasır ressamların, husûsen kitap tertîbâtçıları ve dekoratif sanat ustalarının tükenmez ilham menba (kaynak) ıdır. Azerbaycan minyatür sanatının her taraflı öğrenilmesi halkımızın medeniyyet ve incesanat tarihini daha derinden duyup derk etmeye (anlamaya), onun umûmdünya medeniyyeti hazinesindeki mevkı (yer) ini lâyıkince kıymetlendirmeye kömek (yardım) edecektir.

OSMANLI VE PRUSYA KAYNAKLARINA GÖRE GİRİTLİ ALİ AZİZ EFENDİ'NİN BERLİN SEFARETİ*

Derleyen :
H. Ahmed Scmiede

Bundan akdem Prusya canibine sefaret ile memur olan Ali Aziz Efendi tarafından icra-yı resm-i sefareti havi bu def'a varid olan şikkanın suretidir ki zikr olunur : Prusya'nın Âstâne-i aliyyede mukim elçisi sefaret kulları hususunda galat edüb tayinât ve sâir masarife dair tekellüfât ile azürde olmamaları irade-i aliyyesini, bu âdem hemân düvel-i sâirenin Berlin'de mukim elçileri misillû maslahatgüzar manasına olan anbasazor değildir, deyû tahririne binaen re's-i hududa reside olundukda mihmandar tayin olunmuş olmayıp ancak ol mahalde olan ceneral bu dakikaya vâkıf olmamağın, çünki azimetiniz Bec tarafından olacak, galiba mihmandarınız ol semte gitmişdir, deyû, maiyetimizdeki iki süvari ile bir mihmandar terfik eyledi. Bir akçe masarif eylemeleri lâzım olmadığını beyan birle makûlât ve sâir malzemât ve nüzûl olan hane kiraları menzil akçesinden maada musarifat tarafımızdan verilerek Berlin'e vusûlumuzda elçinin galatine mebni tarik-i âhirden mihmandar tayin olunmadığı tashih olundu. Berlin'de bir misafirhaneye nüzûl ve iki gün murûr edüb hoşâmedî resmini icra eder bir kimesne zuhûr etmemegin. Bu vez'in sebebi França elçisinden münasebeti ile istinkâh olundukda, cümle müz'âret ve resimleri bu vechledir, resm olan ibtidâ, siz bir adamınızı irsal ve geldiğinizi ifade etmekdir, deyû, haberini mebni başvekile tercümanımızı irsal eyledik. Geldiklerinden ziyade memnun olduk, yarınki gün saat şu kadarda gelsinler görüşelim, deyû haber verdi. Mutabaat ve muhalefet canibleri mülahaza olundukda, tebdil-i güne gidilmek izhar-ı huşûnetden ehven görülmegin. Yalnız bir nefer tercüman ile hintomuza süvar ve başvekile varıldıkda nerdübâne karîb mahalden istikbal ve izhar-ı tevkir etdikde, bugün bizi istikbaliniz lâzım değil idi ki, biz size devlet-i aliyye elçisi olmak üzere gelmeyib âhır bir madde

(*) Tarih-i Nuri, Viyana Avusturya Devlet Arşivi (Osterreichisches Staatsarchiv), H.O. 107.

ile memur misafir gibi geldik. Künh âşinâlık ile odaya duhûl ve kuûd olunub kelama münasebet hâsıl etdirildikde Avuye olmayıp anbaşazor, yani büyükelçilik ile memur olduğumuzu ve Azmi Efendi'nin memuriyetinden ancak farkımız tayinat ve sâir masarife dair maddeler ile taraf-ı dostanelerinizi azürde etmemek ve Berlin'in ikamet üzere olacağımız hususları idüğünü ba'delbeyan ezkadîm nâme-i humâyûn teslîminde olan resmi terk etmemelerini matlûb etdiğimde, vekillerin üçü birden şöyle cevab eylediler ki;

Âstâne-i aliyyede mukim elçimiz işbu elçi efendiye tayinat ve sâir rüsûm iktiza etmez, düvel-i sâirenin mukim elçileri hakkında cari olan adetimiz vech üzere bir yevm-i mahsus tayin olunub bir nefer tercümanınız ile kendi başınıza krala varıb nâmenizi vermeniz iktiza eder, lâkin çünki büyükelçi olmak iddia ediyorsunuz, yedinizde olan nâme-i humâyûnun müfâdını lisan-ı frengi ile bir kâğıda tahrir etmek gerek, siz ki elçimizin galati krala ifade edib Azmi Efendi'ye olduğu üzere resm icra oluna dediler. Tercüme matlublarından meram bize itimad etmemek çiheti olmayıb Berlin'de tercüme etmeğe muktedir kimesne olmamağın, nâme-i humâyûnun Bec'e irsal ve tercüme etdirmeğe muhtac oldukları zaruretine mübteni idüğü tahkik olunmağın. Muhalefet olunmayıb vech-i memuriyetimiz lisan-ı frengi üzere muhtasaran ifade olunmak lâzım geldi. İrsal olundukda vükelânın üçü dahi bir birini müteakib olduğumuz haneye gelib Âstâne-i aliyyede olan elçimizin galatinden ziyade şermende olduk, afv edersiniz, deyû, mazerethah oldular ve ber vech-i matlûb Azmi Efendi'ye icra olunan resm üzere bir yevm-i mahsusda nâmeyi humâyûna izhar-ı tevkır olunacağını, ancak kral münharif elmizac olmağın çend yevm-i tehire muhtac olduğunu tebliğ eylediler. Vusûlumuzun onbirinci günü icra olunacak resmi tahriren bilihbar başvekil tarafından bir davetçi gelib mektub-u âli içün getirdiği iki bargirli hinto serkâtibim kulları süvar ve el-vek'a-i sâmî derdest tazîm, önünde kırk nefer piyade soltat, verâsından altı bargirli bir hintoda kulları, verâmızdan iki bargirli bir hintoda tercümanlarımız, verâlarından iki bargirli bir hintoda kethüdamız ve kişizade kulları, bu heybetle başvekilin konağına varılub ba'delnüzûl yanına varıldıkda devlet-i aliye-i ebed peyvend-i Osmaniyenin vezir-i azam ve vekil-i mutlak ve efham devletlû, inayetlû efendimiz hazretlerinin Prusya başvekili dostlarına olan mektub-u âlileridir deyub yedine verildikde tazîm ile ahz ve yanında olan sandalya üzerine koydu. Nihade olunan sandalyelere ba'delkuud kahve ve tatlı ve bazı kelimât-ı resmiye ile hatm-ı meclis ve veda olunub üslûb-u sabık üzere hanemize ric'at olundu. Ertesi ki, zilhicce-i şerifin ondokuzuncu pençşenbih günü kral canibinden sabıkan Âstâne-i aliyyede elçi olmuş biri davete gelib ibtidâ kırk nefer piyade soltat ba'dehu ahûr umûruna memur bir nefer süvari, ba'dehu bir re's kendulere mahsus takım ile

Prusya Kraliyet Sarayında
Türk Elçisi (1797)

Anadolu Başmuhasibi
Giritli Ali Aziz Efendi

(Doğu Berlin Devlet Müzesi)

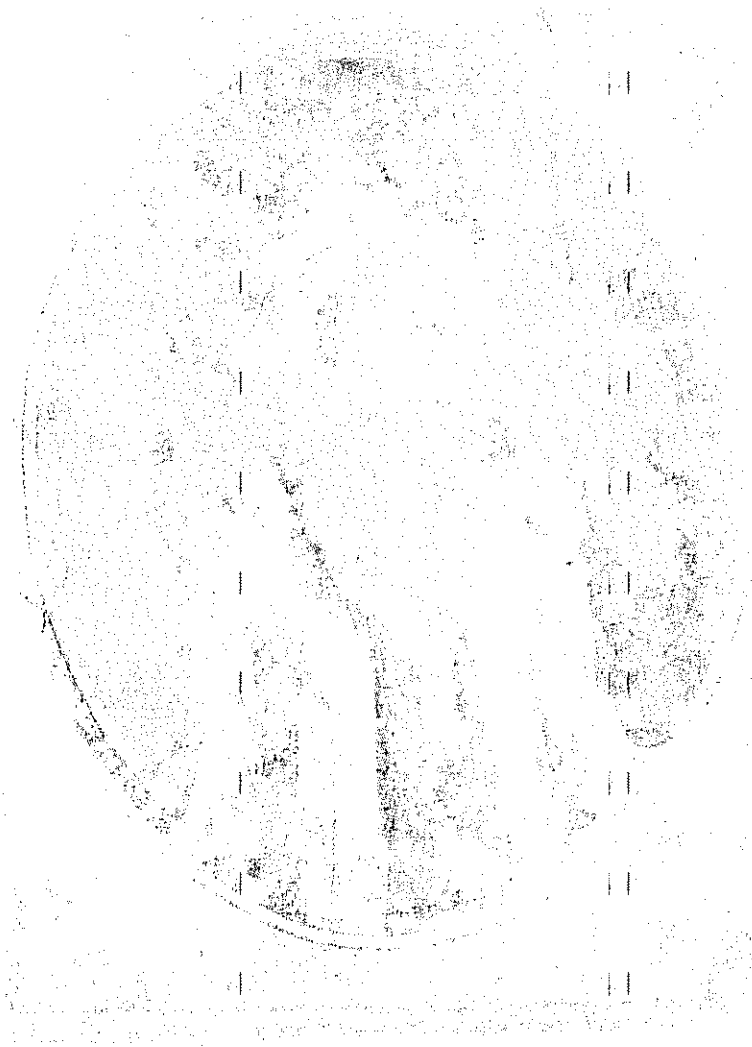

yedek ba'dehu imam ve kişizade kulları iki re's esblere süvaren, ba'dehu altı bargirli bir hintoda serkâtibimiz kulları nâme-i azâmet-i allame-i humâyûn fevkerre's derdest-i tazîm, altı bargirli bir hintoda kubûr yenli kürk ve horasanî ile kulları ve cinab-ı yesârda davetçi, ba'dehu bir hintoda tercümanlar ve etbâ' ile kral sarayına varıldıkda kral mukarinlerinden iki nefer hinto kapusundan istikbal edib nâme-i hazret-i zillullahi ilerude olarak yukaru divanhaneye çıkıldıkda dört beş dakika ba'detteneffüs mülakata vakitdir, deyû, haber verdiler. İkinci odada kapuçular kethüdası misillû elinde sim başlıklı asâ ile bir kimesne istikbal ve muğlak bir kapu önünde nîm dakika tevkif ile kapu küşad olundukda sadr odada kanabe namıyle müteârif olan bir sofa önünde başında şapkasıyle kral kâim ve yemîninde başvekil, yesârında oğulları ve yirmi nefer mikdarı ceneral ve ministre ve mutaallikâtı dururlar idi. Bab-ı odadan duhûl esnasında nâme-i humâyûn serkâtibi yedinden kemâl-ı tebcîl ve ta'zîm birle ve ahz ve üç def'a takbil ve nihad-i fark-ı tebcîl kılındıkça kral dahi inhinâ ve selâmlayıb yanına varıldıkda iki hatve istikbal etdikde, zillullah fil-alem, şehinşah-ı muazzam, şevkatlû, mahabetlû, kudretlû Sultan Selim Han efendimiz hazretlerinin hâlâ Prusya kralı haşmetlû dostlarına olan nâme-i humâyûnlarıdır, deyû, verildikde, başvekil yedimizden ahz ve adetleri üzere maksadıma tehiye olunan iskemle üzerine nihade eyledi. Mersûm başvekil, kralımız geldiğinizden gayet memnun oldular, bu iki devletin birbirlerine olan muhabbeti ca'li olmayıb alâmaşaallahu Teâla mütemadidir dedikde, Hudayı Müteâl hemişe muhabbetlerini müzdad berkarar eyleye cevabıyle veda olunup heyet-i mezkûre üzere hanemize avdet olundukda resm ve adetleri üzere davetçi ve on kadar ceneral hanemizde amade eyledikleri ziyafeti yiyub gitdiler. Müteakiben üç vekillerden maada cümle ministre ve ceneraller gelib hoşâmedî resmini eda ve bu vechle tetmîm-i resm eylediler. Tayinat ve musarafât ve kapumuza tayin hususları afv olunmuş olduğu elçileri tarafından tahrir olunmağla ne onlar tarafından teklif, ne kulları tarafından istiğnâ lâzım oldu. Nâme-i humâyûnun verilmesi keyfiyeti kullarının rüiyet-i musalaham içün tahsis olunan üçüncü vekil ki eğerçe rütbe cihetiyle diğer iki vekilden dûn, ancak bilkülliye Prusya devleti dest-i dirayetine mufavvıd müstebid bilrey, sâirine sade rütbeden gayrı maslahat koymamış kralın makbul ve mutemedi; hasılı devletlerinin mütekellim ve ahdi bir adamdır. Bünyada alelfevr tarh olunan encümen-i muvanesete mebni teklifsizlik izhar edip nâme-i humâyûnun teslimi günü mahfice kullarına dediki, üç nefer kral duhterine hediye olduğu ve başvekile bir at olduğu kralın mesmuu olub, ancak mevcud yalnız bir duhteri vardır. Sizden rica eder ki, diğer iki duhter için bahş-ı humâyûn olan boğçelerin birini veliahdın zevcesine veresiz, zira indinde ol rütbe-i hatırları meri'dir, ki verilmek mümkün değilse kendu boğçesini onlara taksim etse

gerekdir. Ve başvekil ma'tuh ve metrûk olduğundan bizlerde vekiller sizin sahib-i devletiniz misillû refi'üşşân değildir. Ona şahane at verilmek münasib değildir. Terk olunmasını matlub eder, dedikde, fikreyledim ki, boğçeler maddesi bâb-ı âliden kullarına teslim olunduğunun aynını tashih etmişler. Ancak sonradan boğçenin biri tevkif olunduğunu bilmezler, münasib deyû cevab verilib, at maddesi ittibâ-yi humâyûnun terki caiz değildir. Ancak kral cenablarının matlubu ise ikinci oğluna verilsin dediğimde, hayır, bizim indimizde veliahddan maada kıralzâdeler raiyyeten ma'dûddur. Ana dahi verilmesi yakışmaz, siz verin demeyuz, ancak mutlak verilmek lâzımdır derseniz dahi krala verseniz münasib olur, deyû, bayâiçe atı dahi kral istediğini beyan etmegin. Zarurî her boğçeden bir parça şey ifraz ve diğer bir boğçeye tanzim ve anların yerine üçü krala ve biri dahi veliahda tahsis olundu. Suret-i teslim hediye-i humâyûn bu vechle olmuşdur ki, nâme-i humâyûnun verildiği günün ertesi kral tarafından bir âdem gelib hatırımızı sual ve şehre bir saat mahalde kralın sayfiye bir konağı vardır, mahsus görüşünüz için onda mahsus komediye tabir olunur çengi oyunu tertib eylemişlerdir, yarından sonra saat şu kadarda sizi davet eder, ve getirdiğiniz hediye-i humâyûnu dahi ma'en getiresiz deyû tebliğ etmegin. Yevm-i mezkûrda atlar tezyin ve boğçeler müstakil bir hinto tahmil olunub vakt-i muayyende bir saat mukaddim kathüdamız kulları ile irsal ve bir saat muahhar kulları dahi kral tarafından gelen altı bargirli hinto ile mahal-li merkume varıldıkda doğru kralın olduğu odaya gördüler ki, kral ve on kadar akraba ve ehl ve evladı ayak üzerinde hediye-i humâyûn boğçeleri meyan odada masa tabir etdikleri kebir iskemle üzerine nihade olunmuş onlara nâzir oldukları halde mülakât olundukda. elçi efendi, sefa geldiniz, hoş geldiniz, şevketlû büyük padişah olan Sultan Selim hazretleri yine bizi hediye ile şermende eylediler, bu dahi onların inayetidir, lafzıyle elimden yapışıb parmağında olan pırlanta elması gösterdi. Cenab-ı Mâlikülmülk, şevketlû, kudretlû şehinşah-i âlem efendimize ömür ve âfiyet versun, beyninizde teklif yokdur, fîmâ ba'd dahi niçe niçeleri bahş buyururlar cevabında bir kat daha izhar-ı memnuniyet ile boğçeleri küşad ve temaşada, şalın birini kendu yedi ile açub tul ve arz ve tar ve puduna dikkat ile nazar eyleyub Türkçe güzel şal, güzel şal deyû memnuniyetini izhar ve atları dahi seyredelim deyub bir kapudan havluya çıkıldıkda her birinin yanına varub birer birer hat ve gâşiyelerine dikkat ve temaşa ve yine vafîr teşekkürden sonra buyurun, seyir vaktidir deyub üçüncü vekil dest-i âcizanemden tutub kral ilerude, biz dahi verâsından seyrengâh olan bir büyük odaya girub baziçe-i acîbelerini üç saat mikdarı temaşadan sonra bir odaya gelinib krala ba'delveda hanemize ric'at olundu.

HUSUSİ MEKTUPLARINA GÖRE NAMIK KEMÂL'IN DİL VE EDEBİYAT HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ*

Doç. Dr. Celâl TARAKÇI**

Namık Kemal'in mektuplarında çeşitlin meseleler ele alınır. Dinî, içtimaî, iktisadî ve malî konulardan felsefî, metafizik ve edebî olanlarına kadar birçok husus, mektuplarda işlenir. Kemal'in şahsî yaşayışı, ev hayatı, akrabalarına karşı tavırları da bu mektuplar vasıtasıyla net bir şekilde ortaya konulabilir. Onun devlet, millet hakkındaki görüşleri, devlete hizmet anlayışı ve hizmet şekilleri de mektuplarında belirginleşir.

Biz, bu makalede onun sadece, mektuplarındaki dil ve edebiyat hakkındaki görüşlerine temas edeceğiz. Çalışmamıza esas aldığımız mektuplar Fevziye Abdullah Tansel, Prof. Dr. Ö. Faruk Akün ve Prof. Dr. Zeynep Kerman'ın neşrettikleridir.(*)

1 — Alfabe Meselesi

Namık Kemal, Menemenli Rif'at Bey'e göndermiş olduğu mektuplarda «tebdil veya ıslah-ı hat mes'elesi»ne temas etmektedir.(1) Mektuplardan anlaşılıyor ki Rif'at Bey, okur-yazarlığın gelişmesi, marifin yaygınlaşması için Arap harfleri yerine Lâtin harflerinin kabulü gerektiğini ileri sürmüş.(2) Namık Kemal, Rıf'at Bey'in fikrine katılmıyor: «Hattın islâhı için Lâtin hurûfatını bizim lisâna almak Firenk elbisesi giymeği, mülkün islâhına medâr olur zannetmek kabîlindendir.»(3) dedikten sonra Lâtin harf-

(*) Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemâl'in Hususî Mektupları, C: I, Ankara, 1967, XLVIII+512 s. C: II, Ankara, 1969, XXX+532 s. C: III, Ankara, 1973, LXXI+526 s. C: IV, Ankara, 1986, LXXIII+758 s.
Ömer Faruk Akün, Namık Kemal'in Mektupları, İstanbul 1972, XX+544 s.
Zeynep Kerman, Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal, Namık Kemal'in Mektuplarına Ek, İstanbul 1988, s. 75-102.

(1) TANSEL, C: II, s. 189-197, 210-218, 235-237, 244.

(2) a.e., C: II, s. 191-192.

(3) a.e., C: II, s. 190.

(**) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

lerinin sayıca az olduğuna dikkati çekiyor. Vatan şairine göre «bizim için, soldan sağa yazı yazmak diz bükülemiyecek derecede dar pantalon giymeğe benzer.»(4) Bu tarz, hızlı yazmayı önler. Kemal Bey, Rıf'at'ın : «Lâtin hurûfu kullanan milletler onbeş-yirmi gün içinde her gördüğünü okur.»(5) sözüne de katılmıyor. O, bu hususta diyor ki : «Okumak melekesi hurûf ve harekâtın iânesinden değil, eşkâl-i kelimât ile ülfet-i nazardandır.»(6) Namık Kemal, sözü maarifin yaygınlaştırılmasına getirerek «Ma'ârif-i Umumîyeye mâlik olan yerlerde, lâ-akâl yedi sene mektebe gitmemiş adam yoktur.» diyor ve devam ediyor : «Maksad ta'mîm-i ma'ârif ise, çocukları yedi-sekiz sene okutacak mektep yapmalı.»(7)

Lâtin harflerinin kabulü, Arap harfleriyle yazılmış olan «kitapların iptali» demek olduğuna işaret ettikten sonra Namık Kemal, harflerin «en ziyâde ıslâhı tarafında bulunanlardan biri benim; fakat ta'mîm-i ma'ârife esas tutarak değil.. Tahsili biraz teshîl için hurufun ıslâhında benim düşündüğüm yolu ise, bugün bir gazete vücûda getirebilir. Gazetecilik ettiğim sırada kapanmaktan, lağvolunmaktan, igtirabtan, nefyden vakit bulabilse idim, şimdiye kadar vücûda gelmiş gitmiş idi.»(8) demektedir.

«Yazısız, kitapsız lisan»ı «köksüz ağaca» benzeten(9) Namık Kemal, mevcut harflerle «kâffe-i milel-i mütemeddinenin ve bizde mevcud olan akvâmın her söyledikleri lâkırdıyı aynı aynına yazmağa»(10) muhtaç olmadığımızı söylüyor. «Her kavmin telâffuzunu aynı aynına tahrîre muktedir» dünyada bir lisan bulunmadığını da hatırlatan Cezmî muharriri diyor ki : «Başka lisanlardaki kelimelerin ayniyle yazılmasında, bizim için ne muhassenat olacak? Amma Osmanlılar bu hurûf sâyesinde lord لورد u leverd, prens پرنس 'i pernes okuyorlar imiş, ne yapalım. Avrupalılar Muhammed'i Mahomed, mescidi mosk okuyorlarmış, bununla maârifleri tenakus mu ediyor?.....Hûlâsa, biz, tebdil-i hurûfa muhtâc isek, Osmanlı lisânını doğru okumak için muhtacız; başka lisanları doğru okumak için değil.»(11)

Namık Kemal, Lâtin harflerinin «kabûlüne ne lüzum, ne de imkân»(12) görüyor.

---

(4) a.e., C: II, s. 191.
(5) a.e., C: II, s. 191.
(6) a.e., C: II, s. 192.
(7) a.e., C: II, s. 192.
(8) a.e., C: II, s. 193.
(9) a.e., C: II, s. 244.
(10) a.e., C: II, s. 211.
(11) a.e., C: II, s. 221, 212.
(12) a.e., C: II, s. 211.

Namık Kemal, Arap harflerini değiştirmenin bize yarar sağlamıyacağını, bir başka açıdan şöyle ifâde ediyor:

«Birşey daha söyliyeyim: Biz, müslümanlığı kaldırmadıkça Arap harflerini kaldırmanın ihtimali yoktur. Bir köylü, çocuğunu mektebe gönderir ise herşeyden evvel namaz sûrelerini öğretmek için gönderir. Bizim ıslahını aradığımız Ahmed Ağa, Zü'lfikâr Bey falan, oğlunun ağzından «Kul hüve'l-lahu ahad» lâkırdısını işitmezse, tertîb olunacak sûret-i tahsîle kat'iyyen i'timad etmez. Önümüzde askerlik durup duruyor. Biz dinen, ahlâken askerlik için yaradılmış olduğumuz halde, alaylarımıza, taburlarımıza imam tayin olunup da dîvânlarda olan beş vakit namaz denilinceye kadar askerliğe ısınamadık.»[13]

Lâtin harflerinin benimsenmesini «hata» ve «küfran-ı vatan» olarak da değerlendiren Namık Kemal bu hususu şöyle dile getiriyor:

«Mekteb-i Harbîye, yetiştirdiği adamlar ve husûsiyle yetiştirdiği adamların bu muhârebede gösterdikleri fevka'l-âde gayretler cihetiyle vatanımızı tezyîn eden merâkıd-i evliyâ ve şühedâ gibi teveccüh-i umûmîye lâyık addolunmuş bir mübarek mevki'dedir. Andan çıkanlar doğru, yalan her ne ise akâ'id-i İslâmîyeye veya daha sahih i'tibarı ile bizim abalı-kebeli köylülerimizin fikr-i diyânetine dokunacak bir meslek ihtiyar ederler ise, vatanın hiçbir yerde ümid-i necâtı kalmaz. O cihetle Lâtin hurûfunu tervîce kalkışmak bize göre hatâ ise, Harbiyelilere göre küfrân-ı vatandır.»[14].

2 — Dil Mes'eleleri

Dil, millî hayatı koruyan, milleti yaşatan unsurların başında gelir. Dil millî birliğin çimentosudur, Dil birliğini bozacak hareketlerin önlenmesi, fikirlerin söndürülmesi gerekir. Onun için Namık Kemal, «elimizden gelse, memleketimizde mevcûd olan lisanların Türkçe'den mâ'ada kâffesini mahvetmeğe çalışmak iktiza» eder, diyor.[15] Çünkü o, inanıyor ki dil «bir kavmin diğerine inkılâbını, men için belki diyânetten bile daha metîn bir seddir.»[16]

Namık Kemal, dilin millet hayatı bakımından önemini bildiği için onun işlenmesini, geliştirilmesini, düzgün kullanılmasını, hem yazı hem de söz dizimi açısından güzel yazılmasını istiyor.

---

(13) a.e., C: II, s. 235.
(14) a.e., C: II, s. 236.
(15) a.e., C: II, s. 231.
(16) a.e., C: II, s. 231.

Kızına yazmış olduğu bir mektupta «Mâşâ'llah yazın güzeleşiyor; birkaç aydanberi çok ilerîledi; fakat daha istediğim dereceye gelmedi. Daha çalışmalı; imlâya da dikkat etmeli!»[17] diyor. Diğer bir mektubunda da, yine kızına, Kemal Bey, «Yazın benim Kıbrıs'ta bulunduğum zamana nisbet biraz güzel; fakat dikkat ediversen, daha güzelleşir, hem pek çabuk güzelleşir.»[18] diye yazıyor.

Namık Kemal, oğlu Ali Ekrem'e, her hafta kendisine mektup yazmasını tavsiye eder. Onu yazmaya, güzel yazmaya alıştırır.[19]

Kemal Bey, Abdülhak Hamid'e yazmış olduğu mektuplarda da «hüsn-i hattâ» çalışmasını tavsiye eder.[20]

Memlekette «ma'ârifle hizmet» etmek isteyenlerin «Türkçe elifbâcıklar, Türkçe hesap kitabcıkları, hendese kitabcıkları ile»[21] uğraşmaları gerektiğine inanan Namık Kemal, «tumturaklı ta'bîrler» kullanmaya karşı çıkar.[22] Yazı yazmanın kolay olmadığını bilen vatan şairimiz, her şeyden önce kafanın yerinde olması gerektiğini söyler:

«Be çocuk, sen yazı yazmağı gâliba kolay birşey zannediyorsun. Kafa yerinde olmalı ki, insan istediğini istediği gibi yazabilsin.»[23]

Türkçe'nin yanlış yazılmasına tahammül edemez. Damadı Rıf'at Bey'e yazdığı bir mektupta «Nef'î'ye dâir olan fıkrada bir tuhaf ifâden var ki şudur: «Yazık, hasta mıdır nedir?» demişsin. Hasta mıdır nedir sence meşkûk... O hâlde niçin yazık olsun? Türkçe'yi doğru yazmalı erenler.»[24] demektedir. Başka bir mektubunda da şu cümleler var: «Hem bana baksana Paşa, sen gittikçe fenâ yazmağa başladın; şu ibârene bak: «Göndermediğime sebeb, bir kerre mukâbele etmek için idi.« «Sebeb» var iken, araya bir de «için» karıştırmanın ne lüzûmu olsa gerektir? Yazdığın şeyleri gözün görmüyor ise, bâri kulaklarını kâğıda kadar uzat da, kaleminden çıkan esvâtı dinlesin.»[25]

Namık Kemal, biliyor ki «yazı yazmak sarftan, nahvdan çıkmaz; her milletin şive-i ifadesini lâyıkıyle anlamaktan hasıl olur.»[26] Bununla berâ-

(17) a.e., C: I, s. 439.
(18) a.e., C: II, s. 289.
(19) a.e., C: II, s. 46.
(20) a.e., C: I, s. 426, C: II, s. 379.
(21) a.e., C: II, s. 452-453.
(22) a.e., C: IV, s. 363.
(23) a.e., C: II, s. 313.
(24) a.e., C: II, s. 276.
(25) a.e., C: II, s. 214.
(26) a.e., C: III, s. 128

ber O, «hilâf-ı kâ'ide bir kelime kimin tarafından yazılmış olursa olsun»[27] yanlış olacağına işaret eder. «Biz yanılmamayı Cenâb-ı Hakk'a mahsûs biliriz» diyerek de herkesin yanılabileceğine işaret ediyor.

Kemal, lafızla mananın uyuşmasını istemektedir. Aksi takdirde «rabıtasızlık» meydana gelir. Fasıh olmayan sözlerde «rabıtasızlık» açıkça görülür. Kemal, «Nedim fasîh değildir.»[28] kanaatini taşıyor. O, fesahata çok önem verdiği içindir ki «gayr-ı me'nûs» kelimelerin kullanılmasını istemez. Ebuzziya Tevfik'e yazmış olduğu bir mektupta Gülnihâl muharriri şöyle diyor :

«Tardiye mes'elesinde kelimeye gayr-ı me'nûstur dediğim için mükemmel, mutantan bir safsata yapmak istemişsin de, «Birşey yanlıştır, ya gayr-ı me'nûstur; eğer yanlış ise, gayr-ı me'nûs da yanlıştır; yanlış değil ise, gayr-ı me'nûs olmakla yanlış olmak lâzım gelmez» demişsin. Kıyâs-ı mukassem derecesine varacak derecelerde parlak ve ma'amâfih yine yanlış bir tarîk-i istidlâl... Çünkü maddiyyâta değil, orada şemsin sükûnuna ve arzın devrine dâir bir söz olsa da, mukâbelesinde bu söz gayr-ı me'nûstur denilse, bir hakîkat gayr-ı me'nûs olmakla, hakîkatlikten çıkmak lâzım gelmez denilmekte hak olabilir; fakat lisan dedikleri şey, hadd-ı zâtında ünsiyyet ile hâsıl bir takım aheng-i esvâtdan ibârettir. Gayr-ı me'nûs olan bir kelime, hangi lisanda olur ise olsun, fasîh addolunamaz. Fesahat ise kullanılan kelimelerin merâm anlatmağa kâfil olmasına derler. Merâm anlatamıyacak bir lâfz tefevvüh etmek, benim i'tikâdımca, inceli kalınlı makamlar çıkararak geğirmek ve öksürmek kabilindendir. O cihetle gayr-ı me'nûs bir kelime —o lisanda o kelimenin ifade ettiği mânâya delâlet edecek başka bir kelime bulunur ise— gayr-ı me'nûs ve binâenaleyh yanlış addolunmak lâzım gelir.»[29]

Namık Kemal, imlâya çok önem verir. Bir mektubunda «imlâya dikkat etmiyorsun»[30] diyerek kızı Feride'ye çıkışır. Rıf'at Bey'e «amca» yazarken «cim ile mim arasında vav'ın lüzumu yoktur.»[31] diye bildirir.

Namık Kemal, Şeyh Galib'in :

Bu gazeldir gül-i rûy-ı seped-i eş'arım
Koymasın Gâlib anın ehl-i kemal üstüne gül

beytini hatırlatarak «seped» kelimesinin Farsça olduğunu söyler ve

(27) a.e., C: III, s. 416.
(28) a.e., C: III, s. 361.
(29) a.e., C: II, s. 323-324.
(30) a.e., C: II, s. 77.
(31) a.e., C: II, s. 91.

سيد şeklinde yazılması gerektiğini ifâde eder.[32]

«İlsak»ın sad'la yazılacağına işaret eden[33] Kemal Bey, imlâmızda dilin tarihî gelişim içinde ulaştığı merhaleyi benimser. Arap ve Farslardan aldığımız kelimeleri kendi tasarrufumuzla yazmamızı öğütler. Çağatayca imlâyı da benimsemez. Hâmid'e yazmış olduğu bir mektupta bu hususları şu cümlelerle ifâde ediyor:

«Gelelim Türkçe imlâ, yeni tarz, eski şîve bahislerine: Ben senin yerinde olsam Zor Nikâhı sâhibine karşı: Bizler «İnnâ ve cednâ âbâ'enâ» dimek ne asl câiz olısardır, ki atalarımız Çağatâyî'nin minde bir kelimesin imlâ-yı aslîsinda bırakmamışlar. Ez-ân cümle «minin» diyanda benim «könül» yazanda gönül kullanupdurlar. Buna hem kanâat itmeyüben Arab'ın «aybe» kelimesin heybe, Acem'in der-ü-ger sıfatın dülger lafızlarınga tahvil ve daha nice nice kelimâtı beğendükleri imlaga tebdil etmişler. Görenek ise ancak olur. Bizim hod Buharâ-yı Şerif imlâsıngı İslâmbol elfâzınga naklimiz atalarımız tarîkasından dûr olmamak içündür.»[34]

Rıf'at Bey'in Kemal'e Adana'yı ط ile değil de dal د ile yazdığını hatırlatması üzerine o, «Bak ne yalan söyleyeyim, ben o türlü imlâ yanlışlarını hep yaparım, hep severek yazarım.»[35] karşılığını verir.

Kemal Bey, kızı ve oğluna yazmış olduğu bir mektupta bu hususa yine temas ediyor: «Adana'yı ادنه sakın Edirne ادرنه zannetmeyiniz. Adana'nın ادنه asıl imlâsı budur. Sonra Hurşîd Paşa ma'tûhu okuyamamış da Atana'ya اطنه tahvîl etmiş.»[36]

Vatan şairi, Türkçe kelimelerin imlâlarının tesbit edilmediğini, bu hususta ne yapmak gerektiğini ta ط ve dal د ile yazılan kelimelerin bir kısmını söz konusu ederken şöyle dile getiriyor:

«Tolu, dolu; tolayı, dolayı gibi sözler hiç biribirine benzemez. Birincisinde ta ile yazılır ise ma'hûd yuvarlacık kar parçasına; dal ile yazılır ise, şimdiki şîveye göre lebrîz olmuş bir şey mânâsını ifâde eder, veyahûd ikinci sûret-i imlâ hiç mânâsız addolunur bir kelime oluyor, halbûki ikincisinde tolayı yazılır ise muharriri Bâb-ı Âlî'den; dolayı yazılırsa bir

(32) a.e., C: III, s. 441.
(33) a.e., C: II, s. 324.
(34) a.e., C: I, s. 427.
(35) a.e., C: II, s. 195.
(36) a.e., C: IV, s. 221.

mâliye'den çıkma zannolunuyor. Bunun hakîkatını öğrenmek istersen, şurasına dikkat et: Bizim eski Türkler, Türkçe bir kelimenin ibtidasında dal gibi başlayan hurûfâtın cümlesini ta hâlinde telâffuz etmişler; tâ gibi başlayan hurûfâtı da bi'l-akis dal telaffuz ederler imiş. Hâlâ imlâmızda tag طاغ yazıyoruz, dağ telâffuz ediyoruz. Biz değilsek, Anadolulular daş diyorlar; taş yazıyorlar. O cihetle, bir encümen-i dâniş yapılıncaya kadar sırf Türkçe kelimelerin imlâsını ta'yin etmek mümkün değildir.»[37]

Namık Kemâl, dil ile ilgili konuların ehil ellerde işlenmesini istiyor. Ohanes Efendi'nin Münif Paşa, Ekrem ve Hamid'den de fikren ve fiilen yardım isteyerek bir «Lugat Cemiyeti» tesisi ile Türkçe lugat hazırlamak isteyişini olumlu karşılamakla beraber, bu hususataki fikirlerini şöyle özetliyor:

«Lugat kitabı için bir program tertibinden evvel, hangi kelimelere Osmanlıca'dır diyeceğimizi bilmek iktiza eder. Meselâ Nergîsî, «sâha-yı melsâ»yı kullandığı için «emles» lugatını ve yahud Tabsıra'da bulunduğu için «makt» kelimesini alacak mıyız? Bana kalırsa, evvelâ kimlerin âsârını müsteşhîdâttan addedecek isek, anları ta'yin etmelidir. Andan sonra Kamus'u, Burhan'ı Arab ve Acem'den alınan lugatler için esas tutarak ve İstanbul'da müsta'mel olan Türkçe'yi sûret-i mahsûsada taharrî ederek bir lugat tertib olunabilir. Hayfa ki Türkçe için elde bir esas yoktur. Eski lehçe hezeyan... Lehçe-i Osmanî, Buhara ve yahut Divrik halkı için yapılmış; binaenaleyh lugatçe görülecek güçlük, Türkçe mes'elelesindendir. Şinasî merhûmun lugatı de yanmış. Şimdi Şinasi kadar meraklı birkaç kişi, üç-beş sene çalışmalı da, yalnız Türkçe için bir esas meydana koyabilmeli...»[38]

Kemal Bey, lugat hazırlayabilmek için «merci'-i istişhâd olacak âsâr»a ihtiyaç olduğu kadar «hattımızın mümkün mertebe ıslahı»na ve imlânın tesbitine de ihtiyaç vardır. Buna fikir halinde bulunan «Tercüme Cemiyeti»nin kurulup işletilmesi de yardımcı olur. Yeter ki tercüme için «intihâb olunacak âsârda gaflet» gösterilmesin. Eğer «güzel yazılmış yüz kadar terceme meydânâ çıkarsa, Lisân-ı Osmânî'de kullanılacak kelimeler bir dereceye kadar kararlaşmış olur. İstenilen Lugat de, öyle bir sermâye ele geçtikden sonra vücûda gelebilir.»[39]

---

(37) a.e., C: II, s. 358-359.
(38) a.e., C: III, s. 27.
(39) a.e., C: III, s. 28-29.

«Nuance» yerine «gaynı» denilebileceğini kabul eden Namık Kemal, buna «örnek» demenin daha doğru olacağını kabullenir[40]. «Zabt» yerine «işgal-ı askerî» kullanılamıyacağı[41] «épée»yı de «kılıç» ile tercüme etmek yanlıştır. Çünkü épée şiş demektir.[41]

Güzel söz söylemek isteyen herkes, fesahata önem vermeli, kelimeleri düzgün kullanmalı, terkiblere dikkat etmelidir. Çünkü Shakespeare'in de söylediği gibi «fasîh olmayan kelimeler, ma'nâyı, çirkin sesli hânendeler kadar bozar.»[42]

Kelimelerin kullanımında «Osmanlı üdebasının âsârı» dayanağımızdır. «Nazakat»ın kullanılmasını da buna göre değerlendirmeli. Bahsedilen eserlerde «bir hâzık tabib, bir hâzik hekim, hazakat-ı fikrîye ve ilmîye gibi sözler görüyoruz; fakat hâzık mühendis, hâzik asker, hâzik musavver gibi sözler gördüğümüz yoktur.»[43]

Namık Kemal, yaygın olmadığı ve «yalnız hilekâr» manasında kullanıldığı için «mâkire»yi «yük taşıyan hayvanları hatıra» getirmesi bakımından da «mekkâre»yi beğenmez.[44]

Kemal Bey, kelimeleri kullanırken çatılarına dikkat etmek gerektiği kanaatini taşır. «Hazer» korkmak manasına gelir, bunun korkutmak manası yoktur. Ona göre «mesbûk» geçmiş değil «geçilmiş»; «mansûr yardım etmiş değil yardım olunmuş manalarına gelir.[45]

Namık Kemal, Süleyman Paşa'ya yazmış olduğu mektubunda «matbû'ul'endâm» terkibine açıklık getiriyor. O, aslında bu terkibin yerine «şehbâl-i matbû» yazmış «O zamanlar Tasvîr'e devam eden erbâb-ı ma'rifetten biri «matbû» kelimesinin nihâyetine bir de «endam» koyarak, öyle Farsî bir kelimenin evveline eliflâm dahi ilâve etmiş idi.»[46]

Namık Kemal, «fehâmet-mevfûr, belâğat-ı kâ'il, mûlâhaza-i Reşid; âlet-i mes'ûde; teşvîk u igva»[47]; «avâm-pesend, kemâl-şinas, hilâl-i şafak-pûş, inayet-i şevket- meâb, lâubalî-meşreb»[48] kelime ve terkiblerini gramer açısından inceliyor ve terkibler hakkında yanlış bilgi veriyor. İsim ve sıfat tamlamalarını, vasıf terkiblerini karıştırıyor.

---

(40) a.e., C: III, s. 196.
(41) a.e., C: II, s. 174; C: IV, s. 566.
(42) a.e., C: III, s. 360.
(43) a.e., C: III, s 323.
(44) a.e., C: II, s. 421.
(45) a.e., C: III, s. 424-427.
(46) a.e., C: I, s. 357.
(47) a.e., C: II, s. 86, 93, 94, 241, 245.
(48) a.e., C: III, s. 128-129.

Namık Kemâl, «çünki, mâdâmki, velevki, şu kadarki» gibi birleşik kelime yapan ki'ler dışında sözden çıkarılınca manaya zarar gelmeyen yerlerden ki'leri kaldırmak gerektiğine inanır: «Bir yerde ki ehl-i dil bulunmaz, Yansun ki cihân da râhat olsun» mısralarında ki'ler gerekli. Fakat «ma'rûz-ı çâkerleridir» yerine «ma'rûz-ı çâkerleridir ki» şekli kullanılmamalı.(49)

Namık Kemal, damadı Rıf'at Bey'e yazmış olduğu bir mektupta «ne... ne» ile kullanılacak olan fiillerin olumlu olup olamıyacağını şöyle anlatıyor:

«Ne şöyle, ne böyle mes'elesinde nun'lar, nâfiye olduğundan, tabi'î taallûk edecekleri fi'lin nâfiye olmaması lâzım gelir. Meselâ falan, ne berrîye ve ne de bahrîye zâbitlerinden olduğundan denilmelidir; fakat bizim Ziya Paşa re'yince, ne'ler yalnız nâfiye değil, bâzen te'kîd-i nefy için gelir. O cihetle Ziya Paşa, ara-sıra, böyle yerlerde «olmadığından» da kullanır. Anın nazarında iki sûret-i ifâde de müsavî.. Bizim i'tikadımızca birinci ercah; ma'amâfih, ikincisi de te'vîl-i ba'id ile câizdir. Asıl eslem tarîkı sevk-i kelâm müsâid oldukça, iki edatın herbirine bir fi'l vermektir.

Ne yâr merhamet etti, ne gönlüm uslandı
Firâk cânıma yetti, tahammülüm yandı.

beytinde olduğu gibi, böyle edatın herbirine bir fi'l tealluk ederse, te'kid-i nefy ihtimali sâkıt olur.»(50)

3 — Edebiyat Meseleleri

Namık Kemal'e göre «edebiyattan murad güzel yazı yazmak»tır.(51) O, Faik Reşad Bey'e yazmış olduğu mektuba «Edebiyat ma'şûkamdır.»(52) cümlesiyle başlıyor. Rıf'at Bey'e yazılan şu satırlar Kemâl'in ibtilâlalarını ortaya koyuyor: «Bilirsin ki dünyâda vatanımdan, ailemden sonra ve belki onlar derecesinde iki şeye mübtelâyım: Anların biri ma'şûka-i vicdânım olan edebiyat, biri de perestişgâh-ı fıtratım olan hakkaniyyetdir.»(53) Kemal, siyasî olayların ağırlığından kurtulmak için «mahbûb-ı kalb, yâr-ı can» olarak bildiği edebiyata sığınırdı.(54)

Vatan yahud Silistre muharriri, Siham-ı Kazâ'yı Şinasi'nin «...hasletâmûz-ı edeb...» kaîdesi açısından değerlendirince «edebiyat âlemine dâ-

(49) a.e., C: IV, s. 482.
(50) a.e., C: II, s. 217.
(51) a.e., C: II, s. 193.
(52) a.e., C: I, s. 262.
(53) a.e., C: III, s. 296.
(54) a.e., C: II, s. 388.

hil» saymaz. Fakat onu «edebiyat sözüne nisbet pek ziyâde vâsı' olan literature aksâmında dahil» görür.[55]

Kemal Bey, edebiyatımızı edebiyat-ı cedîde ve edebiyat-ı atıka diye ikiye ayırıyor. Edebiyat-ı Cedideye «edebiyat-ı sahiha»[56] adını veriyor. Alem «âlem-i terakkî» olduğu için «fikr-i tecdid»e ihtiyaç vardır. Artık Nef'î ve Nergîsî yolunda gidemeyiz. Bu, tıpkı, «geyik derisi dururken kâğıd, rüzgâr mevcûd iken buhar» kullanmanın gereksiz olduğunu iddia etmeye benzer.[57]

Kemal'e göre «edebiyat-ı atıka»ya «edebiyat-ı fâside» dense yanlış olmaz Çünkü o, «Osmanlıların selâmet-i efkâr ve metânet-i ahlâkta gösterdiklerini ortaya koymadı. İran Edebiyatını taklid ettiği için gereken olgunluğu gösteremedi. Yeni edebiyat taraftarlarına şiddetle karşı çıkan «tarz-ı atık» mensupları haksızdırlar. Çünkü yeniciler onların «şikâyetlerini davet edecek bir harekette bulunmadılar. Ne yapılsın, bir meyyitin artık kokmağa başladığı anlaşılınca defni istenilmesin de, yine mi hayatı arzu olunsun!»[58]

Namık Kemal, asrında «lisanın mâhiyetinde olan Isti'dâd-ı belagat kuvvetiyle, Şark'ın hayalât-ı şâ'irânesi» bizde yeni bir «tarz-ı edeb»e büründü. «Edebiyatta bazı rakik cihetler» bulunduğu görülüyor. «Edebiyat-ı Cedidenin ulviyyât ve hakîkatını halka» göstermeye çalışmalı.[59] Bu nasıl yapılacak? «Hakikate mutabık bir eser meydana koyamıyanların» hücumları nasıl önlenecek?[60] Elbette her bakımdan güzel eserler ortaya koyarak. Kemal Bey, tarz-ı atıkın ve kendi anlayışlarında olmayanların hücûmlarını kırarak, vatana faide sağlayacağına inandığı edebiyatı vatanın hizmetine sunmak için «bir encümen-i edeb» teşkilini düşünür. Abdülhak Hâmid'e yazmış olduğu bir mektupta bu hususdaki tereddüdünü şöyle dile getirir: «Bir encümen-i edeb teşkiline çalışırken meydana bir Bâbil ve yahût bir Babilon çıkarmaktan korkarım.»[61]

«Edebiyat-ı sahiha» hakikatı olduğu gibi ortaya koyabilecek mi?. Onun hedefi bu mudur? Elbette, hayır! Edebiyat «hakîkatten ziyâde hakîkate müşabehet üzerine» kurulur. «Tarz-ı Cedid» de bunu başaracaktır.

---

(55) a.e., C: III, s. 52.
(56) a.e., C: III, s. 201-202; C: IV, s. 393.
(57) a.e., C: I, s. 428.
(58) a.e., C: III, s. 201, 261; C: IV, s. 391.
(59) a.e., C: III, s. 176, 223; C: IV, s. 392.
(60) a.e., C: I, s. 427.
(61) a.e., C: II, s. 454.

O, gayesi olan hizmeti, vatana, millete, ahlâka hizmeti, hakikate benzeyerek yerine getirecektir.[62]

Edebiyatı kendisi için «vatan-ı sânî»[63] olarak kabul eden Namık Kemâl, Hâmid'e 5 Temmuz 1879 tarihinde yazmış olduğu mektupta «Şurası mâlûm olmak lâzım gelir ki mevzûn ve muhayyel vasıfları ile ta'rîf olunan şiir, ma'kûlâtdan değildir; menkûlâttandır.»[64] diyerek, bize, şiirde vezin ve kafiye olmazsa da olur kanaatini taşıdığı intibaını veriyor. Fakat O, Menemenli Tahir'e göndermiş olduğu 29.12.1883 tarihli mektubunda «Ta' birimi bilirsin a, sanki derim, ben merak ediverdiğim gibi fasıh olmamak şartı ile hepinizden iyi şiir söylerim, hem de dırlanırım, gecesi yüz beyte oturur; fakat şiir olmaz, ma'nâsı şiir olmaz, elfazı hele hiç şiir olmaz. U f a c ı k b i r m e s ' e l e , ş i i r m a ' n a y a d e ğ i l , l a f z a ı t l a k olunur. Gâyet şâirâne bir hayâl bulunabilir; vezni, kâfiyesi olmadığı hâlde yine nesir i'tibâr olunur; şiir i'tibar olunmaz. Öyle değil mi?»[65] sözleriyle de bir sözün şiir olabilmesi için vezin ve kafiyeyi şart koşar gibidir.

«Şiir yolu»nun «araba yolu kadar geniş» olmadığı[66], «kundura diker gibi şiir söylenemiyeceği»[67] «ısmarlama şiir»[68] yazılamıyacağını belirten Namık Kemal, bir mektubunda «Halkın bin yıllık bildiği, söylediği bir lâkırdıyı, vezne sokmak bir meziyyet midir?»[69] diye soruyor. Diğer bir mektubunda da «Ben yazı yazmak, kafiye bulmak, bir sözü efâ'il ü tefâil'e tatbîk etmek gibi şeyleri süslüce bir boyunbağı takmaktan kolay görüyorum.»[70] der.

Kemal Bey, «hakîkate mutabık bir eser meydana koymak»[71] gerektiğine inanıyordu. Bir eser, ona göre, hem «mutabık-ı hakîkat» hem de «mutabık-ı edeb»[72] olmalı. Bir eserin hakîkate uygunluğunu «süs» merakı zedeler. Hamid'in «tezyîn-i elfaza şevki» olduğunu söylemesi üzerine Kemal Bey, bu hususta ki fikirlerini şöyle dile getiriyor:

---

(62) a.e., C: II, s. 406; C: IV, s. 390.
(63) a.e., C: III, s. 79.
(64) a.e., C: II, s. 453.
(65) a.e., C: III, s. 362.
(66) a.e., C: II, s. 174.
(67) a.e., C: III, s. 396.
(68) a.e., C: IV, s. 369.
(69) a.e., C: II, s. 49.
(70) a.e., C: I, s. 426-427.
(71) a.e., C: I, s. 426.
(72) a.e., C: II, s. 49.

«Elfâz zîneti merakından hangimiz kurtulduk. Ben sizin sinninizde iken kâfiyesiz, cinassız yazı yazmak değil, lakırdı bile söylememeğe çalışırdım. Yirmidört, yirmibeş yaşında Tasvîr-i Efkâr'ı yazmağa başladım. Yirmi kâfiyeli tarsi'ler falanlar bulunmayan bendlerime söz nazarıyla bakmazdım. Bunlar bizim değil, milletin acemiliği âsârındandır; gide gide zâ'il olur; fakat biz göremeyiz ve hattâ şâyân-ı zevâl olduğunu gösteremeyiz sanırım.»([73])

Sözü süslemenin bir alışkanlık işi olduğunu belirten Kemal Bey «O i'tiyâdın Allah belâsını versin. Babama mektup yazarken bile, bir münâsebetsiz kâfiye yapmaktan kurtulamıyorum» diyor.([74])

«Allah, sözü şerefimiz için yaratmıştır.»([75]) diyen vatan şairimiz, süslerin, sözün «hâvî olduğu nükteleri» bütünüyle gizlememesi gerektiğini belirtir.([76])

Namık Kemal, «ayn-ı mazarrat» diye vasıflandırdığı «seci'ler, garîb teşbihler, kelimâtı tezyîn, «tarsı» gibi durumları bahane ederek «şiire meş'ûmiyyet ve nekbet isnâd» edenlere katılmaz. Onları «kânûn-ı tefekkürden gâfil olan divâneler» olarak tanıtır.([77])

Namık Kemal, «... bizim yolda olan şiirler, erbâbına rûh-ı sânîdır»([78]) kanaatini taşıdığı için «mevzû'u, külliyyet üzre mey ü mahbûb vasfından ve halkı uzlet u tecrîde sevkten ibâret olan sözleri, rağbet-i umumîyyeye çıkarma»nın([78]) uygun olmadığını söyler. O, şiirin faideli olabilmesi için yapılacakları şöyle özetler:

«Biz ibtidâ şiirimizi kendimize te'sîr ettiği gibi herkese dahi te'sir edecek ve tehzîb-i ahlâk ve islâh-ı efkâra medar olacak bir hâle getirmeliyiz de ondan sonra şiiri tervic etmeliyiz.»([78])

Kemal'e göre şiirin birinci faidesi «merâk verici birşey olduğundan anınla iştigâl edenler»in([73]) tahsile önem vermeleri, ellerinden geldiğince çalışmalarıdır. Ona göre, «ilm-i lugat» da «sarf u nahv ve mantık u bedi' u beyân» gibi «şiir ve inşa (edebiyat) içindir.([79])

(73) a.e., C: I, s. 430.
(74) a.e., C: I, s. 431.
(75) a.e., C: II, s. 142.
(76) a.e., C: I, s. 431.
(77) a.e., C: I, s. 35.
(78) a.e., C: I, s. 36.
(79) a.e., C: I, s. 37.

Bir sanatkârın edebî anlayışının değişebileceğini belirterek gençliğinde söylemiş olduğu kusurlu şiirlerinden dolayı «muâhaza» edilmek istemeyen[80] Namık Kemal, tenkitlerde «Şahsiyyât cihetine»[81] yönelmeyi kınar. Menemenli Rıf'at Bey bir mektubunda Kemal'e :

«Çeşm-i mahmûrun görüp oldum giriftâr-ı şarâb» mısraının nasıl olduğunu sorar. O, verdiği cevapta bunu «âdî bir me'âl,` ifâdesi ise fenâ...»[82] olarak değerlendirir.

Kemal Bey, bir eseri değerlendirirken Nef'î'nin güzel söylediğine inandığı şu beyti hareket noktası olarak seçer :

Söz müdür ol ki çep u râst düşe mazmûnu
Nice ma'nâ-yı dürüstün boza bir lâfz-ı sakîm[83]

Kısaca, Kemal'e göre söz, «vuzûh-ı beyân ve istikâmet-i efkârı hâvî[84] olmakla beraber «muktezâ-yı hâle, muktezâ-yı makâma»[85] uygun söylenmeli. Yani söz fasîh ve belîğ olmalı.

Nedim'in :

Gel ey sâkî-i câm-ı fîrûze-reng
Değildir değildir zaman-ı direng
Eğer ömrüm isen de eyle şitâb
Ki fırsat görürsün ki pâ der-nikâb

beyitlerini fasîh bulmaz. Gerçi O, «Nedim doğmadan 6000 yıl evvel dünyaya insan olarak gelmiş olanların hiçbiri ömrüm isen de çabuk geç fikrini düşünmemiş.»[86] diyor, fakat «ki»nin tekrarını kabullenemiyor.

Menemenli Tahir Bey, Kemal'in «Sâkî-nâme»sine nazire yazar. Kemal bunu beğenmez. Kendisi sakînâmesini yirmi yaşlarında «işret nev'ilerinden hiçbirini ağzına koymamış»ken Nedim'in :

Ey âlem-i misâlin seyyâh-ı hûş-yârı
Hiç kasr sûretinde gördün mü nevbaharı

beytine nazire olarak yazmış. O zaman kendilerine yol gösteren olmadığına da işaret ediyor. Tahir Bey'den «ma'nâsı elfâzına sığmaz, elfazı ma'nâsının aybını setredemez türrehat» söylemekten sakınmasını ister. Şu tav-

(80) a.e., C: III, s. 299.
(81) a.e., C: II, s. 475.
(82) a.e., C: II, s. 253.
(83) a.e., C: III, s. 361.
(84) a.e., C: I, s. 36.
(85) a.e., C: II, s. 468.
(86) a.e., C: III, s. 362.

siyede bulunur: «Nasîhat beklersen, şiirinde biraz fesahat isterim. Hem güç olur; hem geç olur, ma'amâfih öyle olmak lâzım gelir.»[87]

Sarı güldün ey adem çiçeği
İstemezdim sana verem demeği

beytini «şi'r-i vicdânî» olarak değerlendiren Kemal, bunun benzeri olmadığını söylüyor.[88]

«Heyecan ile çarpar bir gönül» sözünde «za'f-ı te'lîf», «tekerrür» ve «haşv-ı kabîh»[89] gören Kemal, «kafiye, her lisanın şivesine göredir.»[90] dedikten sonra, dilimizin cümle kuruluşunun şiirimizin tabii ifadesini etkilediğine işaret ediyor. Hatta, ona göre redif bu zaruretten doğuyor.[90]

Kemal'in :

Artık çalışma çâreme
Düşmenle gel gir âreme
Bir kurşun at da yâreme
Allah için öldür beni
Allah hıfz etsin seni

şiirinde yer alan «âreme, yâreme, çâreme» kafiyelerine Rıf'at Bey'in itirazı karşısında şairimiz şu cevâbı veriyor :

«İ'tirazında iki hata görünür. Evvelâ böyle kelimelerde, Türkçe, Farsî'ye kafiye olmasın demek istiyorsun. Ben Şarkı'(yı) Türkçe vezninde, yani Parmak Hisabı'nda söylemiş olsa idim bu i'tirâzın tamamiyle haklı olurdu. Şarkı, efâ'îl ü tefâ'îl'e tevfîk olunmuş olduğundan bana bi'hakkın vârid olabilecek bir i'tiraz, niçin Acem vezinleri ile uğraşır durursun demekten ibârettir. Yoksa Acem veznince de âre, çâre'ye dâima kafiye olur durur :

Ben şehîd-i tîğ-i hicrânım, nümâyandır bana
Bağ-ı Cennet revzen-i çâk-ı dil-ı bîçâreden
Câna minnet cân ile cânân olursa sîne-sâf
Ömre minnet câme-i cismim çıkarsa âreden

Dur, şimdi ikinci hatanı, söyliyeyim : Sen yâre'yi de Farsî, yahud Arabî zannetmişsin. Yara; ara gibi, kara gibi sırf Türkçe'dir. Yine tekrar ederim; benim bir kabahatim var ise, evzân-ı Acem'de şiir söylemekten ibârettir. Yoksa Şarkı'nın hiçbir yeri yanlış değildir. Şarkı olmak hasebî

(87) a.e., C: III, s. 358-360.
(88) a.e., C: III, s. 142.
(89) a.e., C: II, s. 468.
(90) a.e., C: II, s. 247.

ile biraz yerleri de, muzikaya tâbî olacak; Acem veznini ihtiyâr edişim ânın içindir.»[91]

Görülüyor ki Kemal, şiirinde âhengi sağlamak için hece vezninden değil arzudan yararlanıyor. O, Hâmid'e Magosa'dan gönderdiği mektupta şöyle diyor:

«Şiirde sâfî Türkçe yazmak evzânın şimdiki hâliyle berâber kimsenin elinden gelmez. Manzûm söze o kadar hevesin var, bir kerre de bizim parmak hisâbiyle bir şey yazmağa sevket! Bak ne güzel, ne parlak oluyor. Ben tecrübe ettim; niyetim, o yolda bir eser de meydana koymaktır.»[92]

Hâmid, Kemal'in tavsiyesini Nesteren'de uyguladı. Fakat Kemal'e göre başarılı olamadı. «Nesteren'in bir çok yerinde o kadar güzel parçalar var ki insan okurken mest oluyor.» diyen Kemal, Makber mübdiine hece ile başarıya ulaşamama bakımından «tecrüben ayniyle benim tecrübem gibi zuhur etti.»[93] sözlerini yazmaktan kendini alamaz. Ziya Paşa'nın Tartuffe'deki uygulamasını da hatırlatan vatan şairi bu hususta ki fikirlerini şöyle özetliyor:

«Hasılı, ihtimal ki sonra i'tikadım değişe, şimdiki zannıma göre, bu Parmak Hisabi'yle de, Türkçe'de istediğim gibi bir tiyatro vücûd bulabileceğine i'tikadım —hem nefsimde, hem senin ikdâmında hâsıl ettiğim tecrübe ile— bütün bütün münselib oldu. Bugünkü fikrime göre, bizi, Türkçe'de istediğimiz gibi şiir söylemekten men eden vezin değil, kafiyedir; çünkü lisanın isti'dâdı, efâ'îl ü tefâ'îl tarzında şiire ne kadar mugayır ise, redifsiz kafiye bulmağa, ândan kırk kat ziyâde mugayır. Mahbûs bulunduğum sırada, kâfiyeyi terk ile vezni ihtiyâr yolunda bir çığır açmak istedim. Bahr-ı tavîl ile uğraşmaya başladım. Âna da mefâ'îlün fe'lâtün mefâ'îlün feilât yolunu müsaid gibi gördüm. Anasından gözü perdeli doğmuş bir a'mânın dünyayı gördüğü zaman hâsıl edebileceği meserret kadar memnûniyyetlere, iftihârlara gark oldum. İki-üç sahife yazı yazar yazmaz gördüğüm âlemin rü'yâ kabilinden olduğu tebeyyün etmeğe başladı. P a r l a k o l u y o r, f a k a t h a k î k a t v e t a b î' a t a m ü ş â b ı h o l a m ı y o r.»[94]

Kemal Bey, kısaca, «evzân-ı Arab'da kafiyeli kafiyesiz her yola» girdiğini, Türk vezninde de aynı yolu izlediğini söylüyor. Fakat «tiyatroya müsait olacak şiiri» bir türlü zihninde tasarlıyamıyor.[95] Böyle demesine

(91) a.e., C: II, s. 358.
(92) a.e., C: I, s. 433-434.
(93) a.e., C: II, s. 375-376.
(94) a.e., C: II, s. 378.
(95) a.e., C: II, s. 378-379.

rağmen Namık Kemal, Hâmid'den önce Ekrem'e yazdığı bir mektupta Hâmid'e söylediklerine benzer fikirler ileri sürüyor ve şu sonuca ulaşıyor: «Ben kararımı verdim. Tiyatro bizde hiçbir nev' vezin ile yazılamıyacak, zâten mevzûn yazılmağa luzûm da yok.»[96]

Kemal, Nestere'nın «Şive-i ifâde»sini bozan şeklî husûsiyetleri yanında «mevzû»unu da beğenmez:

«Corneille'in Cid'i, Avrupa ahlâkına mahsûstur; çünkü Efgan'da ve hattâ Memâlik-i İslâmiyye'nin bir yerinde, bir pâdişâh, bir şehzâdeye tokat urmaz; ursa da, bir tokattan bir fâci'a teşkîl edecek bir mevzû hâsıl olamaz. Bir kız, kocasını şehzâde de olsa, beriki sultan da bulunsa öyle zifaf gecesi öldürmez. Nesteren'in her nev' entriki Avrupa'ya mahsûs tahayyülâtdandır. Bu mevzûun eşhâsı, velev adaptasyon tarzında yazılsın, yine Firenk olmalı idi!»[97]

Hâmid ve Ekrem'den aldığı mektupları okudukça «Fransızca birer risâle-i edeb okumuş kadar telezzüz ederim.»[98] diyen Gülnihâl yazarı, Hâmid'in fikrini almak için, ona gönderdiği «Ey benim şeb-i mehtâbda câmepûş-ı halâvet olan çemen-zâr gibi dilber, envâr-ı seherle tetevvüç eden dağ tepeleri kadar dilrübâ sevdiğim- Güler yüzün subh-ı kâzıp gibi nâçespân-ı i'timat imiş...» ibaresini «alafranga» bulur. Der ki: «Ben şarklıyım; bu teşbihte bir mülâyemet, bir münâsebet göremiyorum.»[99]

Rıf'at Bey'e yazmış olduğu bir mektupta «revişi biraz alafrangadır.»[100] dediği «Sıdk ile terk edelim her emeli her hevesi» mısraı ile başlayan «Murabba»ını Kemal Bey, Abdülhak Hâmid'e «Vatanperverâne söz söylemek» isteyenlerin nazire yazabilecekleri bir şiir olarak takdîm eder.[101]

Sâkî, yetişir uyan aman gel,
Elvermedi mi figân aman gel,
Ah ile tükendi cân aman gel,
Feryâdıma gel inan aman gel,
Öldürdü beni zaman aman gel,
Bir bâde getir aman aman gel,[102]

Kemal Bey, Ekrem'in:

(96) a.e., C: II, s. 296.
(97) a.e., C: II, s. 375.
(98) a.e., C: II, s. 419.
(99) a.e., C: I, s. 430-431.
(100) a.e., C: II, s. 166.
(101) a.e., C: II, s. 381.
(102) a.e., C: II, s. 381.

Gönlüm ki aşk-ı yâr ile cûş u huruş eder
Sahba değil, o şevkle zehir olsa nûş eder

beytinde letafet olmadığını söyler.[103] Fakat:

Sonbaharın zevki hoştur,
Tut elinden yarı koştur.
Âlemi düşünme boştur,
Tut elinden yarı koştur

şarkısındaki hayali «bütün bütün yeni, hattâ mevzûu ezvâk-ı muhabbet içinde bile yeni addolunacak kadar yeni» bulur.[104]

Kemal Bey, Recaîzâde'nin «Bahar» isimli şiiri hakkında düşüncelerini söylerken «Lafz me'âle daimâ tevâfuk etmesi iktiza eder» der. Ayrıca kelime seçimine, vezne, kafiyeye, fesahat kaidelerine itina göstermesini ister. Seçilecek tarzı şöyle açıklar: «İ'tikadımca iki rahmetin biridir. Ya eski tarzı ihtiyar edip meyyitlere karışmalı, yâhut y e n i b i r y o l a ç m a l ı, i s t i k b â l e h i z m e t e t m e l i Açılan yolun yeni olduğu ma'lûm; fakat içinde insan arasına karışmış cadılar da görünüyor.»[105] Kemal, kendi anlayışı doğrultusunda, Ekrem'in ve Hamid'in eserleri içine sinmiş bu cadıları ayıklamaya çalışır. Acemâne edâya tahammül gösteremez. Edebe mugayır söyleyişleri benimsemez. «Ta'rîf-ı medeniyyet» için tutulan Paul de Kock yolunu uygun bulmaz. Ekrem'e «Dünyanın her hâlinde ve husûsiyle vatanın bir devr-i melâlinde sözden öyle şeyler umulmaz» dedikten sonra tavrını şöyle sergiliyor: «Bahar'ı kaç lahn yapacaksan, neticesinde, maksadın vatan olduğunu ta'rîf eder yollu birşey yaz! Yoksa nazarımda, o eserin Harâbât gibi ve belki andan ziyâde âsâr-ı muzirreden ma'dût olur. Bu noktada kardeşliği değil, evlâdımı da fedâ ederim.»[106]

Namık Kemal, Hâmid'in Tarık'taki:

Her yer karanlık, pür-nûr o mevkı
Mağrib mi, yoksa makber mi yâ Rab

beytiyle başlayan şiiri hakkındaki görüşlerini bir mektupla Hamid'e bildirir. O, bu mektubta «şiirin güzel, husûsiyle hayal fevka'l-âde güzel; ma' amafih muâhazaya lâyık yerleri var.[107] diyor. «Muahaza»larını belirtirken de kelime seçimlerindeki isabetsizliğe, mânâ çıkmayan mısralara, beğenmediği hayâllere mülâyim görmediği tesbihlere, fesahat noksanlıklarına,

(103) a.e., C: II, s. 297.
(104) a.e., C: II, s. 297.
(105) a.e., C: II, s. 414.
(106) a.e., C: II, s. 415.
(107) a.e., C: II, s. 455.

şairâne bulmadığı taraflara, vezne, kafiyeye, «edebiyatımızın lisânına muvafık» görmediği cihetlerine işaret ediyor.

Gök mü yarılmış yâ Rab nedir bu
Ezhar pür-nûr, envâr hoş-bû

beyti için de: «Var ol Hâmid! Bu kadar vahşî, bu kadar fevka'l-âde tasavvurları, semâvât-ı ilhâmın tabakâtını yaran da mı meydana çıkarırsın? Bu, sehl-i mümteni de değil; çünkü mümteni fakat sehl addolunmasına imkân yok.»([108]) diyor.

Kemal Bey, Nümûne-i Edebiyat müretibi Ebuzziya Tevfik'e yazmış olduğu iki mektubunda([109]) teşkil edilmesi düşünülen antolojiye alınması gereken şairler ve eserleri hakkında geniş bir plân verir. Kemal, ikinci mektubunu şu cümlelerle bitirir: «Benim şiir kısmını o derece uzatmaklığımı arzuma bir sebep de, edebiyatımızın tarihine nümûnenin gerçekten bir nümûne olmasıdır. Vakı'a nesri de berâberce müzâkere ile tertib ettik; fakat ben senin bulduğun sözlerden ziyâde birşey hatırlayamamıştım. Bizde nesrin silsile-i tarihe bağlanacak bir hâli yoktur; fakat nazmın vardır. Şimdi şiiri de inşa gibi darmadağınık intihâb etmek ve yahud tarih-i edebe tevfik eylemek, yed-i ihtiyârındadır.»([110])

«Şiirimiz, nesrimize faiktir» kanaatinde olan Kemal Bey, şiir antolojisini tertib ederken «yalnız bazı mânâların güzelliğine bakıp da lâfızca olan hataları dikkatten iskat»([111]) etmenin doğru olmadığını söyler.

Namık Kemal, «Mukaddimeye manzum yakışır, fakat mülâhazalar çirkin düşer. Güzel olmak için on sene emek sarf etmeli» diyerek Ebuzziya'yı uyarıyor.([112])

Türk şiirini Sultan Veled'le başlatan Kemal Bey, şiir tarihimizi padişahların devirleri ile adlandırıyor. (Fatih'e kadar, Fatih Devri, Sultan Selim Devri, Sultan Süleyman Devri, Sultan Ahmed-i Evvel Devri, Selim-i Sâlis Devri, Sultan Mahmud Devri). Her devirde şöhret yapmış şairleri sayarak onların eserlerinden antolojiye parçalar alınmasını istiyor.

«Fatih asrı da şiir için bizlerce terakkı-i edebiyat gösterir bir zaman değildi, çünkü şiirimiz fenâ idi»([113]) diyerek Fatih devrini değerlendiren

(108) a.e., C: II, s. 458.
(109) a.e., C: II, s. 434-442, 460-464.
(110) a.e., C: II, s. 464.
(111) a.e., C: II, s. 460, 464.
(112) a.e., C: II, s. 460.
(113) a.e., C: II, s. 436.

şairimiz, «Bilmem ne hikmettir ki, hilâfeti İstanbul'a kadar getirmeğe muktedir olan Sultan Selim, edebiyatı kendi milletinin lisânına nakletmek istemedi» sözleriyle Yavuz Selim'in Türkçe'ye gereken ehemmiyeti vermediğine işaret ediyor. Ona göre Osmanlıların Kanunî devrine kadar «şiirce gösterdiği kuvvet zeki bir çocuğun vakt-ı bulugundan evvel peltek peltek veya bir takımı muntazam ve bir takımı gayr-ı muntazam söylediği lâkırdılara benzer»([114]).

«Şi'ren devr-i edebimiz Sultan Süleyman zamanında başlıyor.»([115]) Şarkta Fuzûlî, garbda Bakî bu devrin en meşhur şairleridir.

«Lisanımızın en büyük şairi Nedim'dir.»([116]) diyen Namık Kemal, Nedim hakkındaki bölümü kendisi hazırlamak ister. Çünkü ona göre Nedim, aynı zamanda «Şiirde en büyük sâhib-i kudret»tir.([117])

Kemal, edebî eserlerin ahlâka mugayır olmaması gerektiğine inandığı için ortaoyununun durumunu beğenmez. Ona göre bunlar ancak «halkın fesâd-ı ahlâkta hâiz olduğu dereceye nümûne olabilir»ler([118]). Kemal Bey, medenî ülkelerdeki oyunlarla karşılaştırarak ortaoyunu hakkındaki düşüncesini şöyle tamamlar: «Vâkı'a tuhaflığı inkâr olunamaz; fakat ne derece mugayir-i edep olduğu da meydandadır. Ekser memâlik-i mütemeddinede tuhaf oyunlar oynatılır hattâ mebâhisini en mu'teber şairler tertip eder; fakat anların içinde, kibar meclislerinde söylenilmiyecek kadar kabih ve kabahatı sarih bir kelime yoktur. Ekserisinin temâşâsı intibah ve tehzib-i ahlâka hizmet eder; halbuki mekânet-i mizâcın ehemmiyetini lâyıkıyle takdir eden bazı hükemâ, anı tecviz etmemişlerdir. Bizim oyunların ise ta' birâtı o derece şenîdir ki kenar mahallesinde değil, belki tulumbacı kahvesinde bile tefevvüh olunamaz.»([119])

Avrupa'dan babasına yazmış olduğu bir mektupta «Hele burada bir tiyatro var, hakîkat görülecek bir şey!.. Âdeta hem ahlâk, hem de lisan için en büyük mekteptir. Bir takım oyunlar oynanıyor ki taştan yürekleri ağlatır. Hemen ekser geceler oradayım.»([120]) demektedir. Kemal Londra'dayken Paris'te bulunan İskender Beyzâde Reşat Bey'e gönderdiği mektupta tiyatrolardan bahsediyor: «Buraya gel de gözlerin tiyatro görsün. Alim'allah Victor Hugo'nun Les Miserables romanından çıkma bir dram oynuyorlar; dünyâda böyle parlak şey olmaz.»([120])

---

(114) a.e., C: II, s. 436, 437.
(115) a.e., C: II, s. 437.
(116) a.e., C: II, s. 440.
(117) a.e., C: II, s. 463.
(118) a.e., C: I, s. 76.
(119) a.e., C: I, s. 119.
(120) a.e., C: I, s. 159.

Kemal'e Magosa'da bulunduğu sırada Manastırlı Rıf'at Bey, kendisinin Ya Gazi Ya Şehid, Görenek ve Hasan Bedreddin'in İskat-ı Cenin isimli tiyatro eserlerini gönderir. Kemal, «Yaşasın Yeni Osmanlılar» cümlesiyle başlayan cevabî mektubunda memnuniyetini izhar eder. Arkadaşlarıyla beraber bunları okuduklarını söyler. Görenek'e güldüklerini «Ya Gazi Ya Şehid'e» ağlamadık göz, çarpınmadık yürek, kızarmadık çehre, titremedik vücûd kalmadı»ğını belirtir. Sözlerine şöyle devam eder: «İskat-ı Cenîn'i okuduk. Yalnız nûmûne gösterdiği hânedanın değil, umum milletin o şeni' adan dolayı uğradığı tedennî belâsına ağlaştık; faillerine la'netler ettik.»[121]

Kemal'in anlayışına göre «Orta-oyunu saçmaları» insanı böyle etkileyemez.[122]

Babasının «Tiyatro ile eğleniliyor» diye kendisine yazması üzerine Kemal, şunları söylüyor: «Ben tiyatro yazmakta oldukça mâhirim amma, eğlenilen tiyatro nasıl şeylerdir bilmeyince yazamam. Komedya mı bekleniyor, anın da hangi nev'î makbul oluyor? Tahkik olunur da haber verilirse, bir çaresine bakılır.»[123]

Bir mektubunda «Hugo dünyâya gelmese idi, ben belki yazı yazmağa muktedir olamazdım.»[124] diyen Kemal, bir başka mektubunda Batı Edebiyatı'nı güneşe benzetiyor ve «Güneş doğduktan sonra ziyasını her tarafa dağıtmak için menşûra mı lüzum görür?» diye soruyor[125]. Vâveylâ şairi Samipaşazâde Sezaî'ye gönderdiği mektupta sözü Moliére'e getirerek diyor ki:

«Moliére'le Hugo mukayesesinde bütün bütün haksızsın! Tiyatro âlemine Moliére'in âsârı kadar ahlâka te'sîr etmiş hiçbir şâ'irin te'lîfâtı gelmemiştir. Fransa İnkılâb-ı azîmini tehiyye edenlerin birincisi Moliére'dir. Asârının te'sîrâtını Voltaire'e, Rousseau'ya da mukaddem tutarlar. Moliére'in yazdığı şeyler surette komedi görünür; fakat hakîkat-ı hâlde en amîk, en dakîk bir âdât ve ahlâk muâhazesidir. Komedi vâkı'a trajediye tercih olunmaz; fakat Moliére'in Tartuffe'u, Les Femmes Savantes'ı gibi olursa trajedi değil, kütüb-i hikemiyeye bile tercih olunur. Moliére'in eserleri birer mutâle'a-ı hikemîyedir ki, gülünç olmak korkusu ile insana agraz ve âdet seyyiesini terkettirir. Paul de Kock ile Moliére'in hiç münâsebeti yok. Komedi başkadır, edepsizlik başka.»[126]

(121) a.e., C: I, s. 317.
(122) a.e., C: II, s. 90.
(123) a.e., C: IV, s. 369.
(124) a.e, C: II, s. 423.
(125) a.e., C: II, s. 450.
(126) a.e., C: II, s. 467-468.

Namık Kemal, Hâmid'in Corneille'e müptelâ oluşunun sebebini sorar. «Shakespeare'e niçin merakın yok?» der ve devam eder «Anın bir muntazamca oyununu terceme veya adaptation sûretiyle lisânımıza nakletmiş olsaydın, sanırım ki edebiyatımıza bir büyük hizmet etmiş olurdun.»[127] Kemal, Corneille'in «ulviyyet-i efkârına» meftundur. «Hürrriyet ve hamiyyet nâmına yazdığı şeylerin en güzeli» Cinna'dır kanaatinde olan şairimiz ikinci olarak Polyeucte'u görür.

Namık Kemal, Rıf'at Bey'e göndermiş olduğu bir mektupta dramı şöyle anlatıyor: «Dram Rumca'dan me'hûz bir kelimedir ki, vaz'an hareket mânâsındadır. Istılâh-ı edepte, harekete mülâbis olan âsâra denilir. İster fâci' ister mudhik, ister ne mudhik ne fâci' olsun, bu sebepledir ki, Fransızca tiyatro yazanlara acteur dramatique derler.»[128]

Kemal Bey, tiyatro eserlerinin romanlardan daha faideli olduğuna inanır. Bu hususta bir mektubunda şunları yazıyor:

«Güzel oyun okumak, oynandığını görmek kadar lezzet vermese bile, yine roman mutalaasına müreccahtır; çünkü oyunda hayat daha şiddetli tasvir olunuyor. Mevzu'a mü'temmim surette gelen ta'rifat ne avâriz ise hikâyelerde olduğu kadar mufassal ve müşevveş olmadığından, insanın teessürâtı bir takım lezzetşiken fasılalara uğramıyor.»[129]

Avrupa edebiyatlarının üstünlüğüne inanan Kemal, dostlarına zaman zaman okunması gereken eserleri tavsiye eder. Ekrem'e: «Bildiğime göre senin seveceğin romanciére'ler şunlardır: Walter Scott, Hugo, Dumas Pére, George Sand, Balzac, Eugéne Sue., Ponson du Terrail, Lord Lytton Bulwer»[130] der. Hâmid'e de Dumas'ları anlatır. Dumas Pére için şunları söyler: «Zamanında en ziyâde meşhûr olmuş ve hattâ muâsırlarının cümlesine tercih olunmuştur. Mazhar-ı kabûl olmasına sebep de yazdığı şeylerin hem tatlı, hem parlak olmasıyla berâber, milletinin çocuklarına varıncaya kadar hem mânasını, hem zevkini anlayacak bir yolda bulunmasıdır» Dumas Fils için de şu değerlendirmeyi yapıyor: «Ekser âsârını Fransa'ya müteallik bir muâhaze fikri ile yazar. Binaenaleyh neşriyatının lezzetini bulmak bayağı Paris'te bulunmağa ve Fransızların her türlü muâmelât-ı siyâset ve ma'rifetine karışmağa tevakkuf eder.»[131]

Kemal Bey, sözlerini şöyle tamamlar: «Avrupa'nın edebiyat-ı sahihasına merak olununca İngiltere ve Almanya ve İspanya şairlerinin ve Fran-

(127) a.e., C: II, s. 453.
(128) ae., C: II, s. 484-485.
(129) a.e., C: I, s. 220.
(130) a.e., C: II, s. 361-362.
(131) a.e., C: I, s. 167.

sızlar'dan Hugo ve Musset gibi romantik yolunu iltizâm edenlerin âsâriyle Corneille'in uluvv-i efkârda, Moliére'in muâhazât-ı ahlâk ve âdâtta meziyyetleri müsellemâttandır. Bu mütâleat, edebiyatın fikr-i şâirâne cihetine müteallikdir. İnşâda Fransızlar'ın ve husûsiyle onsekizinci asır üdebâsının rüçhânını inkâr kâbil olamaz.»[131]

Namık Kemal, Telemak tercümesinin üslûbunu beğenmez.[132] O, Âkif Paşa için «...kalemimize Türkçe yazmağı öğretenlerin en büyüklerinden ve binâenaleyh bugünkü erbâb-ı kalemin evliyâ-yı ni'amından»dır, der. Sözlerine şöyle devam eder: Âkif Paşa'nın Tabsıra'sı benim zannıma göre edebiyât-ı cedîdenin me'haz-ı ictihâdı olan âsârdandır; fakat Âkif Paşa o yolda mûcidik şerefini hâiz değildir; çünki Tabsıra'dan evvel de bu tarz ve ifâdeye me'haz olabilecek kadar tatlı şeyler yazmış büyük Râşidler, İsmet Beyler, Hâlet Efendiler, daha bir hayli zatlar vardır. Nihayet Tabsıra'yı, Sultan Selim-i Sâlis asrının mebâdîsiyle başlayan ve Sultan Mahmûd-i Sânî asrının evâhiri ile hitâm bulan lisân-ı resmînin mertebe-i kemâli ve devletin zuhûrundan Şinasi debiyatı zamânına gelinceye kadar kullanılan her nev'i tarz-i edebin de en parlak bir misâli addederim.»[133]

Kemal, «Münşilikten ziyâde şâirlik isti'dâdını hâiz» olduğuna inandığı Şinasî'nin hizmetinden söz ederken «edebiyatın Garb'ten alınmak lâzım geleceğini gösterdi.» der.[134]

«Şinasî Tercemân-ı Ahvâl'i neşreder»ken, Kemal, «kâfiyeli bir tezkire yazabilmeği» bahtiyarlık sayardı.[135] Kemal Bey, Hâmid'e yazmış olduğu bir mektupta sözü müceddidliğe getirerek diyor ki:

«Edebiyat için pek çok zevât ile uğraşmış idim; halbuki şimdi o muteriflerden bazıları yine beni edebiyat müceddidlerinden addedip duruyorlar. Müceddidlik hakkı ise ya Şinâsî'nin yahut senindir. Ben arada bir hatt-ı ittisâlim»[136]

«Mazîye hürmet nâmına müstakbeli tahkir edenlerden»[137] olmayan Namık Kemal, «edeb ebedîdir» kanaatinde olduğundan «istikbâl-i edebden kalben emin»dir.[138] O, ihtiyarlarla gençlerin biribirlerini anlamalarını is-

(132) a.e., C: I, s. 428.
(133) a.e., C: III, s. 250-251.
(134) a.e., C: II, s. 450-451.
(135) a.e., C: II, s. 295.
(136) a.e., C: III, s. 204.
(137) a.e., C: III, s. 359.
(138) a.e., C: III, s. 205.

ter. «İtikadımca, ihtiyarlara tâbî olmayan gençler veled-i âk ise, gençlere tâbi olmayan ihtiyarlar da müteassip addolunur...» der.[139]

«Terakkiyât-ı âlemin kâffesi edep kuvveti ile olduğu»na inanan Kemal Bey «Bir çocuk, hasâis-i insâniyyete en evvel nutk ile başladığı gibi, bir millet de vezâif-i milletine, her şeyden mukaddem nâtıka-ı cem'iyyet olan lisân-ı edep ile ibtidâ eder.» kanaatinde olduğu için bu sahada hizmet edenleri rahmetle anar :

«İnsan, gözüne yeni karalanmış bir kağıd göründükçe, Şinâsî'ye nasıl rahmet okumaz, ki üdebamızı altı yüz seneden beri enin u ıztırâb içinde tutan ve adına usûl-i kalem, yahûd kâide-i rabıt denilen zencir-i esâreti, âhen-destâne bir darbe-i himmet ile paraladı.»[140]

Namık Kemal, bir mektubunda «benim dünyada dinimden, vatanımdan sonra en ziyâde sevdiğim siyasiyyat ve ânın ikincisi de edebiyattır«[141] diyor. Dininden, vatanından sonra sevdiği bu iki sahadaki çalışmalarında kendisiyle beraber bulunan Ziya Paşa'nın değerini, kalem gücünü inkâr etmemekle beraber, Harâbât'ın neşri sebebiyle, Kemâl, Paşa'yı tenkid bombardımanına tutar. Kemal'e göre Ziya Paşa'nın «Harâbât'ı cem' etmekten maksadı edebiyatımıza hizmet değil, kasidelerini neşr ile Saray'a i'lân-ı hulûs ve ubûdiyyet eylemektir.»[142] Kemal Bey, Harâbât'ın neşrine karşı çıkış sebebini de şöyle anlatıyor :

«Harâbât, mülkümüzde, bir dârü'l-fünûn-ı edep teşkîline çalışan Yeni Osmanlılar'ın mebnâ-yı teşebbüsâtına karşı âdetâ bir meyhâne yapmak hükmünde olduğundan milleten, edeben, aklen, ahlâken, insâniyyeten öyle bir takım türrehâtı câmi bir müntehabât tertibini mecma'-ı kemâlât olan câmi'-i Harâbât'a lâyık görmediğim için mülâhazamı yazmak istedim.»[143] Kemal Bey'in Harâbât'ın neşrine tepki göstermesinin sebeplerinden birisini de şu satırlardan öğreniyoruz : «Müessis-i Hürriyet oldukları hâlde, millete hakikat yerine hayâlât ile uğraşmağı tavsiye ettiler de, ânın için Shakespeare'in, Moliére'in fantomları gibi bulunduğu mezâr-ı fenâdan çıkarak, hayâlât kisvesinde bir arkadaşına işittirmeğe mecbûr ola.»[144]

Namık Kemal, Ahmed Midhat Efendi'yi pek sevmez. Mektuplarında yer yer onu küçültücü cümleler bulunur. Kendisine yazdığı mektuplarda sözü hakarete vardırır. Ne şârlatanlığını bırakır ne edepsizliğini Kemal'in

(139) a.e., C: II, s. 348.
(140) a.e., C: I, s. 317.
(141) a.e., C: II, s. 337.
(142) a.e., C: I, s. 346.
(143) a.e., C: I, s. 327.
(144) a.e., C: I, s. 330.

bu tavrı, Mithat Efendi'yi edebî açıdan tenkid ederken de değişmez. «Ben Eyvah» falan gibi galat-ı tabi'at mevlidâtına zâten tiyatro demiyorum ki...»[145] diye yakınır. Paris'i görmeden «Paris'te Bir Türk»ü yazmak «Şarlatanlık değil midir?»[147] diye soran Kemal Bey'e göre Midhat'ın kalemi «hâme-i nuhûset-beyân»dır.[148]. Kemal Bey, Midhat'ın yeryüzünde Bir Melek isimli eserini çok ağır bir şekilde eleştiriyor. Kahramanına söylettiği şiirlerde vezin, kafiye noksanlığı yanında manâ da bulamıyor. Tasvirleri çok âmiyane buluyor. Ahlâkî yönden de şu hükmü veriyor. «Etibba Midhat Efendi'nin re'yine mutabakat hâlinde bulunursa cem'iyyet-i beşeriyye yâ yaşamaz, yâ nâmûssuz yaşar.»[149]

Ahmed Midhat'ı kasdederek «Benden, Hasan Mellah gibi bir eser istemiş» diyen Kemal, sözüne şöyle devam ediyor: «Bu neye benzer bilir misin? Bir kâtibe bir lağımcının, yalnız kalem kullanmak faide etmez; ben o kadar marifetliyim ki, boğazıma kadar necasete dalarım; sen de gel, yaptığımı yapabilirsen, o vakit dirâyetini tasdik ederim demesine, ayniyle benzer. Ben nasıl Hasan Mellah yazabilirim? Cünûn getirsem, o kadar saçma söyliyebileceğime emin değilim.»[150]

Ahmed Midhat'ı böyle kıyasıya, yer yer küfre varan sözlerle eleştiren, sıra siyasî anlayışa gelince daha da sertleşen, hırçınlaşan Kemal Bey, Ahmed Midhat'a göndermiş olduğu 22.10.1882 tarihli mektubunda daha yumuşak davranıyor. Hem Kemal'i hem de Midhat Efendi'yi değerlendirebilmek amacıyla bu kısa mektubu aynen alıyorum:

«Midhat,

Birbirimize dargınız; fakat bu dargınlık birbirimizin hâlini takdîr etmemek, biribirimize hîn-i hâcette mürâcaat edememek derecesine gitmesine senelerce biribirimizi adımızla çağırdığımız veya Türkçe'si senli-benli görüştüğümüz mâni'dir.

Edebiyat-ı Garbîye ile, taassub hakkında olan bendini, sûret-i mahsûsada tebrik ederim. Sen, benden böyle bir mektup almağı me'mûl etmezdin ya? Hayır, işte ben de senden o kadar ciddî, o kadar cesûrâne bir bend neşredebileceğini ümid etmezdim. Niçin me'mûl etmezdin diye sorma; yâhud sorarsan, fikrine mürâcaat et, vicdânına danış; suâlimin cevâbını da sen ver!

(145) a.e., C: II, s. 466.
(146) a.e., C: II, s. 392.
(147) a.e., C: II, s. 267.
(148) a.e., C: III, s. 8.
(149) a.e., C: IV, s. 660. (658-661).
(150) a.e., C: II, s. 320.

Dinle, daha söyliyeceğim var. Ben rüşvet-i kelâmiyyeyi sever takımdan değilim. Burasını pek a'lâ bilirsin; hattâ mevcûdiyyetini bildiğin kadar bilirsin. O cihetle, mukaddimeyi aşağıda isteyeceğim himmet için bir mukaddime kıyâs etme!

Sana bir makalecik gönderiyorum. Vakit'e resmen yazdırabilirdim, fakat ikrâh ile birşey yazıldığını istemem. Nâmus nâmına, Tercemân'ın ilk nüshasında neşrolunmasını isterim.

Edebiyat bahsine ben de karışacağım. Allah cezânızı versin! Sen şöylesin, sen böylesin diye, beni edebiyatca şâhid-i vâhid derecesine i'lâ ettiniz. Çâresiz, hüküm yolunda birşey yazacağım. Hepinizi te'dîb edeceğim; fakat edebiyat-ı cedîde tarafdârlarını, hafif bir dokumakla okşayacağım. Edebiyat-ı atika tarafdarlarına da, kalem yerine bir süpürge sapı sallayacağım. Yazacağım şey, Tercemân'a gelecek ya, beğenirsen basarsın.»([151])

Kemal, edebiyat-ı cedîde taraftarı, gayretkeşi olan Recaîzâde Ekrem'i çok sever. Onun eserleri hakkında fikirlerini söylerken çok dikkatli davranır, âdeta, tenkid için kullandığı kelimeleri seçer. Bir mektubunda şöyle der:

«Mes Prisons'u aldım; sâir eserlerinden aşağı buldum. Efkâr-ı ahrârânesi senin mertebende bulunanlar için, doğru söz dokunaklı da olsa yine elbette müdâhaneden ziyâde makbule geçer; anın için muâhazaya ibtidar ediyorum. Ta'rizâtımın ekseri sana değil, mü'ellifine aittir.»([152])

Kemal Bey, Mes Prisons tercümesindeki itirazlarını da şöyle sıralıyor: «...kafiye-perverlik ziyâde. Bazı nâ-ma'rûf ıstılahlar var. Tetâbû'-ı izâfât dahi bazı yerlerde hadd-i cevâzı geçmiş. Bâ-husûs ki, kitâbın ibtidâsında olan mebhasler ile sonunda olan mebhaslar, bir lisân-ı edebde değil... Evvelkileri biraz fasıh edivermek, senin için güç birşey değil idi.»([153])

Ekrem'i tercüme değil de telif eser yazmaya teşvik eden Kemal Bey, «Mes Prisons tercemesi ve husûsiyle o tercemenin mukaddimeleri, hem mütercimînin hem de edebiyatımızın pek çocukluk zamanına tesâdüf etmiştir. Binaenaleyh ânınla hiçbir şeyde istişhâd edemeyiz.»([154]) diyerek onu kırmadan yönlendirmeye çalışıyor.

Kemal Bey, Ekrem'in Atala'sını da bir mektupla eleştirir. Küçük bir kusur dışında «Atala'nın tasavvur ve tertîbi âlâdır.» der. Bazı teşbihlere,

(151) a.e., C: III, s. 169.
(152) a.e., C: I, s. 345.
(153) a.e., C: I, s. 345.
(154) a.e., C: I, s. 430.
(155) a.e., C: I, s. 285-287.

tercüme hatalarına, fesahat açısından incelenince göze çarpacak dikkatsizliklere işaret eder.[155]

Kemal Bey, Hâmid'in çalışmalarını her zaman desteklemiştir. Onu elinden geldiğince teşvik etmiş. Bazan onun tarzında eserler vermiştir. Kendisini «hatt-ı ittısal» sayarak edebiyatımızda müceddidliği Şinasî veya Hâmid'e vermiştir. Bir mektubunda Hâmid'e «nereden yeni şiir yolu açtın da, beni bu kadar tekellüflere düşürdün»[156] diyen Kemal, başka bir mektubunda, kendisiyle mukayese ederek, Hâmid'in değerini şöyle ortaya koyuyor :

«O ne demek? Benim kadar ilmin olsa imiş, murûr-ı zaman ile belki Lana yetişebilir imişsin! Müdâhinler ağzından çıksa, söz güzel; fakat sana yakışmaz. Benim o azametli ilim nereden sâbit oluyor; sana o tevâzu'lu cehil neden iktizâ ediyor Bana yetişmek için mürûr-ı zaman ihtiyâcını hangi mes'eleden dolayı beyân ediyorsun? Daha yetişib de ne yapacaksın? Omuzuma mı sıçrayacaksın; yoksa şimdiden kırk yaşında olmağı mı merak ettin- Sen kalbinden tamamiyle eminsin ki Türkçe'de yazı yazmak bizim yazdığımız tarzlara münhasır ise, benim kadar, hattâ bazı yerlerde benden iyi, fakat birtakım yerlerde de benden fenâ yazı yazıyorsun; işte o kadardır ol hikâyet/Bâkîsi güzâf-ı bî-nihâyet... Ben mertebe-i cehlimi bilirim, diyorsun. İşte sana bir ibare söyleyim ki senin ibârenden güzeldir: Ben hem kendi mertebe-i cehlimi, hem senin derece-i irfânını bilirim. Senin benimle muhüveren vâsıta-ı istifâde değildir; âdetâ bizim fukara hocalarımızın medreselerde i'tiyât ettikleri müzâkeredir. Benim maksadım ise kendi ilmimi tasdik ettirmek değil, arkadaşlığımı tasdik ettirmektir. Mektuplarımızın hepsini bir yere toplarsan, bu fikirde bulunduğuma delâlet eder.»[157]

Kemal, Hâmid'in Mâcerâ'yı Aşk ve İçli Kız isimli eserlerini okumuş, beğenmiş onun hakkında Ekrem'den bilgi istemiştir.[158] Onun eserlerinin kaynağının Batı olduğunu anladı. Aşırılıklarını yer yer düzeltmeye çalışmıştır. Onu tenkid edenlere mektuplarında cevap yetiştirir: Duhter-i Hindu'yu eleştiren Rıf'at Bey'e «Duhter-i Hindû'dan «bana terceme et de anlat» mes'elesi, göze çarpacak şeylerdendir; vâkı'a pek çok tiyatrolarda emsâli görülmüştür; hattâ büyük üstâdların da vardır. Ma'amafih hilâf-i tabi'at olduğunda şüphe yoktur. Vaktiyle Hâmid'e ihtâr etmiş idim. Duhter-i Hindû, oynanmak için yazılmamış, okunmak için yazılmış. Esasen tiyatro değil —Avrupa'daki pek büyük şairlerin bir çok âsârı gibi— tiyatro şeklinde yazılmış bir hikâyedir.»[159]

(156) a.e., C: II, s. 422.
(157) a.e., C: II, s. 449-450.
(158) a.e., C: I, 378-379.
(159) a.e., C: II, s. 190.

Vatan şairi Duhter-i Hindû'yu Ebuzziya Tevfik'e karşı da savunuyor. Diyor ki :

«Hamid»e ettiğin ta'riz hakîkaten münâsebetsiz bir gevezelik idi. Benim i'tikadımca Duhter-i Hindû velev latîfe sûretiyle olsun, hedef-i istihzâ olacak eserlerden değildir. Kör gözlerin etrâfına baktığı sırada, Hasan Mellah'ı, Hüseyin Fellah'ı neye görmüyor da, Duhter-i Hindû'yu görüyor..... Duhter-i Hindû'ya taarruzda haksızlığın, benim âna müdâfa'ada daima hak kazanacağım ve husûsiyle edebiyat hürmetine bu bâbda, senin boğazına bile sarılsam, yine her âkıl nazarında haklı çıkacağım mesâilinden ibarettir.»([160])

NETİCE

Namık Kemal, Arap harflerinin değiştirilmesine, Lâtin harflerinin kabulüne taraftar görünmüyor. Ancak Türkçe'nin özelliklerine uygun olarak Arap harflerinde ıslahı savunuyor. Eski edebiyatın hayal dünyasına, Acem edebiyatı etkisine karşı çıkıyor. Batıdan yararlanmak gerektiğine inanıyor. Lâkin şarklı olduğunu da unutmuyor.

Eski edebiyat taraftarlarını, bazan haksız olarak, hırpalıyor. Yeni Edebiyat sahasında eser verenleri teşvik ediyor. Onların kusurlarını yumuşak bir tarzda tashîh etmeye çalışıyor. Kısaca diyebiliriz ki Kemal Bey, edebî tenkidlerinde tarafsız davranamıyor. «Edebiyat-ı sahiha» dışında saydığı eserleri yok etmeye çalışıyor. O, edebiyatın tabiat ve hakikate uygun olmasını, ahlâk ve fazilete hizmet etmesini istiyor.

(160) a.e., C: II, s. 324-325.

1869 yılında çıkan yangından önce yapıldığını tahmin ettiğimiz "***Samsun şehir planı***"na göre, şehrin meskun alanı yaklaşık olarak 390 hektar civarındaydı. Şehrin meskun ve gelişme alanı, bağ-bahçe, mezarlıklar, sazlık ve bataklık alan olmak üzere toplam 100 hektar olan alanın kullanım şekli ve bu kullanımın dağılışı söz konusu şehir planında gösterilmiştir (Harita-3, Harita-4).

Şehir İçi Arazi Kullanımı:

Samsun şehir planındaki dağılışlar esas alınarak yapılan gruplandırmada şehir içi arazi kullanımı şu şekildeydi. Selçuklular tarafından yapılan kalenin çevresinde meskun mahal yer almaktaydı. Meskun mahallin çevresindeyse bağ ve bahçeler yer almaktaydı. Planda şehirdeki su deposundan mezarlıklara, bağ ve bahçeden eğimli alanlara kadar birçok unsur tesbit edilmiştir. Şehrin muhtemel gelişme alanı da planda gösterilmişti. Plana göre meskun alanı bağ ve bahçeler çevreliyordu. Bağ ve bahçeleri ise eğimli alanlar sınırlıyordu. Yerleşmeyi ve bağ-bahçeleri sınırlayan eğimli alanlar planda tarama yöntemi ile gösterilmişti. Aslında eğimli alanlar sadece meskun alanla bağ-bahçeleri sınırlamıyor, aynı zamanda şehrin muhtemel gelişme yönlerini de belirliyordu. Şehrin kuzeye doğru gelişmesi mümkün değildi çünkü, kuzeyde sazlık ve bataklık alan yer alıyordu. Meskun alanın batıya doğru gelişmesini eğimli alanlar sınırlamaktaydı (Harita-3). Yerleşmenin gelişmesi için en uygun yön güney idi ki, bu yön şehir planında da muhtemel gelişme istikameti olarak belirlenmişti. Bu gelişmenin sağlanabilmesi için de şehir yöneticilerinin tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Yeni yapılacak devlet dairelerinin şehrin güneyinde yapılması ve bu yolla yapılaşmanın Mert ırmağı yönünde olması kararlaştırılmıştır (B.O.A., MV. No:22472).

---

* Belli bir ölçek dahilinde yapılan şehir planında yapılış tarihi yoktur. Ancak 1869'da çıkan yangında şehrin tamamı yanmıştır. 26 Ekim 1863 tarihli bir arşiv kaydına göre hükümet konağı olarak kullanılan Abdullahpaşa konağından bahsedilmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Vâlâ (MV) Nr. 2240). Bu Konak Şehir Planında gösterilmiştir ki, yangından sonra bu konakla ilgili kayıt bulunamaması konağın yangınla yok olduğunu göstermektedir. Ayrıca planda yeni yapılacak limandan bahsedilmektedir ki, yine 1863 yılına ait arşiv belgelerinde yeni yapılacak limandan bahsedilmektedir. Çalışmamıza konu olan şehir planının ölçeği yaklaşık olarak 1/2500'dür. Bu ölçekli planda sokaklar ve hatta bağ ve bahçeler arasındaki patikalar bile gösterilmiştir. 1869 yangınından sonra Fransa'dan şehir plancısı getirtilerek yeni bir şehir planı yaptırılmıştır. Bu planda cadde ve sokakların birbirini dik kestiğini 1320 Trabzon Vilayet Salnamesi'nden öğreniyoruz. Şayet elimizdeki plan yangından sonra yapılmış olsaydı ölçeğinden dolayı cadde ve sokakların birbirini dik kestiği görülmesi gerekirdi. Bu dahi B.O.A.'deki Samsun şehir planının yangından önce muhtemelen 1860-1869 yılları arasında yapıldığını göstermektedir.

Şehirde meskun alanın güney sınırını Karantinahane ile şehrin üç mezarlığıdan birisi oluştururken, kuzeyde yerleşmeyi sazlık ve bataklık alan sınırlamaktaydı. Batıda ise meskun alan sınırını bağ-bahçe ve eğimli alanlar belirlemekteydi. 1860'lı yıllardaki şehir planı ile bugünkü durum karşılaştırıldığında dikkati çeken bir husus da; çalışmamıza konu olan planda kıyı çizgisi Yeni Cami, Yalı Cami, Cami-i Kebir (Büyük Cami) bahçe duvarları boyunca uzanmasına karşılık, 1960'lı yılardan sonra denizin doldurulmaya başlanması ile birlikte bugün kıyı çizgisi yaklaşık olarak 150-200 m. gerilemiştir.

Cedid (Toraman Tepe) yamacının eteğinde denize doğru uzanan sazlık ve bataklık alanın yazın sıcak günlerinde sıtmaya sebep olduğu ve belediye tarafından doldurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır (1320 Trabzon Vilayet Salnamesi s. 232).

Şehirde kuzey, batı ve güneyde olmak üzere üç mezarlık bulunmaktaydı. Bunlardan kuzey ve güneydeki zaman içerisinde kaldırılmış sadece batıdaki kalmıştır. Bu mezarlık muhtemelen şimdiki Kökçüoğlu Mezarlığı'dır.

Samsun'u doğusuna bağlayan yol Mert ırmağını, kıyıdan yaklaşık olarak 500 m içeride yapılmış olan bir köprü ile aşmaktaydı. Özellikle bahar ve kış aylarında yağışlar ve kar erimelerine bağlı olarak suyun kabarmasından dolayı Mert ırmağının aşılmasında güçlük çekildiği ve bunun önüne geçilebilmesi için Mert ırmağı üzerine köprü yapılması hususunda vesikalar olduğu da görülmüştür. Samsun şehir planında batıdaki mezarlığın hemen altında bir su deposu işaretlenmiştir. Şehirde içme ve kullanma suyu temininin en önemli problemlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Gene 1320 (1904) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde şehir suyunun Mert ırmağından getirildiğinden bahsedilmekte, suyun her mevsim bulanık aktığı, tortu bıraktığı, kireçli olduğu ve bu sudan içenlerde bir takım hastalıkların görüldüğü ifade edilmektedir.

Şehrin Fonksiyonu:

Şehrin çevresinin bağ ve bahçelerle çevrili olmasına karşılık, liman, karantinahane, buğday pazarı, zahire ambarı ve İngiliz Konsolosluğu gibi fonksiyonel unsurların yanısıra büyük şehir ve kasabaların ekserisinde bulunan **Çarşı Ağalığı** memuriyetinin (B.O.A. M.V. 2240)'de bulunması esas itibari ile şehrin bir **ticaret ve liman** şehri olduğunu göstermektedir. Şehir planında liman gösterildiği gibi, limanı kuzeybatıdan esen rüzgarlardan ve batı–doğu is-

tikametinde akan kıyı akıntılarından korumak üzere yapılmış olan mendirek de gösterilmiştir.

1850-1869 yılları arasında şehirde 9 cami, 3 medrese, 4 hamam bulunmaktaydı. Bu camilerin hemen hemen tamamı bugün ibadete açıktır.

Şehir planında yerleşmenin güneyinde karantinahane bulunduğu görülmektedir. Karantinahane ve civarına hükümet konağının yapılacağı 1863 yılına ait vesikalarda belirtilmektedir. Şehirde üç önemli konak bulunmaktadır. Bu konaklardan ikisi meskun alan dışında yer alıyordu. Bunlardan güneybatıdaki İngiliz Konsolosluğu'na ait idi. Deniz kenarında bulunan ve Merhum Abdullah Paşa Konağı olarak belirtilen konak ise Hükümet konağı olarak kullanılıyordu (Harita-4).

Gümrük, zahire ambarları, buğday pazarı ve limanın birbirine yakın olduğu da plandan anlaşılmaktadır (Harita-4). Bu da esas itibarı ile limandan yükleme ve boşaltmanın tahıl türlerine bağlı olduğunu göstermektedir.

Mert ırmağının batı kenarında bir tabakhane (deri işleme) bulunuyordu.

Şehirde kale dışında dört tane tabya bulunmaktaydı ki, bu o dönemde liman veya kıyı şehirleri için savunmanın büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tabyalardan ikisi şehrin kuzeyinde yer alırken ikisi güneyindeydi.

Gelişme Süreci:

Samsun şehrinin 1850'den itibaren başlayan yatay yönde gelişmesi I.Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. I.Dünya Savaşı'nın çıkması ile başlayan durgunluk 1945'e kadar devam etmiştir. 1945'ten sonra şehir nüfusunda yeniden artma başlamış, bu artış 1950 ve daha sonraki dönemlerde de hızlanarak devam etmiştir.

Şehirlerin zaman içerisinde sundukları hizmetlerin çeşitlendiği, bu hizmetlerin üretilebilmesi ile artan nüfusun konut ve istihdam ihtiyacının karşılanabilmesi için alan bakımından hızla büyüdüğü, bu büyümenin yatay ve dikey olmak üzere iki yönlü olduğu dikkati çekmektedir.

Şehrin alanının 1850-1869 yılları arasında yaklaşık olarak 30 ha., 1950'de ise 256 ha. olduğu tahmin edilmektedir. 1965'de 386 ha., 1985'de 1304 ha. olan şehrin alanı 1985-1990 yılları arasında yapılan idari düzenlemelerle 3.552 ha.'a çıkmıştır.

1950'ye kadar olan dönemde Samsun-Sivas demiryolunun hizmete girmesi, Samsun limanının inşaasına başlanılması, Samsun'u Ankara'ya bağlayan karayolunun tamamlanması gibi faktörlere bağlı olarak gerek il içinden gerekse il dışından aldığı göçlerle şehrin nüfusu her geçen gün artıyordu. Özellikle 1950'den sonra karayolu ağının kıyı boyunca doğu batı istikametinde gelişmeye başlaması ile Samsun'un etki alanı doğuya doğru genişlemiştir. Bir taraftan şehrin nüfusu artarken bir taraftan da etki alanındaki nüfus kitlesinin hızla artması şehrin sunduğu hizmetlerin de çeşitlenmesine yol açmıştır. Bu da şehrin alan bakımından beklenenin çok üzerinde bir hızla büyümesine zemin hazırlamıştır (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Uzuneminoğlu, 1992).

Şehrin tarihi gelişimini gösteren sınırlar arazi çalışması ile tesbit edilebilen yerleşme sınırlarını oluşturmaktadır. Özellikle 1981'e kadar olan dönemde belediye sınırlarını tesbit etmek mümkün olmamıştır. Söz konusu dönemde belediye sınırları ile şehir sınırının aynı olmadığını, belediye sınırının fiziki şehir sınırının içerisinde kaldığını ifade etmek mümkündür. Buna bağlı olarak da, özellikle yoğun nüfus alma ve etki alanının genişleme döneminde belediye şehrin alan bakımından gelişimini (yatay ve dikey yönde) kontrol edememiştir.

Şehrin 1950'ye kadar olan alan bakımından gelişmesi şöyleydi: Selçuklular'ın kurduğu ve bugünkü Hançerli, Pazar ve Kale mahalleleri arasında olduğu tahmin edilen yerleşme doğu yönünde özellikle kıyı boyunca gelişmişti (Harita-2,-2A). Bu gelişme yönünün belirlenmesinde yüzey şekillerinin etkisi varsa da yukarıda belirtildiği gibi, şehir gelişme alanını güneye doğru dar kıyı boyunca belirlenerek bu doğrultuda yapılaşmanın teşvikinin de etkisi vardır. Bu konuda en iyi örneği halen kullanılmakta olan hükümet konağı oluşturmaktadır. Hükümet konağı yerleşmenin yönünün güneye doğru olmasını teşvik için şimdiki yerine yapılmıştır. Şehrin gelişme yönü üzerinde etkili olan diğer faktörler ise, **demiryolu ve karayolu** ile ilgilidir. 1933 yılında faaliyete geçen Samsun-Sivas demiryolu ile, daha önce faaliyete geçen Samsun–Çarşamba demiryolunun gar binası yerleşmenin güneyinde yapılmıştı. Ayrıca Samsun'u Doğu Karadeniz'e bağlayan karayolunun da bu istikamette uzanması yerleşmenin güneye doğru gelişmesine zemin hazırlamaktaydı. Burada bir başka husus üzerinde daha durmak gerekir. 1869 yılında çıkan yangından sonra şehrin imarı için yaptırılan şehir planı yangın sonucu tamamen harap olmuş mahallelerle şehrin gelişme alanında uygulanabilmiştir. Bunu Saathane

Meydanı ve çevresindeki birbirini dik kesen, birbirine paralel uzanan sokaklardan anlamaktayız. Ayrıca planın XIX. yüzyılın son dönemleri ve XX. yüzyılın başında şehir gelişme alanı olarak belirlenen istikamette uygulandığı da anlaşılmaktadır. Şimdiki Ondokuz Mayıs Bulvarı'nın güneyinde kalan mahallerde sokakların birbirini dik kesip paralel uzanmaları bunu açıkça göstermektedir. Öteyandan şehrin kuzeyinde yerleşmenin gelişebileceği düz alanın sazlık ve bataklık olması, bataklık olmayan alanlarda ise, aniden yükselen yamaçların yer alması, yerleşmenin batı ve kuzey yönü yerine güneye doğru gelişmesini teşvik ediyordu. Şehrin gelişme yönünün güneydoğuya doğru ve dar kıyı boyunca olmasında öncelikle yüzey şekillerinin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin tarihi gelişimi ve topografik durumunu gösteren haritada (Harita-2, 2A) bunu açıkça görmek mümkündür. Dar kıyı boyunca doğuya doğru gelişen şehir 1950'li yıllara gelince Mert Irmağı'nın doğu kenarına geçmiştir. Genel olarak yerleşmenin önce düz kıyı boyunca gelişerek Mert Irmağı'na kadar uzandığı, daha sonra ise hafif eğimli yamaçlara doğru tırmandığı anlaşılmaktadır.

Şehir nüfusunun 100.000'i geçerek 107.515'e ulaştığı 1965 yılında alanı yaklaşık olarak 386 hektarı bulmuştur. 1950'den sonra şehrin gelişmesi şöyleydi: 1950'li yılların son döneminde binalar hafif eğimli yamaçlara doğru tırmanmaya başlamıştı. 1-2 hatta 3-4 katlı binaların bu yamaçlar üzerinde tek tük de olsa yapıldığı görülmekteydi. Doğuda 40 m. eşyükseltisi ile sınırlanan ikamet alanı batıda 70 m. eşyükseltisine kadar çıkıyordu (Harita-2,-2A). Şehir genelinde yerleşme dokusunun sıklaşmaya başladığı bu dönemde, özellikle Mert Irmağı'nın her iki yakasında kıyıdan iç kesimlere doğru hızlı bir yapılaşma olmuştur. Eğimi artan yamaçlara doğru tırmanmayı sürdüren evler Kökçüoğlu Mezarlığı'nı da çevrelemiştir. Ayrıca bu dönemde eğimin birden bire artmasından dolayı yerleşilemeyen Cedid yamaçlarının da yerleşmeye açıldığı dikkati çekmektedir.

Şehrin tarihi gelişimini gösteren harita incelendiğinde yerleşmenin önce kıyı boyunca yayıldığı, daha sonra hafif eğimli yamaçlara doğru tırmandığı anlaşılmaktadır (Harita-2, 2A). Ancak şehir merkezinden uzaklaştıkça, hem kuzeybatıda hem de güneydoğuda yerleşmenin birden bire kesintiye uğradığı dikkati çekmektedir (Harita-2, 2A). Kıyıda yerleşmeyi sınırlayan Samsun Koyu'nu oluşturan kuzeybatıdaki Toraman Tepe ile güneydoğudaki Çadırlı Tepe (Derbentburnu)'nin denize doğru çıkıntı yaparak kıyıdan itibaren bir duvar gibi ani-

den yükselmeleridir. Burada bir daha ifade etmek gerekirse tarihi süreç içerisinde Samsun'un önemli bir liman şehri olması da aslında yukarıdaki cümlede bahsedilen iki tepe veya burun'a bağlıdır.

1970'li yıllara gelindiğinde ise, şehir nüfusu 150.000'i aşmıştı (1975 genel nüfus sayımında 165.000). Hızla artan nüfusun barınma başta olmak üzere alana bağlı ihtiyaçlarını şehir merkezinde karşılamak artık mümkün değildi. Çünkü, merkezde şehrin gelişebileceği alan sınırlıydı. Ayrıca kıyıdan uzaklaştıkça eğim artıyordu. Bu olumsuz şartlara rağmen, konut veya diğer hizmetlerin üretilebileceği alana olan ihtiyaç, arsaya aşırı talep olmasına yol açmaktaydı. Şehrin gelişme alanı ihtiyacına, Fenerburnu'nun batısında Baruthane Deresi içerisindeki Vakıf Arazisi ile, 1950-1960'lı yıllarda yapılan imar planlarında mesire yeri olarak tesbit edilen Atakum bölgesi cevap veriyodu. Böylece, Baruthane Deresi içerisinde ve Kürtün Irmağı batısında yoğun bir yapılaşma başlamıştır. Atakum bölgesinde çeşitli bakanlıklara bağlı bölge müdürlüklerinin faaliyete geçmesi, toplu konut alanı olarak da Balaç Köyü'nün kuzeyinin seçilmesi, bu alanda bir taraftan kooperatiflerin bir taraftan müteahhitlerin de yoğun bir faaliyete girmelerine sebep oldu. Bölge müdürlüklerinin Kürtün Irmağı'nın batısına yapılması ile bir kere daha devlet daireleri şehrin gelişme yönünü belirlemiş oluyordu. Bu defa devlet daireleri şehrin batı yönünde gelişmesi için ortam sağlamıştı. 1970'li yıllarda fiziki şehir sınırı ile belediye sınırları karşılaştırıldığında, Türkiye'nin diğer büyük şehirlerinde olduğu gibi, Samsun'da da belediye sınırları fiziki şehir sınırlarının içerisinde kalıyordu. Ayrıca, bu dönemde şehir merkezinde bir takım hizmetlerin üretilebilmesi için alan ihtiyacının aşırı derecede artması üzerine, denizin doldurularak yeni kullanım alanlarının kazanılması planlanmıştı. Deniz doldurularak kıyı çizgisi geri çekilmiş ve yaklaşık olarak 200 ha. alan kazanılmıştır. Dolgu alanı üzerinde ulaşım (liman, demiryollarına ait bakım atölyeleri ve depolar ile şehir içinde çalışan minibüs ve otobüs durakları), limana bağlı olarak depolama, ticari ve idari hizmetler ile park-bahçe ve kapalı spor salonu gibi sosyo-kültürel kullanımlar yer almaktadır.

Şehirlerin hızlı ve plansız gelişmesini önlemek amacı ile, 1985 yılından itibaren Türkiye genelinde bir takım tedbirler alınmıştır. Bunlardan birisi de şehirlerde idari düzenlemeler ile, şehrin çevresindeki köy ve köy mahallelerini belediye sınırları içine almak yolu ile şehirlerin alanını genişletmek ve buraları imara açarak, hem şehirlerin hizmet alanı ihtiyacını karşılamak, hem de muh-

temel gelişme bölgesi olacak bu mahallerde planlı yapılaşmayı sağlamaktı. Samsun'da da bu doğrultuda yapılan idari düzenlemeler yapılmış ve şehrin alanı, 1987 yılında, 3.552 ha.'a ulaşmıştır. Böylece şehir tarihinde ilk defa fiziki şehir sınırı, belediye sınırlarının içerisinde kalmıştır. Şehir, alan bakımından genişletilmesine rağmen altyapının hazır olmamasından dolayı plansız gelişmenin önüne geçilememiştir.

Fonksiyonel Değişim:

Bir liman şehri olarak kurulup gelişen **Samsun**'un gelişme süreci içerisinde fonksiyonlarında da değişim olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Bağdat'a kadar çok geniş bir alanın mal toplama ve dağıtma limanı olan Samsun Limanı'nın bu fonksiyonunun Cumhuriyetin kurulmasından sonra Türkiye genelinde demir ve karayolu ağının gelişmesi ile ortadan kalktığı dikkati çekmektedir. Şu anda Samsun'un fonksiyonel yapısı içerisinde limanın çok tali bir durumda olduğu ifade edilebilir. Buna karşılık İç Anadolu ve Doğu Anadolu'da daralan etki alanının kıyı boyunca doğuya doğru genişlediği görülmektedir. Özellikle 1950'den sonra ulaşım politikasında değişikliğe gidilerek karayoluna ağırlık verilmesi ve Doğu Karadeniz'i İç ve Batı Anadolu'ya bağlayan karayolunun Samsun'dan geçmesi, Samsun'un etki alanının bu defa kıyı boyunca doğuya doğru gelişmesine imkan hazırlamıştır. 1980'li yıllarda Sarp sınır kapısının açılması ve daha sonra S.S.C.B.'nin dağılması ile Samsun'un kıyı boyunca doğuya doğru uzanan etki alanı daha da genişleyerek Kafkas ülkelerine kadar yayılmıştır. Orta ve Doğu Karadeniz bölümlerinin ticaret merkezi haline gelen Samsun sahip olduğu sanayi tesisleri (Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş., Samsun Gübre Sanayi A.Ş., Tekel Tütün Sigara Fabrikası, Yem Sanayi, Çarşamba Şeker Fabrikası, Ladik Çimento Fabrikası gibi.) ve küçük sanayi siteleri ile Karadeniz Bölgesi'nin Zonguldak'tan sonra en önemli sanayi bölgesi haline gelmiştir. Ayrıca, çeşitli bakanlıklara bağlı Orta ve Doğu Karadeniz bölümlerine hizmet sunan bölge müdürlükleri de Samsun'da yer almaktadır. Bu doğrultuda ülke genelinde üretim ve pazarlama faaliyetlerini sürdüren özel şirketlerin Karadeniz bölgesi temsilcilikleri de bu şehrimizde toplanmıştır. Bu yönüyle Samsun aynı zamanda idari merkez fonksiyonuna da sahiptir. Şehir 15.000'i aşkın öğrencinin öğrenim gördüğü Ondokuz Mayıs Üniversitesi ile aynı zamanda bir kültür merkezi konumuna gelmiştir.

Liman şehri olarak kurulan ve gelişen Samsun'un fonksiyonlarında zaman içerisinde büyük değişim olmuş, bölgenin ticaret, ulaşım, sanayi, idari ve kültürel

merkezi olmak üzere çok yönlü fonksiyonları üstlenmiştir.

Sonuç ve Öneriler:

1850-1860 yılları arasında nüfusu 17.000, alanı 30 ha. olan Samsun'un 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre nüfusu 304.000'e, alanı ise 3.552 hą.'a ulaşmıştır.

Geçen süre içerisinde Samsun Koy'unun kıyısında kurulan yerleşme kuzey, güney ve batı yönlerinde genişleyerek Koy'u kuzeyden sınırlayan Fenerburnu ve güneyden sınırlayan Derbentburnu'nu aşarak Bafra ve Çarşamba ovalarına doğru yayılmaya başlamıştır. Bafra yönünde Kürtün Irmağı'nın batısında idari hizmetler ile konut alanları yer alırken, Çarşamba Ovası'na doğru Sanayi tesisleri, küçük sanayi siteleri ve konut alanları birlikte gelişmiştir. Bu arada gelişme alanı sınırlı olan kıyı şehirlerinde (Samsun örneğinde olduğu gibi) denizin doldurularak, bu yolla kazanılan alan üzerinde bir takım idari hizmetler yer almaktadır.

Samsun gibi gelişme alanı sınırlı olan şehirlerde, şehirsel gelişmeye bağlı olarak arsaların normal değerinin çok üzerinde kâr getirmesi, arsa niteliği taşıyan alanların son cm^2'sine kadar değerlendirilmesine yol açmaktadır. Özellikle hızlı ve plansız gelişen şehirlerde bunun bir sonucu olarak cadde ve sokakların daraldığı, ortak kullanılan park, bahçe, otopark, spor tesisi olarak ayrılmış alanların ihtiyaca cevap veremediği görülmektedir.

Gene şehirlerde zaman içerisinde fonksiyonel bakımdan birtakım değişiklikler meydana geldiği anlaşılmaktadır. Fonksiyonel bakımdan küçük bir liman merkezi olarak kurulan Samsun gelişme süreçi içerisinde, Orta ve Doğu Karadeniz bölümlerinin ticaret, sanayi, idari, ulaşım ve kültür merkezi haline gelmiştir. Şehrin kurulmasında ve gelişmesinde başlıca faktörlerden biri olan liman fonksiyonu ise kuruluş dönemindeki öneme sahip değildir.

Samsun örneğinde olduğu gibi şehirler çevreye doğru gelişiken, öncelikle **tarım alanlarını işgal etmektedir**. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde hızla artan nüfusun başlıca problemlerinden biri yeterli gıda maddesi teminidir. Bir taraftan nüfusun hızla artmasına bağlı olarak gıda maddesi ihtiyacı artarken, bir taraftan da şehirler ve sanayi tesislerinin tarım alanlarını hızla tahrip etmesi gıda maddesi üretimini sınırlamaktadır. Herne kadar tarım teknolojisindeki gelişmeler bugünkü açığı kapatıyorsa da, uzun vadede gıda maddesi üretim miktarı ve bu maddenin üretileceği alana olan ihtiyaç gelişmekte olan ülkelerin başlıca prob-

lemlerinden biri olacaktır. Bunun önüne geçilmesi için **şehirlerin ve sanayi tesislerinin tarım alanlarını işgalinin** önüne geçilmesi gerekir. Şehirlerin tarım alanlarını işgalini önlemek için ise, belli periyotlarla (mesela 25 yıllık) şehirlerin nüfus miktarları, bu nüfusun ihtiyacı olacak konut, sanayi, ticaret ve diğer ortak kullanım alanları tesbit edilerek **şehirsel gelişme kuşakları** belirlenmelidir. İmar planları ve alt yapısı önceden yapılan bu kuşaklar nüfusun artışına bağlı olarak zaman içerisinde yerleşmeye açılmalıdır. Böylece şehirlerin plansız ve çözümü olmayan bir takım sorunlarla büyüyerek içerisinde yaşanılmaz mekan birimleri olmaktan kurtarılması gerekir.

KATKI BELİRLEME

Arşiv çalışmaları sırasında yardımlarını esirgemeyen Dr.Nedim İpek'e teşekkür ederim.

BİBLİYOGRAFYA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, İrade-i Meclis-i Vâlâ Nr.2240

———, Nr. 22472

———, **Samsun Şehir Planı.** Plan Proje Kat. Nr. 810

CUİNET, V. (1882). **La Turqie d'Asie**, Paris.

ÇADIRCI, M. (1988) "Tanzimatın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması" **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun.

İPEK, N. (1991). **Rumeliden Anadoluya Türk Göçleri (1877-1896).** İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

KELEŞ, R. (1993). **Kentleşme Politikası.** İmge Kitabevi, Ankara.

KODAMAN, B. (1988). "XVIII. Yüzyılın Sonunda Samsun Gümrüğü" **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun.

TANOĞLU, A. (1944). **"Samsun Şehri"** IV. Üniversite Haftası, İstanbul.

———, (1944). **"Samsun Limanı ve Hinterlandı"** IV. Üniversite Haftası, İstanbul.

TRABZON VİLAYET SALNAMESİ, 1320 ve 1322 Yılları.

UZUNEMİNOĞLU H. (1992). **Samsun Bir Uygulamalı Şehir Coğrafyası.** İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ÜNAL, M.A. (1986). "XVI ve XVII. yüzyıllarda Karadeniz ve Basra Körfezi Ticareti", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun

VADALA, R. (1934). **Samsoun** (Çeviren SARIGÖLLÜ, K. G.Antep, 1944).

TEKKEKÖY ÇEVRESİNDE KOVUKLU ÇÖZÜLME ŞEKİLLERİ

Ali UZUN*

GİRİŞ

Araştırma sahası, Karadeniz bölgesinin Orta karadeniz bölümünde, Samsun'a bağlı Tekkeköy ilçe merkezinin hemen güneyinde yer alır (Şekil 1).

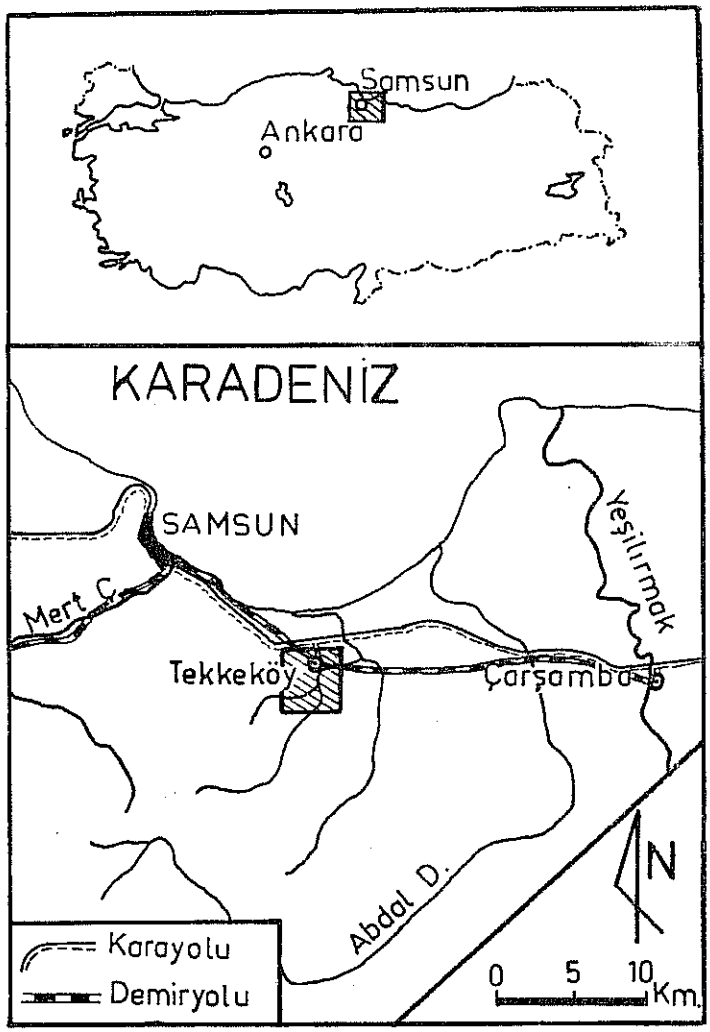

Şekil 1: Lokasyon haritası

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi (Dr.)

Tekkeköy deresi vadisinin Barakalar mahallesinden Tekkeköy ilçe merkezine kadar olan kesimi ile Çınaralan ve Han deresi vadilerinin aşağı kısımlarını içine alan, yaklaşık 1.5 km²'lik bir arazi parçası, araştırma sahası olarak kabul edilmiş ve sınırlandırılmasında, kovuklu çözülme şekillerinin dağılışı esas alınmıştır (Şekil 2).

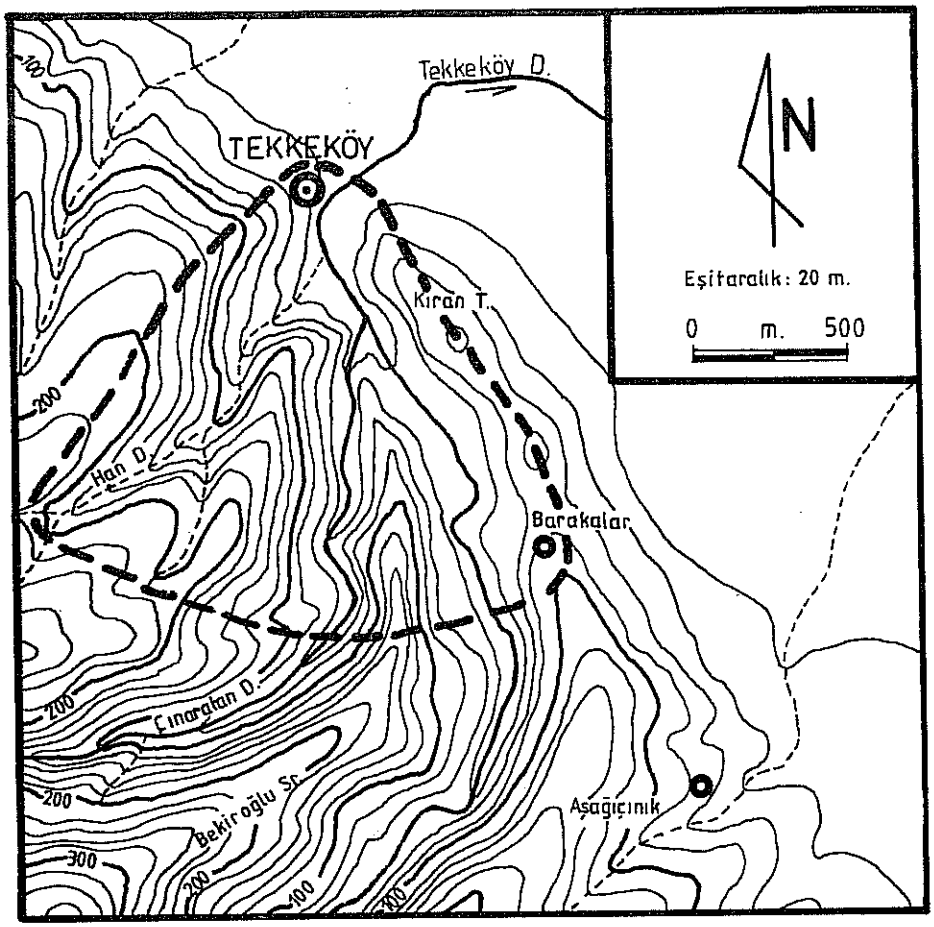

Şekil 2: Araştırma bölgesinin topoğrafya haritası

Görünen odur ki, kurak ve yarıkurak bölgelerin yaygın şekil gruplarından birini oluşturan kovuklu çözülme şekilleri, nemli-ılıman bir iklime sahip Karadeniz kıyı kuşağında da gelişebilmiştir. Şüphesiz bu durum, bir takım uygun lokal fizikî çevre koşullarına bağlı olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Bu noktadan

hareketle, başladığımız bu çalışmanın öncelikli amacı, bölgenin sözkonusu bu lokal fizikî çevre özelliklerini, şekillenmedeki rolleri oranında ayrı ayrı ele almak ve sonunda bir senteze varmak suretiyle morfojenezi izah etmek olacaktır.

Fizikî Çevre Özellikleri

1. Litolojik Özellikler

Kuzeydeki kıyı ovası hariç, araştırma sahası ve yakın çevresinde aflörman veren yegâne kayaç paketi, -söz konusu şekillerin de üzerinde gelişmiş olduğu- Orta Eosen yaşlı "Tekkeköy formasyonu"dur. Bu formasyon, bazalt, andezit, aglomera, kumtaşı, silttaşı ve çakıltaşı ile tüf ve tüfitlerden oluşmakta ve yaklaşık 2000 m.'lik bir kalınlığa sahip bulunmaktadır (Erkal, 1993; s.14). Nitekim, Çınaralan deresinin Tekkeköy deresine kavuştuğu kesimde, çok kolaylıkla izlenebilen bu formasyonun 150 m.'lik bir kesitinde tabakalı bir yapıya sahip olduğu ve içerisinde yer yer 0.5 m ile 1.5 m kalınlığında kumtaşı bantlarının yer aldığı görülür. Yine bu bölgedeki volkanoklastikler içinde, yer yer iyi yuvarlanmış çakıltaşları ile yer yer de hiç yuvarlanmamış ya da çok az yuvarlanmış bazalt ve andezitlerden oluşan köşeli bloklara rastlamak mümkündür.

Gevşek tutturulmuş taneli elemanlardan oluşan anakayanın suyla temas eden kısımlarında, kimyasal çözülme ön plana çıkmakta ve söz konusu bu taneli malzemeler serbest kalmaktadır. Daha sonra, serbest kalan bu elemanlar rüzgâr yer çekimi ve diğer etmenlerle ortamdan uzaklaştırılmakta, önce küçük kovuklar ardından da iç alanları birkaç 10 m^2'yi geçen mağaralar meydana gelmektedir (Foto. 1).

Öte yandan, bu mağaraların ya doğal halleriyle ya da kısmen değiştirilerek en azından Eski Tunç Çağı'ndan beri iskâna açılmış olduğu (Bilgi, 1990; s.1) ve "mağara-meskenler" şeklinde kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hatta, Çınaralan deresi-Tekkeköy deresi arasındaki sırt ile Çınaralan deresi-Han deresi arasındaki sırtın kuzey uçlarıda gelişmiş olan mağara grupları, anakayanın işlenmeye müsait bir litolojik yapıda olmasının sağladığı avantajla, yapay şekillerle desteklenmiş ve savunma-gözetleme amaçlı bir çeşit "mağara-kale yerleşmesi"ne dönüştürülmüştür. Bu yerleşme tipi ve bölgenin turizm potansiyeli, yayına hazır iki ayrı çalışmamızda ele alındığından burada ayrıntıya inilmeyecektir.

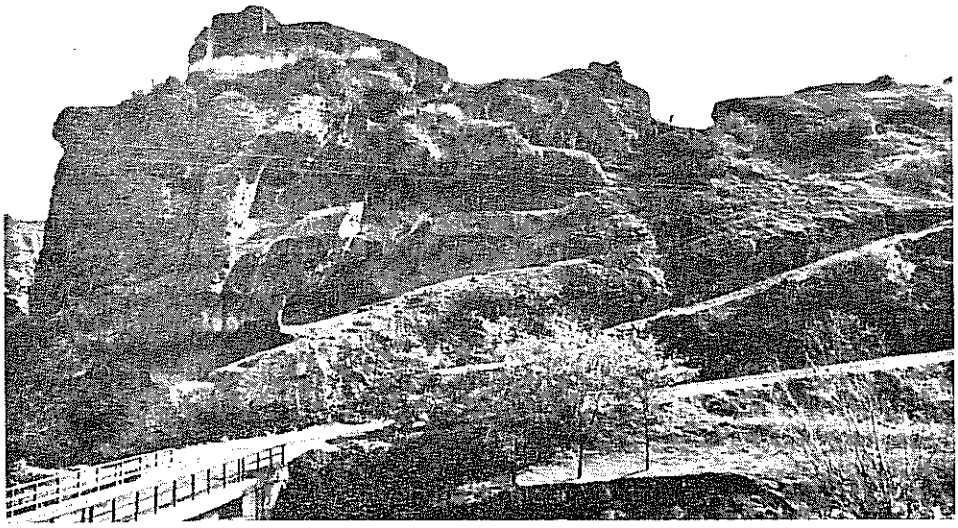

Foto. 1: Çınaralan deresi ile Tekkeköy deresi arasındaki sırtın kuzey ucunda mağara-kale yerleşmesi ve batıya bakan yamaçta, iki kat halinde, yan duvarlarından bibirine birleşmiş mağaralar. Doğuya bakış.

2. Jeomorfolojik Özellikler

Araştırma sahası ve yakın çevresi, Yeşilırmak deltasının batıya doğru uzantısını oluşturan kuzeydeki kıyı ovası dışında, kuzeydoğuya doğru 5-7 derece eğimli, yaklaşık 100-250 m.'ler arasında uzanan eski bir aşınım yüzeyinin, başta Tekkeköy deresi ve kolları olmak üzere akarsular tarafından parçalanması sonucunda ana hatları ile bir plato görünümü kazanmıştır.

Bununla birlikte, Han deresi ile Çınaralan deresinin Tekkeköy deresine kavuştuğu kesimde de görüldüğü gibi, söz konusu dereler arasında kalan plato parçalarının üst düzlükleri, platonun kuzey kenarına doğru gidildikçe daralmakta ve ucu çoğunca.keskin bir diklikle biten sivri burunlu sırtlara dönüşmektedir.

Öte yandan, bu parçalanma sırasında meydana gelen vadiler, anakayanın güneydoğuya doğru 3-4 derece eğimli, volkanoklastiklerden oluşan tabakalı yapısı nedeniyle asimetrik bir şekil almışlardır. Nitekim, topoğrafya haritasından (Şekil 2) da anlaşılacağı üzere, bu vadilerin batıya bakan yamaçları doğuya bakan yamaçlarına oranla daha diktir. Hatta, bu dik yamaçlar üzerinde, Han deresi vadisinde olduğu gibi, yer yer 15-20 m'yi bulan oldukça dik -duvar

şeklinde- kornişler dikkati çeker. Ayrıca, bu daha dik yamaçlar, Barakalar mahallesi batısında olduğu gibi, 3-4 m.'lik kornişler üzerinde, 10-20 m. genişlikteki yapısal platformların üst üste gelişmesine bağlı olarak, yer yer basamaklı bir görünüm kazanmışlardır (Foto. 2).

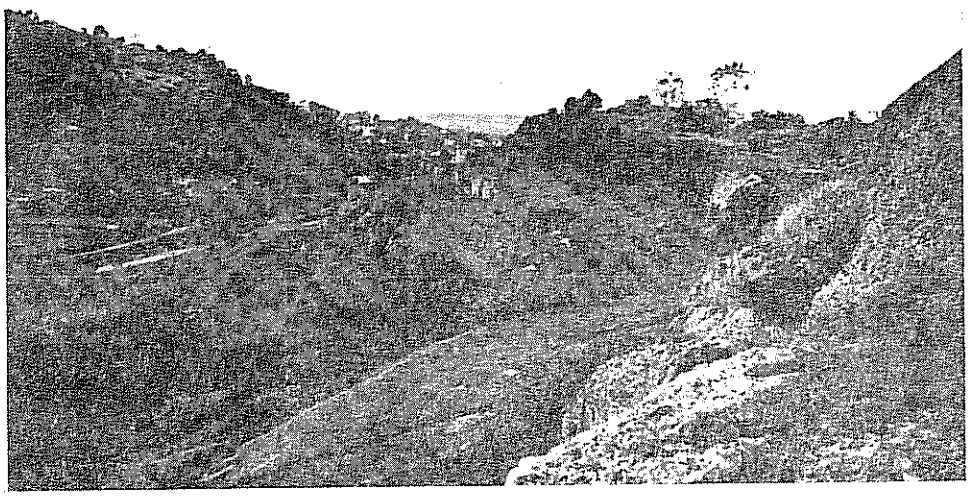

Foto. 2: Tekkeköy deresi vadisinin batıya bakan yamacı üzerinde gelişmiş yapısal platformlar. Kuzeye bakış.

Bu genel jeomorfolojik görünttü içinde, söz konusu kovuklu çözülme şekilleri, az önce sözü edilen sivri burunlu sırtların yamaçlarında ve özellikle de kuzey uçlarına yakın kesimlerde gelişmiş bulunurlar. Ancak, ayrıntıya inildiğinde, bu şekillerin çok daha dar alanlarda kümeleştiği ve bir bakıma şekil ailesi denilebilecek -en küçüğünden (kovuk) en büyüğüne (mağara) kadar- farklı boyuttaki çözülme şekillerinin bir araya toplanmış olduğu dikkati çeker (Şekil, 3).

3. Hidrografik Özellikler

Araştırma sahasının sularını Tekkeköy deresi drene eder. Bu dere, doğusu ve batısındaki yaklaşık GB-KD doğrultusunda akan akarsularla birlikte, Mert çayı-Abdal deresi arasındaki kıyı kesiminde paralel bir drenaj şebekesi oluşturur.

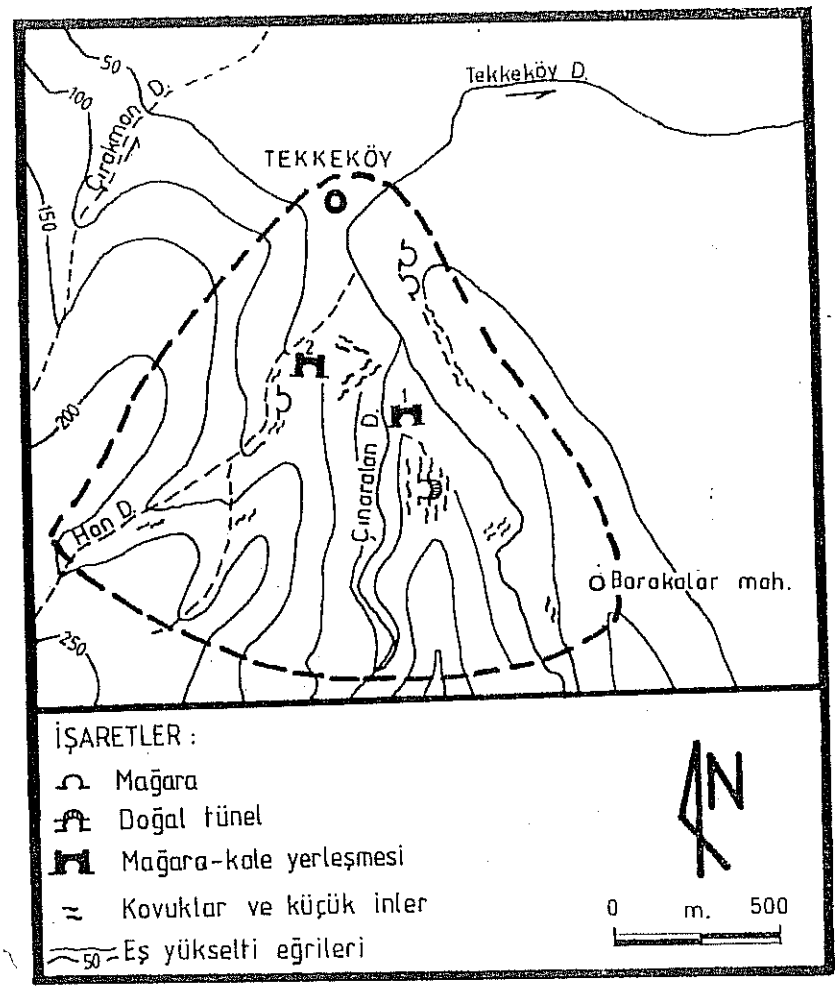

Şekil 3: Araştırma sahasında kovuklu çözülme şekilleri.

Bölgede görülen periyodik yaz kuraklığı ve kısmen de sulamayla su kaybetmesine rağmen bu akarsu, devalı bir akışa sahiptir. Öte yandan, ovaya açıldığı kesimden denize kadar DSİ tarafından yapay kanallarla kontrol altına alınmış bulunan bu akarsu, yöre sakinlerinden edindiğimiz bilgilere göre, şiddetli sağanaklar sonrasında zaman zaman taşkınlara da sebep olabilmektedir.

Diğer yandan, yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, bölgede anakayayı Eosen volkanoklastikleri oluşturmakta ve bu kayaçlar, yüksek geçirimlilik özellikleri nedeniyle uzun süreli ve düşük şiddetli yağışlar sırasında, yağmur sularının kısmen zemine sızmasına ve dolayısıyla yeraltı suyunun beslenmesine olanak vermektedir. Ancak, bölgenin kısa mesafelerde ve derin va-

dilerle parçalanmış olması yüzünden bu sular, çoğunca düşük akımlı yamaç kaynakları şeklinde yüzeye çıkmakta ve Tekkeköy deresinin doğrudan yağmur suları dışında, esas beslenme unsurunu oluşturmaktadır.

Yine, zeminin bu geçirimlilik özelliğine bağlı olarak, nispeten kısa süreli yaz yağışları sonrasında derine doğru sızmış bir kısım sular, özellikle parçalanmanın en yüksek değerlere ulaştığı araştırma sahasında, hemen vadi yamaçlarına doğru yönelerek ya cılız kaynaklar ya da yüzeyden olan buharlaşmayla ortamdan uzaklaşmaktadır. Öte yandan, bu sularla çimentosu çözülen ve buharlaşma sonrasında kuruyan taneli malzemeler, rüzgâr, yer çekimi veya diğer etmenlerle ortamdan uzaklaştırılmakta ve böylece, söz konusu şekiller gelişme olanağı bulmaktadır (Foto.3). Ayrıca, yağmurlardan sonra çevreye yayılan bir kısım yüzey suları, kornişlerden aşağıya doğru damlarken birbirine paralel düşey şekilli kanalcıklar oluştururlar. Bu şekillerden güneş ışınlarını batarken alabilenler, çok ilginç görüntüler arz ederler (Foto. 4).

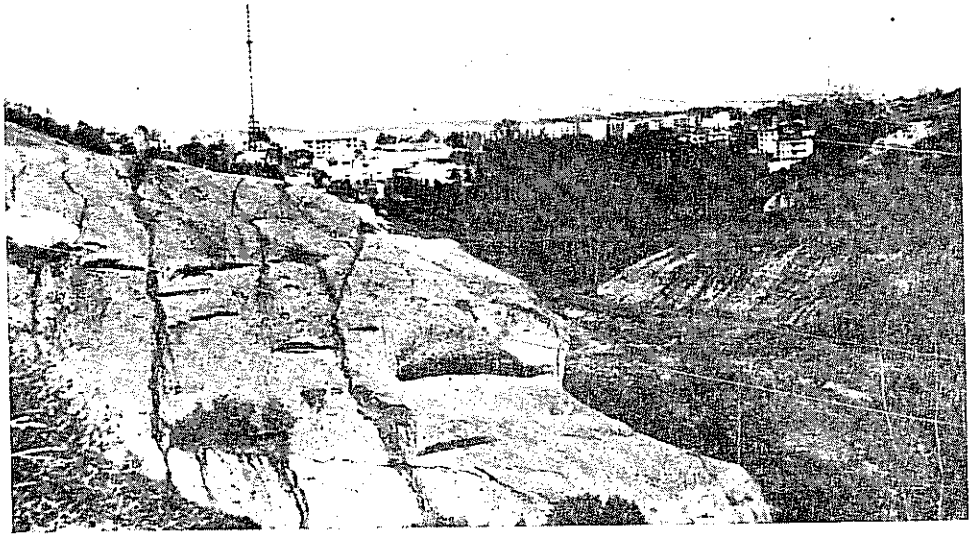

Foto. 3: Han deresi ile çınaralan deresi arasındaki sırtın doğuya bakan yamacında, yatay yönde gelişmiş kovuklu çözülme şekilleri. Toprak ve bitki örtüsü bütünüyle ortamdan uzaklaşmış. Batıya bakış.

Foto. 4: Kornişlerin kenarından aşağı doğru damlayan sular, birbirine paralel düşey şekilli kanalcıklar oluştururlar. Bu şekiller, güneş batarken çok ilginç manzaralar arz ederler.

4. Toprak Özellikleri

Kuzeydeki kıyı ovası ile vadi tabanının genişlediği kesimlerde alüvyal topraklar; yamaçların önünde dar bir şerit halinde kolüvyal topraklar ve plato sahasından kuzeye doğru sarkan sırtlar üzerinde ise, kaba tekstürlü ve kısmen taşlı litosolik topraklar yayılış gösterirler. Buna karşılık, eğim derecelerinin önemli değerlere ulaştığı vadi yamaçları, hemen tamamen toprak örtüsünden mahrumdur.

Kuşkusuz bu durum, günlenme (Weathering) etmenlerinin ana kaya ile doğrudan temas sağlamasına olanak vermekte ve dolayısıyla kovuklu çözülme şekillerinin daha kolay gelişmesine katkı sağlamaktadır.

5. Doğal bitki Örtüsü

Araştırma sahasının hemen her yerinde doğal bitki örtüsü bütünüyle tahrip edilmiştir. Ancak, bugün tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü nispeten az eğimli yüzeyler hariç -topografik yönden tarım için uygun koşullara sahip olmayan- Han deresi vadisinin büyük bir kısmı ile Çınaralan deresi vadisinin yukarı kesimlerinde böğürtlen (Rubus fruticosus), kızılcık (Cornus mas), muşmula (Mespilus germenica), funda (Erica arborea) ve karaçalı (Paliurus spina-chiristi) gibi kısa boylu elemanlarla akçaağaç (Acer sp.), dışbudak (Fraxinus sp.) ve karaağaç (Ulmus sp.) gibi boylu elemanlar sekonder bir örtü oluştururlar.

Bununla birlikte, kovuklu çözülme şekillerinin gelişme gösterdiği alanlar, bütünüyle bitki örtüsünden mahrumdur. Çünkü, bu şekillerin gelişimi için, bitki örtüsünün varlığı değil yokluğu katkı sağlamaktadır. Şöyle ki, toprak örtüsünde de olduğu gibi, bitki örtüsünün olmadığı kesimlerde, dış etmenler anakaya üzerine doğrudan tesir etmekte ve şekillenmeyi olumlu yönde etkilemektedir.

5. İklim Özellikleri

Kıyıdan 4 km içeride, deniz seviyesinden sadece 20 m yüksekte (vadi tabanı) ve önündeki alüvyal kıyı ovası üzerinden deniz tesirine doğrudan açık bir konumda bulunan araştırma sahası, Karadeniz kıyı kesiminin nemli-ılıman iklim özelliklerine sahiptir.

Bununla birlikte, araştırma sahasının da dahil edilebileceği, Samsun –Sinop arası kıyı kesiminin iklimi, bazı özellikleriyle Karadeniz bölgesinin diğer yörelerinden ayrılabilmektedir. Nitekim Nişancı (1988, s.228), bu sahayı özetle, etkili ve sürekli soğuklarıyla gerçek kış mevsiminin yaşanmadığı, fakat seyrek don olaylarının daha düşük sıcaklık değerleriyle görüldüğü, yaz sıcaklıklarının arttığı, yıllık sıcaklık amplitüdünün fazlalaştığı ve artan buharlaşmalarla azalan yağışlar sonucunda yaz kuraklığının periyodik (düzenli) olarak görüldüğü bir yöre biçiminde tanımlamakta ve Karadeniz bölgesinin diğer yörelerinden ayırmaktadır.

Yine yöre iklimine değinilen bir başka çalışmada ise Köksal (1972, s.37), hakim rüzgâr yönünün kuzeybatı (Karayel) olduğunu, güneybatı sektörlü

rüzgârların ikinci sırada, güney sektörlü rüzgârların ise, üçüncü sırada yer aldığını belirtmektedir.

Oluşumlarında, gravitasyonla birlikte kimyasal çözülme, buharlaşma ve deflasyon gibi klimatik şartlarla bağıntılı olayların da rol aldığı kovuklu çözülme şekilleri, bölgede periyodik yaz kuraklığının söz konusu olduğu dönemde ve özellikle uygun hava durumlarına bağlı olarak meydana gelmektedir.

Morfojenez

Yukarıda ayrı ayrı ele alınan fizikî çevre özellikleri bir arada değerlendirildiğinde, görülür ki, bölgede gelişme olanağı bulan kovuklu çözülme şekilleri, ancak bütün çevre şartlarının oluşumu desteklediği sınırlı alanlarda gelişebilmişlerdir. Nitekim, volkanoklastiklerden oluşan anakayanın dik ve derin vadilerle yoğun bir biçimde parçalanmasını takiben, bitki ve toprak örtüsünün ortamdan uzaklaşması ile günlenme etmenlerinin doğrudan anakaya ile temas sağladığı söz konusu bu arazilerde şekillenmenin gelişimi özetle şöyle olmalıdır:

Kısa süreli yaz yağmurlarından sonra zemine sızan sular, taneli malzemelerden oluşan anakayanın çimentosunu çözmekte ve yağmurun ardından görülen güneşlenme ve buharlaşma ile de ortamdan uzaklaşmaktadır. Böylece serbest kalan özellikle kum boyutundaki taneli malzemeler rüzgârlarla savrulmakta ve yerlerinde küçük oyuklar (niş) oluşmaktadır. Şekillenmenin devamında, bu küçük oyuklar genişlemekte ve ağız şekilleri çoğunca elipse benzeyen ve uzun eksenleri buradaki kumtaşı bantlarının uzanışına uygun olarak yatay veya yataya yakın olan büyük kovuklar ya da küçük mağaralar (in) meydana gelmektedir. Bu mağaralardan birbirine komşu olanlar, önce yan duvarlarında açılan küçük pencerelerle, ardından da bütün duvarın ortadan kalkması ile birleşmekte ve ağız genişlikleri onlarca metreyi bulan, buna karşılık anakaya içindeki girintileri birkaç metre ile sınırlı kalan mağaralara dönüşmektedir (Foto. 1). Bunlardan ayrı olarak, bazen yamaçların her iki tarafından karşılıklı olarak gelişmeye başlayan oyuklar, zamanla birbirlerine kavuşmakta ve böylece doğal tüneller oluşmaktadır (Foto. 5).

Burada şekillenmenin başlangıç aşamasında dikkati çeken bir diğer özelliğin de açıklanması yararlı olabilir. Şöyle ki, anakaya içinde yer alan blok boyutundaki malzemeler, çevrelerindeki çimentonun yağmur sularıyla çözülmesinden sonra, yer çekimine (gravitasyon) bağlı olarak yamaçlardan aşağı yuvarlanmakta ve yerlerinde yuva şeklinde küçük boşluklar kalmaktadır.

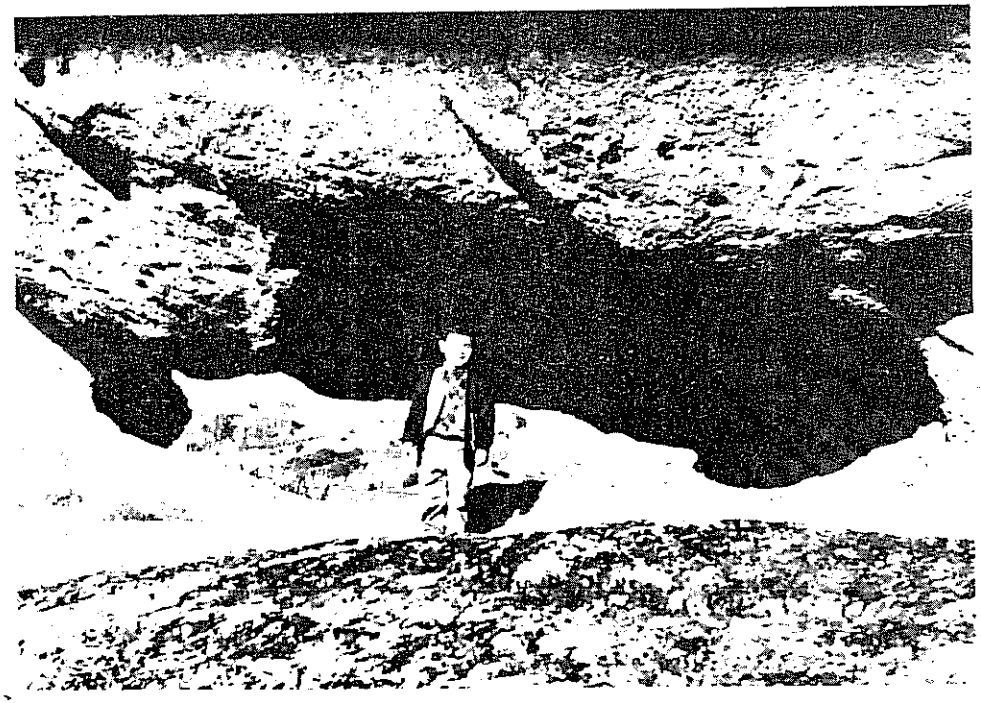

Foto. 5: Çınaralan deresi ile Tekkeköy deresi arasındaki sırtın üzerinde, zıt yönde gelişen kovukların birleşmesi ile oluşan doğal tünel. Doğuya bakış.

Daha sonra da bu boşluklar, kovuklu çözülme için bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Diğer taraftan, yağışlar sonrasında, plato yüzeyinden sızıp vadi yamaçlarına doğru yönelen yeraltı suları, çoğunca buharlaşma ile ortamdan uzaklaşmaktadır. Ancak, yeraltı akışları sırasında bu sular, anakayadan eriterek içerisine aldıkları elementleri yüzeyde veya yüzeye yakın kesimlerde bırakarak buraların aşınmaya karşı biraz daha dirençli bir hal almasını sağlamaktadırlar. Halbuki, yeraltı akışları sırasında, anakayanın iç kesimlerinde bağ kuvvetinin önemli ölçüde zayıflamasına sebep olduklarından, yukarıda değinilen şekillerden biriyle oluşacak bir başlama noktasından kayanın içi boşalmaya başlamakta ve iç alanları zaman zaman 50-60 m^2'yi geçen nispeten geniş mağaralar oluşabilmektedir. Ancak, bu mağaraları boyut bakımından bazen ki-

lometrelerce devam eden karstik ya da volkanik (lav boruları) mağaralarla kıyaslamamak gerekir. Çünkü, bu mağaraların anakayaya doğru olan girintileri en fazla 10-15 m ile sınırlı kalmaktadır.

Ayrıca, yana ve içe doğru genişleyen bu mağaraların ağız bölgesinde, tavan kısımları desteksiz kalmakta ve bu yüzden de zaman zaman kopmalar meydana gelmektedir. Öte yandan kopan bloklar, yer çekiminin kontrolünde vadi tabanına kadar yuvarlanmak suretiyle, dış etmenlerin mağara içindeki aşındırma faaliyetlerinin yeniden hızlanmasına olanak sağlamaktadır. Böylece, şekillenme de bir süreklilik kazanmış olmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

1. Kurak ve yarıkurak bölgelerin en yaygın şekil gruplarından biri olan kovuklu çözülme şekilleri, sınırlı alanlarda olsa bile, nemli-ılıman bir iklime sahip olan araştırma sahasında gelişme olanağı bulmuştur.

2. Bölgenin uygun litolojik, jeomorfolojik ve hidrografik özellikleri yanında, toprak ve bitki örtüsü ile iklim özelliklerinin de fazla sınırlayıcı olmaması, söz konusu şekillerin gelişimi için yeterli olmuştur.

3. Şekillerin gelişimi, özellikle periyodik yaz kuraklığının olduğu dönemde, fakat yağış, buharlaşma ve rüzgâr şartlarının kontrolünde mümkün olmaktadır.

4. Yörede seyrek de olsa kaya düşmeleri görülmektedir. Bu sebeple, özellikle Tekkeköy deresi vadisinde inşa edilmiş evlerin bu konuda uyarılması gerekmektedir. Hatta, bu sahada kopma çatlakları belirlenmiş olan bir kayanın, ba önce güvenli bir biçimde ortamdan uzaklaştırılması düşünülmelidir.

5. Bir çeşit doğal anıt durumuda olan ve salt bu halleriyle bile güçlü bir turistik cazibeye sahip bu şekiller, aynı zamanda önemli kültürel izler de taşımaktadır. Bu nedenle, bölgenin bütün yönleriyle ortaya konabilmesi gereği açıktır. Bu noktadan hareketle, öncelikle arkeoloji ve sanat tarihi uzmanları ile diğer ilgili bilim adamlarının ayrıntılı çalışmalar yapmak üzere bölgeye daveti gerekli görülmektedir.

6. Bölgedeki kovuklu çözülme şekilleri, Prehistorik dönemden beri ya doğal halleriyle ya da kısmen değiştirilerek savunma ve barınma amaçlı kullanılmıştır. Hatta, iki ayrı sahada kümeleşen mağaralar, bir takım yapay şekillerle desteklenmiş ve "mağara-kale yerleşmesi" dediğimiz bir yerleşme tipi oluşturulmuştur. Bu yerleşmelerle bölgenin turizm potansiyeli iki yeni çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

7. Son olarak, "1. dereceden arkeolojik sit alanı" olarak ilân edilmiş (Gayrımenkuller, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu, 1977) olan bölge, "doğal anıt" kapsamına da alınarak sınırları, söz konusu kovuklu çözülme şekillerinin dağılışına göre yeniden belirlenmelidir. Böylece, hem söz konusu şekiller hem de mevcut kültürel değerler tahripten daha iyi korunacaktır. Ancak bu yapılırken, yöre sakinlerine haklarının adil bir şekilde teslim edilmesi, ön koşul olmalıdır.

Bibliyografya

BİLGİ, Ö. (1990): Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Prehistoryası. İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası-I), 1-3 Haziran 1988 (1-2), Samsun.

ERİNÇ, S.(1971): Jeomorfoloji-II (Genişletilmiş ikinci baskı). İstanbul Üniv. Yay. No. 1628; İstanbul Üniv. Coğr. Enst. Yay. No.23, İstanbul.

ERKAL, T. (1993): Yeşilırmak Deltası ve Çevresinin Jeomorfolojisi. Jeomorfoloji Derg. Sayı: 20 (13-28), Ankara.

KÖKSAL, A. (1972): Bafra Ovasının Coğrafya Etüdü. Ankara Üniv. DTCF Yay. No. 220, Ankara.

NİŞANCI, A.(1988): Karadeniz Bölgesinin İklim Özellikleri ve Farklı Yöreleri. Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986 (223-233), Samsun.

TÜRKİYE'DE KIRSAL SANAYİNİN DESTEKLENMESİ VE İŞÇİ ŞİRKETLERİ ÖRNEĞİ

Cevdet YILMAZ*

GİRİŞ

Günümüzde Türkiye hızlı bir iç göç ve şehirleşme süreci içindedir. Hiç kuşkusuz nüfus hareketleri bir ülkenin iç dinamizmini gösteren önemli unsurlardan birisidir. Fakat ülkemizde özellikle 1950'li yıllardan itibaren giderek artan oranda görülen bu hareketler sonucu bir yandan kırsal alanlar boşalmakta, diğer yandan da şehir ve şehirli nüfus miktarı beklenen ve plânlananlardan daha hızlı artmaktadır. Böylece hem kırsal alanların sahip oldukları potansiyeller değerlendirilememekte, hem de kentlerimizde halledilmesi güç altyapı ve istihdam problemleri ile karşı karşıya kalınmaktadır.

Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısını derinden etkileyen bu meselenin çözülebilmesi veya en azından bir miktar hafifletilebilmesi için devlet çeşitli tedbirler almak durumundadır. İşte bunlardan birisi de nüfusu kırsal kesimde tutmak ve şehirlere göçü azaltmak için ileri sürülen "Kırsal Sanayi" projeleridir.

Makalenin amacı, Türkiye'nin zaten kıt olan finans kaynaklarının 'kırsal sanayi kuruyoruz' diye çeşitli teşvik ve krediler yolu ile sonu hüsranla bitecek, içi boş ölü yatırımlara dönüşmemesi için geçmişte yaşanan gelişmeleri kısaca hatırlatmak, aksayan yönleri göstermek ve gelecekle ilgili plân ve projelerin sağlam temeller üzerinde kurulmasına yardımcı olmaktır.

Bu araştırmada önce Türkiye'de kırsal sanayinin kurulması ve geliştirilmesi ile ilgili hususlara yer verilecek, daha sonra da 1970-1980 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde Türkiye'nin en büyük kırsal sanayi hamlesi olan fakat büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanan "İşçi Şirketleri" örneği üzerinde durulacaktır.

* Ondokuz Mayıs Ünv. Eğt. Fak. Yrd.Doç.Dr.

I.BÖLÜM: KIRSAL SANAYİNİN DESTEKLENMESİ

A. Anayasa ve kalkınma plânlarında kırsal sanayi:

T.C. 1982 Anayasasının 'Ekonomik Hükümler' bölümünde "...özellikle sanayinin ve tarımın yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini ... plânlamak devletin görevidir" ifadesi yer almaktadır.

5. BYKP'nda sektörel gelişmeler açısından kalkınmada öncelikli yörelere, mevcut ve potansiyel kaynakları harekete geçirerek ve söz konusu bölgelerin gelişmesinde itici güç olabilecek büyük ölçekli yatırımların yanısıra, küçük ölçekli emek-yoğun sanayi projelerinin de teşvik edilmesi kabul edilmiştir.

6. BYKP'nda ise geri kalmış –veya başka bir tabirle– kalkınmada öncelikli yörelerde "kırsal sanayinin kurulması ve geliştirilmesi"ne ayrı bir önem verilmiştir. 1990-1994 yılları için hazırlanan 6. BYKP'mızın 'Kırsal Alana Götürülen Hizmetler Bölümü'nde kırsal alanlar için kabul edilen ilke ve politikalar arasında şu maddeler özellikle dikkat çekicidir:

1. Kırsal alanda istihdamın arttırılması ve gelirin çeşitlendirilmesi için yeni üretim dallarında çalışmalar teşvik edilecek, tarım dışı ekonomik faaliyet kolları desteklenecektir.
2. Kırsal kesime dinamizm kazandırmak amacıyla 'kırsal alanların plânlanması' yaklaşımı çerçevesinde hizmetlerin ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarının merkez köy ve kasabalara yönlendirilmesi desteklenecektir (DPT, 1989: 321).

B.Kırsal sanayi faaliyetlerinin desteklenmesini zorunlu kılan faktörler:

1. İç göçler ve hızlı şehirleşme

Türkiye'de kırdan kente göçün temel sebebinin 'kırsal alanlardaki geçim sıkıntısı' olduğu (Tümertekin, 1973:3) dikkate alınırsa, kırsal alanların kalkındırılması ve kendi kendilerine yeter hale getirilmesi için harcanacak çabalar iç göçleri önlemede akla gelen ilk çareler olmaktadır. Benzer hareketleri 100 yıl kadar önce yaşamış olan gelişmiş ülkeler bugün %95 civarında şehirli nüfus ve %5 civarında kırsal nüfusları ile bu problemi aşmış görünmektedirler. En azından bu ülkelerde, sanayi ve hizmet sektörünün şehirlerde yarattığı çekim ile kırsal kesimin serbest bıraktığı nüfus artık belli bir dengeye erişmiştir. Türkiye'de ise henüz nüfusun %50'ye yakın kısmı kırsal kesimdedir. Ülkemizde artarak devam eden iç göçler şehirlerimizdeki sanayi ve hizmet sektörünün

çekiciliğinden çok kırsal kesimdeki (artan nüfusun baskısı, yetersiz ve adaletsiz toprak dağılımı, gizli işsizlik, eksik istihdam, düşük verimlilik, ziraî makinalaşma, mevsim dışı iktisadî faaliyetlerin olmayışı, doğal afetler, iklim ve toprak şartları vbg.) çeşitli faktörlerin nüfusu itmesi ile meydana gelmektedir.

Bugün, otuzaltı bin civarında köyümüz ve yüz binden fazla (mahalle, mezraa, kom, yayla, oba, divan vb.) köy-altı yerleşim birimlerimizin çok büyük bir kısmı geçim sıkıntısı içindedir. Kırsal kesim ile şehirlerimiz arasındaki gelir düzeyi ve hayat standartları arasındaki farklılıklar, veya kırsal kesimlerde bulunan vatandaşlarımızın gözünde şehirlerin geniş istihdam ve bol kazanç imkânlarına sahip yerler olarak algılanması, Türkiye'de kırdan kente göçü belirleyen bir diğer önemli faktördür.

1950'li yıllardan itibaren hız kazanan sanayileşme ve şehirleşme ile ilgili olarak daha o yıllarda ileri sürülen şu görüşler ilginçtir: "Türkiye'de sanayi tesisleri ya şehirlerde, ya da şehirlere yakın kırsal bölgelerde kuruluyor. Bu da şehirleşmeyi hızlandırıyor. Kamu ve özel teşebbüs büyük fabrikalar ve iş merkezlerini muayyen şehirler etrafında toplamaktansa, kırsal nüfus yoğunluğunun çok yüksek ve köyden dışarı akının önemli oranlara vardığı bölgelerdeki kasaba ve köylere kurulması ve buraların şehirleştirilmesi akla daha yakın gelmektedir" (Kazgan, 1958). Bu ve benzeri görüşler doğrultusunda, özellikle plânlı dönemde bazı çalışmalar yapılmıştır. Ör. 1. BYKP'nda şehirleşmenin coğrafî dağılışı bakımından bölgelerarası denge ilkesine ağırlık verilmiş ve şehirlerin düzenli dağılımı için yatırımlarda denge gözetilmesi gereği üzerinde durulmuştur. Fakat 1927-1950 yılları arasında %2.5 olan şehirleşme hızının 1950-1988 yılları arasında ortalama %6.1'e kadar yükselmesi, meseleye ciddî olarak yaklaşılmadığı izlenimini vermektedir.

İç göçlerin Türkiye'de bugüne kadar yeterince üzerinde durulmayan çok önemli bir yönü de 'kırsal kesimden şehirlere beyin göçü'dür. Benedict'e göre "göçün, kıt kaynaklara sahip kırsal alanlar üzerindeki nüfus baskısını hafiflettiği düşünülebilirse de, göç aynı zamanda toplumu en yetenekli ve karar vermede etkili olabilecek kişilerden yoksun bırakmaktadır" (Benedict, 1971). Nitekim, bugün büyük şehirlerimizde çalışan yetişmiş insan gücümüzün (doktor, mühendis vb.) önemli bir kısmının esas kaynağı kırsal kesimdir. Kırsal sanayinin sadece iç göçleri değil, beyin göçünü de engelleyerek, ya da daha önce gidenleri geri çekerek geri kalmış bölgelerin daha hızlı kalkınmasına yardımcı olabileceği hususu gözden uzak tutulmamalıdır.

2. Bölgeler arası dengesizlik:

Cumhuriyetin ilânından itibaren 1.İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda Türkiye'de sanayileşmeye ve yapılacak tesislerin de ülke genelinde dengeli dağılımına büyük önem verilmiştir. Fakat özellikle 1950'li yıllardan sonra durum tersine dönmüştür. Ülkemizdeki sanayi faaliyetlerinin bugünkü dağılışında herşeyden önce, büyük nüfus merkezlerinin, dolayisile pazarların etkisi açıkça hissedilmektedir. Gerçekten de İstanbul halâ sanayi faaliyetlerinin önemli bir kısmını kendisinde toplamış bulmaktadır (bkz. Tablo-1).

Tablo-1: Üç büyük ilimizin Türkiye sanayindeki yeri (Özgüç, 1987)

	Tesis %'si	Çalışanlar %'si	Katma değer %'si
İstanbul	47.4	32.5	32.0
İzmir	8.7	8.5	12.0
Ankara	6.6	5.5	4.2
3 İlin Türkiye toplamındaki payı	62.7	46.5	48.2

Olaya bölgesel dağılım açısından baktığımızda da, büyük tesisler bazında Marmara Bölgesinin tek başına sanayide çalışanların %48.6'sını, yani yaklaşık olarak Türkiye'nin yarısını kendisinde topladığını görüyoruz. Bu bölgemizi Ege ve İç Anadolu bölgeleri izlemektedir.

Türkiye'de sanayi faaliyetleri ülke genelinde eşitsiz dağıldığı gibi, sanayinin yer aldığı iller içindeki dağılışı da düzenli olmayıp belirli yerlerde toplanma söz konusudur. Ayrıca büyük şehirlerimizin merkezî kısımlarında yer alan bazı sanayi tesislerinin şehir dışına çıkartılmaları veya yeni tesislerin şehirlerin çevrelerinde yer alması, bu şehirlerimizin yatay yönde genişlemelerine sebep olmakta, bu da başta gecekondu problemi olmak üzere, çevre kirliliği, ulaşım karmaşası, tarım ve rekreasyon alanlarının hızla ortadan kalkması vbg. birçok olumsuz gelişmelere neden olmaktadır.

Tüm bu hususlar sanayinin plânlı gelişmesini sağlama yolunda kırsal sanayi girişimleri benzeri çeşitli tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak da özellikle 5.BYKP'nda "sanayileşme po-

tansiyeli olan ve geliştirilmesi istenen yerleşme merkezlerinde bütün sektörler gözönünde bulundurularak sanayi tesislerine uygun alanlar tesbit ve ilân edilecektir" denilmiştir (DPT, 1984:165). Bugün, şehirlerimizdeki sanayi faaliyetlerinin plânlı gelişmesini sağlamak için yerleşim merkezi plânlarında; sanayi bölgeleri, küçük sanayi çarşıları, organize sanayi bölgeleri ayrılması bu plânlama ihtiyacının zorlaması ile olmaktadır (Özgüç, 1987).

Bütün bunlara rağmen Türkiye'de halâ sanayi faaliyetlerinin mekânsal dağılış ve muhtemel gelişme özellikleri tam olarak plânlanmamış, çeşitli mekân üniteleri için de çok amaçlı ve kapsamlı plânlar yapılmamıştır. 'Sanayinin geliştirilmesinin gerekli olduğu' fikri sadece bölgesel dengesizliğin giderilmesine bir çözüm olarak önerilmekle yetinilmiştir. Günümüzde kırsal sanayinin desteklenmesi çabaları da bu eksikliğin giderilmesi için atılmış adımları oluşturmaktadır.

3. Kırsal kesimin potansiyel kaynakları:

Tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik, turizm vb. açılardan Türkiye'de kırsal kesim hiç de azımsanmayacak önemli bir potansiyele sahiptir (Bkz. Tunçdilek, 1978). Ayrıca Türkiye'de henüz, ayrıntılı arazi çalışmaları ile herbir ünitenin sahip olduğu potansiyel tam olarak anlaşılabilmiş ve ortaya konulabilmiş de değildir. Gerek mevcut ve bilinen, gerekse muhtemel potansiyellerinin bulunup işletilmesi ancak belli bir miktar nüfus ile mümkündür. Kırsal sanayi nüfusu yerinde tutacak en önemli unsur olacaktır. Kırsal sanayinin Türkiye'de iç göç ve şehirleşmeyi yavaşlatması gibi önemli bir görevi yanında şu hususlarda da büyük faydalar sağlayacaktır:

a) Ülke çapındaki dağılımları ile özellikle kırsal kesimde istihdam kapasitesini arttıracaklar, yeterli altyapısı olmayan büyük şehirlere göçü önleyecekler ve kontrolsüz nüfus patlamasına engel olacaklardır.

b) Ülke çapındaki dağılımları gelir dağılımında da denge yaratacaktır. Mülkiyetin oluşmasına yardım edecekler, kırsal kesimde orta sınıfın oluşmasına vesile olacaklardır.

c) Hükümetlerin ülke kalkınmasında bölgesel dengeleri korumada yardımcı olacaklardır.

d) Ülkedeki büyük sanayi kuruluşlarına destek olabilirler. Özellikle büyük sanayinin pazar sıkıntısının arttığı, talebin düştüğü ekonomik kriz dönemlerinde ülkede emniyet süpabı görevi yapabilirler.

e) Kırsal sanayi, kendi çevresindeki geleneksel el sanatlarının gelişmesine ve modernleşmesine yardımcı olabilir.

f) Kişileri müteşebbis olmaya özendirebilir, ülke çapında müteşebbis sayısının artmasında etkili olabilir.

g) Tüm bu ve benzeri hususlar dikkate alındığında kırsal sanayi, politik açıdan istikrarın garantisi olabilecekleri gibi, demokrasinin de teminatı olabilirler.

II. BÖLÜM : İŞÇİ ŞİRKETLERİ ÖRNEĞİ

A. İşçi şirketleri hareketinin ortaya çıkış sebepleri:

1960'lı yılların sonları Türkiye'ye gelen işçi dövizlerinin giderek arttığı yıllardır. Fakat gelen dövizlerin Türkiye'nin kalkınmasını sağlayacak ve dışarıya işçi göndermeyi gereksiz kılacak yatırımlara dönüştürülmesi yerine, daha çok dış seyehatler ve tüketim malları ithalinden doğan ödemeler dengesi açığının kapatılması vb. alanlarda kullanılması aynı yılların dikkat çekici bir başka özelliğini oluşturmuştur (Yılmaz, 1992: 87). Bu ve benzeri olumsuzlukları gidermek amacıyla yurtdışında çalışan işçilerin kendi kurdukları şirketler yolu ile Türkiyede yatırım yapmaya başlamaları, kamuoyunda, "dövizi kazananlar onun sarfiyat şeklini de tayin ederek Türkiye'nin sanayileşmesine olduğu kadar özellikle kırsal kesimler üzerindeki etkileri açısından önemli bir rol oynamaya başladılar" şeklinde yorumların yapılmasına sebep olmuştur (Çöloğlu, 1984: 27).

Özellikle 1970'li yılların başında Avrupa'da görülen ekonomik durgunluk ve ardından gelen 1973 enerji krizi, işçilerimiz arasında, toplu olarak işten çıkarılma ve hattâ geri gönderilme endişesine yol açmıştır. İşlerini kaybetme ve geri gönderilme durumunda Türkiye'de çalışabilecekleri istihdam alanların biran önce gerçekleştirebilmek için vatandaşlarımız arasında büyük bir hareketlilik başlamıştır.

İşçi şirketleri girişimi, işçilerimizin sadece kendi gelecekleri açısından düşündükleri bir teşebbüs değildir. İşçilerimiz bu yolla, yurtta kalan ve yurtdışına çıkma imkânı bulamamış, gelir durumu bozuk, çoğu yurtdışından gönderilecek paraya muhtaç olan akraba ve yakınlarına da bir istihdam imkânı sağlamak istemişlerdir. Ayrıca, genelde ülkelerinin, yani Türkiye'nin, özelde ise doğup büyüdükleri yörelerin hızla kalkındırılmasını, yaşadıkları-gördükleri Avrupa seviyesine çıkaramasalar bile, içinde bulundukları azgelişmişlik şartlarını ortadan

kaldırmak istemişlerdir. Bu istek ve arzuların gerçekleşebilmesinin de ancak sanayileşme ile mümkün olabileceğini (Avrupa örneğini de yaşayarak) gören işçilerimiz giderek artan gelir ve tasarrufları ile işçi şirketleri kurmaya başlamışlardır. Konu ile ilgili ilk olumlu örnek 1964'te temeli atılan, 2300 ortak ve 10 milyon TL. sermaye ile kurulan TÜRKSAN dır. TÜRKSAN'ın başarılı olması diğer işçi şirketlerinin kurulmasında en önemli itici unsuru oluşturmuştur.

Birkaç yıl içinde hareketin büyümesi ve yaygınlık kazanması birçok problemi ve bareberinde getirmiştir. Yurtdışındaki işçilerin bir araya gelerek kurdukları bu şirketlerin yatırımlarından henüz olumlu sonuçlar alınmadan Türkiye'deki yerli işadamları da yurtdışındaki işçileri ortak ederek "işçi şirketleri" kurmaya başlamışlardır. Gelişmelerin gerisinde kalmak istemeyen, Anadolu'nun en ücra köşelerindeki köy veya kasaba önderleri, ilçe kaymakamları veya belediye başkanları, hizmete susamış, ilgisizlikten ve işsizlikten bunalmış yörelerine bu yolla taze bir kan temin edebilmek amaç ve ümidiyle Avrupa yollarına düşmüşler, hemşehrilerini bulup, onları ikna ederek bu hareketten yararlanmak istemişlerdir. Daha sonraki yıllarda (özellikle 1975'ten sonra) devletin de olaya ilgi göstermesi, kredi ve çeşitli teşvikler verir duruma gelmesiyle bu sefer de bazı açıkgöz işadamlarının veya sahtekâr kişilerin ortaya çıkarak, hem işçilerin parasını alabilmek, hem de devletin verdiği kredi ve teşviklerden faydalanabilmek amacıyla kâğıt üzerinde işçi şirketleri kurduklarını görüyoruz.

Tüm bu gelişmeler sonucunda, daha sonraki yıllarda kanunlarla ayrı ayrı tanımları da yapılan (bkz. DESİYAB, 1981: 172) ve kamuoyunda "İşçi Şirketleri", "Halk Sektörü", "Millet Sektörü", "Halka Açık Şirketler", "Çok Ortaklı Şirketler", "Hemşehri Şirketleri", "Bölgesel Kalkınma Şirketleri" vbg. çeşitli isimler altında Anadolu'nun her köşesinde -sayısı tam olarak tesbit edilemeyen- yüzlerce şirket kurulmuştur.

Büyük kısmı hiçbir faaliyette bulunamadan kâğıt üzerinde kalan bu şirketlerin ancak çok az bir kısmı faaliyete geçirilebilmiş (ki biraz sonra bunlar üzerinde durulacaktır), diğer çok önemli bir kısmı da temellerinin atılması ile üretime geçme arasında kalan çeşitli safhalarda terkedilerek ölü yatırımlar halini almışlardır.

Araştırmanın bu bölümünde Türk ve Avrupa kamuoyunun olaya bakışının kısa bir özeti yapıldıktan sonra, ilk olarak, kırsal sanayiye örnek olmaları açısından -çeşitli aşamalardan geçerek de olsa- başarıya ulaşmış işçi

şirketleri üzerinde durulacak, daha sonra da başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerin ölü yatırımlar haline gelmelerinin temel sebeplerine değinilecektir.

B. İşçi Şirketleri hareketinden Türk ve Avrupa kamuoyunun beklentileri:

1. Türk kamuoyunun beklentileri:

Özellikle 1970'li yılların başından itibaren giderek artan sayıda işçi şirketlerinin peş peşe kurulmaya başlaması ile gerek Devletimizin gerekse Türk kamuoyunun dikkatleri bir anda bu gelişmelere çevrilmiş, konu ile ilgili olarak birçok görüş ve tahminler ileri sürülmüştür. Bunların başlıcalarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Yurtdışından gelen dövizler dışarıdan çeşitli makina, teçhizat ve hammadde alımı için Türkiye'deki şirketlere verilmekteydi. Fakat artık yurtdışında çalışan işçiler kendi dövizleri ile bunları çalıştıkları ülkelerden daha ucuza alacaklar, böylece dövizden büyük tasarruf sağlanmış olacaktı.

b) Döviz gelirinin davamı Türkiye'nin sanayileşmesi ve gelişmesi için şarttı. İşçi şirketleri yolu ile büyük döviz girdisi sağlanacaktı.

c) Bu yolla ilave bir endüstrileşme gayreti doğacak, Türkiye daha çabuk sanayileşecekti.

d) Yurtdışındaki işçilerin bu şirketlere ortak olmaları, onların Türkiye ile olan iktisadî bağlarını kuvvetlendirecek, hem ülkemizin hem de onların kendi bölgelerinin sanayileşip gelişmesine katkıları artacaktı.

e) İşçi şirketlerinin kuruluşu işçilerin yurda dönme eğilimlerini kuvvetlendirecek, böylece yurtdışında vasıf kazanmış bu işçilerden Türkiye'nin kalkınmasında faydalanılacaktı.

f) İşçi şirketleri kendi ortaklarını istihdam edeceğinden, yurtdışından dönüp serbest meslek adı altında bakkal açmak, kahvehane çalıştırmak gibi düşük verimliliğe sahip yerlerde çalışmak yerine, bu kişiler endüstri sektöründe istihdam edilmiş olacaklardı.

g) İşçi şirketleri sayesinde sanayi yurt çapında dengeli bir şekilde dağılacak, böylece hem gelir dağılımı adil olacak, hem de işçiler mülk ve servet sahibi olacaklardı. Ayrıca bu yolla emek ile sermaye arasındaki gerginlik azalacak, sosyal adalet daha hızlı sağlanacaktı.

h) Kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra artan tasarrufunu ne yönde değerlendireceğini bilemeyen işçi, bu parayı gereksiz tüketim mallarına harcamak veya yurtdışındaki bir bankada tutmak yerine ülke kalkınmasında kullanacak, hem kendisine kâr ve gelir sağlayacak, hem de Batıda olduğu gibi önemli sanayi yatırımlarına ortak olmuş olacaktı.

ı) İşçi tasarruflarının üretime aktarılmasıyla enflasyon hızını durdurmak veya yavaşlatmak ta mümkün olacaktı.

i) Kırsal alanlara endüstrinin girmesiyle şehirlere göç duracaktı. Vd. (Yılmaz, 1992), (Ekin, 1974), (DESİYAB, 1981: 118).

2. İşçi şirketleri olayına Batı Avrupa ülkelerinin yaklaşımı:

Özellikle F. Almanya ve Hollanda Türk işçı şirketleri ile yakından ilgilenmişlerdir. F. Alman hükümeti Türkiye ile 1972'de imzaladığı "intibak Anlaşması"nda, işçilerimizin kuracakları işçi şirketlerinin yatırım projelerinin gerçekleştirilebilmesi için araştırma ve danışmanlık hizmetleri ile bu şirketlere kredi ve meslekî araç imkânlarının sağlanmasını üstlenerek bunun için ISOPLAN isimli bir kuruluşu görevlendirmiştir (Gitmez, 1983: 266). 1976'da da Hollanda ile imzalanan "İstihdam Yaratıcı Projelerin Desteklenmesine İlişkin Anlaşma" ile de Hollandalılar REMPLOOD isimli bir araştırma kurumu tesis ederek Türkiye'de bu amaçla incelemeler yaptırmıştır.

Her iki kuruluşun da ortak amaçları şu şekilde özetlenebilir:

a) Yurtdışındaki işçi tasarrufları ile kurulan işçi şirketleri, köy kalkınma kooperatifleri ve küçük sanat kooperatiflerinin gerçekleştirecekleri istihdam yaratıcı projelerin desteklenmesi, bunlara, araştırma, danışma ve proje kredileri ile meslekî araç yardımı yapılması.

b) Düzenlenecek eğitim kurslarında işçilere dil ve meslekî bilgi öğretmek, işçilerin yurda dönüşlerinde sanayi tesislerinde önder işçi olarak çalışmaları için işletmecilik eğitimi verilmesi.

c) Sağlanacak tüm bu yardımların hibe kabul edilmesi. (Daha sonra bu şart "kredi" şeklinde değiştiriliyor) (Gitmez, 1983: 60).

Batı Avrupa ülkelerini bu tür bir davranışa yönelten sebepler ise kısaca şunlardır: 1973'lere gelindiğinde petrol krizinin başgöstermesi ve ekonomik durgunluk dönemine girilmesi, bu ülkelerde büyümenin sınırsız olamayacağı gerçeğini ortaya koymuştur. Bunun üzerine önce işçi alımı durdurulmuş, daha

sonra da mevcut yabancı işçilerin geri gönderilmesi için çareler aranmaya başlanmıştır. Özellikle Almanya ile Hollanda "acaba Türk işçilerine çeşitli yardımlar yaparak ve kurdukları şirketlerin gelişmesini destekleyerek bir an önce yurtlarına dönmelerini sağlayabilir miyiz?" fikrinden hareketle yukarıda adı geçen kuruluşları faaliyete geçirmişlerdir (DESİYAB, 1981: 118).

Özellikle Hollandalılar "Göç ve Gelişme" ile "Gurbet, Mihnet, Üç Kuruşluk Servet" vb. isimler altında -daha sonra Türkçe olarak da yayınlanan (bkz. PENNİNX, 1976/1979)- saha araştırmalarının yapılmasını desteklemişler, bu yolla Türk işçilerinin gelir sarfiyat şekli ile işçi şirketlerinin durumunu yakından görüp gerekli bilgileri edindikten sonra Almanya ile birlikte adı geçen anlaşmalardaki yükümlüklerini yerine getirmeyerek geri çekilmişlerdir (DESİYAB, 1981: 115).

C. Başarılı olmuş işçi şirketlerinin genel özellikleri:

Özellikle1968-1978 arasındaki 10 yıllık dönem içinde 1000'den fazla girişim içinden ancak çok az bir kısmı çeşitli aşamalardan geçerek (isim, şekil, ya da el değiştirerek vb. yollarla) başarıya ulaşmış ve ülke kalkınmasında hak ettikleri yeri almışlardır. Bunlar içinde hiç kuşkusuz en önemlileri, işçi şirketleri hareketine ilham kaynağı olan ve bugün gümrüksüz satış mağazaları zinciri ile inşaat malzemeleri sanayi alanında faaliyet gösteren TÜRKSAN ile, Yozgat'ta kurulu fabrikalarında çimentodan kraft torbaya bir dizi üretim tesisini bünyesinde toplamış 10 000 ortaklı bir holding olan YİBİTAŞ'tır.

Çeşitli zorlukları aşarak üretim safhasına geçebilen işçi şirketi sayısı tesbit edilebildiği kadarıyla 223'tür (Çöloğlu, 1984). Büyük kısmı bugün yerli özel sektörün elinde olan bu şirketlerin hepsinin ilk kuruluşlarında Avrupa'da çalışan işçilerimizin emek ve sermayeleri vardır. Kırsal sanayinin Türkiye'ye neler kazandırabileceğini göstermek açısından bu 223 şirketin genel özellikleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Böylece işçi şirketleri hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasının da Türkiye'nin kalkınmasında ne derece olumsuz bir rol oynadığı gözler önüne getirilmiş olacaktır.

1. Tanımları:

Bu araştırmada ele alınan işçi şirketleri, 14 Haziran 1980 tarih ve 80/5 no.lu Yatırımların Teşviki ve Yönlendirilmesi ile ilgili kararnamede "halka açık anonim şirket olup, ortak sayısı en az 200 ve azamî hisse oranı -bir ortak veya sermaye grubu için- şirket sermayesinin en az %10'u olan ve imtiyazlı hisse se-

nedi bulunmayan" şeklinde tanımlanmış olanlarıdır. Çeşitli dönemlerde değişik isimler alarak yoluna devam bu 223 şirketin 54 tanesi "işçi şirketi", 56 tanesi "halk şirketi", 113 tanesi de "halka açık şirket"tir. Tanımlamalarda; sermayelerinin %100'ünü yurdışında çalışanlar sağlamışsa buna **işçi şirketi**, sermayelerinin bir kısmını yurtdışındakiler bir kısmını da yurt içindekler sağlamışsa buna **halk şirketi**, eğer şirketi Türkiye'deki özel sektör girişimcilerinden birisi kurup ta hisse senedi karşılığı yurdışındaki işçileri sermayesine ortak etmişse buna da **halka açık şirket** denilmektedir.

2. Ortaklarının sayısı:

Adı geçen 223 şirketin ortak sayıları Tablo-2'de gösterilmiştir.

Tablo-2: İşçi şirketlerinin ortak miktarı (DESİYAB, 1981: 74)

Girişimin türü	Yurtdışındaki işçi	Halk	Kamu	Tüzel	Toplam
İşçi şirketi	55898	14606	24	16	70544
Halk şirketi	12966	48398	40	41	61445
Halka açık şirket	41337	81266	83	205	122891
Toplam	**110201**	**144270**	**147**	**262**	**254860**

3. İstihdama etkileri:

Kuruluşlarını tamamlayarak üretim aşamasına geçmiş bulunan bu şirketler 29.5.1982 tarihi itibarıyle 31 300 kişi istihdam etmekte olup, bu miktarın bölgelere göre dağılımı Harita-1'de gösterilmiştir.

4. Kuruluş yerleri:

DPT kriterlerine göre işçi şirketlerinin %60'ı kalkınmada öncelikli yörelere, %35'i ise gelişmiş yörelere yatırım yapmışlardır. Kuruluş yeri olarak da %40.3'ü köy merkezlerini, %28'i ilçe merkezlerini, %26.3'ü ise il merkezlerini tercih etmişlerdir (Güven, 1977: 126).

İşçi şirketlerinin kuruluş yerleri ile Türkiye'deki özel sektöre ait şirketlerin kuruluş yerlerinin bölgesel olarak karşılaştırılması da bize önemli fikirler vermektedir (bkz. Tablo-3).

Harita-1: İstihdamın bölgesel dağılımı (Çöloğlu, 1984:36'ya göre)

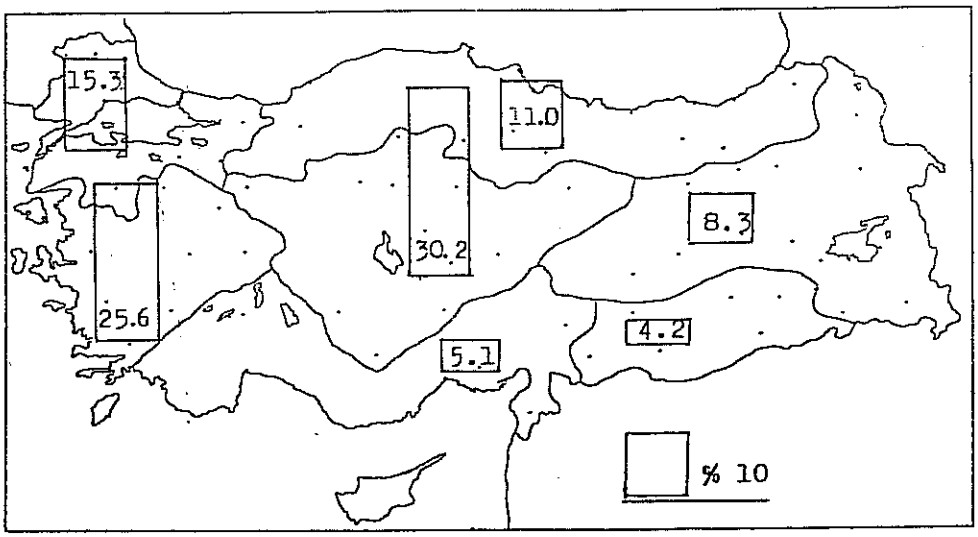

Tablo-3: İşçi şirketlerinin kuruluş yerlerinin bölgesel dağılımı

Bölgeler	Özel sektörün tercih oranı (% olarak)	İşçi şirketlerinin tercih oranı (% olarak)
Marmara Bölgesi	58.8	17.9
Ege Bölgesi	14.7	18.3
İç Anadolu Bölgesi	11.5	29.1
Akdeniz Bölgesi	5.3	5.8
Karadeniz Bölgesi	6.3	18.8
Doğu Anadolu Bölgesi	1.3	6.7
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	1.8	3.1

5. Yatırım miktarları:

İlk kurulmaya başladıklarından 1981 yılına kadar geçen süre içinde işçi şirketlerinin 476 milyon dolarlık bir yatırım yaptıkları hesaplanmıştır (DESİYAB, 1981: 120). %19'luk oranla Kayseri başta gelmektedir.

6. Yatırım tercihlerini belirleme özellikleri:

DPT'nin yaptığı bir araştırmaya göre işçi şirketlerinin %33'ü konularını tesadüfen belirlemişler, %27'si kuruluş sonrası bölge ileri gelenlerinin fikirleriyle, %15'i çeşitli banka ve bankacılara danıştıktan sonra, %25'i de kurucuları tarafından bizzat belirlenmiştir (Çöloğlu, 1984: 30).

7. Kuruluş yılları:

223 şirketin %73'ü 1972-1976 yılları arasında kurulmuştur (bkz. Tablo-4). Bütün yıllar içinde 1974 başta gelmektedir.

Tablo-4: İşçi şirketlerinin kuruluş yıllarına göre dağılımı

Tarih	Kurulan şirket	Tarih	Kurulan şirket	Tarih	Kurulan şirket
1964	1	1970	10	1976	21
1965	-	1971	7	1977	5
1966	1	1972	37	1978	10
1967	2	1973	32	1979	2
1968	6	1974	50	Belli olmayan	7
1969	9	1975	23		
(Kaynak: Desiyab, 1981: 72)				TOPLAM	223

8. Faaliyet alanları (sektörel dağılımları):

İşçi şirketlerinin başlıca yatırım alanları ve bunların bölgesel dağılımları Tablo-5'te gösterilmiştir (DESİYAB, 1981: 76).

Tablo-5: İşçi şirketlerinin yatırım alanları

Sektör	Kd..	Ege	Mar.	Akd.	Doğu	G.Dğ.	İç.A.	Toplam
Tarım	-	-	-	-	-	-	1	1
Madencilik	1	3	-	-	-	-	-	4
İmalât sanayii								
'Gıda-içki	20	6	11	9	4	1	16	67
Dokuma-giyim	2	8	3	2	2	2	8	27
Orman ür.-kâğıt	6	3	4	1	1	-	3	18
Deri-kösele	-	3	1	-	3	-	6	13
Las.-plas-kimya-cam	-	3	4	-	1	-	7	15
Demir çelik-metal	1	2	4	-	-	1	4	12
Makina imalât	6	6	5	-	1	1	6	25
Çimento-kil-seramik	5	3	5	1	2	2	9	27
Diğer	-	4	3	-	1	-	5	13
TOPLAM	**42**	**41**	**40**	**13**	**15**	**7**	**65**	**223**

9. İllere göre dağılımları:

Ülkemizin hemen her tarafında yüzlercesine teşebbüs edildiği halde çeşitli aşama ve değişikliklerden sonra başarıya ulaşan 223 şirketin illere göre dağılımları Harita-2'de gösterilmiştir.

D. Başarısız olmuş işçi şirketleri ve bunun nedenleri:

Bugün Türkiye, %2.2 artan nüfusu ve %20'lere varan işsizlik oranı ile iktisadî kalkınmasını sağlamak için yatırım sermayesini bulmada güçlük çeken, bu amaçla sürekli olarak iç ve dış borçlanmaya giren, yabancı sermayeyi yurda çekmek için türlü yollar deneyen bir ülke durumundadır. Bu ortamdaki Türkiye, tarihinin en büyük kırsal kanayi hamlesinden, yani işçi şirketleri hareketinden gereği gibi faydalanamamıştır. Yukarıda sözü edilen bir kısım şirketler dışında kalan ve sayıları 1000'i geçen işçi girişimleri maalesef sonuçsuz kalmıştır.

Harita-2: İşçi şirketlerinin illere göre dağılımları:

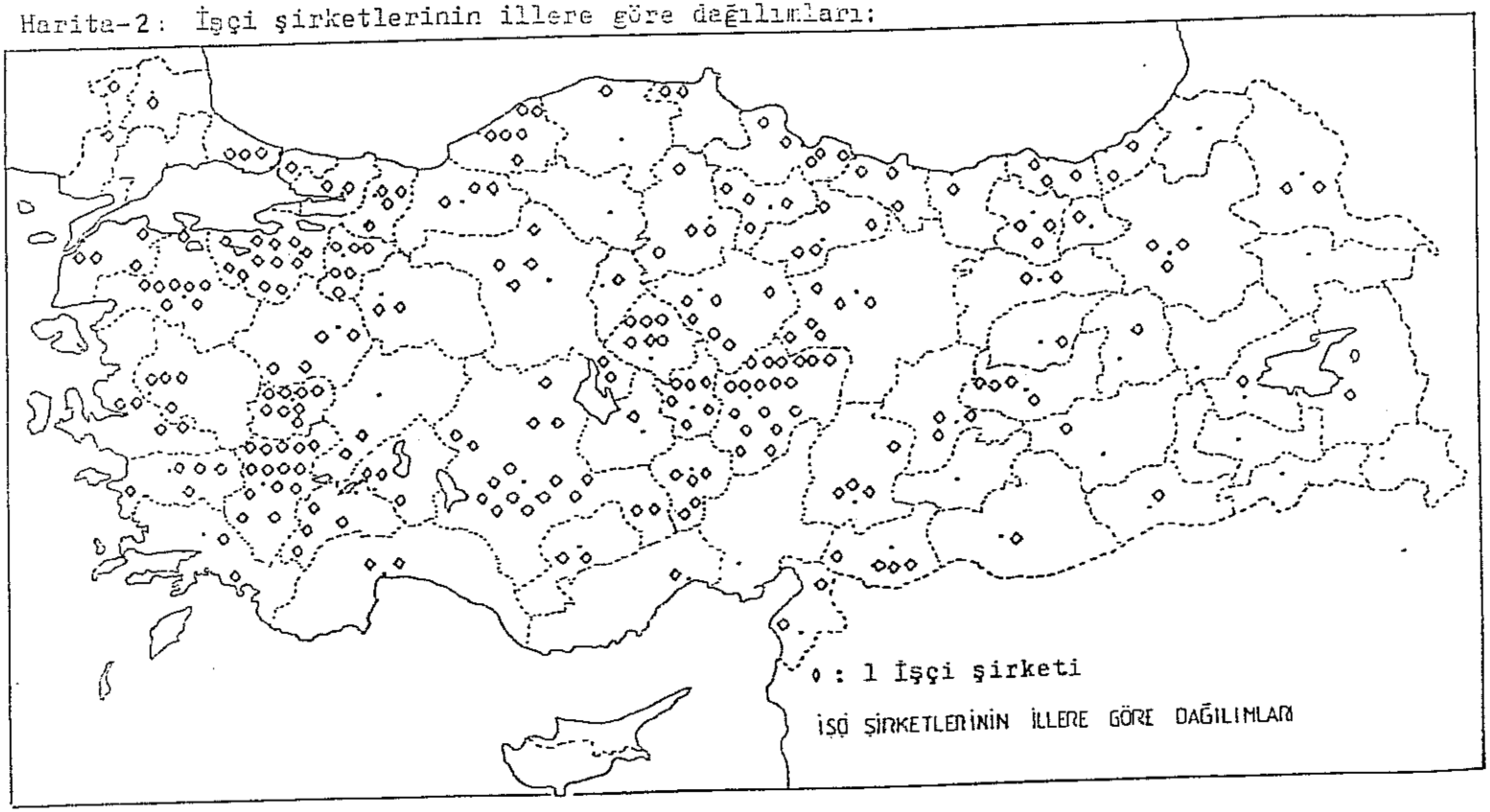

Hareketin başarısızlıkla sonuçlanması, işçilerimizin en verimli çağlarında azim ve tecrübeleri ile birlikte ülkemize dönüşlerini engellediği gibi, ailelerini de yanlarına almalarıyla Türkiye ile ilişkilerini en alt düzeye indirmelerine sebep olmuştur. Diğer yandan bu başarısızlık işçilerimizi ölü yatırım tabir edilen ev, arsa, dükkân almaya, ya da bakkal açmak, kahvehane işletmek gibi verimsiz işlere girmeye yöneltmiş, ellerindeki sermayenin tükenmesine sebep olmuştur (bkz. Resim-2).

Özel sektörün, hattâ devletin gitmediği, gitmek istemediği yörelere kurulan ve sanayiyi yurda yaymada önemli bir fonksiyon icra edebilecek işçi şirketleri olayının başarısızlıkla sonuçlanması geri kalmış yörelerimize daha uzun yıllar bu tür tesislerin gitmesini engellediği gibi, bu alanlardan şehirlere göçün daha da artmasına neden olmuştur. Ayrıca yeterli altyapının bile olmadığı bu yörelere kollektif olarak birşeyler yapabilme bilinç ve heyecanı da -bizce- bir daha yanmamak üzere sönmüştür.

Bütün bu gelişmeler üzerine işçilerimiz Avrupa'da -en azından emekli oluncaya kadar- sürekli kalma eğilimine girmişler, girişimci ruha sahip olanları da yatırımlarını Avrupa'da bulundukları ülkelerde gerçekleştirme yoluna gitmişlerdir. Nitekim daha bugünden işçilerimizin sahip oldukları işyeri sayısının sadece Almanya'da 30.000'i geçtiği tahmin edilmektedir. Böylece işçilerimiz bir yandan bulundukları ülkelerin ekonomilerine büyük destek sağlarken, diğer yandan da bu yolla, Avrupa ülkeleri ile aramızdaki mesafenin yıllar geçtikçe daha da açılmasına -istemeyerek de olsa- katkıda bulunmaktadırlar.

T.C. Hükümetlerinin işçi şirketlerine gereken desteği zamanında ve tam olarak sağlayamaması, onlara sahip çıkmaması ve bu hareketin –maalesef– siyasî partilerimiz arasında polemik konusu olmaktan öte bir değer taşımaması bu meselenin ilgi çekici diğer boyutlarıdır. Ör. hareketin en önemli devresi olan 1972'lerde teklif edildiği halde, ancak –hareketin sönmeye başladığı– 1975'te kurulabilen Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB) kuruluş amaçlarından birisi olduğu halde işçi şirketlerine gereken desteği sağlayamamış, çok az bir kısmına yardımcı olabilmiştir.

Devletin ilgisizliği karşısında işçilerimiz kendi aralarında 1975 yılında Bonn'da (ancak %20 katılım sağlanabilen) "Türk İşçi Şirketleri Birliği-VTA" yı kurmuşlar, daha sonra da bu kuruluşun Türkiye temsilcisi olarak da Türkiye'de "Halk ve İşçi Şirketleri İşverenleri Sendikası- HALK-İŞ"i oluşturmuşlardır. Her iki

kuruluş da işçi şirketleri hareketinin başarısızlıkla sonuçlanma eğilimine girmesi ile daha 1976 yılında kendilerini feshetmişlerdir (Gitmez, 1983: 265).

Bizimle birlikte Batı Avrupa ülkelerine işgücü gönderen İtalya ve İspanya gibi diğer Akdeniz ülkelerinin zamanla bu ülkelerdeki işçilerinin önemli bir kısmını geri çekip kendi ülkelerinde istihdam etmeleri, bu yolla sanayileşmelerini tamamlayarak kalkınmış devletler arasına katılmaları gerçeği gözler önünde dururken, benzer şartlara sahip Türkiye'nin bu hareketten gerektiği ölçüde yararlanamaması ve bu önemli potansiyelin değerlendirilemeyişi gerçekten çok üzücüdür.

İşçi şirketleri hareketinin büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmasının başlıca sebeplerini -kırsal sanayi faaliyetlerinin de aynı akıbetle karşılaşmaması için- üç ana başlık altında özetlemek mümkündür.

Bunlar;

1. **Plânlama safhasında karşılaştıkları sorunlar:**

İşçi şirketleri olayı devletin öncülüğü ya da plânlaması olmadan, kendiliğinden ortaya çıkmış bir hareket olduğundan daha plânlama aşamasındayken aşağıdaki sorunlarla karşılaşmışlardır:

a) Çoğu belli bir sahada ne üreteceğini bilmeden kurulmuştur. Bazıları 1'den 12'ye kadar değişen faaliyet dalları öngörmüşlerdir. Sabırsızlığın ve ataklığın etkisi ile yatırım alanı çok amaçlı ve çok yönlü olarak tesbit edilmiştir.

b) İşçiler harekete küçük tasarruflarının birleştirerek başlamışlardır. Amaç yörelerinde bir fabrika bacasının tütmesi olduğundan önceleri kâr gayesi gütmemişlerdir. Bunun sonucu olarak da iktisadî kuruluş şartlarını dikkate almamışlardır.

c) Ciddî önder ve girişimci bulamamışlardır. Çoğu tasarruf sahibi yatırım vaadi ile kandırılmış, daha sonraki gerçekci girişimlere de bu yüzden katılım az olmuştur.

d) Yurtdışındki temsilciliklerimiz konuyu yeterince ciddiye almamışlar veya zamanında gerekli bilgilerle donatılmamışlardır.

e) Girişimcilerin büyük kısmı bu işte daha önce başarılı olmuş tecrübeli kişiler değillerdir.

f) Yeni bir hareket olduğundan çok sayıda bürokratik engellerle

karşılaşmışlardır. Girişimcilerin çoğunun vergi muafiyeti, bedelsiz makina ithalâtı, kalkınmada öncelikli yörelere yatırım teşviki vbg. birçok kanun ve kararnameden haberleri bile olmamıştır.

g) Ortak sayısının çok ve genelde bunların da yurtdışında oluşu, şirket genel kurullarının yapılmamasına ve faaliyetin hangi aşamada olduğunun izlenememesine sebep olmuştur.

h) Ortaklar taahhüt ettikleri paraları zamanında ödememişlerdir.

ı) Yer seçimi yaparken akılcı ve sanayinin kuruluş yeri şartlarına göre değil, duygusal davranmışlar, hattâ bir bölümü devletin altyapı hizmetlerinin bile ulaşamadığı yerleri tercih etmişlerdir.

i) Devlet veya özel sektör, yatırımcılara uygulanabilir hazır projeler sunamamışlar veya sundukları projelerin maliyetleri yüksek olduğundan fazla bir itibar görmemiştir. Halbuki devlet bu kişilere; yatırımın kuruluş yeri, toplam maliyeti, üreteceği malın cinsi ve kapasitesi, yaratacağı istihdam, muhtemel kârlılık oranı, kurulduktan ne kadar sonra üretime geçebileceği, yatırıma destek sağlayabilecek özel bankalar veya kamu kurum ve kuruluşları, üye yapılabilecek azamî ortak sayısı vb. hususları kapsayan projeler hazırlayabilirdi. Fakat bunların hiçbiri yapılmamıştır.

j) Türk işçilerinin çoğu, ya memleketlerinden gelen tanıdıkları kişilerin sözlerine güvenerek, ya da adreslerine gelen gösterişli boş formları doldurarak işe girişmişler, ortak oldukları şirketin ne üreteceğinden bile çoğunun haberi olmamıştır.

k) Hisse senedi fiatları düşük değerde tutulduğundan ortaklar en küçük olumsuz gelişmede bile yatırdığı paradan feragat ederek daha büyük zarara girmemek için şirketine sahip çıkmamıştır...

2. Yatırım safhasında karşılaştıkları sorunlar:

a) Şirketlerin peş peşe kurulduğu 1970'li yıllar Türkiye'de enflasyonun hızlı, devalüasyonların sık yapıldığı bir dönemdir. Devamlı değişen döviz kurları karşısında bu şirketlere ayrıcalıklar tanınmaması yüzünden maliyetler sürekli artmış, henüz yatırım aşamasındayken bile finansman açıkları meydana gelmiştir. Ör. 50 milyon TL. olarak alınan kredi, -kur garantisi olmadığından- daha yatırım tamamlanmadan 670 milyon TL.'sına çıkmıştır (DESİYAB,1981: 175).

b) Yine aynı yılların sonlarına doğru uygulanan yüksek faiz politikası işçi

tasarruflarının -sonu belirsiz olan yatırımlar yerine- banka ve özel sektör (banker) faizine yöneltmiştir. Bu da şirketlerin finansman desteğinden yoksun kalmalarına sebep olmuştur.

c) Geri kalmış yörelere yatırım yapanlar teşvik belgesi almış olsalar bile gerekli banka kredilerini temin edememişlerdir.

d) Gereken zaman içinde ihtiyaç duyulan para temin edilemediği gibi, bazan da yurtdışından modası geçmiş hantal makinalar getirilmiştir.

e) Kuruluş aşamasında toplanan paralar enflasyon karşısında eriyip gitmiş, daha yatırım başlamadan elde para kalmamıştır. Ya da eğer yatırım büyük kâr vaadediyorsa özel sektör işçi şirketlerinden önce davranarak o alana girmiş ve işçi şirketlerini âtıl duruma sokmuştur.

f) Gerekli fizibilite için uzmanlara danışılmamış, hattâ gereksiz görülmüştür. Ör. DPT'nin yaptırdığı bir çalışmaya göre; işçi şirketlerinin ancak %11'i işin başında faaliyet alanı ile ilgili etüd yaptırmıştır. %44'ü devlet teşviklerinden yararlanma safhasında, %45'i ise kuruluşunu tamamladıktan sonra yaptırmıştır (DESİYAB, 1981: 141).

g) Çoğu daha yatırım aşamasındayken faaliyet alanını değiştirmiştir.

h) Yetenek ve beceriye sahip yöneticileri çok para istiyorlar diyerek şirketlerin çoğu çalıştırmak istememiştir. Ya da, iyi yöneticiler sonu meçhûl böyle bir hareket için şehirlerdeki işlerini bırakıp kırsal kesimdeki bu şirketlerin başına gitmek istememişlerdir.

ı) Bazı şirketler ise işi ciddiye almamışlar, Batıda gördükleri lüks tüketim maddelerini üretmek istemişler, bunda da başarılı olamamışlardır.

3. İşletme safhasında karşılaştıkları sorunlar:

İşletme safhasına kadar gelmeyi başarmış bir kısım şirketler de çeşitli sebeplerle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmışlardır. Ör. Samsun'un Terme ilçesinde kurulmuş olan sunta fabrikası Ortadoğu'nun en büyük fabrikalarından biri olarak inşaa edilip üretim safhasına da geçmesine rağmen yıllardan beri kapalı durumdadır. Buna benzer örnekler oldukça çoktur. Burada daha çok işletme hatalarından kaynaklanan sebeplerle, faaliyetlerine son verilen fabrikaların karşılaştıkları önemli sorunlar üzerinde durulacaktır. Bunların başlıcaları:

a) **Enerji sorunu:** 1970'li yılların özellikle ikinci yarısı Türkiyenin enerji darboğazına girdiği yıllardır. Birçok işletme bu yüzden verimli çalışmadığı gibi, önemli bir kısmı da dizel motorlar alarak ek külfet altına girmişlerdir.

b) **Hammadde sorunu:** İşçi şirketlerinin bir kısmı sanayinin en önemli kuruluş şartlarından birisi olan hammaddenin önemini görmezden gelmiştir. Hareketin başlaması ve yaygınlık kazanması ile, işçilerimiz kendi yörelerinde kuracakları tesisler için öncelikle çevrelerinde varolan (veya varolduğunu sandıkları) hammadde kaynaklarından yararlanmayı düşünmüşler, bu konuda yeterli bilgiye sahip olmadıklarından sadece "algı"larına dayanarak karar vermişlerdir. Ör: Yöre ormanlık ise ilk akla gelen orman ürünlerine dayalı bir tesis kurmak olmuştur. Çevredeki ormanın verimli olup olmadığı, orman işletmesinin yeterli miktarda keresteyi temin edip edemeyeceği vb. sorunlar ancak üretim aşamasına gelindiğinde dikkatleri çekmiştir. Bazen de çevrede olmayan hammadde kaynaklarına dayalı girişimlerde bulunulmuştur. Ör. Ayçiçeğinin doğal yetişme alanı olan Marmara Bölgemize kurulabilcek bir fabrika Yozgat Çandır'da kurulmak istenmiş, hammaddenin nasıl temin edileceği sorusu gündeme geldiğinde de "fabrika üretim aşamasına geldikten sonra çeredeki köylülerin tarlalarına ayçiçeği ekilerek bu açığın kapatılabileceği" gibi tamamen coğrafya bilgisinden yoksun kararlar alınmış, dolayisile bu tür girişimler işletme safhasında faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır.

Samsun'un 30 km batısında 19 Mayıs ilçesinde kurulmuş olan ENGİZ SÜT konu ile ilgili enteresan bir örnektir. Kuruluş şartları açısından ele aldığımızda ENGİZ SÜT; Samsun-Bafra devlet yolu üzerinde olduğundan ulaşımı ideal, Orta Karadeniz Bülümünün en büyük şehri olan Samsun'a yakınlığı ile pazarı geniş, enerji ve işgücü temininde de problemi olmayan bir girişimdir. Temelleri Ankara'dan gelen üst düzey yöneticiler tarafından kurbanlar kesilerek atılan bu tesis başlangıçta hammadde ihtiyacını çevresindeki yakın köylerden sağlamayı düşünmüştür. Tesisler inşaa edilmiş, makinaların montajı tamamlanmış, dağıtım için kamyonlar bile satın alınmış, fakat üretime başlandığında çevreden yeterli miktarda süt toplanamamıştır. Köylerin hemen hepsinde vatandaşların tümüne yakınının en az bir inek beslemesi zengin bir hammadde kaynağı gibi görünse de, köylüünün kendi ihtiyacı dışında fazladan bir süt üretimini düşünmemesi, fazla süt elde edenlerin ise zaten Samsun'un mahalle pazarlarında veya haftanın belli günlerinde ev ev dolaşarak daha yüksek fiattan sütlerini satmaları, vb. birçok faktörün etkisi ile yeterli miktarda

süt toplayamayan fabrika âtıl kapasite ile çalışmaya başlamıştır. Çevrede daha sonraki yıllarda süt inekçiliği ve mandıracılık da geliştirilemediğinden işletme için geri sayma başlamış, 19 Mayıs ilçesindeki gurbetçilerin bu girişimlerini kıskanan ve süt verme durumunda olan çevre köyler de hammadde akışını tamamen kesince fabrikanın üretimi durmuştur. Böylece, başlangıçta var gibi görünen hammadde ve pazar imkânlarının yetersizliğinden dolayı fabrika iflâs etmiştir. Ortak sayısı fazla olduğundan özel sektöre devrinde de anlaşmazlık çıktığı için tesisler pay edilemeyerek her şeyiyle çürümeye terkedilmiş, tıpkı Türkeli örneğinde olduğu gibi bu girişimden sonuç alamayan işçilerimiz başlıca yatırım alanı olarak gayrimenkûlü seçmişler ve bugünkü 19 Mayıs ilçesini meydana getirmişlerdir (bkz. Resim-1).

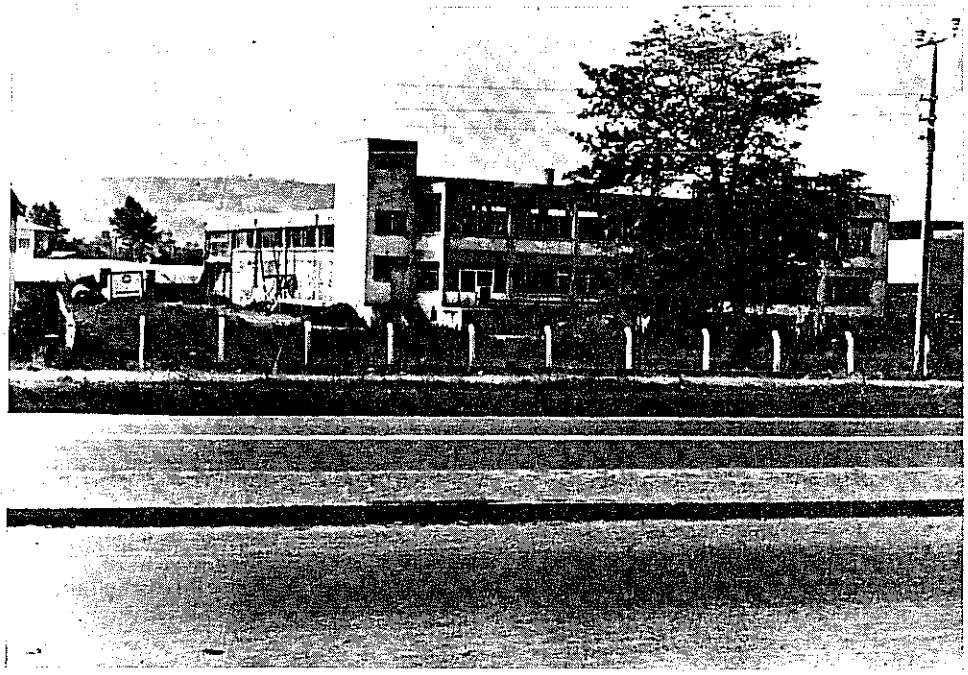

Resim-1: Samsun-Bafra karayolu üzerinde, kapısındaki kilidin bile çürüdüğü ENGİZ SÜT FABRİKASI.

c) **Pazarlama sorunu:** Birçok işçi şirketi de ürettiği ürünleri pazarlayamamış veya bu yolla yeterli miktarda kâr elde edememiştir. Ör. Van'da

kurulmuş bulunan VAN YÜN İPLİĞİ SANAYİ ürettiği battaniyeleri Muş'a satabilmek için İstanbul'daki toptancıların devreye girmesi gerektiğinden şikâyet etmiştir (DESİYAB, 1981). Türkiye pazarındaki bu çarpıklık veya sanayici tabiriyle "Tahtakale kazanmadan sen kanamazsın" gerçeği işçi şirketlerini zor duruma sokmuş, bırakın uluslararası pazarlara girmeyi, Türkiye pazarına bile tam olarak girememişlerdir. Ayrıca aralarında bir birlik kuramadıklarından bazen de birbirleri ile rekabet etmek durumunda kalmışlardır. Bu nedenle de çoğu düşük kâr oranları veya maliyetine çalışmak zorunda kalmışlardır. Bunlardan özellikle küçük yerleşim birimlerinde kurulan tesisler genellikle ürünlerini pazarlıyamadıkları için iflâs etmişlerdir. Ör. Daha 1970'li yılların başında çevresindeki çok zengin orman varlığına dayalı olarak Sinop'un Türkeli ilçesine kurulan fabrika, makina ve tesisleri ile birlikte tam teşekküllü ve çalışır vaziyete getirilmiş olmasına rağmen pazar yokluğu nedeniyle üretime geçememiştir. 1972 yılından beri bacası tüttürülemeyen bu fabrikadan ümidini kesen gurbetçiler özellikle 1978'den itibaren adı geçen ilçeyi onmilyonlarca mark harcayarak binalarla doldurmuşlardır (bkz. Resim-2). Yüzlercesinin içi boş, büyük bir kısmı ise daha inşaat halindeyken yarım bırakılmış bu binalardan sadece fabrikanın çevresine yapılanların 1993 maliyeti 20 milyon DM. dir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, 1992). Bugün Türkeli ilçesi kendisine bağlı köylerle birlikte iç ve dış göç vermeye devam etmektedir.

d) **Ulaşım sorunu:** Bu şirketlerden bazıları iyi plânlanamadıklarından ulaşım altyapısının olmadığı yerlere de yatırım yaparak âdeta izole durumda kalmışlardır.

e) **Sermaye sorunu:** Bir kısmının kuruluş ve yatırım aşamalarının normalden uzun sürmesi, başlangıçta hesaplanmış olan sermayenin üretim aşamasında yetersiz kalmasına sebep olmuş, bu da ya sermaye arttırımını ya da kredi bulmayı gerektirmiştir. Sık sık yapılan devalüasyonlar da işletme sermayesi maliyetlerini sürekli yükseltmiştir. Her üç halde de şirketler şayet kârlı iseler özel sermayenin eline geçmişler ya da iflâs etme durumuyla karşılaşmışlardır. Ayrıca, sermayenin az, ortak sayısının ise çok olması nedeniyle bu şirketler büyük sermaye şirketleri gibi büyük risklere girememişler, yine bu durumda da arzu edilen kâr oranını gerçekleştirememişlerdir.

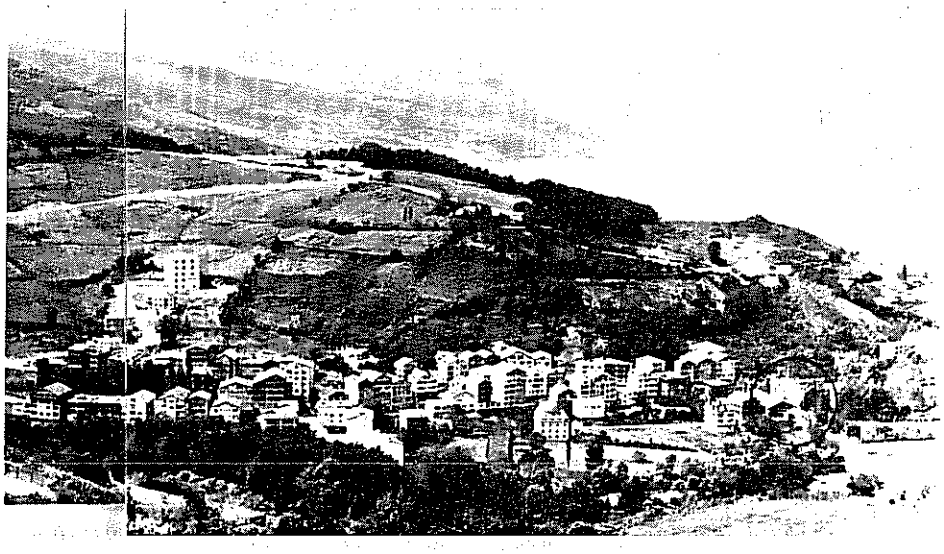

Resim-2: (Sinop'un) TÜRKELİ İLÇESİ. 20 yıldır üretime geçirilemeyen kereste fabrikası ile bu fabrikadan ümidini kesen işçilerimizin yaptırdıkları (büyük kısmının içi boş veya inşaa halindeyken yarım bırakılmış) evlerden meydana gelen üzücü manzara

SONUÇ

Gerek kırsal kesimin mevcut veya muhtemel potansiyel kaynaklarından en geniş şekilde faydalanmak, gerekse ülkemizde çok hızlı cereyan eden iç göç ve şehirleşmenin normal seyrine kavuşturulması için nüfusun kırsal kesimde, yani esas kaynağında tutulması şarttır. Bunun başlıca yolu da; eğitim, sağlık, ulaşım, istihdam vb. alanlardaki gelişmelerin büyük ölçüde kendisine bağlı olduğu, öncü nitelikteki sanayi tesislerinin kırsal kesimlerde kurulması ve yaygınlaştırılmasıdır.

Türkiye'de kalkınmanın öncüsü kabul edilen sanayi tesislerinin mekânsal dağılış ve muhtemel gelişme alanlarının tam olarak plânlandığını veya bu konuda öngörülen hedeflere ulaşıldığını söylemek güçtür. Özel sektörün de yetersiz kalması nedeniyle Devlet halâ iktisadî yatırımları teşvik, kredi, vergi indirimi vb. yollarla desteklemeye ve bu amaçla bütçeden trilyonlarca lira

ayırmaya devam etmektedir. Fakat ne yazık ki yine Devlet bu fedakârlığının karşılığını tam olarak görememektedir. Öyle ki bugün Devlet, teşvik ve kredi vererek kurulmasına öncülük ettiği bir tesisi milyarlar vererek batık durumdan kurtarmakta, bunu çok ucuza özel sektöre devrederek, alan kuruluşa veya kişiye tekrar tamamlama veya işletme kredisi vererek trilyonlarca lira zarar etmektedir.

Bütün bu hususların başlıca sebebi; yapılan plânların veya verilen yatırım teşviklerinin Türkiye'nin coğrafî, iktisadî ve sosyal yapısına genel olarak uygun olmayışıdır. Ör. Türkiye'nin bir numaralı plânlama kuruluşu olan DPT'de insan-mekân ilişkisini en iyi bilen ve saha çözümlemesini en iyi yapabilecek kapasitedeki Coğrafyacılar istihdam edilmemekte, hattâ gereksiz görülmektedir. Devlet, Türkiye'nin herbir yöresinin kendisine has bir potansiyeli olabileceğinden hareketle, Coğrafyacıların öncülüğünde Plâncı, Sosyolog, Ekonomist vb. diğer ilgili bilim dallarından elemanların da katılacağı gruplara ayrıntılı saha araştırmaları yaptırmalı, bundan çıkan sonuca göre sanayi yatırımlarına teşvik ve kredi vermelidir. Hattâ, bu çalışmalardan ortaya çıkan veriler yatırım projelerine dönüştürülerek, gerek yurtiçinden gerekse yurtdışından gelecek (Türk işçisi veya yabancı) yatırımcılara hazır olarak sunulmalıdır. Ancak bu şekilde sonu belirsiz olan ve Devleti trilyonlarca lira zarara uğratan ölü yatırımların önüne geçilebilir ve sağlıklı bir sanayi altyapısı oluşturulabilir.

Türkiye'nin "İşçi Şirketleri" benzeri önemli bir kırsal sanayi hamlesi başarısızlığını bir daha yaşamaya gücü ve tahammülü yoktur. İşçi şirketleri olayı çok iyi irdelenmeli ve ayni hatalara Devlet tekrar düşmemelidir. Türkiye'de kırsal sanayinin kurulması, desteklenmesi ve ülke çapında yaygınlaştırılması zorunludur. Fakat bunların başarısı ve ülke kalkınmasında etkin bir rol oynamaları, işçi şirketleri benzeri bararısızlıklarla karşılaşmamaları, Ankara'da masa başından verilen kredi ve teşviklerle değil, ayrıntılı saha çalışmaları ile mümkündür.

Bir Coğrafyacı olarak, dünyadaki son gelişmeler ve çeşitli ülkelerdeki benzer uygulamalar dikkate alındığında, kırsal sanayi ile ilgili yatırım ve projelerin gerçekleştirilmesinde aşağıda sıralanan hususların da gözönünde tutulması gereğine inanıyoruz.

ÖNERİLER

Konu ile ilgili başlıca önerilerimiz şunlar olacaktır:

1. **Mekânsal plânlamada fizikî coğrafya şartları dikkate alınmalıdır.**

Bugün ülkemizde görülen iç göçlerin başlıca sebebi fizikî coğrafya şartlarıdır. Göç veren illerimize bakıldığında bunların; yüksek, kış şartlarının uzun sürdüğü, ısınma ve yakacak probleminin çözülemediği, ürün çeşidinin az, tarım alanlarının yetersiz, aşırı kar yağışları olan ve kar örtüsünün uzun süre yerde kaldığı, buna bağlı olarak aylarca ulaşım güçlüğü çekilen vb. özelliklere sahip yerler; Göç alan illerimizin de bu özelliklerin aksi şartlara sahip yerler oldukları hemen dikkati çekmektedir. Avrupa'daki Türk işçilerinin mekânsal tercihleri ile ilgili olarak tarafımızdan yapılan bir araştırmada; Köylerden çıkarak Avrupaya giden işçilerimiz içinde belli bir maddî güce ulaşan, hattâ emekli de olarak gelecekteki hayatını (kendisine göre) garanti altına alan ve önemli miktardaki toplu parası ile kesin dönüş yapan işçilerimizin Türkiye'ye kesin dönüşlerinde daimî ikâmet yeri olarak seçtikleri alanlara bakıldığında (genel olarak Batı bölgelerimizdeki şehirlerin tercih edilmesi yanında) çıkış yaptıkları köylere dönenlerin Karadeniz sahil şeridinde Trabzon ve çevresinde en çok; Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu'nun doğusundan gidenlerin ise hiçbirinin çıkış yaptıkları köylere dönmedikleri tesbit edilmiştir (Yılmaz, 1992/b). Bu önemli örnekten yola çıkarak şunu rahatlıkla söyliyebiliriz ki; Kırsal sanayi Doğu Karadeniz sahil şeridinde nüfusu yerinde tutabilir, fakat yukarıda ifade edilen coğrafî şartlara sahip Doğu bölgelerimizde asla göçün önüne tam olarak geçemez. Dolayisile de, göçü önlemek veya başka sebeplerle bu bölgelere yapılacak kırsal sanayi yatırımları verimli olmayacak ve istenilen sonuç elde edilemeyecektir. Nitekim, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde; yatırım indirimi, kaynak kullanımı destekleme primi, yatırım teşvik belgesi, öz kaynak oranı, vergi, resim ve harç istisnası, bina inşaat istisnası, kamu ortaklığı fonu, ücretlerde özel indirim nisbeti vbg. yatırımları özendirici birçok teşvik tedbiri getirilmesine rağmen arzu edilen neticenin alınamayışı bunun en güzel örneğidir.

2. **Kırsal yerleşmelerin genel özelliklerne uygun olmalıdır.** Türkiyede yaklaşık 36 000 köy ve (oba, kom, mezra vb. isimlerle anılan) 100 000'den fazla köy-altı yerleşmesi vardır. Türkiye'deki köylerin bu parçalanmış yapı yanında ortalama nüfus miktarları da yaklaşık 500 kişi civarındadır. İç ve Batı bölgelerimiz dışındaki köylerin hemen hepsi dağınık bir yerleşme düzenine sahiptir. Fizikî coğrafya şartları nedeniyle de bu köylerimiz arasındaki uzaklık fazla, ulaşım ve haberleşme imkânları yetersiz, birbirlerini destekleme ve diyaloğa girme olanakları da sınırlıdır. İç göçlerin bir sonucu olarak da yine bu köylerimizde genç,

dinamik, girişimci ve liderlik kabiliyeti olan kişilerin sayısı yok denecek kadar az olup, mevcut nüfusun büyük kısmı kadın, ihtiyar ve çocuklardan meydana gelmektedir. Bu ve benzeri sebeplerle kırsal kesimlerde sağlıklı bir kooperatifleşme bile kurulamazken kırsal sanayi yatırımlarına teşebbüs etmek gerçekçi olamaz. Ancak, nüfusu nisbeten çok, merkezî durumda olan, çevresindeki diğer köylere kolay ulaşılabilen vb. özelliklere sahip kırsal alanlarda (aşağıda sıralanan diğer şartlar da dikkate alınarak) kırsal sanayi tesislerinin kurulması düşünülebilir.

3. **Öncelikle çevredeki hammadde kaynaklarını değerlendiren tesisler olmalıdır.** Her sanayi tesisi ham veya yarı mamül bir maddeyi işleyeceğine göre, bu tür kaynaklar bakımından zengin olan yöreler yatırımlarda tercih sebebi olmalıdır.

4. **Ülke geneline entegre olabilmelidir.** Kurulacak tesisler sadece yerel veya bölgesel ihtiyaçların karşılanması için değil, ülke genelinin, hattâ uluslararası pazarların ihtiyacına uygun üretim yapmalı, rekabete de açık olmalıdır. Aynı dalda faaliyet gösteren birçok tesisten biri olmak yerine, diğer benzer tesislerin de ihtiyaç duyabileceği farklılıkta üretim yapacak olan tesisler desteklenmelidir.

5. **Çevreye duyarlı olmalıdır.** Kurulacak tesisler çevreyi kirletmemeli ve mevcut ekolojik dengeyi bozucu olamamalıdır. Kuruluş yeri (sit alanı) olarak verimli tarım toprakları seçilmemelidir. Özellikle son yıllarda ülkemizde giderek artan oranda sanayinin tarıma tercih edilmesi sonucu binlerce km^2 tarım alanı sanayi tesisleri (ve onlara bağlı olarak gelişen yerleşmeler) tarafından istilâ edilmekte, yakın gelecekte bu soruna bir çözüm bulunması ihtimali de görülmemektedir (Tümertekin, 1987). Hiç olmazsa yeni kurulacak tesislerin yer seçiminde bu hususa azamî dikkat gösterilmelidir.

6. **Mevcut başarılı ve kâr getiren tesisleri geliştirici olmalıdır.** Kırsal sanayi öncelikle, küçük yatırımların olduğu ve başarıya ulaştığı yerlerde kurulmalı, bu küçük işletmelerden gelişme ve büyüme potansiyeli olupta yeterli desteği bulamayan sektör ve tesisler öncelikle desteklenmelidir.

7. **Emek-yoğun, fakat aşırı istihdamdan da uzak tesisler olmalıdır.** Geri kalmış bölgelerde sermaye faktörünün kıt, işgücünün bol ve bölgesel ithalâtın bölgesel ihracatı sürekli olarak aştığı genellikle gözlenen olgulardır. Durum böyle olunca bölgesel sanayileşme stratejisi az sermaye çok emek kul-

lanan sanayi faaliyetlerine öncelik verilmesini gerektirecektir. Araştırmalara göre geri kalmış bölgelere emek-yoğun tesisler yapılması olumlu sonuçlar vermektedir (Karaman, 1993: 17). Yine, kurulacak bu tesisler yöredeki yan sanayiyi yaratıcı ve geliştirici olmalı, hattâ ev ve atölye tipi üretim faaliyetlerini teşvik etmelidir. Böylece kurulacak müessese az sayıda kişi istihdam etse bile çevresine yapacağı etki ile zincirleme olarak istihdamı büyütecektir.

8. **(Gerekirse) halka açık olmalıdır.** Yöredeki halkın elinde altın veya döviz şeklinde âtıl durumda olan önemli miktarlarda menkûl bulunuyorsa, kurulacak tesisler uzun dönemdeki finansman veya işletme sermayesi ihtiyaçlarını halka açılarak bu kaynaklardan sağlayabilirler. Halka açılma ile ayrıca; işletmeler kişi veya aile şirketi olmaktan çıkar, daha rasyonel ve işletme ile ilgili bilgiler daha seffaf ve güvenilir olur, yeni ortaklar işletmenin mal veya ürünlerini tercih ederler, böylece ek pazar yaratılır, işletmenin kurumlaşması sağlanır (TOBB, 1992).

9. **(Mümkünse) tek ürüne dayalı olmalıdır**. Kırsal sanayi belli bir ürün kolunda uzmanlaşmalı, yardımcı başka sanayi dallarına ihtiyaç duymamalıdır. Bunun ayrıca şu faydaları da vardır:

- Yeni ve değişik iş kollarının riskinden ve stratejisinden korunmasına yardımcı olacaktır.
- Belirli bir iş kolunda uzmanlaşmak, işletmeye, rakiplerine oranla üstün bir güç ve rekabet avantajı sağlayacak, tek bir işe yöneldiğinden o konuda uzmanlaştığı gibi, aynı konuda kendisine gelen talepleri de rahatlıkla karşılayabilecektir.
- Hammadde ve işgücü verimliliği yanında teknolojilerini de yeniledikleri takdirde makine verimliliği de yüksek olakcaktır.
- Bir konuda uzmanlaştıkları için ürettikleri mallar daha kaliteli olacaktır.
- Ülkenin başka bölgelerindeki büyük sanayi tesisleri için parça üretebileceklerinden pazar problemlerini de büyük ölçüde halletmiş olacaklardır.

10. **Sosyal ve kültürel çevreye uygun olmalıdır.** Karadeniz insanının silaha olan merakı, becerisi ve daha iyisini yapma isteği gibi sosyo-kültürel özelliklere uygun olarak Orta ve Doğu Karadeniz'de silah üretimi ile ilgili kırsal sanayinin desteklenmesi örneğinde olduğu gibi diğer bölge ve yörelerimizde de

bu ve benzeri özelliklere dikkat edilmelidir. Böylece üretilecek ürünlere millî kimlik de kazandırılmış olacaktır.

11. **Teknik şartlar dikkate alınmalıdır.** Kırsal sanayi tesisleri kuruluş yeri özelliklerinden dolayı büyük sanayi merkezlerine uzak olacaklardır. Bu nedenle de makina bakımı, tamiri ve yedek parça temini ile bunları gerçekleştirecek ustaların bulunması -sanayi bölgelerine nazaran- büyük güçlükler arzedecektir. En küçük arıza veya tamir işi için bile müessese günlerce âtıl durumda kalabilir. Bu durum mevcut üretimi engelleyeceği gibi, taahhütlerin yerine getirilmesini de güçleştirerek müesseseyi zarara sokabilir. Tüm bu hususlar gözönünde bulundurulmalıdır.

12. **Mutlaka devlet desteği olmalıdır.** Bundan maksat kırsal sanayinin devlet tarafından kurulması ve işletilmesi değildir. Zaten böyle bir durum da yeni KİT'ler demektir. Devlet kırsal sanayinin ürettiği ürünleri satın alarak destek olmalıdır. Ör. Silahlı Kuvvetlerin ihtiyaç duyduğu (çelik yelek, miğfer, kasatura, çadır, mutfak gereçleri vb.) ürünler kırsal sanayi tesislerinde yaptırılabilir. Nitekim gelişmekte olan birçok ülkede kırsal sanayinin başlıca müşterisi devlettir. Ör. Hindistan Hükümeti ülkenin her yanına dağılmış küçük ve ortaboy işletmelerden mal satın almaya özellikle dikkat ettiği gibi, aldığı mallarda da %15 tercihli fiat uygulayarak kırsal sanayi müesseselerinin ayakta kalmalarına yardımcı olmaktadır (Aynı durum AT ülkelerinde bile görülmektedir). Yine Hindistan'da bu tür işletmelerden tahsil edilen az miktardaki primle "zincirleme iflasları önleme fonu" oluşturularak olası bir başarısızlıkta bu tesislerin devletin sırtına yük olmadan zor durumda kurtulmaları sağlanmaktadır. Benzer bir sistem Türkiye'de de kırsal sanayi işletmeleri için düşünülebilir ve hattâ uygulanabilir.

BİBLİYOGRAFYA

BENEDİCT, P. (1971) "Türkiye'de küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar", TÜRKİYE; Coğrafî ve Sosyal Arş., İ.Ü.Coğ.Ens. Yay., İstanbul. Sh. 147-186.

ÇÖLOĞLU, H. (1984) Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Tasarrufları, Gazi Ünv. İİBF Yay., Ankara.

DESİYAB (1981) Türkiye'nin Sanayileşmesinde Halk ve İşçi Şirketlerinin Rolü ve Geleceği, DESİYAB 2. Semp. 1-2 Temmuz 1981, Ankara.

DPT (1984) 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yay., Ankara.

DPT (1989) 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yay., Ankara.

EKİN, N. (1974) "Batı Avrupa Ülkelerinde Çalışan Türk İşçilerinin Tasarruflarının Değerlendirilmesi

ve İşçi Şirketleri", Cum. 50. Yılında Tr. nin Sos. ve Ek. Sor. Semineri 22-25 Ek. 1973, Atatürk Ünv. Yay., Erzurum, Sh. 61-80.

———— (1983) "İstihdam Sorunu ve İşsizliğin Azaltılması", II. Türkiye İktisat Kongresi Bildirileri, Cilt: 3, DPT Yay., Ankara, Sh. 7-22.

ERİNÇ, S. (1959) "Bölge Plânı Nasıl Yapılır", İ.Ü.Coğ.Ens. Der.Sayı: 10, İstanbul, Sh. 36-51.

GİTMEZ, A.S. (1983) Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler, Alan Yay., İstanbul.

GÜVEN, H.S. (1977) Dışgöç ve İşçi Yatırım Ortaklıkları, TODAİE Yay., Ankara.

KARAMAN, İ. (1993) Dünyada ve Türkiye'de Kırsal Sanayi, DPT-SPD Yay., Ankara.

KAZGAN, G. (1958) "Şehirlere Akın ve İktisadî Değişme", İ.Ü.İkt. Fak. Mec. Cilt: 19, No: 1-4, İstanbul, Sh. 375-394.

ÖZGÜÇ, N. (1987) "Türkiye'de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi Yapısı ve Dağılışı", İ.Ü.Ed. Fak. Coğrafya Böl. Dergisi, Sayı: 2, İstanbul, Sh. 35-70.

PENNİNX, R. (Vd.) (1976) Göç ve Gelişme, Ajans-Türk Matb., Ankara.

———— (1979) Gurbet, Mihnet Üç Kuruşluk Servet, Ajans-Türk Matb., Ankara.

TOBB (1992) Sanayi İşletmelerinde Kurumlaşma ve Şirket Kültürü, Ek. ve Sosyal Sorunlar-Çözüm Önerileri Dizisi: 4, TOBB Yay., Ankara.

TRİCART, J. (11975) "Bölge Düzenleme ve Gelişme Problemlerinin İncelenmesinde Coğrafyanın Yeri", (Çev. E. Tümertekin), İ.Ü.Sos. Ant. ve Etn. Böl. Dergisi, Sayı: 2, İstanbul, Sh. 79-94.

TUNÇDİLEK, N. (1978) Türkiye'nin Kır Potansiyeli ve Sorunları, İ.Ü.Coğ. Enstitüsü Yay., İstanbul.

TÜMERTEKİN, E. (1973) Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar, İ.Ü.Coğ. Ens. Yay., İstanbul.

———— (1973/b) "Yerleşme Plânlaması (Şehir-Köy İlişkileri)", İ.Ü.Coğ. Ens. Dergisi, Sayı: 18-19, İstanbul, Sh. 71-86.

TÜMERTEKİN, E. (1987) "Türkiye'de Tarımda Yeni Gelimeler", İ.Ü. Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. Dergisi, Sayı: 2, İstanbul, Sh. 1-34.

YILMAZ, C. (1992) Batı Avrupa Ülkelerinde Çalışan Türk İşçilerinin Türkiye'de Kırsal Kesim ve Şehirleşme Üzerine Etkileri, İst. Ünv. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

———— (1992/b) "Batı Avrupa Ülkelerinde Çalışan İşçilerimizin Türkiye'deki Hızlı Şehirleşme Hareketine Etkileri", 19 Mayıs Ünv. Eğitim Fak. Dergisi, Sayı: 7, Samsun, Sh.285-310.

EDEBİYAT TARİHİNDE TEKÂMÜL KAVRAMI*

Yazan: **René Wellek** Çeviren: **Sıddık Yüksel****

Elli altmış yıl önce tekâmül kavramı edebiyat tarihine hâkim durumda idi; bugün, en azından Batı'da, neredeyse tamamen kaybolmaya yüz tutmuş gibi görünüyor. Edebiyatla ve edebiyat çeşitleriyle ilgili tarihler bu probleme hiç temas etmeden ve görünüşte ondan habersiz olarak yazılmaktadırlar[1]. F. W. Bateson'ın ya dilbilimle ilgili ya da sosyal değişmenin bir aynası olarak İngiliz şiirinin tarihini izleme teşebbüsleri[2] ve Josephine Miles'ın "İngiliz şiirindeki devirler"i tespit eden anahtar kelimelerde ve cümle kalıplarındaki değişiklikleri istatistikî olarak araştırması[3] bunun bildiğim yegâne istisnalarıdır. Edebî tekâmül kavramının genel olarak reddedilmesinin sebepleri bugün yalnızca onun tarihi ile ilgili kısa bir bilgi verilerek ortaya çıkarılabilir.

En eski örneğe Aristotle'in **Poetics** (poetika) adlı eserinde rastlıyoruz. Bize, trajedinin kaynağınının şarap mabudu Dionysius için yazılmış şiirlerde, komedinin kaynağınının da penisle ilgili şarkılarda olduğu söylenmekte ve sonra Aristotle şu kaçınılmaz hükmü ilave etmektedir: Trajedi, ilk şeklinden itibaren yazarlar onun bilinen yönlerine ilaveler yaparlarken, yavaş yavaş gelişti. Trajedi, bir çok değişikliklere uğradıktan sonra, değişme sürecini tamamlayarak tamamen tabii durumuna kavuştu[4]. Trajedi tarihi ile yaşayan bir organizmanın hayat dönemi arasındaki benzerlik, ilk defa burada ileri sürülmektedir. Trajedi olgunluğa, "tabii durumu"na erişti; nasıl insan yirmi bir yaşına girdikten sonra büyüyemezse, o da artık büyüyemez, gelişemez. Tekâmül (Aristotle'in yazdığı

---

* René Wellek, "Concepts of Criticism, Fifth printing, October 1969, U.S.A." adlı eserinin 37-53. sahifeleri arasında yer alan **The Concept of Evolution in Literary History** bölümünün tercümesi.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi

her şeydeki gibi), tamamiyle önceden tayin edilmiş tek ve sadece tek bir gayeye yönelmiş zaman içerisinde planlı bir süreç olarak anlaşılmaktadır[5].

Eski zaman insanları Aristotle'in anlayışına çokça başvurmuşlardı: Nitekim Halikarnas'lı Dionysius Greklere ait hitabet sanatının Demosthenes'e ait en mükemmel modele doğru tekâmülünü izleyip yazdı, ve Quintilian da Çiçero'da en yüksek mertebesine erişen Romalılara ati belâgat için aynı şeyleri yaptı[6]. Sainte-Beuve'yle aynı dönemlerde yaşayan Velleius Peterculus, tenkit tarihlerinin hepsinde yer alan bir parçada, bahar ile sonbaharın peş peşe geldiğini, edebî mükemmelliğin imkânsız olduğunu, yok olmanın kaderde bulunduğunu söylüyordu[7].

Bu eski fikirler Rönesans ve neoklasik tenkit tarafından yeniden ele alındı: Yankılarına her yerde rastlanabilir, ama ben, biyolojik ve sosyolojik tahminlerin çoğalmasının edebiyatla alâkalı benzer düşünmeyi teşvik ettiği on sekizinci asrın ortalarından önce edebiyat tarihine sistematik bir başvurunun yapıldığı hususunda bir şey bilmiyorum. John Brown'un genel bir şiir tarihi yazmak için yaptığı teşebbüs (1763)[8] zarif bir tekâmül planı sunmaktadır: İlkel milletler arasında şiir, şarkı ve dans birliği olduğu var sayılıyor ve daha sonraki tarihlerin hepsi sanatların ayırımı, her sanatın türlere ayrılması, bölünme ve uzmanlaşma süreci, eski tarzların tamamen yok oluşu ile ortaya çıkan dejenerasyon olarak tanımlanmaktadır. Sanatların aslî birliğine dönmesi için yaptığı mantıksız tavsiyesiyle zarar gören Brown'un planı, yine de, daha sonra ortaya çıkan şiirin dahilî gelişimi kavramını önceden göstermektedir. Brown, bilinen bütün milletlerin sözlü şiirlerini içine alan bir perspektifle görülen, teferruatlı bir "isimsiz tarih" yazmıştır.

Brown'un verdiği kısa bilgi, Winckelmann'ın, zengin elle tutulur bilgiler ithiva eden tekâmül planını izleyen ilk sanat tarihi olan **Geschichte der Kunst im Alterthum** (1764) adlı eseri yayınlanmadan önceki yıl yayınlandı. Her şeyi içine alan gelişme ve geri kalma münasebeti içerisinde, Winckelmann Grek heykelciliğinin dört safhasını şöyle açıklıyor: İlk dönemin mükemmel taze üslûbunun Perikles'le zirveye ulaşan Tekâmül dönemi, taklitçiler yüzünden gerileme dönemi, son Helenistik tavrın sebep olduğu acıklı son. Hem Herder hem de Friedrich Schlegel edebiyatın Winckelmann'ı olma arzularını resmen açıkladılar. Herder'in edebiyat tarihi ile ilgili bir çok yazısında ve Friedrich Schlegel'in Grek şiir[9]i ile alâkalı parçalar halindeki tarihlerinde "organolojik" tekâmül kavramı ma-

haretle ve uyum içerisinde kullanılmıştır. Herder ve Schlegel ikisi de devamlılık ilkesi içerisinde Almanya'da Leibniz'in felsefesinin ölçüsüz bir biçimde güç verdiği **natura non facit saltum** vecizesini deruhte etmektedirler. Ancak, ayrıntılı olarak ifade edersek, Herder, Schlegel ve onların bir çok takipçisi geleceğe ve onların planlarında ima edilen determinizmin zımnî sonuçlarına karşı gösterdikleri tutumlarında birbirlerinden ayrılıyorlar. Nitekim Herder, şiirin ilkel şarkının şaşaasından uzaklaşması gerektiğini öğretiyor, fakat aynı zamanda en azından Almanya'da şiirin klasik medeniyet hastalığından kurtarılabileceğine ve gücünün dayandığı kaynağa döndürülebileceğine de inanıyor. Friedrich Schlegel Grek şiirini tabii tekâmül sırası içinde tüm farklı tarzların mükemmel bir sentezi olarak düşünüyor. Tekâmül büyüme, tomurcuk verme, çiçek açma, olgunlaşma, tohum verme ve nihaî ölüm terimleriyle tarif ediliyor ve gerekli olan, kaderde olan bir şey olarak düşünülüyor. Fakat bu kapalı devre sadece Yunanistan'da tamamlanıyor -modern şiir, daha ziyade, açık bir sistem olup neredeyse sınırsız ölçüde algılanabilecek "evrensel gelişmeye müsait şiir"dir. Alman filologları ve folklorcuları olan Grimm'lere göre süreç değiştirilemez bozulmalardan biridir: Karanlık geçmişte tabii şiirin ihtişamını görüyoruz, hüzünlü aşınmasını saymazsak modern sanat şiiri de öyle[10]. Bütün bu fikirlerde ortak olan şey, fizikî gelişme, belli başlı edebî türlerdeki karşılıklı destek, ferdin rolünü azaltan determinizm ve genel tarih süreci içerisinde tamamen edebî olan gelişmeyle alâkalı benzerlikteki yavaş ve muntazam değişme durumudur.

Hegel, göze çarpacak derecede farklı bir tekâmül kavramı ortaya koydu. Diyalektik devamlılık ilkesinin yerini alıyor. Aniden ortaya çıkan değişiklikler, zıtlaşmalar, bazı şeylerin feshedilmeleri veya aynı zamanda muhafaza edilmeleri tarihin dinamiklerini teşkil ederler. (Şiirin bu değişikliklerden sadece biri olduğunu savunan) "objektif ruh" şiirin kendisinden oldukça farklıdır. Biyolojik benzerlikten söz edilemez. Şiirin, toplum ve tarihle sürekli mukabele içinde kendi kendine geliştiği, ancak ruhun ürünü olması gerektiği için de yaratılış sürecinden ayrı ve hatta oldukça farklı olduğu düşünülür. Fakat Hegel, **Lectures on Aesthetics** adlı eserinde, metodunu uyumlu bir şekilde kullanmaz: Daha eskiyi, Schlegel'lerde rastlamış olduğu "organolojik" görüş noktasını kabul eder. Lirik vasıtası ile epikten trajedide bir senteze ve klasik vasıtası ile sembolik sanattan romantik sanata yönelen karışık üçlü bir planı izlemesine rağmen, onun **Lectures** adlı eseri daha çok poetika ve estetik olarak kalır ve nazariyeye uygun olması gerektiğinden, tarihle başarılı bir şekilde bütünleşmez.

Hegel'in takipçileri onun planını edebiyat tarihine tatbik etmeye çalıştılar, ama çoğu, sadece realiteyi oluşturan şeyleri zorla Hegel'in düsturları içerisine sokmak suretiyle, onun metodunu gözden düşürmeye muvaffak oldular[11].

Darwin ve Spencer'in ortaya çıkışı ile birlikte tekâmül nazariyesi canlandı. Spencer bizzat, basitten komplekse doğru gelişme kanunu sayesinde edebiyatın gelişiminin nasıl idrak edilebileceğini ifade etmiştir[12]. Bir çok ülkede yeni tekâmül fikirleri edebiyat tarihine seve seve tatbik edildi. Ancak ilk defa kimin yaptığına karar vermek ve yenileri, yani Darwin'e ve Spercer'e ait motifleri, "organolojik" tekâmül yahut Hegelci tekâmül fikirlerine geri dönüşten ayırt etmek zor gibi görünüyor. Bu üç mevhumun gerçek payı, konuyla ilgili olarak, her yazar için detaylı bir araştırma gerektirecektir. Meselâ, romantik geleneğin çok kuvvetli olduğu Almanya'da H.Steinthal ve M. Lazarus'un **Völkerpsychologie**'si hakkındaki, yahut Wilhelm Dilthey ve Wilhelm Scherer'in poetikaları ve Alman edebiyatı tarihi üzerine yazılmış yazılarda farklı eğilimleri görmemezlikten gelmek hemen hemen imkânsız olacaktır[13]. Tekâmül nazariyesine, yalnızca (Darwin'in özel katkıda bulunduğu) yöntemin mekanistik açıklaması anlamına geldiğinde ve "en uygun olanın hayatta kalması", "fıtrî seçim", "cinslerin transformasyonu" gibi fikirleri kullandığında, Darvinizm denmelidir.

İngiltere'de, John Addington Symonds biyolojik kıyası, fikrinde ısrar ederek, Elizabet dönemi drama tarihine (1884) tatbik eder. O Elizabet dönemi dramasının filizlenmek, büyümek, olgunlaşmak ve yok olmak gibi iyi açıklanmış bir seyir takip ettiğini ileri sürer. Bu gelişme "tekâmül" olarak, kendisine bir şeyin ilâve edilemeyeceği ve kaçınılmaz olan sona doğru giderken usanmadan seyrini takip eden iptidai unsurların açıklanması olarak takip ettiğini ileri sürer. Bu gelişme "tekâmül" olarak, kendisine bir şeyin ilâve edilemeyeceği ve kaçınılmaz olan sona doğru giderken usanmadan seyrini takip eden iptidai unsurların açıklanması olarak tarif edilir. Ferdin inisiyatifi tamamen inkâr edilir. Kabiliyet bu safhaların sırasını değiştiremez. Hatta farklı tekâmül evrelerinin hususiyeti yok olur: İtalyan ressamlığı Elizabet dönemi draması gibi tamamiyle aynı safhalardan geçer. Edebiyat tarihi genel bir bilimsel kanunu tarif edecek belgeler olarak hizmet veren olayların birikimi halini alır. Symonds, pratikte, doğuştan sahip olduğu güzel duygulara olan yakınlığı ve oldukça farklı görünmesini sağlayacak olan tiplerin bulandırılmasına izin veren "melez" kavramı gibi bir düşünce sayesinde bir kısım katı kurallardan kaçıp kurtulmuştur[14].

Symonds'dan sonra, Richard Green Moulton tekâmül kavramını **Shakespeare as a Dramatic Artist** (1885) adlı eserinde kullanmış ve yaklaşık 1915'in sonlarında **The Modern Study of Literature**'da inancını ilke olarak yeniden ifade etmiştir. Bu onlu yıllarda, sözlü edebiyatla ilgilenen ve Darwin'e ait kavramlara dayanmayan hemen hemen hiç bir İngiliz ya da Amerikan kitabı mevcut değildir. Yeni Zelandalı H.M. Posnett **Comparative Literature** (1886)'ı Spencer'e ait olan toplumsal hayattan ferdî hayata doğru ilerleme şeklinde ele aldı. F. Gummere'nin **Beginnings of Poetry** (1901)'si ve A.S. Mackenzie'nin **The Evolution of Literature** (1911)'ı Amerikalı yazarlar tarafından yazılmış daha sonraki örnekler olarak işe yarayabilirler.

Fransa'da devrin önde gelen iki eleştirmeni olan Taine ve Brunetière'in zihinleri tekâmül problemiyle meşguldü. Mamafih, Taine yanlış olarak naturalizm taraftarı pozitivist olarak tanınmaktadır: Psikoloji ve biyolojiden çok sayıda terminolojik alıntı yapılmasına rağmen, onun tekâmül anlayışı tamamen Hegel'ci olarak kalmıştır. O, Comte ve Spencer'i kesinlikle tasvip etmiyordu[15]. Öğrenci iken okuduğu Hegel ona " **'moments'**ı tarihi devreler olarak anlamasını, dahilî sebepleri, kendiliğinden olan gelişmeleri, canlı cansız varlıkların fasılasız oluşumunu araştırmasını"[16] öğretti. Ama Taine tekâmülü hiçbir zaman ayrı bir edebî tekâmül olarak düşünmemiştir. Edebiyat organize edilmiş bir bilim olarak algılanan genel tarihî sürecin parçasıdır. Edebiyat cemiyete bağımlıdır, cemiyeti temsil eder. Keza, o **moment**'e de bağımlıdır, ama Taine için **moment** ekseriyetle "çağın özü" anlamına gelmektedir. Taine bütün yazılarında **moment**'ı sadece bir defa yalnızca edebî bir tekâmülde yazarın görevlerinden biri olarak düşünür. Corneille ve Voltaire'in himayesindeki Fransız trajedisi ile Aeschylus ve Euripides himayesindeki Grek tiyatrosunu ve Lucretius ve Claudian himayesindeki Latin şiirini karşılaştırır. Bunu öncekilerle sonrakiler arasındaki farkı göstermek için yapar[17].

Ferdinand Brunetière kendi başlama noktasını bu hakiki parçada bulur. Onun için **moment**, **milieu** (çevre) ve **race** (hayat müddeti)'den önce gelir. O, azimle "kendi içerisinde yeterli gelişme ilkesine sahip"[18] olan dahilî bir edebiyat tarihi idealini tasavvur eder. Tespit edilcek şey iç sebeptir. "Edebiyat tarihini etkileyen bütün şartları düşününce eserlerin eserler üzerindeki etkisinin en önemlisi olduğunu görürüz"[19]. Olumlu ve olumsuz olmak üzere iki etkisi vardır: Ya benimseriz ya da reddederiz. Edebiyat aksiyon reaksiyon, benimseme karşı

koyma sayesinde ilerler. Yenilik, orijinallik gelişmenin yönünü değiştiren ölçülerdir. Edebiyat tarihi değişme noktalarını izah eden yoldur. Şu ana kadar Brunetière, Taine'ci yahut da Hegel'ci olabilirdi. Ama o, aynı zamanda Darwinizm'den özellikle biyolojik mefhumları aktarmaya da çalıştı. O, onlar sanki biyolojik türlermiş gibi, çeşitlilik realitesine de inanıyor. O sürekli olarak türlerin tarihi ile insanlık tarihinden birlikte bahseder. Fransız trajedisi Jodelle ile doğdu, Corneille ile olgunlaştı, Voltaire ile ihtiyarladı ve Hugo'dan önce öldü. O, benzerliğin her noktada bozulduğunu, Fransız trajedilerinin Jodelle ile doğmadığını, ama yalnızca ondan evvel yazılmadığını, Brunetière'in izahına göre, onların sadece Lemercier'den sonra önemli trajedilerin yazılmadığı manada öldüklerini göremez. Brunetière'in planında Racine'in **Phèdre**'si trajedinin çöküşünde ilk sırayı alıyor, ancak plana göre Fransız trajedisinin "gençliği"ni temsil eden duygusuz Rönesans trajedileriyle mukayese edilince, o bize genç ve taze gibi görünecektir. Brunetière, türler ile ilgili yazdığı tarihlerinde de türlerin rekabetini açıklamak için var olma kavgasını örnek olarak kullanır ve bazı türlerin başka türlere dönüştüğünü delillerle gösterir. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Fransızların kürsüde yaptıkları konuşmalar Romantik akımın lirik şiiri haline dönüştürüldü. Fakat benzerlik yakın teftişe dayanamaz. Bir kimse, en fazla, kürsüde verilen vaazın benzer duyguları ifade ettiğini (meselâ, insanî şeylerin geçiciliği hususundaki) veya benzer sosyal fonksiyonları (meselâ, hayatımızın gerisindeki metafizik duygunun beyan edilmesi gibi) yerine getirdiğini söyleyebilir. Ama, elbette hiçbir tür ebedî olarak bir başka türe dönüşmemiştir. Brunetière'in edebiyatta kabiliyetin rolünü, onun yenilikçi tesirini, Darwin'e "biyolojik değişim"in, yani karakter özelliklerinin mekanik olarak değişiminin rolüyle kıyaslama teşebbüsü kimseyi tatmin etmez[20].

Brunetière'den sonra gelenler onun şematizmini sık sık manasız noktalara ittiler: Nitekim Louis Maigron **Le Roman historique** (1898) adlı eserinde, Fransız tarihî romanının şahikası olup, (Hugo'nun **Notre Dame de Paris**, 1831'i gibi) kendisinden sonra gelen tüm eserler yalnızca yavaş çöküşü gösterirlerken, (Vigny **Cing-mars**, 1826'sı gibi) kendisinden önce çıkan eserlerin atlama taşı görevi yaptığı tek kitaptan, Mérimée'nin **Chronique de Charles IX** (1829) adlı eserinden söz etmektedir. Kronoloji çok önemlidir: Uygun bir sıralama ve ayırma ne pahasına olursa olsun yapılmalıdır.

Edebî tekâmül kavramını yenileştirmek ve biraz değiştirmek için yapılan

daha sonraki teşebbüsler başarısızlığa uğradı. Nitekim John Matthews Manly, De Vries'in değişim nazariyesinden çok fazla etkilendi ve onun edebiyat tarihine ve özellikle ortaçağ drama tarihine de tatbik edilmesini teklif etti[21]. Fakat "değişim" sadece yeni çeşitleri aniden kristalize eden yeni prensiplerin takdimine vesile olur. Tekâmülden, yavaş sürekli gelişim anlamında, kural dışı özel bir oluşum lehinde vazgeçilir.

Tekâmül nazariyesi, bilhassa Brunetière'in formüle ettiği şekliyle, inandırıcı değildi. Şüphesiz, kısmen kabiliyet kısmen de empresyonistik değerlendirme adına çokça tenkit edilip reddedildi. Fakat yirminci asrın ilk yıllarındaki karşı tepki daha derin köklere sahiptir ve yeni meseleler ortaya çıkarmaktadır. Bu tepki Bergson ve Croce'un yeni felsefeleri tarafından güçlü bir şekilde desteklendi. Bergson'ın yaratıcı tekâmül kavramı, gerçek süre ile ilgili sezgiye dayan hareketi kronolojik sıralama hususundaki tüm fikirleri reddetti. Onun önemli eseri **Evolution créatrice** (1907)'in Spercer'e saldırarak bitmesi tesadüfî değildir. Croce'un hakiki cins kavramına saldırısı evrensel olarak hemen hemen inandırıcıdır. Her sanat eserinin emsalsiz olduğu yolunda gösterdiği deliller ve sanatları, onlara bakış tarzını ve üslûpları, hatta tarihî konuları kabul etmeyişi, çoğunun gözünde, tekâmül nazariyesinin gerçek temelini tahrip etmiştir. Croce'un ' edebiyat tarihinin tamamen makalelerden, monografilerden (veya bilgi veren kılavuz kitaplar ve kitapların icmalinden) ibaret olacağı şeklindeki tahmini ve ümidi gerçekleşiyor[22].

Batı'da her tarafta, tenkitteki tarihî olmayan görüş (noktası) aşağı yukarı aynı zamanda ortaya çıktı. O, kısmen tenkidî rölativizme karşı, on dokuzuncu yüzyıl tarihçiliğinin (historicism) sebep olduğu tüm değer anarşilerine karşı bir reaksiyon, kısmen de mutlak değerler hiyerarşisine, yani klasisizmin tekrar canlanışına olan yeni bir inançtı. T.S. Eliot, edebiyatın tümünün benzer olduğu yolundaki kendi duygusunu, yani "Homer'den itibaren Avrupa edebiyatının tümünün ve onun içerisinde kendi memleketine ait edebiyatın tamamının benzer bir oluşuma sahip oldukları ve benzer bir düzen oluşturdukları"[23] hususundaki bir şairin duygusunu unutulmayacak bir tarzda formüle etmiştir. Edebiyat ile ilgili bu zamansızlık duygusu (Eliot ona garipsenebilecek bir tarzda "tarihî duygu" adını vermektedir) klasisizm ve ananenin yalnızca bir başka adıdır. Eliot'ın bu görüşü yeni Amerikan ve İngiliz münekkitlerinin hemen hemen tamamı tarafından benimsenmiştir. Onlar ara sıra kritisizmin edebiyat tarihinden ve genel tarihten çıkardığı pırıltıları tanıyabilirler[24], ama onlar adebî tarih yazma meselesini ve tekâmül problemini umumiyetle ihmal etmişlerdir.

Hikâye Rusya'da çok farklı cereyan etmiştir. Orada Spencer'e ait tekâmül fikri Aleksandr Veselovsky'nin dünya çapında tarihî bir poetika yazma teşebbüslerinde en etikili bir biçimde ifade edilmiştir. Veselovsky 1862'de, Berlin'de Steinthal'in öğrencisi olmuştu; o, tekâmül fikrini İngiliz etnoğrafyacıları dahil olmak üzere başka bir çok kaynaktan da çıkardı. O, sözlü edebiyat ve ortaçağ edebiyatındaki poetik sanatlar, temalar ve türler tarihini Batı'daki herkesten daha somut olarak ve edebiyat ve dillere daha geniş çapta hâkim olarak, ayrıntılarıyla açıklar. Ancak Veselovsky'nin nazariye ile alâkalı tahminleri son derece katı idi. Muhteva ve şekil birbirlerinden tamamen kopuktu. Şiir dili çok eski zamanlardan beri kullanılan bir şey olarak farzedilir: O sadece sosyal ve ideolojik değişmelerin etkisiyle değişir. Veselosvky orijinal sözlü şiirin birleştirilmesinin bozulmasını izler ve hep resmi şiir dilindeki animizmin, mitin, merasimlerin, geleneklerin kalıntılarını arar. Tüm şiirsel yaratıcılık insanın dilleri ortaya çıkardığı tarih öncesi dönemlerde vuku bulduğu gibi anlaşılır. O zamandan beri ferdin rolü kendi döneminin değişen memnuniyetini göstermek için miras kalan şiir dilinde değişiklik yapmakta sınırlı kalmıştır. Veselovsky, bir taraftan genetik bir araştırmayı şiirin az bilinen kaynaklarına yöneltir, diğer taraftan da "mukayeseli edebiyatı", sanatların ve motiflerin bir yerden bir başka yere nakli ve dağılımını tetkik eder. Onun kusurları kendi dönemi ile ilgili olanlardır: Gerçeğe ve bilime çok âşıktır, estetik değerden hiç hoşlanmaz; sanat eserini şekil ve muhteva, tema ve işleyiş, mecazlar ve vezinler diye bölerek onu çok fazla atomcu bir görüşle ele alır[25].

Veselovskiy, haklı olarak, büyük akademik prestijden istifade edip edebî tekâmül problemini Rus Formalistlerine zorla kabul ettirdi. Onlar onun edebiyat eserine verdiği önemi, şeklî sanatlarla olan meşguliyetini, edebî türlerin "morfolojisi"ne olan ilgisini paylaştılar. Onlar geçmişi kökünden reddeden ihtilâlci bir atmosfer içerisinde, hatta sanat çevrelerinde yetişmişlerdi. Arkadaşları fütürist şairlerdi. Çağdaş Marksist eleştiride, sanat tüm muhtariyetini kaybetti ve sosyal hatta ekonomik değişmenin pasif bir tekerrürü haline getirildi. Formalistler bunu kabul edemezlerdi, ama Hegel'ci tekâmül görüşünü kabul edebilirlerdi: Onun temel ilkesi eskinin sübjektif, diyalektik değişimini yeni olarak ele almak, geri getirmekti. Onlar bunu edebiyat adına, daha çok poetik teamüllerin yıpranması veya "otomatikleşme"si, sonra da yeni ve zıt metodları radikal olarak kullanan yeni bir ekol sayesinde böyle âdetlerin "gerçekleştirilme"si olarak yorumluyorlardı. Yenilik tek değer ölçüsü halini aldı[26].

Formalist görüş, özellikle Roman Jakobson tarafından Çekoslovakya'ya da götürüldü. Jan Mukarovsky tarafından en şuurlu bir biçimde edebî tekâmül problemine tatbik edildi. O bu nazariyeyi, estetik ve tenkitle alâkalı meseleleri iyi bilen biri olarak, yeniden ele aldı. Onun gayesi müstakil bir sanat eserini tekâmülün dinamikleri açısından değerlendirmekti. "Bir sanat eseri önceki dönemin yapısını yeniden gruplara ayırdığında, müsbet değer olarak ortaya çıkacaktır; eğer yapıyı değiştirmeden teslim alırsa, menfi bir değer olarak meydana çıkacaktır."[27] Mukarovsky edebiyat tarihi ile eleştiri arasındaki ilişkinin sona ermesine taraftardır: Tam bir estetik değerlendirme edebiyat tarihindense tenkide daha çok aittir. O, tenkidin bir esere sabit ve kararlı bir yapi, sarsılmaz ve açıkça beyan edilmiş bir görüntü olarak baktığını düşünür. Tarih ise, ona göre, sürekli hareket halindeki şiirsel yapıyı elemanların devamlı değişmesi ve onların ilişkilerinin transformasyonu olarak görmelidir. Tarihte tek bir ilgi ölçüsü vardır: Yenilik derecesi. Ancak (diğer Formalistler gibi) Mukarovsky değişmenin yönü hususundaki esas soruya cevap veremez: Şayet değişme sadece münavebe, aksiyon ve reaksiyon ise, o aynı eksen etrafında sürekli dönen bir salınma olacaktır. Ancak tekâmül gerçekten hep aksi yönde mi ilerlerler? Ve, zıt nedir? Hegel'in kabül ettiği gibi, lirik şiir destanın zıttı mıdır? Aksan ölçüsü hece ölçüsünün zıttı mıdır? İstiare mecazın zıttı mıdır? Mukarovsky'nin tek ölçüsüyle, bir serinin başlangıç noktası ile alâkalı olarak, tamamen yeni olması haricinde, hiç bir şey söylenemez. Bizden, Marlowe'u Shakespeare'e, Wyatt'ı Spenser'e, Klopstock'u Goethe'ye tercih etmemiz için, yenilere büyük ustalardan daha çok değer vermemiz isteniyor. Bizlerden yeniliğin değerli ve elzem olmasına gerek olmadığını, her şeye rağmen esas çöplüğün var olabileceğini unutmamız beklenmektedir. Edebiyat tarihi ile ilgili gerçek materyalin değerlerine göre seçilmesi gerektiğini, yapıların değerleri kuşattığını ve yapılar geliştikçe değerlerin de gelişeceğini düşünmekten sakınmalıyız. Tarih, Mukarovsky'nin yapmaya teşebbüs ettiği gibi, tenkitten ayrılamaz. Mukarovsky son yıllarda formalist planını terkederek, şüphesiz, sanatın tabiatı ve muhtariyetine olan asıl anlayışının hilâfına, Marksizm'le kucaklaştı.

İşin tuhafı, ne Makarovsky ne de diğer Formalist yazarlar, Yuryj Tynyanov ve Roman Jakobson'ın ortak ürünü olan son çalışmaları "Questions of the Study of Literature and Language" adlı esere özel ihtimam göstermişlerdir. O eserde

yazarlar sübjektif tekâmül probleminden bahsederler, ama onu manalı bir şekilde yeniden gözden geçirirler. İşte varılan sonuçlar:

> Tamamen senkronik bir sistem fikri bir hayale dönüştü. Her senkronik sistemin, sistemin ayrılmaz parçaları olarak, geçmişi ve geleceği vardır. (Arkaizm bir üslûptur: Edebiyat ve dilin geçmişi eskimiş, modası geçmiş bir üslûp olabilir; ya da diğer taraftan, dil ve edebiyattaki yenileşme temayülleri sistemin yenileşmesi olarak anlaşılabilir.)
>
> Edebî senkronik sistem kavramı sadece kronolojik olarak birbirine yakın edebî eserlerden değil aynı zamanda yabancı edebiyatlardan ve daha eski dönemlerden getirilen eserlerden de müteşekkil olduğundan, genelde düşünüldüğü gibi kronolojik bir devir kavramı ile uyuşmaz. Nitekim bir arada bulunan eserleri birbirinden ayırmayan bir katalog yetersizdir. Muayyen bir dönemdeki eserler hiyerarşisi kesindir[28].

Bu bir dereceye kadar çok kısa bir şekilde formüle edilmesine ve belki de belirsiz olmasına rağmen, pasaj edebî tekâmülcülüğün radikal bir tenkidini ihtiva etmekte ve gerçek çareleri ileri sürmektedir: Yani (şairin olduğu kadar) münekkidin geçmişten seçme hürriyeti ve çok yönlü değer yargısına sahip münekkide (şair de olabilir) olan ihtiyaç.

Edebiyatla insan zihni arasında yapılacak bir kıyas kaçınılmazdır: Ben (evrimcilerin düşündüğü gibi) yalnızca yakın geçmişe tepki gösteren şimdiki zamanda değil aynı zamanda üç devirde yaşıyorum. Hatıralarla geçmişte, içinde bulunduğum anda ve hayaller, planlar ve ümitler sayesinde gelecekte. Her an en uzak geçmişime veya insanlığın en uzak geçmişine uzanabilirim. İnsanın zihnî gelişmesinde sürekli potansiyel bir ayniyet vardır: O her ayrı dönemde gücü olan bir yapı oluşturur. Bir sanatkârın gelecekte tek bir gayeye doğru ister istemez ilerleyeceği tamamen doğru değildir: O, yirmi, otuz veya elli yıl öncesini algılayabileceği bir şeye ulaşabilir. Tamamiyle farklı yola koyulabilir. Onun, yurt içinde veya dışında, sanatta veya hayatta, bir başka sanatta veya düşüncede modeller ya da sebepler için geçmişe uzanması hür bir karardır, kendine ait şahsî değerler hiyerarşisini oluşturan değerlerden biridir ve onun sanat eserlerinde ima edilen değerler hiyerarşisiyle yansıtılacaktır. Neticede belli bir dönemin değerler hiyerarşisini etkileyecektir ve münekkit tarafından tefrik edilip tefsir edilmelidir.

Darwin'e yahut Spencer'e ait tekâmülcülük edebiyata tatbik edildiğinde yanlış olur, çünkü tekâmülün tabakaları olarak hizmet edebilen biyolojik cinslerle kıyaslanabilecek değişmez türler yoktur. Kaçınılmaz bir büyüme ve yok olma, bir türden bir başka türe dönüşme, türler arasında hayat için gerçek bir mücadele yoktur. Hegel'in tekâmülcülüğü, derece ilkesini yalanlamada, sanatta ihtilâf ve inkılâbın rolünü tanımada, diyalektik bir mukabele olarak sanatın cemiyetle münasebetini görmede, doğrudur ama onun katı determinizminde ve üçlü şematizminde yanlıştır. Onun Formalist tercümesi, değere değersiz bir biçimde ulaşmaya kalkışırken yanlıştır. İhtiyaç duyulan şey (bu Tynyanov ve Jakobson'dan iktibas edilen pasajda ima yoluyla anlatılır) metrik takvim kronolojisi ve fizik bilimi üzerine değil de yaşanmış ve hatırlanan sebebe dayalı sıranın mahiyetine dayandırılan modern bir zaman kavramıdır. Bir sanat eseri yalnızca bir serinin herhangi bir parçası veya zincirde bir halka değildir. O geçmişteki bir şeye bağlı olarak ayakta durabilir. O, Rus ve Çek Formalistlerin düşündüğü gibi, vasıfları ortaya konarak analiz edilecek bir yapı değildir. Yapıya bağlı olmayan ama onun gerçek tabiatını teşkil eden bir değerler manzumesidir. Edebiyattan değeri çıkarıp alma girişimlerinin tümü başarısız olmuştur ve edebiyatın aslı değer olduğu için de başarısız olacaktır.

Netice olarak, edebiyatı tenkitten (yani değer yargısından) ayıran bir edebiyat bilimi düşünülemez. Başlangıçta değeri tenkitten ayırmaya çalışan Taine, **Philosophie de l'art**[29] adlı eserinde, ikili sosyal ve estetik değer planını yorumlayarak, yanıldığı sonucuna varmış ve sözünü geri almıştır. R.G. Moulton "iptidaî tenkit"i savunduğunda başarısız oldu, ve tamamen ilmî olan tenkidi yazarın psikolojisi ve dinleyenlerin sosyolojisi ile ilgili bir çalışmaya dayandırabileceğini düşündüğünde Emile Hennequin de aynı sonuçla karşılaştı[30]. I.A. Richards, şiiri, şiir sayesinde başarılabileceği sanılan "itici gücümüze şekli verme" işini müşehhas olarak tarif edemediğinden ve bu esrarengiz zihin durumunu somut bir esere aktaramadığından, bir çeşit kuvvet verici ilaç haline getirmeye çalıştığında muvaffak olamadı. Ve Rus Formalistleri bütün değerleri tek bir değer haline getirmek istediklerinde başarısız oldular.

Ancak tenkit "bilimi"nin inkârı hiç bir surette katıksız öznellik, "değerlendirme" ve ihtiyarî fikir hususunda bir tavsiye değildir. Edebiyat bilimi sistematik bir bilgi yapısı ihtiva eden, ve değerleri olan ve kendisi değer olan yapıların, normların ve fonksiyonların araştırılmasına dönüşmelidir. Tenkit edebiyat tarihinden sökülüp atılamaz. Tekâmülün esas meselesi olan dahilî bir ede-

biyat tarihi problemine zamanın tek değişmez olaylar silsileri olmadığını ve değerin sadece yenilik olamayacağını anlayarak yeniden yaklaşılması gerekecektir. Mesele oldukça komplekstir, zira her an bütün geçmişle yüz yüze gelinir ve bütün değerler ima yoluyla anlatılır. Kolay çözümleri atmalı ve gerçeği, çok yönlü olduğunu, ayrıcalığı bulunduğunu bilerek ele almalıyız.

DİPNOTLAR

1. Bkz. meselâ, Sir Herbert Grierson ve J.C. Smith, **A Critical History of English Poetry** 'New York, 1946), A.C. Baugh tarafından basıma hazırlanan **A Literary History of England** (Nev York, 1948), R. Spiller ve başkaları tarafından basıma hazırlanan **Literary History of the United States** (New York, 1949), David Daiches, **A. Critical History of English Literature** (iki cilt, New York, 1960). Ben bu kitaplarla ilgili olarak yukarıda zikredildikleri sıra ile **Western Review, 12** (1947), 52-54'te; **Modern Philology, 47** (1949), 39-45'te; **Kenyon Review, 11** (1949), 500-06'da; ve **Yale Review, 50** (1961), 416-20'de tenkitler yazdım.

2. Bkz. **English Poetry and the English Language** (Oxford, 1934) ve **English Poetry: A Critical Introduction** (London, 1950).

3. **The vocabulary of Poetry** (Berkeley, 1946), **The Continuity of Poetic Language** (Berkeley, 1951), ve "Eras in English Poetry", **PMLA, 70** (1955), 53,.57.

4. **Literary Criticism: Plato to Dryden** (New, York, 1940), s.74'den iktibas edilen Allan Gilbert'in tercümesi.

5. 31. dipnotta izah edilen Northrop'un bir tebliğinden alındı.

6. Bkz. J.W.H. Atkins, **Literary Criticism in Antiquity 2** (Cambridge, 1934), 123, 281.

7. Bkz. J.Kamerbeek Jr., "Legatum Vellelanum," **Levende Talen,** No.177 (December, 1954), s. 476-90. Sainte-Beuve bu bölümü **Nouveaux Lundis, 9** (January, 1865), 290'da iktibas ederek nakletmektedir.

8. **A.Dissertation on the Rise, Union, and Power, the Progressions, Separations, and Corruptions of Poetry and Music** (London, 1763). **Rise of English Literary History** (Chapel Hill, 1941) adlı eserimde Brown ve çağdaşları ile ilgili daha detaylı bir izahat mevcuttur.

9. 1794-95 tarihlerinde yazılmış "Über das Studium der griechischen Poesie," isimli uzun bir tebliğin yer aldığı **Griechen and Römer** (1797)'de ve Grek trajedisini ele almadan önce yayını durdurulan **Geschichte der Poesie der Griechen und Römer** (1798)'de

10. Konu **History of Modern Criticism** (New Haven, 1955), 1, 189 vd., 284 vd., adlı eserimde daha detaylı bir şekilde tartışılmıştır.

11. Krş. Karl Rosenkranz, **Handbuch einer allgemeinen Geschichte der Poesie** (3 cilt, Halle, 1832) ve St. Louis Hegelcileri (Denton, Snider, W.T. Harris)'nin Dante, Shakesperare ve Goethe hakkındaki çok daha sonraki yazıları.

12. **Illstrations of Universal Progress** (New York, 1880), s.24-30'daki "Progress: its Law and Cause" (1857), ve **First Principles** (1862) (New York), 1891), s.354-58.

13. Steinthal, Lazarus, Wilhelm Scherer ve Dilthey'le ilgili güzel tenkitler için bkz. Erich Rothacker, **Einleitung in die Geisteswissenschaften,** (2. baskı, Tübingen, 1930), s.80 ve 215.

14. Symond, **Shakspere's Predecessors in the English Drama** (London, 1884) adlı eserinin önsözünde, kitabı aslında 1862-65'lerde yazdığını söylemektedir. **Essays Speculative and Suggestive 1** (London, 1890), 42-83'teki "On the Application of Evolutionary Principles to Art and Literature" onun metoduyla alâkalı nazarî bir savunma ihtiva etmektedir.

15. Taine ve Comte'la ilgili olarak, V. Giraud, **Essai sur Taine** (6. baskı, Paris, 1912), s.232'de yeniden yayınlanan (July 6, 1864) tarihli **Journal des débats**'daki onun (Taine'nin) makalesinin yanı sıra, D.D.Rosca, L'Influence de Hengel sur Taine (Paris, 1928), s.262n'e bkz.. Spencer'le ilgili olarak bkz. **Derniers Essairs de critique et de L'historie** (3. baskı, 1903), s. 198-202. **Criticism 1** (1959), 1-8, 123-38'deki Hippolyte Taine's Literary Theory and Criticism" isimli makalemde konu daha teferruatlı olarak ele alınmıştır.

16. **Derniers Essais,** a.g.e., s.198.

17. Histoire de la litterature anglaise, 1 (2. baskı, 1866), xxx adlı eserin takdimi.

18. **Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française, 3** (Paris, 1890) 4.

19. Manuel de l'histoire de la littérature française (Paris, 1898) s. iii' adlı eserin önsözü.

20. Bkz. E.R.Curtius, **Ferdinand Brunetière** (Strassburg, 1914).

21. "Literary Forms and the New Theory of the Origin of Species", **Modern Philology, 4** (1907), 577-95.

22. **Nuovi Saggi di estetica** (2. baskı, Bari, 1927), s.157-80'deki "La Riforma della storia artistica e letteraria" ve Ultimi Saggi (Bari, 1935), s.373-79'daki "Categorismo e psicologismo nella storia della poesia." Bkz. benim **Comparative Literature, 5** (1953), 75-82'deki "Benedetto Croce, Literary Critic and Historian" isimli çalışmam.

23. **Selected Essays** (London, 1932), s.14'teki "Tradition and the Individual Talent" (1917).

24. Meselâ William K. Wimsatt, Jr., **The Verbal Icon** (Louisville, Ky., 1954), s.253-66'daki "History and Criticism: A Problematic Relationship,"

25. Veselovsky ile ilgili olarak bkz. Victor Erlich, **Russian Formalism: History-Doctrine** (The Hague, 1955); Rusça olarak bkz. B.M.Engel' gardt, **A.N.Veselovsky** (Petrograd, 1924), ve V. Zhirmunsky'nin Veselovsky, **Istoricheskaya Poetika** (Leningrad, 1940) adlı esere yazdığı uzun giriş yazısı.

26. Rus formalistleriyle alâkalı Erich'in kitabı İngilizce olmanın yanı sıra bu konuda en çok bilgiyi ihtiva eden eserdir.

27. **Polákova Vzenesenost prirody** (Prague, 1934), s.9 Kapitoly zceské poetiky, 2 (Prague, 1948), 100-01'de yeniden basımdı.

28. "Voprosy izucenija literatury i jazyka," "**Novyj Lef** (1927, No.12), s.26-37'de yayınlandı).

29. İlk defa 1867'de ayrı basımı yapılan "De l'indéal dans l'art," isimli bölüme bkz.. Sholom J. Kahn, **Science Aesthetic Judgment. A.Study of Taine's Critical Method** (New York, 1953)'de iyi bir yorum mevcuttur.

30. Moulton hakkında bkz. J.M.Robertson, **Essays towards a Critical Method** (London, 1889), s.1-148'deki "Science in Criticism." Emile Hennequin'in La Critique scientifique (1888)'i Brunetière tarafından **Questions de critique** (Paris, 1889), s.297-324'de yeniden gözden geçirildi.

31. Edebiyatta tekâmül nazariyesi hakkında herhangi bir tarih kitabından haberdar değilim. Ernst Troeltsch, **Der Historismus und seine Probleme** (Tübingen, 1922)de vekanüvislik ve felsefede teekâmül kavramlarının ele alınışı çok aydınlatıcıdır. Ben, Stow Persons tarafından basıma hazırlanan **Evolutionary Thought in America** (New Haven, 1950), s.44-84'te yer alan F.S.C. Northrop'un "Evolution in its Relation to the Philosophy of Nature and the Philosophy of Culture" isimli makalesinden ve Hans Mayerhoff "un **Time in Literature** (Berkeley, 1955) adlı eserinden istifade ettim.

YAZARLARA BİLGİ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi'ne Sosyal bilimler alanında yapılan her türlü kuramsal ve uygulamalı çalışmalar aşağıda belirtilen şartlar da dikkate alınarak "Yayın Kurulu"nda değerlendirilmek üzere kabul edilir:

1. Verilen yazılar daha önce herhangi bir yerde kesinlikle yayımlanmamış olmalıdır.
2. Yazılar iki nüsha olarak teslim edilmelidir. Makale 40 sayfadan uzun olmamalı, kâğıdın bir yüzünde 1.5 aralıklı olarak yazılmalı, sayfalar sıra ile numaralanmalıdır.
3. Teslim edilen yazılar bir bilimsel çalışmanın gerektirdiği tüm bölümleri içermelidir.
4. Dergide yer alması istenilen yazıların şu özelliklerden en az birini taşıması gerekir:
   - Sosyal Bilimler çerçevesi içinde ilmî metodlarla yapılmış, konusuna yeni katkılar getiren araştırma yazıları.
   - Belli bir konuda daha önce yapılmış çalışmaları derleyerek eleştirici bir yaklaşımla sonuçlar çıkaran, o konuda eksikleri belirterek yeni çalışmalara ışık tutan yazılar.
   - Özellikle yeni gelişmekte olan araştırma alanları veya araştırma yöntemleriyle ilgili olmak üzere, önemli ve ilgi çekici konularda yapılmış çeviriler.
   - Yeni yayımlanmış kitapları veya önemli ilmî ve meslekî toplantıları, kongre ve sempozyumları tanıtıcı yazılar.
5. Yayınlanan yazılardaki görüşlerden yalnız yazarları sorumludur. Yayın Kurulu yayımlanması isteğiyle gönderilen yazılarda teknik düzeltmeler veya kısaltmalar yapabilir.
6. Yazının başlığı konuyu en kısa, fakat en iyi ifade edecek şekilde özenle seçilmelidir.
7. Yazımda Türk Dil Kurumu'nun "Yazım Kılavuzu"nda açıklanan imlâ kurallarına uyulmalıdır.
8. Metinde, en çok alışılmış kelimelerle açık, yalın ve akıcı bir anlatım için özen gösterilmelidir. Cümleler mümkün olduğu kadar kısa tutulmalı, kelime tekrarlarından kaçınılmalıdır.
9. Metin içinde kullanılan harita, grafik, resim ve tablolar özenle seçilmeli, doğrudan metinle ilgisi olmasına dikkat edilmelidir. Şekil, harita, grafik ve tabloların numara ve isimleri şeklin üstünde, fotoğrafların numara ve isimleri ise fotoğrafın altında yer almalıdır.
10. Yararlanılan kaynaklar ve atıfta bulunulan yayınlar metin sonunda "Bibliyografya" kısmında tam ve eksiksiz, kurallarına uygun olarak soyadı ve tarih sırasına göre verilmelidir.